A-1064

Duplum

ILMUB KAHES VIHUS
1. VIHK

J. MADISSON — G. NEY —
P. TARVEL — J. KONKS

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

I

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Ajalugu gümnaasiumile I

Duplum

J. MADISSON — G. NEY —
P. TARVEL — J. KONKS

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

I

Humanitaargümnaasiumi I kl. kursus

241105

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1937

2-66603
A-1071.

E. K.-Ü „Postimehe“ trükk, Tartus 1937.

SISSEJUHATUS.

Ajalugu ja ajalooteadus. Kõik kultuuri ja ühiskonna nähtused muutuvad aegade jooksul. Igale sugupõlvele pärandub eelmiselt teatud olustik kultuuri ja ühiskonna alal ja ta arendab seda edasi vastavalt oma võimetele ja soovidele ja avanevatele võimalustele. Mõnikord on säärane arenemine kaasaeglastele enestelegi märgatava edu või languse iseloomuga. Selle näiteina meenutagem meie lähemast minevikust tõusuaegadena ärkamisaega ja riiklikku iseseisvumist, teiselt poolt aga langusajana venestusaega. Sagedamini on niisugused muutused väiksema ulatusega ja alles pikema aja jooksul selguvad nende suunad ja ulatus. Kõiki neid minevikus aset leidnud arengulaadilisi muutusi olustikus ja sündmusi, mille kaudu muutused toimuvad, nimetame kultuuri (näit. majanduse, usundi, kirjanduse) või ühiskonna (riik, perekond, seisus jm.) a j a l o o k s. Mineviku suurt tähtsust arvestades on suure tähtsusega ka selle uurimine. A j a l o o t e a d u s e k s, tavaliselt lühidalt nimetatuna ka ajalooks, nimetamegi teadust inimühiskonna ja -kultuuri ajaloolise arengu üle.

Ajaloo allikad. Teadusena riikide, rahvaste ja kultuuri arengust minevikus ei saa ajalugu nähtusi uurida otsese vaatluse ega katse abil, ta teeb seda mitmesuguste inimelu jäänuste ja teotsemise produktide, nn. a j a l o o a l l i k a t e põhjal. Allikaist on väärtuslikemad inimelu jäänused, sest neis peegeldub tõepärane mineviku elu ise. Väiksema väärtusega on kirjalikud ja suulised pärimused (traditsioon), sest need eksivad sageli tõepärasuse vastu, olenevalt inimese mälu nõrkusest ja traditsiooni koostajate teadlikest ja ebateadlikest eesmärkidest.

Välise vormi alusel liigitatakse allikaid kirjalikeks, esemälestislikeks ja suulisteks. Kirjalikest jäänustest on tähtsaimad ü r i k u d (lepingud, seadused, määrused jm.). Uuemal ajal kirjaoskuse levides lisanduvad neile isikute, ettevõtete ja ametiasutiste vaheline kirjavahetus, äri- ja muud raamatud jne. Vana-aja uurimisel on tähtsad r a i d k i r j a d, milles on säilinud jäänuslikke ja pärimuslikke ülestähendeid riigi kui ka eraisikute elust. Kirjalikest pärimustest on varasemate aegade kohta tähtsaimad k r o o n i k a d, elulood jne. Uuemal ajal lisanduvad neile näit. väljapaistvate isikute

mälestused ja ajakirjandus. Esemälestislikud jäänused nagu ehitised, töö- ja tarberiistad ja ehted on mõõduandva tähtsusega esiajaloolise aja uurimisel. Kõige väiksema väärtusega on suuline traditsioon. Kangelaslood, lugulaulud ja anekdoodid näitavad eeskätt seda, kuidas kaasaegsed järgnevad sugupõlved teatud sündmusi ja muutusi olustikus on hinnanud ja mõtestanud.

Ajaloo uurimisviis. Ajalugu erineb teistest teadustest, eriti loodusteadustest, ka oma uurimisviisi poolest. Allikad, mille põhjal me minevikku uurime, nõuavad nende tõepärasuse kindlakstegemist ja hindamist (kriitika). Allikad ei ütle aga sageli midagi otsest mineviku elu ja saavutise kohta. Kasustamiskõlblikuks nad saavad alles vastava tõlgitsemise (interpretatsiooni) abil. Nii näit. leping, mis kunagi on sõlmitud, nõuab tõlgitsemist tema sisu ja lepingu sõlmijate eesmärkide mõistmiseks. Veelgi suurem on erinevus teaduste vahel eesmärkides. Loodusteadused (eriti füüsika ja keemia) taotlevad korduvate vahekordade (loodusseaduste) tunnetamist. Ajalugu aga tahab teatud nähtuste arenemist, näit. Suurt Prantsuse revolutsiooni, käsitada nii, nagu ta ainult ühe korra on esinenud Euroopa ajaloo ühe arenemisastmena ning ajajärguna.

Ajaloo liigitus. Ajaloo uurimist võib alata kultuuri ja riigi tekkimisega vanal Idamaal, vaadeldes edasi, kuidas selle mõjustusel tekkis ja arenes Kreeka ja Rooma ühiskond ja kultuur. Selle käsitluse edasiarendamine tähtsamate Euroopa kultuurrahvaste arengu vaatlemise näol annab meile üldajaloolise käsitlusviisi. Vastandiks eelmisele on eriajalooline (ühe teatud riigi, rahva, seisuse jm.) käsitlemise viis. Ajalugu võib liigitada ka ajalisel alusel. Tuntuim on siin ajaloo liigitus vana-ajaks (kuni 476. a. p. Kr.), keskajaks (kuni 1492. või 1517. a.), uus-ajaks (kuni 1789. või 1815. a.) ja uusimaks ajaks.

Tähtsaim ajaloo liigitustest sisu järgi on liigitus sündmuste ja olusuhete ajalooks. Esimese ülesandeks on ajalooliselt tähtsate sündmuste tekkimise, mõju ja tagajärgede uurimine. Niisuguste sündmuste poolest on eriti rikas riikide ajalugu. Seetõttu samastatakse sageli sündmuste ajalugu riiklike sündmuste ajalooga ja nimetatakse poliitiliseks ajalooks. Olusuhete ajaloo olulisimaks osaks on kultuurialade (majandus, tehnika, kirjandus, kunst jm.) areng, mispärast teda ka sageli nimetatakse kultuuri ajalooks. Peale kultuuri kuuluvad olusuhete ajalukku aga ka ühiskonna-nähtused (riigikord, seisused, erakonnad jne.). Ühendavaks tunnuseks kõigile neile uurimisaladele on, et vastandina sündmuste ajaloole uuritakse olustikku ja selle alusel tekkinud vahekordi

KULTUURI JA ÜHISKONNA ALGED.

Kultuur ja ta levik. Inimese olulisimaid erinevusi loomast on see, et ta end ümbritseb peale looduse ja selle varade veel ka kultuurivaradega. Kultuuriks nimetame majanduse, tehnika, kunsti, teaduse, usundi varade loomist ja kasustamist. Kultuuriks nimetame aga ka neid varasid endid. Kultuuri areng on, eriti varasemail aegadel, soodustatud soojas parasvöötmes vastandina arktilisele külmale ja troopilisele kuumale kliimale. Kultuuri tõusuks on tähtsad veel ka pinnase ehitus, maapõuevarad ja maa geograafiline asend. Maa-alad, kus on olemas viljaka pinnase tõttu põllunduse arenguks eriti soodsad eeltingimused, nagu näit. Egiptus ja Mesopotaamia, on varasemaiks kõrgkultuuri aladeks. Tähtsust omavad ka maapõuevarad: kivimite liigid kiviajal, eriti aga maagilademed metalliajal, on andnud nende leiukohtade asukaile ikka soodustusi oma kultuuri arendamisel. Soodus asend elavate liiklemisteede — jõgede, järvede ja mere — ääres on arendanud vastavais maades kaubandust ja sellega loonud eeldusi kultuuriliseks tõusuks. Ühe tegurina tuleb kultuuri arengu seisukohalt arvesse ka ühiskondlik kord. On nimelt märgatud, et maades, kus suurem osa elanikkonnast töötab orjadena ja pärisorjadena vähestele rikastele, ei ole kultuur kuigi suurel määral arenemisvõimeline. Lõpuks on kultuuri tõusuks suur tähtsus ka rahvatõul, nimelt on tuntud tõsiasi, et iga rahvas loob kultuurivarasid erinevas ulatuses ja suunas.

Mitte kõik kultuurivarad ei ole loodud rahva poolt, kes neid kasustab ja edasi arendab. Juba iidsest ajast peale on need varad röövretkede, kaubavahetuse, kingituste ja rahvaste segunemise teel rännanud ühest maast teise. Loomulik on säärane rändamine enam-arenenud maast vähem-arenenuisse. Soodsate eelduste olemasolu korral võib niisugune uudisvara anda tõuget kultuuri arenemiseks. Kultuurivarad võivad aga ka kestva vaibumise järel uuesti elustuda taassünni (renessansi) teel ja omandada suure tähtsuse edaspidises arengus.

Ajalugu ja esiajalugu. Kultuuri ja ühiskonna algeid ja arengut ei suuda selgitada ajalugu ainuüksi. Sadadest aastatuhandeist, mis mõnede arvestuse järgi on möödunud inimese esmakordsest esinemisest maakeral, võime a j a l o o abil uurida ainult viimaseid 5—6 aastatuhat. E s i a j a l o o ülesandeks aga on uurida p i k e m a t e e l n e v a t a j a s t u t inimkonna arenguloos.

Ajaloolise aja eraldustunnuseks võetakse tavaliselt kirjalike ülestähendite esinemist teatud rahval. Niisugusena ta on eri rahvastel kätte jõudnud erinevail aegadel. Vana Idamaa kultuurrahvastest on näit. egiptlastel ajalooline aeg alanud IV aastatuhande

keskel e. Kr., suuremal osal Lääne- ja Kesk-Euroopa rahvastest V-l saj. p. Kr. ja meil eestlastel umbes 1200 a. p. Kr. Kuigi kirjalikel ülestähendeil on suur tähtsus rahva arenguastme määramisel, ei suuda nad küllaldaselt iseloomustada seda murranguaega, mis tuli kõigile rahvastele ajaloolise aja algusega. Riigi ja seisusliku korra kujunemine, majandusliku põhimõtte läbilöömine põllunduses ja tööndu ses, jumalate-usundi kujunemine jm. on sama, kui mitte suurema tähtsusega muutused rahvaste elus. Kõigi nende mitmekesiste ning suure tähtsusega nähtuste mõistmine nõuab nende tekkimise eelse arengu, s. o. esiajaloo tundmist.

Esiajaloolise aja saavutisi materiaalse kultuuri alal. Esimeste inimeste esinemine Euroopas langeb jääaega. Jääajal kattis Skandinaavia ja väiksemal määral ka teistest Euroopa mägedest laskuv mandrijää suuremat osa Ida-Euroopast, Briti saartest ja osa Kesk-Euroopast. Sellel jääajal, mille tekkimist ei ole suudetud rahuldaval määral seletada, on olnud 2—3 vaheaega. Jääaja loomastik on tunduval määral erinenud praegusaegsest. Vanemal jääajal on elanud Euroopas koopakaru, koopalõvi, ninasarvik ja mastodon, hilisjääajal aga on esinenud mammut, piison, tarvas ja põhjapõder. Neile loomadele kaasaegselt on varasemal jääajal elanud inimeste tõug, keda nagu ka allpool nimetatud inimtõuge kolba leiukoha järgi nimetatakse neandertali inimeseks. See oli väikest, jässakat kasvu, karvadega kaetud inimene, suure kolba, tahapoole längus otsmiku, tugevate kulmukaarte ja tugevate lõualuude ja hammastega olend. Hilisjääajal on neandertali inimese asemele tulnud mitmeti praegusaja inimest meenutavad crô-magnoni ja neegrisarnane grimaldi inimene.

Elukohaks olid jääaja inimesele koopad. Prantsusmaal ja hilisjääajast ka Hispaanias ja Kesk-Euroopas on leitud tema elukohtadest muinasesemeid ja nn. köögijäänuseid. Võrdlemisi varakult on jääaja inimene jõudnud tule tarvitamiseni ja järelikult ka toiduvalmistamiseni küpsetamise näol. Riietust varasema jääaja inimene ei ole tundnud. Alles hilisjääajal näib loomanahkadega kaetud olevat allkeha ja jalad. Kõigi nende kultuurisaavutiste kõrval on inimese arenemise iseloomustamisel tähtis ka töö- ja tarberiistade tarvitamine. Jääaja inimesel on need eeskätt lihvimata kivist. Selle kiviriistade välise kuju järgi on jääajastut ja selle järelaega nimetatud kavanemaks kiviajaks. Vanemal jääajal on olnud tähtsamaks riistaks rusikas hoitud kivitalb. Hilisjääajal on tarvitusele tulnud kivist ja luust kirved, noad, nooleotsad ja kõõvitsad.

Umbes XII-l aastatuhandel e. Kr. on jääaeg lõppemas ja inimene levimas üle kogu Euroopa. Sellele järgnevast ajastust on

muuseas pärit ka vanim inimkultuuri leiukoht Eestis (Kundas). Inimesed asuvad sel ajastul eeskätt järvede ja jõgede ääres ja kalapüügi esiplaanile tõustes on tarvitusele tulnud vastavad püügiriistad (ahingid, tuurad, õnged jm.).

N o o r e m a l k i v i a j a l (Euroopas IV—II a.-t.) on kiviriistad silutud. Töö- ja tarberiistade edasiarendamise ja täielikumaks muutmise kõrval on sel ajastul iseloomustavaks nähtuseks savianumate tarvituselevõtmine. Anumate kaunistamiseks tarvitatud mustri järgi on sellest ajast peale võimalik kultuuripiirkondade kindlakstegemine. Inimese paiksaks muutumisega Lõuna- ja Kesk-Euroopas on arenenud ka elamu püstitamise oskus. Need on osalt maa sees asetsevad ehitised; seinad on sageli vitstest punutud ja saviga üle määritud. Omapärase kultuuripiirkonna moodustavad Kesk-Euroopa järvedes ja soodes asetsevad vaikülad. Kehakatte alal tulevad sellest ajast peale tarvitamisele kootud riided.

Suurimaid muutusi inimkonna arengus märgitseb metallide tarvitamine. See algab vanal Idamaal IV-l aastatuhandel ja saab Euroopas üldiseks II aastatuhande keskpaiku. Metallidest tuntakse kõigepealt vaske ja kulda. Vaserikkais maades tuntakse seetõttu ka erilist vase-aega. Kivi- ja luuriistad suutis vask aga välja tõrjuda, kui arenes oskus vase ja inglistina segust vastupidava töö- ja tarberiistade aine, pronksi valmistamine. Vastavalt sellele on varasema metalliaja nimetus p r o n k s i a e g. Riistu valmistatakse sel ajal valamise teel.

Pronksiaeg tõi suure riistade mitmekesisuse eri kultuuripiirkondade järgi. Uutest riistadest tuleb mainida eeskätt mõõku. Ehteid valmistati peale pronksi eriti kullast ja hõbedast. Rikkaist pronksiaja kultuuripiirkondadest on eriti mainitavad Kreeta-Mükeene kultuuripiirkond Lõuna-Euroopas ja Skandinaavia ala Põhja-Euroopas.

R a u a - a e g algas vanal Idamaal II aastatuhande lõpul ja levis Euroopas I aastatuhande esimesel poolel. Töö- ja tarberiistad valmistati nüüd rauast. Et rauda osati töötella ainult tagumise ja keevitamise teel, siis muutusid riistad vormilt lihtsamaks. Sellel ajastul on kõikjal lõplikult kujunemas rahvuslikud kultuurid ja esmakordselt on siin tegemist ka rahvasterändamistega. Nii märgitseb Lääne- ja Kesk-Euroopas suurim raua-aja kultuuripiirkond, La Tène'i kultuur, keltide rändamist ja nende suuruse aega.

Majandusvormid. Esiajaloolise inimese elu ja tegevuse mõistmiseks pakub võrdlemisi palju lisaandmeid võrdlev rahvateadus (etnoloogia). See on ka päris loomulik. Muinasteadus võimaldab meile eeskätt suletud (haud- ja peite-) leidude uurimise teel ülevaadet esemälestislikest jäänustest. Kuidas inimene üht või teist töö-

riista kasustas, missugune oli tema majanduslik tegevus, ühiskond ja usund, selle kohta saame leiukohtadelt otseseid andmeid harva. Algeliste loodusrahvaste elu jälgimisel võime aga kõigis neis küsimustes uurida elava inimese elu ja tegevust.

Varasema jääaja inimene oli kõigi andmete järgi tüüpiline korilane. Majanduslikul alal teotses ta otsesel nälja ja janu ajel. Ja näljane ta oli peaaegu alati. Kõik, mis söömiseks kõlbas, olgu see puuvili, marjad, juurikad, seemned või igasugused väikeloomad, läks nälja kustutamiseks. Arvestades tema väga algelisi tööriistu, ta võis ta suuremaid jahiloomi harva tabada. Toidu valmistamine oli inimesele esialgu veel tundmatu ja kõik need loodusvarad läksid toiduks toorelt.

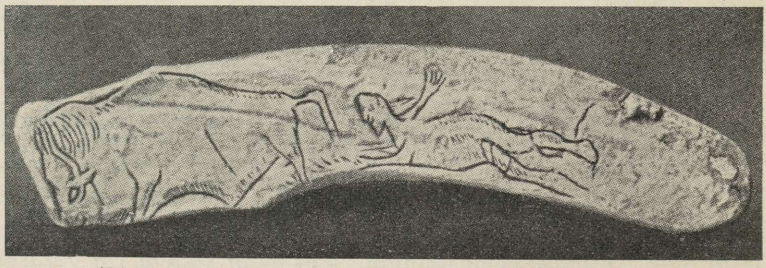

Jahimees piisoni juurde hiilimas.
(Joonistus luul.)

Õige suurel määral on majanduslikul alal edu märgata hilisjääajal. Naised on sellelgi ajastul veel korilased. Meeste töö- ja tarberiistad aga on juba täienenud. Kirves, nuga, vibu ja nooled võimaldavad talle elatumist küttijana. Ja ta ei piirdu sugugi ainult väiksemate loomade ja lindude küttimisega. Tolleaegsed joonistused ja maalingud näitavad meile tema suurt tähelepanuvõimet just suurte jahiloomade — piisoni, mammuti, metshobuse — elu jälgimisel ja jäljendamisel. Me näeme aga ka jahimeest looma parema tabamise eesmärgil roomates piisoni juurde hiilimas. Ka on tolleaegsel jahimehel olemas oskusi suurte loomade püüdmiseks: peiteaukude kaevamine loomade teeradadel, kabuhirmus loomade juhtimine kuristikku, et sel teel saada rohket saaki, jms. Jääaja lõpu järel asub inimene järvede ja jõgede ääres ja jahipidamise kõrval on saanud talle tähtsaks majanduslikuks tegevusalaks kalastamine. Sel ajal on kodustatud koer. Samasse aega kuuluvad Kesk- ja Lõuna-Euroopas naiste tööalana põllunduse alged. Sellega on inimkond anastava majanduse astmest jõudmas viljelevale majandusele.

Nooremal kiviajal muutub põllundus Kesk- ja Lõuna-Euroopas mõõduandvaks majandusalaks. Põhja-Euroopas aga jäävad inimese peamisteks tööaladeks küttimine ja kalastamine. Üleminekuga põllundusele muutuvad inimesed paiksaks. Sellega on alanud ka majandusliku töö ja majanduse areng. Kasvatatakse nisu, otra, hirssi ja lina. Põlluharimine toimub maa ülesraiumisega kõpla abil ja alles selle ajastu lõpu poole tuleb Euroopa lõunapoolseis osades üleminek adramajandusele. Kõrvuti põllunduse arenguga tekib meeste tööalana karjakasvatus. Kodustatud kariloomadest on tähtsaimad lammas, kits ja veis. Hobuse kodustamine on toimunud vististi hiljem. Nii põllunduse kui ka karjakasvatuse alal on mõju avaldanud vana Idamaa, eriti Mesopotaamia, kus põllutaimede aretamine ja loomade kodustamine sai alguse ja kust see hiljem levis ka Euroopasse. Toiduse hankimise seisukohalt on karjakasvatuse osatähtsus kaugelt väiksem põllundusest. Loomade arv on eeskätt mehe väärtuse määraja ja kaugelt vähesemal määral on koduloomad arvestatavad igapäevase toiduse andjaina. Veoloomadena tulevad kodustatud loomad arvesse alles selle ajastu lõpu poole, üleminekuga adrakultuurile põllunduses. Piima ja selle saaduste kasustamisest ei või esialgu niisamuti juttu olla. Loomade aretamine selles suunas seisab inimesel alles ees. Loomade tapmine liha saamiseks on plaanikindla majanduse mõttes inimesele niisamuti alles võõras.

Samasse nooremasse kiviaega kuuluvad ka käsitöö ja kaubanduse alged. Otsitud toorainetest (tulekivi, merivaik jm.) rikkad maad hakkavad neid aineid vahetuskaubanduse teel levitama. Varsti aga tekib tooraineist valmissaaduste loomine, mida levitatakse kaubanduse teel. Käsitöö arenguks mõjub kaasa ka keraamika ja kudumise kujunemine.

Metalliajal kaob algeline tööjaotus sugude järgi. Põllumajandusmaades kujuneb elanikkonna koondumine külakondadeks ehk saraskondadeks. Käsitöö alal on sepise arenguga tulemas uus tõus. Käsitöö ja kaubanduse areng viib ajastu lõpu poole linnade tekkimisele.

Majanduse arenguga rööbiti muutub ka omandi mõiste. Jääajal piirdub see inimese töö- ja tarberiistade ja ehetega. Jahiloomade kui saagi jaotamine jahimeeste vahel toimub kujunenud tavade järgi. Karjakasvatus on omandi-mõiste laiendanud kariloomadele ja põllundus põllusaagile. Põllunduse plaanikindlal arenemisel on kujunemas majanduslik töö. Seoses sellega on kujunemas uus eraomandi liik vangide, orjade näol. Ajaloolise aja algul on saraskondlikus korras kujunemas maaomand. Maja ja õu on kõikjal eraomand. Põld on eraomandiks vilja kasvamise ajal.

Pärast vilja koristamist see on kõigile saraskonna liikmeile vaba karjatamiseks jm. otstarbeks. Heinamaad jaotatakse kindlate tavade järgi igal aastal majapidamiste vahel. Saraskonna ülejäänud maad (mets, jäätmaa, soo) on veel täiesti vabad kõigile kasustamiseks.

Ühiskond. On tuntud tõsiasi, et kuski ega kunagi ei ole elanud ühiskonnast täiesti eraldunud inimest. Kõik kultuurivarad on inimese kui ühiskondliku olendi loodud. Keel, usund, kombed, tavad pakuvad selleks küllaldasel määral näiteid. Mida kaugemale minevikku me tungime, mida rohkem me primitiivse inimese astmele läheneme, seda suurem on inimese sõltumine ühiskonnast. Teiselt poolt aga ei ole ka kunagi ühiskonda olnud väljaspool teda moodustavaid inimesi. Seega on inimene andnud ühiskonnale sisu ja arenemissuuna. On loomulik, et inimese arenguga on arenenud ka ühiskond. Seepärast on igale inimese arenemisastmele omane ka erinev ühiskondlik korrastus ja ühiskond on järjest täienenud arenemise teel. Ühiskonna algete päevil jääaja inimese juures on tõenäoliselt olemas kaks ühiskondlikku nähtust: perekond ja salkkond.

Perekond. Perekonna algvormiks loetakse nn. väikeperekonda. Selle moodustavad isa, ema ja nende lapsed. Vanemad on oma õigustes võrdsed. Kohustusi perekonna vastu kannavad nad niisamuti võrdselt. Abiellumine toimub kalduvuse järgi poolte vahel. Muidugi oleks väär samastada seda algelist perekonda ja ta liikmete omavahelist suhtlemist väikeperekonnaga hilisemal ajal.

Kõrgemate küttijate astmel, millele inimene on jõudnud hilisjääajal, on meestel tekkinud tunduv ülekaal korilastest naiste üle. Perekond on muutumas i s a õ i g u s l i k u k s. Perekonna eest hoolitsemine aga lasub peaaegu täiesti emal. Et samal ajal kujuneb ka suguharuline kord sellele korrale tüüpilise kaheks allühikuks jagunemisega, siis on abiellumise alal kujunemas nn. eksogaamia. Selle korrastuse järgi on lubatud abiellumine ainult suguharu teise allühikusse kuuluvaga. Naimine ise toimub naise ostmise või tõmbamise teel.

Alates noorema kiviajaga on naised põllunduse arenedes omandamas suurt majanduslikku tähtsust. Mehed küttijaina ja kalureina on majanduslikult nõrgemaks pooleks. Säärases olukorras on tekkimas e m a õ i g u s l i k perekond. Mees siirdub abielludes naise suguharu allühikusse ja asub sageli elama naise vanemate majja. Tema mõju perekonnas on väike. Lapsed on pärijaiks onule (ema vennale) ja suguharulise korra olemasolul siirduvad emapoolsesse suguharu allühikusse. Loodusrahvaste juures on mehed koondunud naiste ülekaalu vastaseks võitluseks salaühin-

guisse. Neil on viimaks igatahes õnnestunud ajaloolise aja alguseks emaõiguse kõrvaldamine peaaegu kõikjal. Naine on muutunud sageli tööloomaks. Mitmenaisepidamine näitab mehe jõukust ja on sellisena võrdlemisi levinud.

Omapärane on perekonna kujunemine karjakasvatajail rändrahvail. Isa ülekaal on siin suur. Et karjakasvatuse edu ja rändamise hädaohud sunnivad perekonna liikmeid kooselule, siis kujunebki siin patriarhaalne suurperekond. Sellesse kuuluvad ühe isa — patriarhi — võimualustena mitte ainult tema naised ja lapsed, vaid ka laste ja isegi lastelaste perekonnad ja ka võõraid. Suurperekond asendab siin ühtlasi sugukonnana suguharulisi organisatsioone.

Suguharu. Algelise perekonna kõrval on inimesel olnud veel teine ühiskondlik organisatsioon — salkkond. Inimene on korilasena ja küttijana toiduse otsimisel rännanud mitme perekonna viisi. Niisamuti on ka koopa kasustamine olnud mitmel perekonnal ühine. Halval aastaajal koguneb inimesi koopasse suuremal arvul (kuni 100 inimest praegusaja loodusrahvaste seas). Säärase salkkonna liikmete arv ei ole püsiv. Heal jahiajal näit. väheneb koopa elanike arv mitmekordselt. Salkkonnal puudub kindlakujuline juhtimine ja jagunemine allühikuiks. Muidugi võib ajutise nähtusena esineda juhtimine, näit. jahi pidamisel suuremaile metsloomadele ja ka suurema hädaohu puhul.

Hilisjääajal on jõutud suguharulise korra kujunemise astmele. Salkkonnast erineb suguharu järgmiste tunnuste poolest. Talle on omane kindel allühikuiks jagunemine. Tavaliselt ta jaguneb kaheks allühikuks ja need omakorda jällegi kaheks. Suguharul on olemas ka juhatus vanema näol. Vanema õiguseks on tavaliselt suguharu koosolekute juhatamine, sageli ta on ka vahekohtunikuks ja preestriks-nõiaks. Ühiste asjade otsustamisel kogunevad suguharu mehed koosolekuiks, millel asju arutatakse kujunenud tavade kohaselt.

Suguharulise korraga on tulnud ka nn. vanusklasside kord. Neid on loodusrahvail tavaliselt kolm: täisealiste noormeeste, abieluliste ja vanameeste klass. Ühenduses sellega omandab suure tähtsuse täisealiseks saamine. Sellele eelneb pühendamine suguharu usulistesse saladustesse ja täisealisuse katsed. Huvitaval kombel on säilinud hilisjääajast joonistus, milles arvatakse ära tuntavat täisealisuse pidustuste kujutamist.

Suguharuliste organisatsioonide hulka kuuluvad ka meesteliidud ja salaühingud. Nendes nähakse meeste organiseerumist vastukaaluks emaõiguslikule perekonnale. Liikmeiks on meesteliitudes täisealised mehed. Vanusklassidest on neis mõjuvai-

mad noormeeste ja vanameeste klass. Salaühingute liikmeiks on valitud mehed ja need moodustavad (5, 10, 25 liikmega) „rakud". Rakkude juhid moodustavad kõrgemate astmete rakud, kuni salaühingu pealikuni välja. Nii meesteliitudel kui ka salaühinguil on olemas oma pealikud. Nende võim ja mõju sõjas, jahil ja usuliste talituste (maskitantsud jm.) on kaugelt suurem suguharu-vanemate omast ja sarnleb mõneski suhtes riigivalitseja võimuga. Üleminekul ajaloolisse aega kaotavad need ühiskondlikud organisatsioonid oma senise tähtsuse ja toimub ühiskondlik ümberkorraldumine võimu ja väärtuse põhimõtteil. Endise korra jäänuseid säilib siiski sugukondade näol, eriti aadlis, ja patriarhaalsete suurperekondade näol mõningail rahvail, niisamuti säilib selle korra jäänusena ajaloolisel ajal ka salaühinguid. Juurde on tulnud neile paiksa talupoegkonna liitumine saraskondadeks.

Ühiskond väärtustuse ja võimu põhimõtteil. Suguharulise korra üheks põhitunnuseks on kõigi liikmete ühevääsus ja üheõiguslikkus. Selle korra lagunemist tähendab juba mõnede tema liikmete tõusmine kõrgemale üldisest tasemest. Preestreis, vanemais, pealikuis leiamegi uue ühiskondliku organisatsiooni algeid. Juba asjaolu, et need kohad muutuvad päritavaks, tõstab need ja nende perekonnad üldisest massist kõrgemale. Ka võimaldab amet siin ilmsesti suurema varanduse kogumist, kui on tavaliselt suguharu teistel liikmetel. Veelgi tähtsam on see lugupidamine, mis niisugused perekonnad omandavad suguharu liikmete hulgas. Nii on kujunemas uute rühmitistena väärtustuse ja elukutse järgi p r e e s t r i t e-vaimulikkude ja õ i l i s v a b a d e (aadlikkude) klass. Samaaegselt eelmisele on osa vabu mehi langemas üldisest tasemest allapoole. Röövretked toovad edukale juhile-pealikule muu varanduse hulgas ka vange, keda põllunduses kasustatakse o r j a d e n a. Mõnel pool langeb osa vabu mehi rippuvusse õilisvabadest, moodustades poolvabade s õ l t l a s t e rühmitise. Nii on ajaloolise aja algul kujunemas uus, s e i s u s l i k ühiskond.

Samaaegselt seisusliku korraga tekib ka r i i k. Riik on vastand suguharulisele korrale. Siin on üheõigusluse asemele tulnud organiseerimine võimu alusel. Valitseja käsib, ja alamad kas vabatahtlikust sõnakuulmisest või alistumisest vägivallale täidavad käsku. Niisugune alistumine kuulekusest oli suguharulise korra juures olemas jahi- ja sõjaretkede ajal. Pealiku käskudele alistumine oli ettevõtte edu pandiks. Alistumise kestvaks allumiseks muutumiseks oli kahtlemata vaja erakorralisi olusid. Ajaloolise aja algul need tulidki alaliste röövsõdade, sageli ka rahvasterändamise näol.

Algelise riigi tüüpidest on suurema levikuga kaks: d e s p o o t-l i k riik ja l i n n r i i k. Esimene neist on oma ülesehituselt äärmiselt lihtne. Edukas väepealik püüab vallutada ikka uusi maid. Mida väljapaistvam edu on valitsejal vallutajana, seda suurem on ka tema riik. Vallutusele on piirajaks mõni samalaadiline riik, mida despoot ei suuda vallutada, või vallutatakse maad kuni lomulikkude piirideni (mäestikud, mered, jõed). Kogu riiklik kord põhineb alistumisel ühe isiku vägivallale ja suure valitseja surmaga algab tavaliselt niisuguse riigi lagunemine.

Teissugune ülesehitus on linnriigil. Ka see on tekkinud kestvate sõdade tulemusena. Vastandina eelmisele riigitüübile aga on tema tekkimise aluseks enam-vähem vabatahtlik ühinemine linna-kindluse ümber, milles asetseb ka elanikkonna poolt kummardatud jumaluse tempel. Kuningal, kes on väepealik, kohtunik ja ülempreester, ei ole piiramatut vägivallavõimu. Ta on seotud maal kehtivate tavadega. Mõnel pool võtab rahvastik osa riigi valitsemisest. Kõik vabad mehed on õigustatud rahvakoosolekuist osa võtma ja sugukondade vanemad moodustavad vanameeste-nõukogu. Niisugune riik on palju püsivam kui despootlik riik. Tal on aga ka puudusi. Suurim neist on riigi piiratud ulatus. Tavaliselt on iga maakond iseseisev riik ja see ei võimalda linnriigile täita rahvusriigi ülesandeid. Mõlema tüübi kõrval on olnud ka üleminekuastmeid.

Usund. Algelise usundi küsimuses ei ole tänini olemas üldtunnustatud õpetust. Üks on kindel, — et usund pidi vastama teda tunnustava inimese hingeelule. See aga on loodusinimesel ja esiajaloolisel inimesel erinev kultuurinimese omast. Ajaloolise aja alguse loodususundid ei moodusta ühtlast tervikut. Neis on ikka osiseid, mis on pärit usundi erineva vanusega arenguastmeilt.

Üheks vanimaist kihtidest, mis esineb hilisemais usundeis, on a n i m i s m ja a n i m a t i s m. Esimene tähendab veendumust, et inimeses asub hing, ja et ka loodusnähtused on iseseisvate hingeliste ehk vaimsete olendite põhjustatud. Teine, olles õigupoolest esimese eelaste, vaatleb kõiki loodusnähtusi ja -esemeid elavaina, ilma et ta neis leiduvat elu personifitseeriks hinge näol. Primitiivne inimene ei suuda eraldada oma keha hingelistest nähtustest. Ta tajub mõlemaid lahutamatu tervikuna. Unenägudes, mida ta tõsielust ei suuda eraldada, ta tajub hinge lahkumist kehast või õigemini rändamist koos kehaga. Surm ja haigused lõpuks, need salapärastest põhjustest tingitud muutused inimeses, juhivad teda samas suunas — hing on olemas. Seda hinge ta ei tunne kehast eraldatuna, vaid hing ja keha on talle veel lahutamatud.

Alles hilisemal arenemisastmel jõutakse kujutluseni hingest, kes varjuna saadab inimest ja teatud juhtumeil lahkub kehast. Primitiivne inimene tajub aga ka kõiki nähtusi enese sarnastena. Siit loodusnähtuste hingestamine.

Animism on nii öelda loomulikuks aluseks järgmisele kihistusele usundis — totemismile (fetišismile). Totemismi järgi kehastub teatud inimrühmitise kaitsevaim, ühtlasi ka selle rühmitise esiisa, teatud loomaliigis. Vaimu (hinge) ennast kujutatakse võimelisena kehast lahkuma. Fetišism on niisugune usk, mille järgi vaim asub mõnes inimese valmistatud või looduslikus esemes. Vaim on selle esemega lahutamatult seotud. Kaitsevaimu mõjustamine soovitud suunas on mõlemas usundis võimalik nõidumise (võlumise) teel. Sõna-nõiduse kõrval taotlevad sama eesmärki ka usundilised tantsud, mille kujutusi on leitud hilisjääaja koopajoonistustelt. Nõidumine võib olla heategev, tervist ja head jahisaaki andev, aga ta võib olla ka haigust ja surma toov. Siit preestrite-nõidade suur mõju.

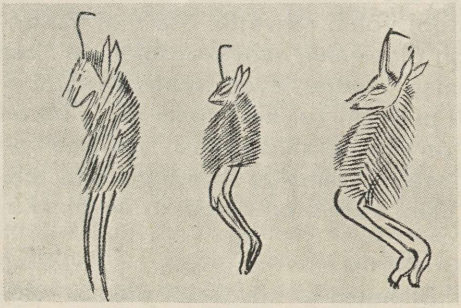

Tantsijad loomamaskides.
(Koopajoonistus.)

Kolmanda, sageli esineva kihistuse usundeis moodustab esivanemate, eriti ürgesivanema austamine. See on peaaegu alatine nähtus rahvaste puhul, kellel on minevikus olnud hästikujunenud patriarhaalne suurperekondlik või sugukondlik kord.

Põllundusega on lõpuks loodususundeisse tulnud loodusjõudude nagu päikese, kuu, pikse, jõgede jne. kummardamine. Vastavalt inimese arengule on sellest ajast peale vaim järjest rohkem omandamas iseseisva olendi, jumala kuju. Seoses polüteismiga (mitmejumalasusega) on muutumas ka inimese usundlik suhtumine jumalasse. Jumalus on muutumas jõuks, keda ohverdamisega peab lepitama ja kelle poole inimene võib pöörduda alandliku palvega.

Kunst. Üheks vaimse kultuuri tähtsamaks haruks on kunst. Kahjuks ei ole võimalik jälgida kirjeldavate kunstide arenemist üleskirjutatud näidete puudumisel. Jäänuseid neist on säilinud rahvaluules. Teiseks kunstiharuks, millest on säilinud kujutisi koopajoonistuste hulgas, on tants. Täielikumad on meie teadmised esi-

Lamav piison.
(Originaalis värviline maaling Altamira koopast.)

ajaloolise inimese maalingute, joonistuste ja raidkunsti kohta. Prantsusmaa ja Hispaania hilisjääaja inimese asulais — koobastes — on säilinud haruldast tähelepanuvõimet ja kujutamisoskust osutavaid naturalistlikke joonistusi, maalinguid ja raidkunsti-tooteid. Sama laadi joonistustega on kaetud vähegi selleks kõlblikud luuesemed. Enamik neist kunstitooteist kujutab totemistlikule usundile vastavalt soovitud jahisaaki — loomi (soov-nõidus!): piisonit, mammutit, metshobust, põtra. Maalingute poolest on eriti tuntud Altamira koobas Põhja-Hispaanias, kus on säilinud palju piisonit kujutavaid töid. Luunikerdistest on tuntuim haruldaselt hea hobusepead kujutav töö. Juba jääaja lõpul näib see naturalistlik kunst vaibuvat. Hilisemail ajastuil on kunst omandanud rakenduskunsti iseloomu. Esijoones on siin tähtis keraamikatoodete (pottide jne.) kaunistamine ornamendiga.

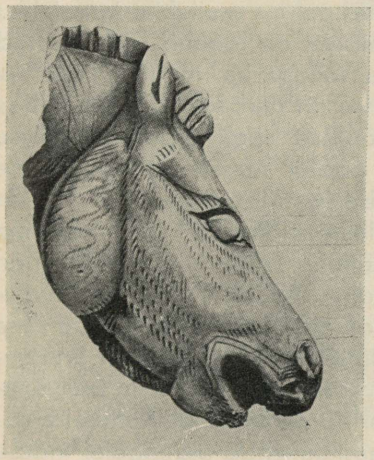

Hobusepea.
(Luunikerdis.)

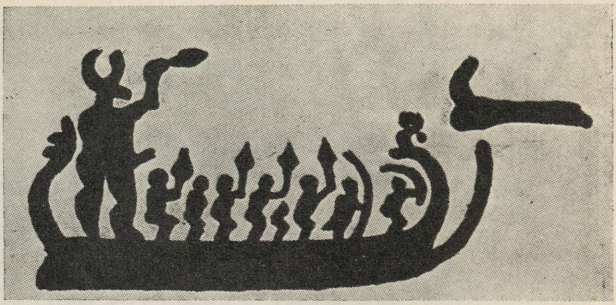

Laev sõduritega. (Kaljujoonistus Rootsist.)

Niisamuti on järjest täielikumaks arenemas ehteasjade kaunistamine. Ajaloolise aja eel kujunevad neil aladel igal rahval oma erilised ornamendid. Hilisjääaja joonistuste-kunsti jätkamisena tunduvad Skandinaavia pronksiaja kaljujoonistused, mille hulgas mõned siluettjoonistused osutavad väljapaistvaid võimeid.

Kultuuripiirkondi Kaug- ja Lähis-Idas ja Euroopas. Juba alates kiviajast eraldab muinasteadus kultuuripiirkondi. Kindlama ilme ja seostuse ühe või teise rahvaga omandavad need metalliajastul, ajaloolise aja eel. On tuntud tõsiasi, et rahvad on ajaloolisse aega jõudnud erinevail aegadel. Varemini ajaloolise kõrgkultuuri astmele jõudnud rahvad on väga suurel määral mõjustanud arengult mahajäänuid. Niisamuti on tuntud tõsiasi, et teatud looduslikud tingimused loovad soodsaid eeldusi kultuuri arenguks. Eriti väljapaistvaid eeldusi on ajaloolise kultuuri astmele jõudmiseks olemas sooja parasvöötme viljaka pinnasega jõgedeäärseil aladel. Jõgede poolt aastatuhandete jooksul kuhjatud pehme mullakiht ja vajaliku vee kättesaadavus põldude niisutamiseks on loonud siin soodsad eeldused majanduslikuks tõusuks ja sellega ka muu kultuuri ja ühiskonna arenemiseks. Selles mõttes on Euroopa kultuuri hälliks IV aastatuhande keskel e. Kr. ajaloolisse aega jõudnud, Niiluse orus asetsev Egiptus ja III a.-t. I-l poolel samale arenguastmele jõudnud, Eufrat-Tigrise kaksikjõel asetsev Mesopotaamia. Nende kultuuripiirkondade kui kultuurikollete mõjustusel on arenenud Lõuna-Euroopas Kreeka ja Rooma kultuur. Alles kaugelt hiljem on ajaloolise kõrgkultuuri astmele jõudnud Kesk-, Põhja- ja Ida-Euroopa rahvad. Sama tähendus, mis on Euroopa kultuuri kohta vana Idamaa kultuuripiirkondadel, on Hiinal Kaug-Ida kultuuri arenguloos. II-l aastatuhandel ajaloolisse aega jõudnud Hiina on võimsalt mõjustanud Jaapani, Indo-Hiina, Korea ja Tiibeti kultuuri arengut. Lõuna-Aasias on tekkinud I aastatuhande algupoolel Induse jõgikonnas India kultuuripiirkond, mis laienedes Gangese jõgikonnas ja Dekhanis on kujundanud Vana-maailma kolmanda suurema kultuuripiirkonna.

VANA IDAMAA.

Geopoliitilised tingimused. Vana Idamaa suurimad kultuurmaad — Egiptus ja Mesopotaamia — on geopoliitiliselt seisukohalt vaadelduna mõneski suhtes omavahel sarnased. Nad asetsevad suurel Põhja-Aafrikat ja Edela-Aasiat haaraval kiltmaal, mille Aasia- ja Aafrika-osa eraldab üksteisest Punane meri. Põhjast ja kirdest piiravad seda kiltmaad Tauruse, Armeenia ja Iraani kurdmäed. Ilmastikutingimustelt on sellele kiltmaale iseloomustav sademete peaaegu täielik puudumine ja soe kontinentaalne kliima. Seetõttu ongi suurim osa maast kõrb või poolkõrb, kus igivanast ajast peale rändavad karjakasvatajad rahvad. Paikus eluviis ja põllundus on võimalik ainult mererannikul ja oaasides. Suurimad neist oaasidest ongi Egiptus ja Mesopotaamia.

E g i p t u s on Niiluse and, väidab selle maa kohta Herodotos. See arvamine on paikapidav kõigil aegadel. Niilus tekib Kesk-Aafrika suurte järvede vett juhtiva Valge Niiluse ja Abessiinia kiltmaalt algava Sinise Niiluse liitumisel, murrab viies kärestikus läbi Nuubia mägede ja voolab lõpuks Vahemerre, moodustades vana-ajal laialdase, 7 suurema jõeharu vahelise delta. Pikk ning kitsas Niiluse org (Ülem-Egiptus) koos järvede- ja sooderikka deltaga (Alam-Egiptus) moodustabki põllunduseks kõlbliku „musta maa", nagu seda vanad egiptlased nimetasid vastandiks ümbritseva kõrve „punasele" maale. See põllunduseks kõlblik maa ei ole suur, umbes 32 000 km^2 (umbes $^3/_4$ Eesti pindalast). Sademete peaaegu täiesti puududes, välja arvatud delta-osa, on Egiptuse põllundus täiesti sõltuv Niilusest. Jõeveega, mida põldudele juhitakse kanalite, kraavide jm. kaudu, toimub nende niisutamine. Tähtsamgi kui see on iga-aastane Egiptuse põllumaa üleujutamine Niiluse poolt. Üleujutamine peale pinnase põhjaliku niisutamise jätab Egiptuses setteina maha Sinise Niiluse poolt Abessiinia mägedest toodud viljaka mullakihi. Seesuguse üleujutuse tagajärjel võidi vanas Egiptuses põllult saada 2 rikkalikku saaki. On ka arusaadav, et egiptlased seadsid oma elamise Niiluse järgi. Nii langes astronoomiline uusaasta, s. o. kinnistäht Siiriuse nähtavale ilmumine pärast pikemat vaheaega juuli teisel poolel, umbkaudu kokku Niiluse suurvee tõusu algusega. Aasta oli jagatud (Egiptuses aastaaegu meie mõttes ei

tunta) üleujutava suurvee (juuli — oktoober), külvi (november — veebruar) ja lõikuse (märts — juuni) ajaks.

Niiluse üleujutus aga nõudis elanikkonnalt ka varakult selle reguleerimist ja vee säilitamise ning kanalite-kraavide kaudu põldudele juhtimise eest hoolitsemist. Niisamuti oli vaja ette võtta maamõõtmisi üleujutuse ajal segamini läinud piirivahekordade korraldamiseks. Kõigi nende ülesannete teostamiseks ei jätkunud talupoegade ühiskondlikust koondumisest külakondadeks. Juba varakult esiajaloolisel ajal on siis Egiptuses tekkinud maakond-riigid, nn. n o m o s e d, mis on säilinud ajalooliselgi ajal ühikriigi loomulike allühikuina — maakondadena. Niilus on pikas ning kitsas jõeorus asetsevale Egiptusele loomulikuks ühendusteeks. Ühikriigi tekkimise ajal see on soodustanud riigi ühendamise katseid eriti ülemjooksul asuvate vallutajate-ühendajate poolt.

Oaasina keset kõrbe on Egiptus väliskallaletungide vastu hästi kaitstud. Läänes asetsev Liibüa kõrb on sisemaa-osas peaaegu elaniketa. Hõreda asustusega Punase mere ja Niiluse vaheline Nuubia osa lõpeb vastu Niiluse orgu järsu mäeseljandikuga. Lõunast on Egiptus kaitstud Nuubia mägedega, millest läbimisel Niiluselgi tekivad kärestikud. Ainuke väliskallaletungide vastu nõrgasti kaitstud osa on Alam-Egiptus, eriti delta. Mere poolt on Egiptus laevastikuta olles kaitseta. Ka on Liibüast siia hõlpus pääseda. Suessi maakitsuse kaudu Egiptusse pääsemiseks aga tuleb kallaletungijal minna läbi kõrvese Siinai poolsaare. Järelikult ka sellest, kardetavaimast küljest on Egiptus hästi kaitstud.

M e s o p o t a a m i a on looduslike tingimuste poolest nii mõneski suhtes sarnane Egiptusega. Lõuna-Babüloonia ja Põhja-Egiptus asetsevad ühel ning samal laiuskraadil (30^0N). Ka siin on sademete puudumisel põllundus sõltuv jõevee kasustamisest põldude niisutamiseks ja üleujutamisest suurvee aegu. Niiluse delta ala taoliselt on seegi maa oma lõunaosas tekkinud setteist, mis jõed on Armeenia mägedest kaasa toonud. Siingi on jõevee reguleerimine, põldude niisutamise korraldamine juba esiajaloolisel ajal põhjustanud linnriikide tekkimise. Lõpuks on Eufrat niisamuti nagu Niilus heaks ühendusteeks maade vahel.

Nende sarnasuste kõrval on ka suuri erinevusi. Juba puhtväliselt on maastikupilt teine. Jõgesid on Mesopotaamias kaks: Tigris ja Eufrat. Neist ainult Eufrat tuletab meelde kõrvejõge Niilust. Ka tema on alamjooksul ilma harujõgedeta ja voolab kõrve piiril. Tigris aga säilitab kiire vooluga mäestikujõe loomuse ka alamjooksul ja temasse suubuvad arvukad harujõed Armeenia ja Iraani mägedest. Mõlemad jõed, alguse saanud Armeenia mäestikus lähestikku,

kaugenevad teineteisest kuni 400 kilomeetrini, et praeguse Bagdadi juures läheneda 30 kilomeetrile. Selliselt tekkinud maade-kolmnurk — Mesopotaamia kitsamas mõttes — on Eufrati ülemjooksul kõlblik põllumaaks. Tema lõunaosa aga on nomaadide poolt asustatud poolkõrb. Alamjooksul kaugenevad Tigris ja Eufrat teineteisest ja suubusid vanasti eraldi Pärsia lahte.

See viimane väiksem maade-kolmnurk — Babüloonia —, tekkinud aastatuhandete jooksul jõgede setteist, ongi Egiptuse kõrval teine vana Idamaa viljaait. Mesopotaamia erineb Egiptusest ka jõgede üleujutuse ja jõevee kasustamise poolest. Babüloonias puudub jõe üleujutust reguleeriv jõeorg. Jõevee reguleerimine ja kasustamine nõuab siin inimeselt suuremat tööd ja hoolt kui Egiptuses. Mesopotaamiasse laiemas mõttes kuulus ka Tigrisel ja ta harujõgedel asetsev põllunduseks ja karjakasvatuseks kõlblik Assüüria. Tigrise alamjooksul ja Iraani mägedest Pärsia lahte suubuvate jõgede aladel asetses Assüüriat maastikuliselt meenutav Eelam.

Mesopotaamia suurimaid erinevusi aga oli see, et ta oli kallaletungiks avatud maa, peaaegu igalt poolt. Eriti kardetavad on talle olnud maaletungimised Araabia poolsaarelt, kust ajaloolise aja jooksul on Mesopotaamiasse suundunud 4 suuremat rahvasterändamist. Aga ka enda kaitsmine Väike-Aasia ja Iraani kiltmaa rahvaste kallaletungimise vastu on alati hoolt nõudnud.

Sellesama teguri mõjul aga on arenenud Babüloonias käsitöö ja kaubandus ja temast on saanud suurim vana Idamaa kultuuriline mõjustaja. Kallaletungide tagasitõrjumine ja kaubanduse arendamine on tinginud ka, et just Mesopotaamiast on vanal Idamaal lähtunud korduvad katsed luua kõiki kultuurmaid ühendavaid suurriike. Babüloonia kultuurist mõjustatuna on vana Idamaa piirimail Väike-Aasia lääneosas, Armeenias ja viimasena ka suurel Iraani kiltmaal tekkinud kultuurmaad.

Vana Idamaa kolmanda kultuurmaa moodustas Süüria ühes Palestiina ja Foiniikiaga. Needki maad on võrreldavad oaasiga. Süürias, Orontese jõgikonnas, Liibanoni ja Antiliibanoni nõos asetseb üks neist oaasidest. Teine oli Damaskuse ümbruskonnas ja kolmas Palestiinas. Liibanoni ja Vahemere vahel asetses kitsa maaribana suurel määral kaubandusest elatuv Foiniikia. Süüria kultuurioaaside väike maa-ala, Egiptuse, Mesopotaamia ja Väike-Aasia suurriikide võistlus selle geopoliitiliselt tähtsa vahemaa pärast ja nende kultuuriline mõjustus ei võimaldanud siin iseseisva kultuuri ega tugeva riigi kujunemist. Küll aga on need tegurid neist maadest loonud vana Idamaa kultuuride tähtsaima vahendaja ja kultuurisaaduste levitaja Vahemere ümbruskonnas.

Vana Idamaa moodustas ajaloolisel ajal terviku ka rahvuslikult. Kõige varem see on kujunenud Egiptuses. Egiptlased on seemi sugu rahva varakult eraldunud haru, mis Aafrikas on segunenud sealsete rahvastega ja omandanud ajaloolise aja alguseks ühtlase ilme. Raskem on rahva päritolu küsimuse selgitamine Ees-Aasias. Babüloonia vanima kultuurrahva s u m e r l a s t e päritolu ei ole tänini kindlaks tehtud, niisamuti ka enamiku teiste Ees-Aasia kultuurrahvaste oma. Araabia poolsaarelt lähtunud rahvasterändamistega aga on kõik siinsed kultuurrahvad ajaloolisel ajal ümber rahvustunud semiitideks. Missuguse päritoluga on Väike-Aasia, Armeenia, Eelami rahvad, on tänini selgusetu. Üks on kindel: Iraani kiltmaa elanikud olid indo-eurooplased. Viimasel ajal kaldutakse järjest rohkem ka tähtsaimas Väike-Aasia lääneosa kultuurrahvas h e t i i t i d e s nägema indo-eurooplasi.

EGIPTUS.

Riigi ja kultuuri vanus. Hilis-Egiptuse ajast pärineva traditsiooni järgi alatakse Egiptuse ajalugu kuningas M e n e s'ega (valitsusaeg u. 3300 a. e. Kr.), kes ühendanud seni teineteisest sõltumata Alam- ja Ülem-Egiptuse üheks riigiks. Selle pool-muinasjutulise kuninga ajal on Egiptusel peale ühikriikliku korra juba kõrgelt arenenud majandus ja vaimne kultuur.

Muinasteadusliku uurimise tulemusena on tõestatud, et Menes ei olegi esimene Egiptuse kuningas. Ka ei ole see lõplik Egiptuse ühendamine vististi esimene. Sellele on sajandeid varem eelnenud kuningate „Horose kummardajate" ühendamise katseid. Et sellele kahe (Alam- ja Ülem-Egiptuse) riigi astmele on eelnenud tõenäoliselt maakondriikide aste, siis tuleb Egiptuse ajaloo algust ajaliselt veelgi tahapoole viia. Seda ajaloolisse aega astumise algust kaldutakse viimasel ajal ühendama kalendri sisseseadmisega Egiptuses a. 4241 e. Kr. Igal juhul leiame egiptlasi Niiluse oru asukaina V-l aastatuhandel võrdlemisi arenenud majanduseluga ja lihvitud kiviriistu tarvitava rahvana.

Majandus. Egiptlaste tähtsamaks majandusliku tegevuse alaks oli p õ l l u n d u s. Kasvatati nisu, otra, hirssi, lina. Niisamuti on kasvatatud mitmesugust aedvilja. Kuigi Niiluse poolt toodud mudakiht vabastas talupoja põlluväetamisest, oli põllumehe töö vaevarikas. Põldude niisutamise eest hoolitsemine, kanalite ja kraavide korras hoidmine nõudis palju vaeva. Suuremate tööde läbiviimine sel alal aga on nõudnud riigi juhtimist ja kaasabi. Delta soomaastiku kestva kuivatamise kõrval on ajaloolisel ajal suurimaks tööks sel alal olnud II aastatuhande algul Moirise järve ümber asetseva

Fajumi soo muutmine Egiptuse viljakaimaks osaks selle järve veepinna alandamise ja üleujutamise reguleerimise teel. Ka on samal ajal osaliselt maa maksustamise korraldamiseks toimetatud Niiluse teise kärestiku kaljul suurvee kõrguse märkimist.

Viljakandva maa vähesus ei võimaldanud Egiptuses laialdasemalt arendada karjakasvatust. Ainult Alam-Egiptuses delta läheduses see on esinenud põllumajanduse peaharuna.

Maa suur viljakus võimaldas kuningaile ja jõukamaile seisustele toredust harrastada. Templite juures linnades, kuningate ja suurnike õukondades on varakult kõrgele arenenud käsitöö. Ehitiste püstitamine ja kaunistamine on arendanud Egiptuses kõrgetasemeliseks kiviraiumis- ja ehitustöö. Hästi arendatud oli Egiptuses ka peenriide-tööndus ja klaasi- ja keraamikatööndus. Suurt oskust osutavad ka toredustöönduse alad, näit. ehete valmistamine. Lõpuks on Egiptuse mööblitööndus tundnud peaaegu kõiki praegugi kasustatava mööbli liike.

III aastatuhande algusega algas Egiptuses metalliaeg. Vaske saadi Siinai poolsaarelt ja kulda Nuubia mägedest Niiluse teise kärestiku lähedusest. Inglistina, mis on vajalik pronksi valmistamiseks, ja hõbedat ja rauda tuli aga sisse vedada. Metallitöö aladest oli kõige eespool nimetatu kõrval kõrgel järjel relvatööndus.

Käsitöö kõrge taseme juures oli kaubandus Egiptuses vähe arenenud. Loomulikult oli olemas vilgas sisekaubandus. Niiluse kaudu käis ka võrdlemisi elav vahetuskaubandus Nuubia rahvastega. Sisse veeti sealt elevandiluud, loomanahku, kulda, orje. Vähe arenenud oli aga merekaubandus ja sellel alal Egiptus oli suurel määral sõltuv vahendajaist. Kuigi Egiptus vajas metalle, kalliskive, seedri- ja muud puitu ja vürtse ja omas käsitöösaaduste näol otsitud vahetuskaupa, ei ole merekaubandus siiski suutnud areneda. Egiptlaste vaistlik tõrkumine meresõitude vastu ja nende ebakaupmehelik üleolevalt halvustav suhtumine teistesse rahvastesse on selle arengut takistanud. Ja ei ole siis ka ime, et Egiptuse vaaraod suursündmustena oma valitsuse ajal ülistavad kirjas ja pildis mere-kaubandusretki Foiniikiasse ja vürtside maale Punti (asetses Punase mere äärses Araabias või Aafrikas Somaalimaal).

Usund. Egiptlased olid suure iseteadvuse juures äärmiselt konservatiivsed ja sellega on seletatav, et nende usundis on säilinud rohkesti osiseid mitmest usundi arenguastmest. Need usulised elemendid esinevad üksteisega segamini ja isegi preestritel ei ole kunagi õnnestunud luua müütide abil seostatud usundilis-maailmavaatelist süsteemi.

Egiptlaste usundi vanimaid osiseid oli totemism, mis iseloomustas lihtrahva usundit ka ajaloolisel ajal. Igal Egiptuse maakonnal oli oma püha loom: iibis, pistrik, kass, šaakal, krokodill jne. Mõnd neist pühadest loomadest austati ajalooliselgi ajal ülemaaliselt jumaluse kehastajana, näit. härg Apist, kellest arvati, et temas kehastus allmaailma jumal O s i r i s. Sellele totemismile vastavalt oli suure tähtsusega ka nõidumine ja võlusõnade tundmine ja kasustamine.

Ajaloolisel ajal on egiptlaste usund jumalate kummardamise iseloomuga. Igal maakonnal ja linnal on oma kohalikult austatav jumal. Neid jumalaid kujutatakse algul austatavate pühade loomadena. Hilisemal ajal kujutatakse neid küll inimesena, aga püha looma (šaakali, iibise jne.) peaga. Niisuguste kohaliku tähtsusega jumalate kõrval on ajaloolisel ajal austatud ka suurte loodusjõudude jumalusi. Päikesejumal R e, Niiluse jumal H a p i, maajumal G e b, õhujumal Š u olgu nimetatud selle jumalate-rühmitise näiteina.

Riikliku ühinemisega omandavad lõpuks suure tähtsuse riigi ja kuningate jumalad. Niisugustena omandavad ülemaalise austuse üleminekul ajaloolisse aega H o r o s, vana-riigi ajal P t a h (algselt Memfises) ja selle järel eriti R e ja uus-riigi ajal pealinna Teebai jumal A m o n. Nende jumalate samastamisel maakonnajumalatega on neid sageli kujutatud niisamuti vastava looma peaga. Nii on näit. päikesejumalat Re'd kujutatud pistriku peaga. Päikesejumala Re üldise tunnustatuse tõttu on tema preesterkond katsunud müütide abil kõiki tähtsamaid jumalaid samastada Re'ga. Tüüpiliseks näiteks sellest on uus-riigi peajumala Amoni samastamine Re'ga, nimetades teda sellekohaselt A m o n - R e'ks. Samastamise kõrval katsutakse suuri jumalaid ka Re'ga siduda. Tuntuim neist katseist on Re'ga seostatud 9 jumala rühm.

Sellele päikesejumala teiste jumalustega samastamisele tugenedes katsus XIV-l saj. e. Kr. vaarao A m e n h o t e p IV luua päikeseketta näol sümboliseeritud ainujumalust A t o n'i nime all, kes ise pidi olema nägematu, kehatu olend. Uue usundi teostamiseks ta keelas teiste jumaluste kummardamise. Et aga seesugune usund oli rahvale võõras ja mõjuvõimas preesterkond töötas selle vastu, siis kaotati ta algataja surma järel.

Rööbiti usundi arenguga muutuvad ka kujutlused elust pärast surma. Hing on olemas. Ta on kehast lahutamatu ja säilib seni, kuni püsib keha. Siit näib alguse saanud algul vaaraode, hilisemal ajal aga ka jõukamaist kihtidest inimeste laipade säilitamise oskuse arendamine balsameerimise näol. Laibad, millest kõrvaldatakse sisikond, muudetakse keemiliste ainete abil lagunemisele vastu-

pidavaiks muumiaiks. Egiptuse liivakivist haudkambreis on nad säilinudki kuni meie ajani.

Hilisemal ajal aga areneb, balsameerimise säilides, õpetus paradiisist, Osirise riigist, kus asuvad kehast lahkunud hinged. Sealt võivad hinged aga ka lahkuda, kehastudes loomades ja lindudes. Sellesse hingederiiki pääsemise eel toimub kohtumõistmine inimese üle tema tegude järgi. Et kergemini pääseda kohtust ja hinge hävingust, on muumiale puusärki-sarkofaagi kaasa antud maagilisi võlusõnu.

Jumala kummardamine on Egiptuses seisnenud ohverdamises ja hümnide ettekandmises, kusjuures viimaseile omistati maagilist võimet. Tavalise igapäevase jumalate kummardamise kõrval on rahvastiku laialdasel osavõtul korraldatud ka suuri usulisi pidustusi.

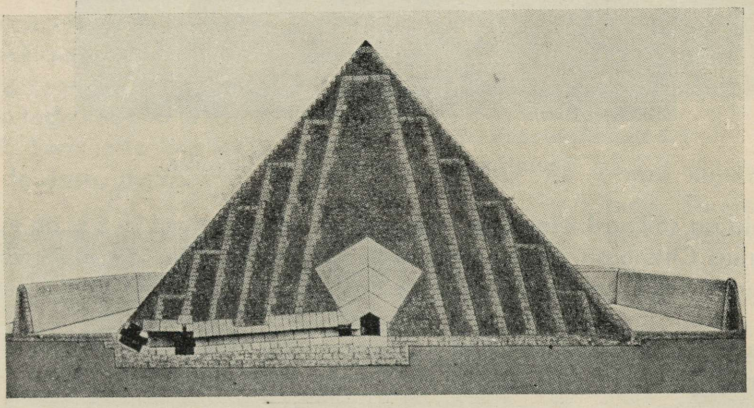

Püramiid püstlõikes.

Kunst. Egiptlased olid kreeklaste kõrval vana-aja andekaim kunstirahvas. Kunstiline looming seisis eriti egiptlaste tähtsaima kunsti, ehituskunsti alal usundi teenistuses. Tänu eriti vastupidavale materjalile, graniidile, on vanade egiptlaste ehitised säilinud paremini kui ühegi teise vana Idamaa rahva omad.

Monumentaalseimaid ehitismälestisi maailma ajaloos üldse on p ü r a m i i d i d. Neid on vaaraod haudmonumendina oma eluajal lasknud ehitada üle 1000 a. jooksul. Suurimad püramiididest on ehitatud vaaraode C h e o p s i, C h e p h r e n i ja M y k e r i n o s e poolt, hiljemalt XXVIII—XXVII saj. e. Kr., praeguse Gīse läheduses. Kuigi egiptlased on tol ajal omanud tehnilisi teadmisi ja oskusi, on nende ehitiste püstitamine (suurim neist — Cheopsi püramiid — olnud üle 146 meetri kõrge, pindalaga 54 300 m^2) nõudnud riigi rikkuse ja inimtööjõu erakordset pingutust vaarao kogu valitsusaja

jooksul. Püramiidide kui ehituskunsti-saavutiste hindamisel tuleb arvestada, et püramiid oli ainult osa haudehitisest. Iga püramiidi juurde kuulus veel vaarao kultustempel. Nende vähemaid jäänu-

Templi sammasõue varemed Luxoris.

seid on säilinud käesoleva ajani. Ka kuulus suur s f i n k s on kuulunud Chephreni püramiidi juurde ja kujutab oma pea-osas varaseimat kolossaalse portree-raidkunsti toodet.

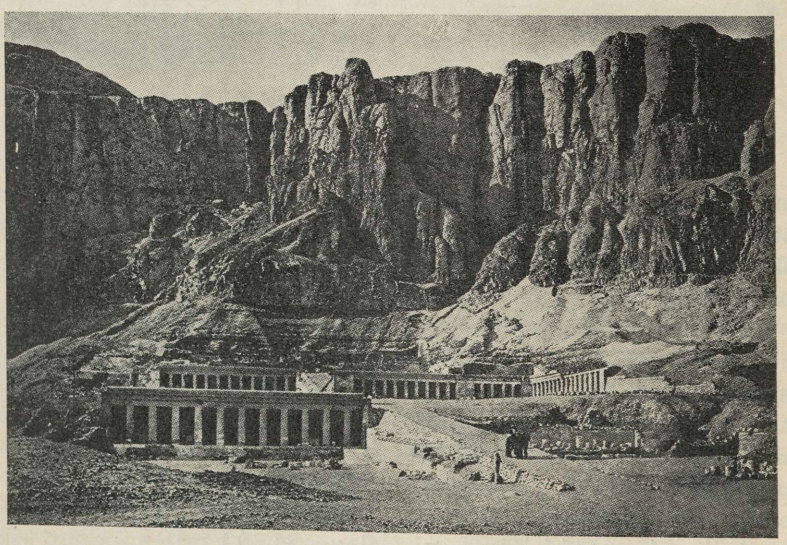

Terrasstempel Teebai surnutelinnas.

Teiseks Egiptuse ehituskunsti liigiks olid t e m p l i d. Neid on säilinud suuremal määral II aastatuhande II-st poolest alates. Templite ehitamisel on egiptlased kasustanud kõiki kiviehituskunsti elemente peale kuplite. Templisse pääses kahe kõrge torni (pülooni) vahel asetseva madala portaali kaudu. Mõlemal pool portaali asetsesid obeliskid, mida egiptlased vanemal ajal pidasid päikesejumala Re asukohaks. Siseosas oli tempel suurel määral sammasehitis. Portaal juhtis sammaskäiguga ümbritsetud õuele, mille taga asetses sammassaal ja selle taga kabelid ja kõige püham paik. Sammaste kapiteele kaunistati lootose, papüüruse või palmi õie, punga või krooni kujutistega. Suurtest esindustemplitest muistses Teebais on säilinud jäänuseid nüüdses Karnakis. Vähemaist templeist on ikka imetlust äratanud templivaremed praeguses Luxoris ja kuulus terrasstempel Teebai surnutelinnas.

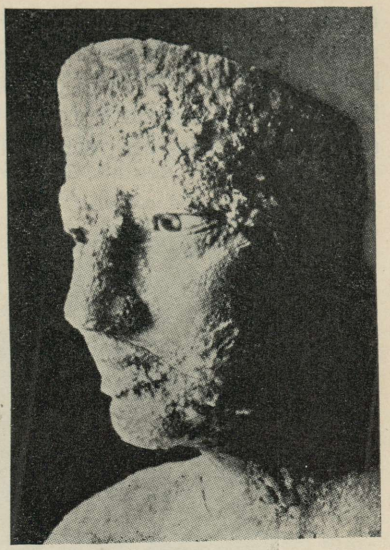

Vaarao Phiops I.

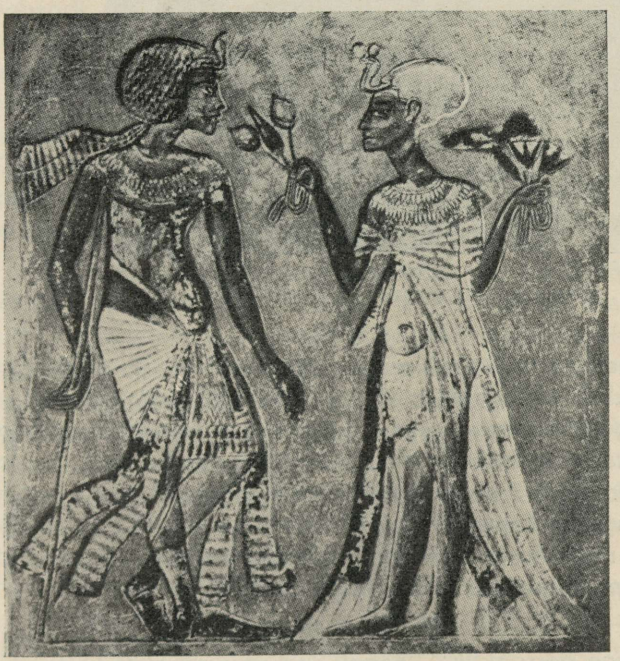

Amenhotep IV abikaasaga.

Usundi teenistuses oli olulisel määral ka Egiptuse raid- ja maa-

likunst. Juba püramiidide ajast peale on haudkambreisse asetatud surnud vaarao ja ta kodakondsete raidkujusid ja kaunistatud haudkambri seina reljeefidega ja maalingutega tema elust ja tegevusest. Siit on alguse saanud Egiptuse raidkunsti tähtsaim haru — portreeraidkunst. Vana-riigi raidkunsti-tooted, millest on säilinud vaarao

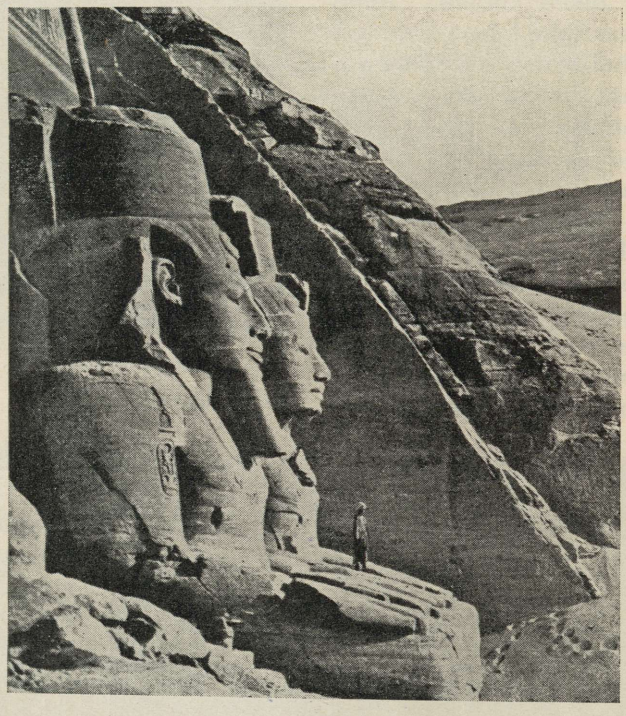

Ramses II kolossaalsed raidkujud.

Phiopsi vasest pea jm., näitavad meile rõõmsaid inimesi. Individuaalsete joonte tabamine aga näib esialgu vähem õnnestunud. Selle poolest on kaugelt kõrgemal tasemel hilisem Egiptuse nn. uus-riigi raidkunst. Parimad, naturalismi kalduvad näited selle ajajärgu raidkunsti-tooteist on pärit Amenhotep IV ja ta järglaste ajast. Sellel ajal on loodud aga ka kolossaalseid, inimest tema mõõteis kümneid kordi ületavaid raidkujusid. Parimaiks näiteiks neist on Ramses II raidkujud tema poolt ehitatud kaljutempli portaali kõrval.

Väiksemaid tulemusi on egiptlased saavutanud reljeefi ja maali alal. Nad ei tunne perspektiivi. Sageli nad rikuvad seda ka teadlikult, kujutades näit. vaaraod mitmekordselt suuremana kui teisi ini-

mesi. Puuduseks on ka, et kehaosi kujutatakse asendis, milles nende olulised jooned kõige paremini nähtavale tulevad. Inimese kujutamisel on pea ja jalad näidatud küljelt, õlad ja rind samal ajal aga eest vaadatuna. Kõigist neist puudustest hoolimata, mis muuseas on omased kõigi vana Idamaa rahvaste kunstile, on nende arvukate kunstitoodete tähtsus väga suur. Need näitavad meile egiptlasi nende igapäevases tegevuses, kujutavad aga ka suuremaid sündmusi nende elus ja ajaloos.

Kiri ja teadus. Ajaloolise kõrgkultuuri astmele jõudmise üheks tunnuseks on mõtete kirjaliku väljendamise oskus. Olles vana Idamaa esimesi kultuurrahvaid, pidid egiptlased selleks arendama oma kirjamärkide-süsteemi. See on kujunenud piltkirjast, mis pildi tähenduse sellega kaotas, et igale mõistele vastas kindel märk. Seesuguse kirjamärkide-süsteemi kujunemine ulatub Egiptuses tagasi kuni 4000 a. e. Kr. Tarvitatavaid märke oli selles h i e r o g l ü ü f i d e k s (s. t. „pühadeks märkideks") nimetatud kirjas umbes 600. Algul tähendasid need märgid sõnu, hiljem on kujunenud eri märgid ka silpidele ja umbhäälikuile. Hilisemal ajal tarvitati hieroglüüfe ainult raidkirjana templite ja haudkambrite seintel. Papüürus-taime ribasid liites valmistasid egiptlased esimese praktilise kirjutamisvahendi, mis leidis tarvitamist ka teistes maades. Sulega papüürusele kirjutatud nn. h i e r a a t i l i s e s k i r j a s olid märgid lihtsustatud. Veelgi lihtsam oli hellenismiaegne ärikiri, nn. d e m o o t n e k i r i. Selle märgid on niivõrd lihtsustatud, et neis raske on aimata hieroglüüfide vasteid. Hieroglüüfide lugema õppimisega J. Fr. C h a m p o l l i o n'i poolt 1822. a. pandi alus egiptlaste kirjalikkude allikate uurimisele ja see on Egiptuse ajaloo uurimise tõstnud teaduslikule tasemele.

T e a d u s i kujunenud teadmiste ja teaduslikkude oletuste süsteemina Egiptuses ei tuntud. Egiptlastel oli olemas ainult teatud tähelepanekuid ja teadmisi, eeskätt praktilise elu kohta. Maamõõtmine oli vajalik, sest et üleujutuse ajal piirimärgid sageli kaduma läksid. Egiptlased ongi omandanud selleks geomeetrilisi teadmisi kolmnurga, nelinurga ja ringi pindala umbkaudses arvutamises. Ka on nad omandanud teatud algelise arvutamise aritmeetikas. Kalendri alal nad on tähele pannud, et kodanlik kalender — aastas 365 päeva — ei ole kooskõlas astronoomiliste vaatluste andmetega. Nad on oletuse järgi kindlaks teinud, et kodanlik kalender 1460 a. jooksul 1 aasta võrra astronoomilisest maha jääb, ja loonud kalendri 4241. a. e. Kr. See kõik ei ole neid takistanud seda puudulikku kodanlikku kalendrit tarvitamast kuni juuliuse kalendri sisseseadmiseni roomlaste poolt. Rakendusteaduste alal

nad on arendanud arstiteadust. Eriti silmahaiguste arstimine on seisnud võrdlemisi kõrgel järjel. Sisemiste haiguste alal aga on arstimeid tarvitatud kõrvuti nõidumisega.

Riigikord. Egiptuse riikliku korra tekkimine ulatub esiajaloolisse aega ja selle varasemad astmed on meile vähe tuntud. On aga kindel, et Egiptuses on olnud maakond-riikide ajajärk. Samal esiajaloolise aja lõpul aga on Egiptuses kujunenud Ülem- ja Alam-Egiptuse riigi aste ja ühikriigiks muutus see maa siis, kui võimukad Ülem-Egiptuse kuningad veriseis sõdades vallutasid Alam-Egiptuse.

Egiptuse riigi seesugusele kujunemisele vastab ka tema riigikord ajaloolisel ajal. See oli oma iseloomult despootlik. Riiki valitses kuningas. Tema kui maapealse jumala ning suurte jumalate järeltulija nime asjatu suhuvõtmine oli keelatud. Tema nime asemel hüüti teda ta elamu järgi v a a r a o k s (*parʿo* — „suur maja", s. t. loss). Jumalana ta oli kõrgeimaks vahemeheks jumalate ja inimeste vahel, s. t. ülempreestriks. Temale allusid kõik suurte jumalate preestrid. Oma võimu kindlustamise huvides määrasid vaaraod preestreiks oma perekonna liikmeid ja truid ametnikke.

Despootliku valitsejana oli vaarao oma riigi elanikkonna ja selle varanduse piiramatu käsutaja. Terve riigi maa-ala kuulus vaaraole. Sellest oli küll osa antud suurte jumalate templitele ja osa kuninga armuavaldusena siirdunud kõrgemaile ametnikele ja võimukandjaile. Kuninga maad aga olid siiski kaugelt suuremad. Maa omanikuna ta määras kindlaks sunnismaiste talupoegade maksud ja andamid. Ta juhtis terve riigi põldude niisutamise süsteemi ja kasustas ka inimeste tööjõudu oma äranägemise järgi.

Sellel piiramatul valitsejal on aga siiski ikka olnud võimu piiride määraja. Kuningas oli võimu teostamisel sõltuv arvukast bürokraatlikust ametnikkonnast. Bürokraatia eesotsas seisis v e s i i r, kelle kätte oli koondatud terve riigi tegelik valitsemine. Vesiiri kõrval oli terve rida keskvalitsuse ja õukonna võimukandjaid. Maakonnad aga allusid asevalitsejaile. Neile võimukandjaile allus suures arvus igasuguseid ametnikke, kuni külavanemateni ja alamate kirjutajateni. See bürokraatia oli suure võimu ja mõjuga, ja sõltus vaaraost, kas ta suutis oma piiramatut võimu nende juures läbi suruda. Võimsate püramiidide ehitajail vaaraodel Egiptuse vana-riigi ajal ja suurtel vallutajatel vaaraodel uus-riigi ajal see ka õnnestus. Võimukandjad otse võistlesid orjalikus truualamluses vaarao ees. Nõrgemate valitsejate ajal aga muutusid ametnikud sõltumatuks ja maakondade valitsejad said iseseisvaiks valitsejaiks.

Ühiskondlik kord. Üleminekul ajaloolisse aega oli Egiptuses kujunemisel seisuslik kord. Vaimulikud-preestrid, maakonnavürstide perekonnad — aadel — ja talupojad olid suurimad ühiskondlikud rühmitised. Olulisel määral tõkestas selle seisusliku korra kujunemist despootlik ühikriik. Ainukese seisuselaadilise kihina säilis sunnismaine talupoegkond. Näib aga ka, et osa maakondriikide valitsejaist on võimu kaotamise järel säilitanud oma maavalduse ja on osanud siirduda bürokraatlike võimukandjate hulka. Vaaraode võimu nõrgenemisega III aastatuhande teisel poolel toimus riigi jagunemine maakondadeks ja tekkis maakonnavürstide näol ühiskondlik rühmitis, mida sarnasuste tõttu Euroopa läänindduse-aegsete olusuhetega on nimetatud läänivürstideks. Kuigi II aastatuhande esimesel poolel nn. keskmise riigi vaaraodel õnnestus mõnevõrra piirata nende vürstide võimu, püsis see kord üldiselt siiski uus-riigi suurte vallutajate ajani. Ja sellest ajast peale, täienedes uue bürokraatia ja ohvitserkonna esindajatega, see rühmitis säilis edaspidigi mõisnikkude-kihina. Hilisemal ajal aga kujunes mõõduandvaks seisuseks preesterkond. Vaimulikkude amet muutus elukutseks, milleks ette valmistuti templikoolides. Nad liigitusid mitmesse üksteisele alluvasse preestriametisse, missuguses astenduses kõrgeim koht oli ülempreestril. Suure tähtsusega oli vaimuliku ameti päritavaks muutumine. Määratud varandused kuhjusid suurte jumalate templite kätte. Nii oli II aastatuhande lõpul templite valduses 15% terve Egiptuse põllumajanduslikust maa-alast. Kõik see kokku kujundas preesterkonnast eneses-suletud mõjuka seisuse. Alates III-st aastatuhandest tekkisid Egiptuses ka linnad. Neis linnades oli olemas kaupmeeskond ja õige arvukas käsitööliskond. II aastatuhande lõpust on meil andmeid ka tööliste organiseeritud väljaastumistest — streikidest — oma seisundi parandamiseks.

Ajalugu. Enesesse suletud ning eraldatud maana oli Egiptuse ajalooline areng olulisel määral tingitud riigi sisemistest olusuhetest. Umbes 3300 a. paiku e. Kr. toimunud ühikriigi kujunemise järel algab Egiptuse vana-aeg. See on riigi sisemise korra ja ühtluse kujunemise ajajärk. Võidukail Ülem-Egiptuse valitsejail õnnestub alles korduvate mässude summutamise järel kindlustada endile ülemvõim ka Alam-Egiptuses. 3. valitsejasoo aegu viiakse pealinn Memfisesse. See linn jääbki pealinnaks terve vana-aja jooksul ja selle lähedusse püstitavad vaaraod oma haudehitisi-püramiide. Suurte püramiidide ehitajate Cheopsi, Chephreni ja Mykerinose ajal elab vana-aja Egiptus XXVIII—XXVII saj. e. Kr. üle oma suurima õitseaja (nn. vana-riik).

Järgnevate nõrkade valitsejate aegu laguneb Egiptus maakondriikideks. XXII saj. keskpaiku e. Kr. õnnestub Ülem-Egiptuses

asetseva Teebai vürstidel riigi ühendamine. Järgmise valitsejasoo ajal õnnestub ka maakonnavürstide võimu piiramine keskvõimu kasuks. Nn. keskmise riigi suurte valitsejate Sesostris III ja Amenemhet III aegu toimub jõe suurvee reguleerimise teel viljaka Fajumi oaasi asutamisega oluline Egiptuse põllumajandusliku maa-ala laiendamine. Samal ajal aga on Egiptus sunnitud sõjalisel teel välja astuma oma naabermaades. Nii allutatakse Niiluse esimese ja teise kärestiku vaheline Nuubia. On aga ka väga iseloomulik, et Egiptus tol ajal oli sunnitud sõjakäike korraldama Palestiinasse.

II aastatuhande algupoolel on Ees-Aasias tõesti aset leidnud rahvasterändamised. Üks nende rahvasterändamiste harudest vallutab 1700. a. paiku nõrgenenud Egiptuse. A. 1680—1580 e. Kr. ongi egiptlased hüksoslasteks nimetatud vallutajate ülemvõimu all. Riik on uuesti jagunenud maakondadeks-vürstkondadeks.

Võidukail Teebai vürstidel õnnestub riigi uuesti ühendamine ja hüksoslaste maalt välja tõrjumine. Sellest ajast peale muutub Teebai pikemaks ajaks riigi pealinnaks. Selle, muistse Egiptuse uus-ajaks nimetatud ajastu väljapaistvad valitsejad on suured maadevallutajad. Egiptus on nüüd muutumas juhtivaks suurriigiks. Võidukas Thutmosis III (XV saj. I-l p. e. Kr.) laiendab edukalt Niiluse-äärse Nuubia vallutamist kuni Niiluse neljanda kärestikuni. Aasias vallutatakse Palestiina ja Süüria ja suudetakse ka neid vallutisi kaitsta sõdades Ees-Aasia riikidega. Vahepeal Amenhotep IV usureformi tõttu ja muudel põhjustel nõrgenenud Egiptus suudab neist valdustest Aasias Seth I ja Ramses II aegseis sõdades XIII-l saj. kaitsta ja säilitada ainult Palestiinat ja Lõuna-Süüriat. Egiptuse suurriik ei olnud püsiv. Juba tema korraldus oli väga algeline. Valitsemine piirdus maksude saamisega alistatud riikide kuningailt. Viimaste truudust katsuti kindlustada pantvangide (tavaliselt poegade-järeltulijate) võtmisega ja Egiptuse garnisonide asetamisega strateegiliselt tähtsamaisse kindlustesse. Oli loomulik, et alistatud maad püüdsid lahku lüüa ja kasustasid selleks esimest soodsat juhust.

Egiptuse suurriigi (nn. uus-riigi) aeg on ka suureks kultuuri tõusuajaks. Sellest ajast on pärit suurem osa templeid, mille varemed püramiidide kõrval on hilisemaile sugupõlvedele Egiptuse suure mineviku tunnistajaiks.

Need välissõjad nõrgestasid aga ka Egiptust ennast. Palgasõdurite jõukude ülalpidamine oli võimalik võidetud maade kulul ainult edukate välissõdade ajal. Seda suuremaks raskuseks need muutusid riigile pärast sõdade lõppu. Veelgi kardetavamaks osu-

tus riigi tähtsaima varanduse — maa — annetamine templitele ja võimukandjaile. Suurte vallutuste aja lõpu järel tuli Egiptusele kestev langusaeg. Ta ei suutnud takistada ka Aasia kultuurmaid ühendavate Assüüria, Uus-Babüloonia ja Pärsia suurriigi tekkimist. Viimase poolt vallutatakse Egiptus a. 525 e. Kr. Sellega ongi iseseisva Egiptuse riigi ajalugu lõpule jõudnud. Kõrvuti riikliku iseseisvuse kaotamisega on märgatav ka tardumine ja tagasiminek kultuurilisel alal. Uute vormide otsimise asemele astub vana, eriti püramiidideaegse kultuuri elustamine. See aga toob seisaku ja regressi.

MESOPOTAAMIA.

Kultuuri ja riigi tekkimine. Sama IV aastatuhande II-l poolel, mil Egiptuses lõplikult algas ühikriiklik kord ja ajalooline aeg, oli toimumas üleminek ajaloolisse aega ka teises tähtsamas vana Idamaa kultuurmaas — hiljem Babülooniaks nimetatud Lõuna-Mesopotaamias. Selle maa lõunapoolses osas elasid s u m e r l a s e d, põhjapoolses osas aga alates IV-st aastatuhandest semiidid, keda nende tähtsaima linna Akadi järgi nimetatakse a k a d l a s t e k s. Maa kõrge kultuuri loojaiks olid sumerlased. Akadlaste ja uue seemi rändrahva amoriitidega III aastatuhande II-st poolest alates segunedes on sumerlased semiidistunud. 2000. a. paiku kaob nende keel elava keelena ja säilib püha keelena üksnes templeis ja kirjanduses.

Kultuuriline ja ühiskondlik tase, mida leiame sumerlastel IV aastatuhande lõpul, on üllatavalt kõrge. Tänu heale kanalisatsioonivõrgule niisutamise otstarbeks on põllundus väga kõrgel järjel. Niisama kõrget taset näitab ka nende käsitöö. Juba IV-l aastatuhandel on alanud nende maal pronksiaeg. Heade ühendusteede äärse asendi tõttu on sumerlaste maa varakult arendanud edukalt ka kaubandust. Käsitöö ja kaubanduse areng on põhjustanud arvukate linnade tekkimise.

Juba ajaloolise aja algul moodustas linn koos teda ümbritseva maakonnaga riigi. Nende linnade valitsejad, kes olid ühtlasi ka linna jumala ülempreestrid, ei olnud oma võimu poolest mitte piiramatud. Oli olemas ajaloolise aja alguse kohta kõrgesti arenenud õiguslik kord. Selle kindlustamist ja edasiarendamist mainivad kuningad ikka oma tähtsamate tegude hulgas. Kõrgele majanduselu ja õiguskorra tasemele vastavalt oli neis riikides kujunemas ka seisuslik kord. Ka oli sumerlastel juba tol ajal olemas oma kiri, kõrgel tasemel seisev kunst, kirjandus ja usund. Kõik see põhjustab meid arvama, et sumerlaste kultuur on vähemalt niisama vana kui egiptlaste oma.

Kõrge kultuuriline tase meelitas sumerlaste maad ümbritsevaid madalamal astmel olevaid rahvaid sumerlaste maa vallutamisele. Niisuguste vallutuskatsete tagasitõrjumine on Mesopotaamias raske. Siin puuduvad kaitsmist hõlbustavad loomulikud piirid. Tõhusat kaitset võis pakkuda ainult maa riiklik ühendamine. Alates III aastatuhande I-st poolest ongi korduvalt katsutud seda teostada. Algul püüdsid ülemvõimu saavutada sumerlaste linnade Uri, Lagaši jt. valitsejad. Selle aastatuhande keskpaiku ühendas maa Akadi kuningas S a r g o n I, keda hiljem semiitide poolt on austatud nende suurriigi esimese rajajana. On väga iseloomulik, et Sargon maa ühendamise järel on asunud terve Mesopotaamia ja Süüria vallutamisele, et kindlustada Mesopotaamia kaubandusele tähtsamat kaubateed.

Babüloonia tõus. Selle rikka kultuurilise pärandi edasiarendajaks sai alates III aastatuhande lõpust B a b ü l o n. Temast sai tähtsaim vana Idamaa kultuurikeskus ja suurim kaubalinn. Babüloni järgi on sumerlaste ja akadlaste maad hakatud hüüdma B a b ü l o o n i a k s. Oma suureks tõusuks oli Babülonil ka mitmeid eeldusi. Juba asend laevataval Eufrati jõel tähtsate kaubateede ristlemise kohal Mesopotaamia keskkohas mõjus soodustavalt. Ees-Aasia tunnustatud pealinnaks ja kultuuriliseks keskuseks aga sai ta oma suure kuninga H a m m u r a p i ajal, XX-l saj. e. Kr. Hammurapi alistas oma võimule Mesopotaamia ja kindlustas sõjakäikudega kaubateed Süüriasse. Ta arendas ja kaunistas ka riigi pealinna Babüloni ja hoolitses maa majanduselu arenemise eest. Tema püsivaimaks teeneks on kehtiva õiguse üleskirjutamine nn. Hammurapi seadustekogus.

Nagu sellest seadustekogust nähtub, oli Babülonis tol ajal olemas arenenud ühiskondlik kord. Olid olemas mõisnikud, preestrid, kuninga ametnikud, läänimehed-sõjaväelased, kaupmehed, käsitöölised, väikemaapidajad, vabaks-lastud ja orjad. Majanduselu oli niisamuti kõrgel järjel. Tuntud oli raha laenutamine, komisjoniäri, maa renditamine jm. Perekondliku korra alal paistavad silma naiste suhteliselt suured õigused. Kaelakohtu-õiguse alal on veritasu kadunud ja asendunud põhimõttega „hammas hamba vastu", osaliselt aga ka tekitatud kahju hüvitamise põhimõtte rakendamisega.

Hammurapi suurriik lagunes juba ta lähemate järglaste ajal ja sellest ajast peale Babülon oli ainult Babüloonia riigi pealinnaks. See poliitilise elu juhtimise kaotamine ei ole suutnud kõigutada tema kui kultuurilise keskuse mõju ega tähtsust.

Suurriigi loomise katsed aga sellega ei kadunud. Juba geopoliitilistel põhjustel pidid Ees-Aasia, eriti Mesopotaamia, seda

taotlema. Loomulikkude, looduslikult laienemist takistavate piiride puudumine, vajadus kultuurmaid kaitsta igalt poolt ähvardavate pooltsiviliseeritud rahvaste vastu, ühtlane kultuur ja tugeva riigi loomulik kalduvus laialdumisele viisid järjest uutele kultuurmaid ühendavate suurriikide rajamise katsetele. XV—XIII saj. e. Kr. püüdsid seda Egiptuse suured maadevallutajad. Alates XIV-st saj. aga tuli Egiptusele võistleja Väike-Aasias ja Ülem-Eufratil asetseva hetiitide riigi näol. Mõlema taotluste ebaõnnestumise järel tõusis esiplaanile Assüüria.

Assüürlased linna piiramas.

Assüüria suurriik. Assüüria asetses Tigrise keskjooksul ja selle vasempoolseil harujõgedel. Tigrise ääres asetsesid ka Assüüria tähtsamad linnad: Assur (vana pealinn), Kalahh ja Ninive. Rahvuselt semiidid nagu babüloonlasedki, omandasid assüürlased viimaseilt nende kultuuri. Ka riiklikult olid assüürlased Hammurapi ajal Babülooniast sõltuvad.

Babüloonia suurriigi lagunemise järel iseseisvunud, nad katsusid visas võitluses naaberriikidega oma võimu laiendada Mesopotaamias ja Armeenias. Selleks oli neil ka eeldusi. Elukutselt talupojad, olid assüürlased osavad karjakasvatajad ja põlluharijad ning julged kütid. Niisugune rahvas oli nagu loodud sõduriteks. Ala-

tistes sõdades kujunesidki assüürlased vastupidavaiks, kardetud ning imeteldud sõdureiks. Assüüria kuningad on aga arendanud ka sõjaväe varustamist. Nii on Assüüria varakult üle läinud pronksist relvadelt rauast relvadele. Ka on raskelt relvastatud jalaväe kõrval arendatud ja kujundatud ammuküttidest, ratsaväest, sapööridest jm. koosnevaid väeosi. Kindluste vallutamiseks olid assüürlastel müüripurustamismasinad ja piiramistornid. Sõjakäikude eduks on kaasa aidanud ka Assüüria sõjaväe kiire liiklemisvõime. Lõpuks on assüürlased vaenlaste hirmutamiseks massiliselt korraldanud vangilangenute ja allajäänute julmi hukkamisi (näit. teiba otsa ajamise näol).

Assüüria suurriigi õitseajaks oli IX—VII saj. e. Kr. Selle aja lõpu poole suurte kuningate Sargon II, Sanheribi, Assarhaddoni ja Assurbanipali ajal, VIII—VII saj. e. Kr., ühendati Assüüria suurriigi alla Babüloonia, Eelam, Mesopotaamia, osa Väike-Aasiast, Süüria, Foiniikia, Palestiina ja lühemat aega ka Alam-Egiptus. Ka riigi korraldamise alal tegid Assüüria valitsejad edusamme võrreldes varasemate suurriikidega. Strateegiliselt tähtsamaisse kohtadesse asutati assüürlaste kolooniaid. Vallutatud maades hävitati senine riiklik kord ja nad allutati Assüüria väepealikuile — kuberneridele. Et see kõik aga ei suutnud kindlustada riiki uute mässude tekkimise vastu, siis viisid assüürlased vallutatud maade elanikke maakondade viisi üle siseriiki, saates sealt omakorda koloniste tühjaks jäänud maa-aladele. See poliitika aga osutus Assüüriale enesele kardetavaks. Selle tagajärjel kadusid assüürlased rahvana juba enne Assüüria riigi langust.

VII saj. lõpul vapustasid praeguselt Lõuna-Venemaalt tulnud sküütide röövretked Assüüria riiki. Soodsat olukorda kasutades vallutasid liitunud Babüloonia ja Meedia kuningas a. 612 Assüüria pealinna Ninive ja hävitasid ka Assüüria riigi.

Võitjad jagasid Assüüria riigi omavahel. Lõviosa sai Babüloonia. Nebukadnetsar II (604—562), Hammurapi-aegsest Babüloonia riigist eraldamiseks Uus-Babülooniaks nimetatud riigi valitseja, vallutas Mesopotaamia, Süüria, Foiniikia ja Palestiina. Edukas sõjas Egiptusega ta kindlustas need maa-alad oma riigile. Ülejäänud osa oma valitsusajast ta kasustas Babüloonia hüveolu tõstmiseks ja assüürlaste poolt korduvalt purustatud ja rüüstatud Babüloni ülesehitamiseks ja kaunistamiseks. Assüüria maad põhja pool Tigrist ja Väike-Aasias siirdusid Meediale. Samaks ajaks kujunes välja Väike-Aasia lääneosa haarav Lüüdia suurriik. VI saj. I pool oli nelja riigi (Babüloonia, Meedia, Lüüdia, Egiptuse) tasakaalu ajaks, kuni pärslaste vallutused nende olemasolu lõpetasid.

Mesopotaamia kultuur.

Majandus. Maa põlise jõukuse allikaks oli siin, nagu Egiptuseski, põllundus ja karjakasvatus. Nende majandusalade hindamisel tuleb meeles pidada, et Mesopotaamias ja teda ümbritsevais maades on aretatud suurem osa meie põld- ja ka aedvilju ja kodustatud tähtsamad koduloomad. Põllundus nõudis niisutuskanalisatsiooni ja niisutamise eest hoolitsemise näol elanikelt palju tööd ja vaeva, andes aga ka väga rikkalikku saaki. Kasvatati peamiselt nisu ja otra. Puuviljadest olid tuntuimad viinamarjad ja datlid, aga kasvatati ka teisi lõunamaisi puuvilju. Koduloomadest kasvatati veiseid, kitsi, lambaid, sigu, hobuseid ja eesleid. Veoloomana on tuntud ka kaamelit.

Babüloonias arenesid varakult linnad, ühes nendega ka linnalise majanduselu alad: käsitöö ja kaubandus. Vana-Babüloonia erialaks oli riidetööonduse alal vaipade kudumine, siidi, puuvillase ja ilutikanduse ja muude kaunististega riiete valmistamine. Kõrgel järjel oli ka kalliskivide töötlemine ja kuld- ja hõbeasjade valmistamine. Metallitöö alal on eriti Assüüria andnud häid relvi. Ka oli olemas kõrgel tasemel seisev keraamika- ja klaasitööndus. Babüloonia erialaks oli ka vaabatud kivide valmistamine. Kõigil aladel oli suurlinnades, eriti Babülonis, töö korraldatud sageli suurettevõtteina.

Eriti soodus oli Mesopotaamia asend kaubanduse arendamiseks. Peale lähiskaubanduse Ees-Aasia rahvastega, mis toimus vanade kaubateede kaudu Vahemere kaldale, Musta mere äärde, Araabiasse ja Iraani kiltmaale, on babüloonlased arendanud kaubavahetust karavanide abil isegi India ja Hiinaga. Kaubanduslik tegevus põhjustas suurte rikkuste kuhjumise Babülooniasse. See arendas ka rahamajandust ja krediiditehinguid. Raha müntidena Babüloonias siiski ei ole käibel olnud. Kulda ja hõbedat mõõdeti kaaluga. Babüloonia vastavad mõõdud on aga hiljem raha müntimisele üle minnes olnud aluseks rahaühikute väärismetalli sisalduse määramisel. Krediiditehinguid tunti juba Hammurapi-aegses Babüloonias. Uus-Babüloonias on olnud isegi pangamaju. Neist on tuntuim Egibi poegade pank.

Usund. Nagu egiptlastel, nii oli ka Mesopotaamia vaimne kultuur suurel määral tingitud usundist. Usund ise ei sisaldanud sellisel määral vanemaid elemente totemismi-astmest, nagu neid esines egiptlastel. Keerulisemaks teeb Mesopotaamia usundi ja selle arengu selgitamise asjaolu, et see on kahe erineva rahvatõu, sumerlaste ja semiitide usuliste tõekspidamiste toode. Pealegi on selle kujunemist mõjustanud juba varakult kujunenud preesterkond.

Mesopotaamia usundi aluseks oli suurte loodusjõudude — päikese, kuu, vee, maa — austamine. Juba varakult tekkinud linnades austati neid linnajumalatena. Varasesse, Babüloonia tõusu eelsesse aega kuuluvad ka jumalateringi kujundamise katsed. Maailmaloomise ja muude müütide abil seostatuna moodustasid jumalad mingi ühise pere. Selle eesotsas ning kõrgemad jumalad olid A n u — taeva, E n l i l — maa ja E a — mere ja tarkuse jumalana. Neist oli ülemaalise austamise osaline hilisemal ajal ereiti Enlil. Püsivamate suurriikide kujunemisega tõusid esiplaanile algul kevadise päikese jumalana Babülonis austatud M a r d u k Babüloonia riigi peajumalana ja assüürlaste rahvuslik jumal A s s u r Assüüria riigi peajumalana.

Niisugustel alustel kujuneva usundi tähtsamad jumalad olid järgmised. Peajumalaks oli maailma looja ja isand M a r d u k. Tema kõrval omasid laialdasemat tunnustust kuujumal S i n, päikese ja ennustuste jumal Š a m a š, tarkuse ja kirjakunsti kaitsja N a b u, armastuse ja loodussigivuse jumalanna I š t a r ja kõrvetava päikese ning sõja jumal N e r g a l. Jumalate kõrval oli olemas suurel arvul ka häid ja kurje vaime.

Loodusjõudude kehastusena on jumalaid seostatud taevakehadega. Nii on Šamašit samastatud päikesega, Sin'i — kuuga, Mardukit Jupiteriga, Ištarit Veenusega jne. Taevakehade vaatluste seostamisel maiste nähtustega on kujunenud üks Mesopotaamia usundi ja teaduse omapäraseimaid nähtusi — a s t r o l o o g i a, ennustamine taevakehade ja ilmastikunähtuste põhjal. See omakorda on arendanud õpetuse headest ja halbadest päevadest.

Mesopotaamia usundi üheks ilmekamaks nähtuseks on ka rohkete müütide olemasolu. Paljud neist müütidest (näit. veeuputuse lugu) on levinud teiste Ees-Aasia rahvaste seas.

Vaimude, eriti kurjade vaimude vastu võitlemine toimus nõidumise teel. Jumalate kummardamise ja kultuse tähtsamaid osi oli niisamuti võlusõnade ettekandmine, selle kõrval aga esines ka hümne ja sügav-usklikke patukahetsuslaule. Jumalate kultuse oluliseks osaks oli ka ohverdamine, eriti tänuohvri näol.

Elu pärast surma mängib Mesopotaamia usundis kõrvalist osa. Hauatagune elu on mingi varjude elu. Sellest pääsemiseks on ainult surematute jumalate hulka tõusmine igavese elu omandamisega suurte jumalate armust.

Kunst. Mesopotaamia e h i t u s k u n s t i s t meil on palju vähem andmeid kui Egiptuse omast. Selle peamiseks põhjuseks on vähem vastupidava materjali kasustamine. Ehitati eeskätt kuivatatud savikividest. Ainult vundamendiks ja osalt ka seinte kau-

nistamiseks on kasustatud põletatud telliskive. Tähtsamaid ehitisi olid siingi t e m p l i d. Nende tähtsamaks osaks oli sumerlastelt pärit seitsmeastmeline torn (Paabeli torn). Ülal asetses pühapaik, aga seda on tõenäoliselt kasustatud ka taeva vaatlemiseks. Üles pääses külgedel asetsevaid treppe mööda.

Teiseks väljapaistvamaks ehitiste liigiks olid suurte kuningate l o s s i d - l i n n u s e d. Tuntuimaid neist on Nebukadnetsar II loss Babülonis, mille nn. rippuvaid aedu mainitakse ehitus- ja aianduskunsti imetööna. Rea suuri losse on ehitanud ka Assüüria suurkuningad. Neist tuleb esmajoones nimetada Sargon II linnus-

Härjakujutis vaabatud telliskividest.

lossi, mille varemed leiduvad praeguses Korsabadis. See kujutas õigupoolest kuninglikku linna, mis oli ehitatud kuninga, ta õukonna ja sõjaväe jaoks. Ka oli selles olemas tempel. Sellisena ta on varasemaid piiramatu võimuga kuningate kuningalinnu, missuguseid nii väga armastasid luua uusaegsed absolutistlikud valitsejad (näit. Versailles Prantsusmaal). Lossid ise olid ehitatud kõrgele terrassile. Ehitustehniliste võtete poolest nad olid võrdlemisi lihtsad. Ei olnud neis olemas näit. aknaid, valgus tuli ruumidesse laeavaustest. Sambaid kasustati harva ja ei olnud ka võlvimistehnika kuigi arenenud. Ehitiste hulka kuuluvad lõpuks ka linnade võimsad m ü ü r i d ja v ä r a v a d. Müüride ehitamise ja üldse kindlustustehnika on kõrgele arendanud assüürlased. Nende kogemuste põhjal on Babüloni uuesti üles ehitanud ka Nebukadnetsar II.

Kui Mesopotaamia ehituskunst on lihtsam Egiptuse omast, siis ta ületab viimast ehitiste k a u n i s t a m i s e s. Värviliselt vaabatud vormitud telliskividest lõvide, härgade, lohede ja osalt ka inimeste kujud ja ornamendid, seinte marmorist jm. kateplaadid kujutistega kuningate sõjakäikudest ja jahiretkist kaunistasid losse. R a i d k u n s t i alal on sumerlaste ajast säilinud mõningaid võrdlemisi kohmakaid valitsejate ja võimukandjate kujusid. Hiljem on see ala võrdlemisi vähe harrastamist leidnud. Tähtsamaiks näiteiks hilisemast raidkunstist on nn. „väravahoidjate" kujud tiivastatud härja keha, aga inimese peaga. Selle eest aga on kõrgele tasemele tõusnud reljeefide loomine. Steelidel, obeliskidel, seinte kateplaatidel,

Kuningas Assurbanipal lõvijahil.
(Alabaster-reljeef.)

aga ka kaljudesse raiutuna need kujutavad dramaatilisi momente valitsejate ja riigi elust. Jahiretked, eriti Assüüria kuningate lõvijahid, linnade piiramine, vangide hukkamine on sagedasti nende sisuks. Aga kujutatakse ka rahvaeepose kangelast Gilgameš'i võitlemas imelohega, kuningaid jumalate ees ja ümbritsetuna õukondlastest.

Babüloonias on kujunenud ka k i r j a n d u s. See ei piirdu usuliste hümnide ja patukahetsuslauludega. On olemas palasid maailma loomisest ja muid müütilise sisuga töid. Selle kirjanduse kõrgeima tipu moodustavad aga eeposed. Neist on tuntud G i l g a m e š i l u g u. Selles kujutatakse kangelast Uruki valitsejat Gilgameš'i võitlemas imeloomadega. Aga kirjeldatakse ka ta reisi allmaailma, et tuua selgust igavese elu saamise kohta. Lõpuks on

selles antud ka lugu veeuputusest. Kirjanduse tähtsust märgitseb selle koondamine raamatukogudesse ümberkirjutamise teel. Tuntuim säilinud raamatukogudest on Assüüria kuninga Assurbanipali oma.

Kiri ja teadus. Kirja loojaiks olid sumerlased. Kiri ise on kujunenud piltkirjast, on aga varakult selle ilme kaotanud. Kirjamärgid raidkirjades koosnevad joontest. Oma nimetuse k i i l k i r i ta on saanud kiilusarnastest joontest, millest koosnevad üksikud märgid. Niisuguse ilme võttis see kiri sellest ajast peale, mil neid märke hakati kolmekandilise pulgaga tegema pehmest savist tahvlitele. Need savitahvlid kuivatati ja säilitati. Kiilkiri on oma tähenduselt segakiri. Märgid tähendavad silpe, aga on ka sõnu tähendavad märke.

Kõrgemal tasemel kui ühelgi teisel vana Idamaa rahval oli Babüloonias t e a d u s. Ka siin ei ole küll antud teadust praeguses mõttes; on tegemist teadmistega, mida võidakse kasustada praktilises elus ja usundis. Teadmiste kogumiseks on aga Babüloonias asutud juba täpsete vaatluste teele. Ka on saavutised teaduste alal suuremad kui ühelgi teisel rahval vanal Idamaal. Aritmeetikas olid tuntud kõik neli tehet. Niisamuti olid geomeetrilised teadmised võrdlemisi arenenud.

Tähtsaimaks teadusharuks oli Babüloonias täheteadus. Sellel alal nad on kogunud tähelepanekuid, mis mitmeti ületavad teiste rahvaste omi. Täheteadusega seostatakse ka babüloonlaste mõõtudesüsteemi ja arvutust.

Teatavasti neil oli arvutuse aluseks 12 (või 5 korda 12, s. t. 60), mitte 10 nagu meil. Selle arvutuse kohaselt on aasta jagatud päikese nn. ekliptika tähtkujude arvu järgi 12 kuuks. Sama tähtkujude arvu järgi, mõõtes päikese liikumist kevadisel pööripäeval, on saadud öö-päeva alajaotus — üks kahekordne tund. Hiljem on kujunenud sellest öö-päeva jagamine 2 korda 12 tunniks, missugust jaotust kasustatakse praegugi. Päikese liikumine samal pööripäeval diameetri võrra andis aga tunni alajaotise — minuti. Niisamuti nagu aasta, kuu ja tund, ulatub Babülooniasse tagasi 7-päevase nädala kujundamine ja selle päevade nimetamine taevakehade resp. jumalate järgi. Ladina jumalanimetuste vastete näol kasustab seda praegugi enamik Lääne-Euroopa rahvaid. Et aastas on 365, ümmarguselt 360 päeva, siis sellele vastavalt jagati ekliptika 360 kraadiks. See ringi kraadidesse jagamine on Babüloonia ühe pärandina säilinud praeguse ajani.

Suur tähtsus on olnud ka raskusmõõtudel. Talent = 60 miini = 3600 seeklit, on olnud aluseks raskusmõõtudele ja rahasüsteemidele kuni meetrimõõdustiku sisesseadmiseni.

FOINIIKIA.

Süüria, Palestiina, Foiniikia. Nagu juba eespool nägime, olid nende maade geopoliitilised tingimused iseseisva kultuuri ja suurte riikide loomiseks ebasoodsad. Suurte kultuurmaade ristlevate mõjude all on aga just siin olnud soodus koht vahendamiseks nende vahel. Kultuuralade piiratus ja suurriikide võistlus nende maade pärast ei ole võimaldanud tugevamate riikide kujunemist. Lõpuks oli vana Idamaa kultuurmaade ühendaja Assüüria hävitanud siin peaaegu kõik olemasolevad riigid.

Oli erakordne õnn ja edu niisuguses olukorras millegi poolest ajaloolises arengus välja paista. Nende maade rahvaist on seda suutnud kaks: juudid ja foiniiklased.

Neist näis juutidel ehk iisraeli rahval algul areng kujunevat soodsaks. Oli ju neil X-l saj. e. Kr. Taaveti ja Saalomoni aegu riikliku suuruse aeg. Sellele järgnes aga Saalomoni poja ajal riigi kaheks jagunemine ja VIII—VII saj. hävitati needki riigid Assüüria ja Uus-Babüloonia poolt ning suur osa rahvast viidi Mesopotaamiasse ja asendati sealsete kolonistidega. Sel rahvusliku olemasolu suurima hädaohu ajal arendasid prohvetid rahva usundi ainujumala-usuks, mis sai ka kristluse aluseks.

Koguni teisal ja teissugused on foiniiklaste teened ajaloos ja nende ajalooline areng.

Foiniiklaste maa ja riiklik kord. Foiniiklaste maa asetses kitsa, laiemais kohtades mõnekümne-kilomeetrise rannaribana Süürias Vahemere ja Liibanoni vahel. Mereäärse maana ta omas sooja ning niisket kliimat, mis võimaldas arendada põllundust ja aiandust. Kasvatatud on nisu, otra, kanepit ja lina, aedades aga ka viinamarju, õli- ja viigipuid ja datlipalme.

Riiklikult jagunes maa mitme linnriigi vahel. Tähtsaimad neist olid Siidon ja Tüüros. Riigivalitsemises oli teatud mõju ka linnade kaupmeestel. Kogu ajaloolise aja on need riigid allunud mõnele suurvõimule: Egiptusele, Assüüriale, Uus-Babülooniale ja Pärsiale. Sageli on alistutud ilma sõdadeta, kokkuleppe teel, ja harva on neis sõdadeski maa alistamiseks vaja läinud linnade piiramist ja vallutamist.

Foiniiklaste kultuur. Kõrgesti arenenud põllunduse ja aianduse kõrval on selle maa peamisteks majandusaladeks kujunenud käsitöö ja kaubandus. Käsitöö alal nad olid osavad jäljendajad. Nad on arendanud kõigi nende kaubaliikide valmistamist, mida valmistati Babüloonias ja Egiptuses. Mõnel alal,

nagu näit. klaasitööndus es, nad saavutasid nii suure edu, et pikemat aega loeti just neid klaasi leiutajaiks. Saadus, mille valmistamine jäi foiniiklaste erialaks, on purpurriie. Selle värvimiseks oli vaja purpuriteo lima. Neid tigusid püüti Vahemere idaosa rannavetes. Hiljem on foiniiklased neid otsinud ja sisse vedanud Madeira saarelt.

Tähtsaim foiniiklaste tegevusala oli k a u b a n d u s. Maana Babüloonia ja Egiptuse vahel, vana vasekaevanduste saare Küprose läheduses, mis pealegi varakult on asustatud nende poolt, oli Foiniikial suuri eeldusi kaubanduse arendamiseks. Liibanoni seedrid andsid parimat puitu laevaehitamiseks ja olid Egiptuses ja Mesopotaamias otsitud kaubaks. Foiniiklased arendasidki võrdlemisi kõrgele laevaehitamistehnika. Laevu oli neil kahesuguseid: laiad ning kohmakad kaubalaevad ja pikad ning kitsad sõjalaevad.

Kaubarahvana nad on osanud otsida ja leida soodsaid kaubaturge, kus sai müüa nii omi kui ka babüloonlaste ja egiptlaste saadusi ja kust võis sisse vedada Idamaal nii hinnatud merivaiku, inglistina, kulda ja hõbedat. Elavama kaubanduse keskustesse nad asutasid oma faktooriad. Ka tekib neil juba varakult asulinnu Vahemere ja Atlandi ookeani ääres. Neist on tähtsaimad K a r t a a g o, U t i k a, G a d i r (praegune Cadiz e. Cadix). Kartaago muutus VI—III saj. tähtsaimaks kaubalinnaks Vahemere lääneosas ja oli suurriigina Rooma kardetavamaid vastaseid, kelle võitmine õnnestus Roomal alles kestvate Puunia sõdade järel.

Foiniiklaste tähtsus. Kuigi foiniiklastel oli suur tähtsus vana Idamaa kultuurmaade vahelises ja nende ja Euroopa maade vahelises kaubanduses, ei tule nende edu ja tähtsust üle hinnata. On tõenäoline, et veel II-l aastatuhandel oli neil võistlejaid sel alal Kreeta linnriikide näol. Ka on Egiptuse vaaraod arendanud oma riigi väliskaubandust ja laevamist Vahemerel.

Alles X—VI saj. e. Kr. kuni kreeklaste mere- ja kaubandusrahvaks kujunemiseni on foiniiklased olnud Vahemerel ja selle ümbruses mõõduandvaks kaubarahvaks. Ka ei ole nende saavutised laevamisegi alal olnud nii suured, kui arvati mõni aeg tagasi. Atlandi ookeanis oli neil püsiv ühendus ainult Madeira ja Kanaari saartega ja Hispaanias oli nende kaugeimaks toetuspunktiks Gadir. Sealt edasi viidi kaubad kettkaubanduse teel mitme vahendaja kaudu praegusele Inglismaale ja Põhjamere-äärsetesse maadesse. Samu teesid ja vahendajaid kasustades jõudsid ka inglistina ja merivaik foiniiklasteni, kes siis neid kaupu levitasid vanal Idamaal. Ka foiniiklaste kaubareis Ida-Aafrika kullamaale Ofiri on olnud ainult õnnestunud röövretk.

Lõpuks on küsitav seegi, kas on nemad leiutanud alfabeedi, mis kreeklaste ja roomlaste poolt täiendatuna ja muudetuna on meiegi alfabeedi aluseks.

Kõik see aga ei suuda olulisel määral kõigutada foiniiklaste suurt tähtsust vana Idamaa kultuurisaaduste levitamise alal eriti Euroopas. Sellega on määratud ainult piirid, milles teotses see andekaim vana Idamaa kaubarahvas.

PÄRSIA.

Iraan. Maa ja rahvas. Geopoliitiliselt väljaspool vana Idamaa kultuurmaid, asetses nende lähemas naabruses Iraani kiltmaa. See määratu suur maa on igast küljest ümbritsetud mägedega. Sisemaa-osas ta oli kuivuse ja ka halva pinnase tõttu rohtla ja pooleldi kõrb, võimaldades elatumist üksnes karjakasvatajaile rändrahvaile. Põlluharimine oli seal võimalik ainult oaasides. Paiksaks eluviisiks ja põlluharimiseks oli võimalusi eeskätt edela- ja lääneosas. Siin mäestikujõgede orgudes oligi võimalik põldude niisutamine.

Nagu maa, nii oli vanale Idamaale võõras ka ta rahvastik. Vanal Idamaal see on mõõduandvas osas koosnenud semiitidest või seemi päritoluga segarahvaist — nagu näit. egiptlased. Ainult vana Idamaa põhja- ja loodeosas on asunud muu päritoluga rahvaid. Üht neist — hetiite — oletatakse indo-euroopa rahvaks. Ja just üks nende indo-eurooplaste idaharusid moodustabki Iraani elanikkonna.

Ka Iraanis kuulub riigi tekkimine esiajaloolisse aega. Temast kuuleme esmakordselt M e e d i a riigi nimetuse all. VII saj. viimasel veerandil algab see riik sõda nõrgeneva Assüüria suurriigiga ja liidus Uus-Babüloonia riigiga hävitab Assüüria. Saanud endale maade jagamisel Assüüria alad põhja pool Tigrist ja Väike-Aasia lääneosas, muutus Meedia, mille pealinnaks oli E k b a t a n a, Uus-Babüloonia kõrval suurimaks Ees-Aasia suurriigiks.

Pärsia suurriigi kujunemine. Meedia riigikorra kohta on meie teadmised puudulikud. Suurkuninga kõrval on seal aga vististi säilinud allkuningaid üksikuil ühendatud suguharudel-rahvastel. Niisugused kuningad olid ka Iraani kiltmaa edelaosas asuvail pärslastel. A. 550 e. Kr. kukutas pärslaste kuningas K y r o s II (V a n e m) Meedia kuninga A s t y a g e s e, saades ise tema asemel suurkuningaks. Juhtima pääsenud rahva järgi nimetatakse riiki sellest ajast peale P ä r s i a riigiks. Uus kuningas algas vallutussõda. A. 546 tal õnnestus võita Lüüdia kuningas K r o i s o s ja liidendada selle riik.

Pärast pikemat aega kestnud sõda ta vallutas Babüloonia a. 538 ja liidendas ka selle suurriigi maad. A. 529 riigi põhjapiiril sõjas pealetungivate rändrahvastega surma saanud Kyrosele järgis tema vanem poeg K a m b y s e s. See vallutas a. 525 vana Idamaa viimase suurriigi — Egiptuse, viies sellega lõpule oma isa alatud kultuurriikide ühendamise. A. 522 surma saanud Kambysesele järgis pärast lühemat segadusteaega samast valitsejasoost pärit D a r e i o s I (521—486).

Oma pika valitsusaja jooksul pidas Dareios vähe sõdu. Tuntuim on tema sõjakäik sküütide vastu (umbes a. 513) praegusesse Lõuna-Venemaale, mis küll ei andnud loodetud tulemusi. Maa alistamine ei õnnestunud. Küll aga suutis see sõjakäik lõpetada sküütide sõjaretked Kaukasuse kaudu Pärsia riiki. Seoses sküütidevastase sõjakäiguga alistusid Pärsiale Traakia ja Makedoonia. See omakorda põhjustas Pärsiale vähe edukate Kreeka-Pärsia sõdade alguse. Riigi idapiiril alistati Pärsiale maa kuni Induse jõeni. Sellega sai Pärsia India riikide otseseks naabriks. Ühtlasi elustus India ja vana Idamaa vaheline suhtlemine. Dareiose suurimaks teeneks Pärsia riigi ajaloos on riigi valitsemise korraldamine.

Pärsia riigikord. Uue suurriigi korraldamine oli kahtlemata soodustatud mitmete asjaolude poolt. Oli ju Ees-Aasia maades olemas enam-vähem ühtlane babüloonia kultuur. Ka suur mitmekesisus keelte ja rahvuste järgi oli kadumas. Vähemalt võidi Ees-Aasias ja Väike-Aasias ilma raskusteta läbi viia riigikeelena tolleaegse Mesopotaamia ja Süüria ühine kõnekeel, nn. a r a m e a keel. Ka olid Assüüria ja Uus-Babüloonia riik suutnud lõplikult hävitada suurema osa neist väikeriikidest, kelle alatised katsed lahku lüüa ei võimaldanud näit. Assüüriale asuda riiki korraldama mittesõjalisel teel. Peame meeles pidama ka seda, et pärslastel nende suurema arvu tõttu pidi olema valitseva rahvana kahtlemata kergem suurriiki säilitada kui näit. Assüürial. Kõik see ei vähenda siiski Dareiose teeneid Pärsia riigi korraldamise alal.

Suurriik jagati umbes 20 satraapkonnaks. Väljapoole seda jaotust jäi päris-Pärsia, mille valitsemine toimus suurkuningate poolt vahenditult. Satraapide võimkond oli õige laialdane. Neil oli peale maksude kogumise ka kohtupidamise õigus. Ka olid nad alistatute poolt koostatud sõjavägede ülemjuhatajad. Nad võisid luua palgasõduritest sõjavägesid ja pidada omal algatusel ja vastutusel vähemaid sõdu.

Kuigi oli hävinud suurem osa endistest riikidest, oli siiski olemas mõnel pool linnriikide kuningaid (näit. Foiniikia, kreeka koloniad Väike-Aasias ja mujal). Neilgi säilis osa õigusi riigivalitse-

jaina. Satraabid teostasid nende valitsemise üle ainult järelevalvet. Satraabid omakorda allusid järelevalve korras suurkuninga rändsaadikuile. Tugevate valitsejate võimul olles osutus see valitsemiskord küllalt heaks.

Ühenduse loomiseks riigi üksikute osade vahel loodi rida eeskujulikke maanteid. Tuntuim, aga sugugi mitte ainuke neist oli nn. kuninga-tee Efesosest Sardese kaudu Suusasse ja sealt P e r s e p o l i s e s s e (Dareios I asutatud pealinn). Sama ühenduse-kindlustamise, aga ka rahamajanduse arendamise huvides seati sisse riigirahana kuldraha — dareik. Selle kõrval oli teatud linnadele ja linnriikidele lubatud ka oma endise raha müntimine, aga ainult hõbedast.

Riigi terviklikkust aitas säilitada ka kuningate hoolitsemine alistatud maade hüveolu tõstmise eest. Maksude alal säilitas Pärsia riik üldjoontes endisest ajast pärit loonusandamite korra ja määrad. Rahalisi makse nõuti ainult sealt, kus rahamajandus oli küllaldasel määral läbi löönud.

Et alistatud rahvastele oma ülemvalitsust vastuvõetavaks teha, suhtusid Pärsia kuningad suure austusega nende kultuuri ja usundisse. Nii esinesid nad Egiptuses ikka vaaraodena ja kohalike jumalate kaitsjaina. Sama pieteeti ja sallivust neil jätkus ka väikerahvastelegi. Näit. ehitati juutide Jeruusalema tempel üles Pärsia riigi toetusel. Kõik need korraldused ja võtted suutsidki kindlustada Pärsia suurriigile ülemvalitsuse vanade kultuurmaade üle ligi 200 aastaks, kuni Aleksander Suure vallutussõdade tulemusena see asendati uue, veelgi suurema riigiga.

Pärsia kultuur. Suurriigi loomise ajal ei olnud pärslastel iseseisvat kultuuri. Suurte kultuuride, eriti babüloonlaste kultuuri traditsioonide jätkamine ja nende kultuuride suur mõju ei ole pärslastele ka valitseva rahvana võimaldanud luua erilist uut ega omapärast kultuuri alal. On küll suurkuningate õukonnas kujunenud omapärane k u n s t, mis erineb Babüloonia, Assüüria, Egiptuse omast üksikult võetuna. See tahab olla mingiks kõigi nende kultuuride kunstiloomingu sünteesiks. Selle kunsti väljapaistvamaid saavutisi on suurkuningate l o s s i d. Parim näide sellest on Persepolise loss. Ehitatud kõrgele terrassile nagu Assüüriagi lossid, see oli kaunistatud vaabatud telliskividest reljeefidega, nagu see oli tavaline Babüloonias ja Assüürias. Kõigi nende ehitustehniliste elementide kõrval oli loss ise sammasehitis, missuguse võtte nii kõrgele täiusele olid viinud egiptlased. Uudiseks selles lossis on olnud eeskätt just nende mitmesuguse algupäraga elementide liitmine. Uudiseks oli ka sammaste kapiteelis härja-peade kasustamine vas-

tandina egiptuse lootos- ja papüüruskapiteelidele. — Sama õukonna ja kuningliku kantselei tarbeks on arendatud ka pärsia kiilkirja-süsteem.

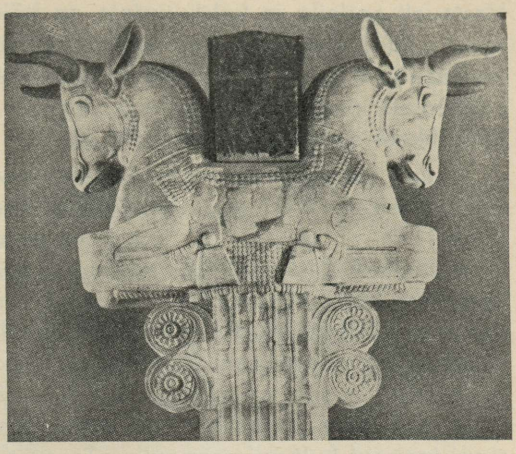

Pärsia härja-peadega kapiteel.

Omapärane, teiste rahvaste usundist erinev oli ka Pärsia suurkuningate usund. Usundi loojana ning kujundajana on hilisemal ajal austatud Zarathustrat. Jumalaid on selle usundi järgi kaks: hea jumal, taeva ja maa looja ning õiglaste kaitsja Ahura-mazda ja tema vastandjumal Ahriman. Nende vahel on käimas kestev võitlus, milles inimese ülesandeks on headuse ja õigluse võidule aitamine. Selle usundi leviku küsimust pärslaste hulgas suurriigi ajal ei ole suudetud tänini selgitada.

VANA IDAMAA KULTUURIDE OMAPÄRA JA TÄHTSUS.

Vana Idamaa kultuuridel ja ühiskondadel on olemas terve rida ühiseid jooni. Kõik need kultuurid on arenenud sarnastes geopoliitilistes tingimustes. Eriti suur on siin sarnasus Babüloonia ja Egiptuse vahel, mis mõlemad kultuurmaad asetsevad suurte jõgede ääres, nende jõgede poolt loodud suurte oaasidena. Need ühised looduslikud tingimused on määranud kindlaks ka elanikkonna tähtsaima majandusliku tegevusala — põllunduse. Kuid siin ei puudu ka erinevused. Egiptus ongi jäänud põllundusriigiks. Babüloonia aga tänu erinevale geopoliitilisele asendile on varakult arendanud kaubandust. See ühes käsitöö arenguga suurel määral niisamuti väljaveoks on Babüloonias põhjustanud linnade tekkimise ja arengu.

Sarnasusi ei puudu neil kultuurmaadel ka vaimse kultuuri alal. Kõigi nende kultuur on olulisel määral usundiline. See ei avaldu mitte ainult tõsiasjas, et kultuuri peamisteks arendajaiks on jõukas ning kultuuriliste huvidega preesterkond. See avaldub ka nende maade vaimse kultuuri sisus. Kunst, kirjandus ja teadus on kõigis neis maades alles peamiselt usundi teenistuses.

Vastavalt andeile ja kalduvustele on kõigil vaimse kultuuri aladel igaüks neist kultuurrahvaist käinud teatud määrani eri rada, on arendanud rohkem teatud ala vaimses kultuuris. Nii on egiptlased kahtlemata osutanud suuremaid võimeid kunstis, kuna Babüloonia on rohkem saavutanud teaduste alal.

Suuri sarnasusi on vana Idamaa kultuuridel ka r i i k l i k u l ja ü h i s k o n d l i k u l alal. Kõigis neis maades on kujunenud d e s p o o t l i k r i i g i k o r d. See kord on oma pidurdava mõju kehtima pannud ühiskondliku korra arengus. Nii ta on näit. takistanud seisusliku korra kujunemist. Niisamuti on olnud ka rahvastiku osavõtmine riiklikust elust väga väike ja pealiskaudne. Loomulikult ei puudu siingi erinevused. Babüloonias on olnud rahvastiku klassidel ja üksikisikuil parem seisund õigusliku kaitse mõttes kui Egiptuses. Kõigi puuduste juures on see vana Idamaa riigivorm osutanud suuri teeneid kultuuri arengule. Ta on suutnud rahvaid koondada suurte ühiste ülesannete ümber, missuguste näidetena võiksime tuua eeskätt niisutuskanalisatsiooni loomist ja korras hoidmist ja suurte ehitiste (püramiidide jm.) püstitamist. See riigivorm on aga võimaldanud ka kõiki kultuurmaid ühendavate suurriikide tekkimise ja aidanud nii kaasa kultuurilise eraldumise ja erinemise vähenemiseks.

Vana Idamaa suurtel kultuuridel on olnud naabruses asetsevate maade seisukohalt suur tähtsus. Nad on olnud k u l t u u r i k o l l e t e k s, mille saavutistest majandusliku ja vaimse kultuuri alal kui ka riigi ja ühiskonna kujundamisel Euroopa rahvad on palju õppinud, omandanud ja edasi arendanud. Mitte asjata ei ole Euroopa vanimaks kultuuriks olnud Kreeka oma, Euroopa idapoolseimal poolsaarel Vahemere ääres, kõige lähemal vana Idamaa kultuurmaadele. Alles hiljem jõuab kõrgkultuuri aste ning ajalooline aeg kätte vanast Idamaast kaugemal asuvaile Euroopa rahvaile.

KREEKA.

MAA JA RAHVAS.

Kreekamaa geopoliitilised iseärasused.

Muistne Kreekamaa ei moodustanud ühes tükis olevat maa-ala, vaid koosnes väga mitmeist ning laiali paisatud osadest. Oma geograafiliselt asendilt ta jagunes kolme põhiossa: 1) Balkani poolsaare lõunapoolne osa, alates umbes 40. laiuskraadist, 2) Egeuse mere saarestik ja 3) meretagused maad.

Balkani poolsaare lõunaosa, mis on ainult 75 000 ruutkilomeetrit suur (seega vaevalt 2 korda suurem Eestist), jagavad mäed ja sügavalt maasse ulatuvad merelahed kolmeks osaks: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Kreekamaaks.

P õ h j a - K r e e k a m a a algab Makedoonia piirilt ja on mägedega teistest osadest täiesti eraldatud. Ainsa ühenduse Kesk-Kreekamaaga moodustas Termopüülide kitsastee, mis asetseb kõrgete mägede ja mereranna vahel. Põhja-lõuna sihis asetsev Pindose mäeahelik jagab selle Kreekamaa osa kaheks maakonnaks: ida poole jääb viljarikas tasandik T e s s a a l i a ja lääne poole mägine E p e i r o s.

Tessaaliat piiravad igast küljest kõrged mäestikud, kaitstes teda niihästi külmade meretuulte kui ka võõraste sissetungijate vastu. Kõrgeim mägi Olümpos oli ühtlasi ka selle maakonna põhjapoolseks piiripunktiks. Tessaaliat läbib mitu jõge. Neist on kõige suurem Peneios (praegune Salamvrias), mis moodustab Olümpose lähedal mäeahelikust läbi murdes ilusa Tempe oru. Seda orgu mööda viis ainuke tee välismaailma, Makedoonia randa. Tempe org ja Termopüülide kitsastee moodustasid kaks kohta, mille sulgemisega võis takistada vaenlase pääsemist Kreekamaale ja edasitungimist.

Põhja-Kreeka teine maakond, Epeiros, on oma maapinna ehituselt otsene vastand Tessaaliale. Siin ei leidu ühtki tasasemat maakohta. Et korralik ühendus teiste maakondadega puudus, ta säilitas kaua oma poolmetsiku iseloomu. Epeiroses asus vana-ajal Dodoona oraakel, pühendatud peajumal Zeusile.

Kesk-Kreekamaa on piiratud nelja merelahega, moodustades kitsa ning mägise maariba, mille geograafiline ehitus ei soodusta poliitilise kooselu arenemist. Ajaloolisel ajal kujunes siin tähtsaimaks maakonnaks kaguosas asetsev Atika, mille poliitiline elu koondus Ateena linna.

Ateena Akropolis praegusel kujul.

Kitaironi mäestik lahutab Atikast Boiootia maakonna. Maapind on siin mägine ja kehv, sissetulekuid andis kalarikas Kopaise järv. Boiootiast lääne pool asetses Fookise maakond Parnassose mäega, mille jalal oli Delfi linn Apollonile pühendatud oraakliga. Lääne poole muutub maa tasasemaks. Selle vallutas aitoollaste suguharu, kelle järgi maakonda hüüti Aitooliaks. Kesk-Kreekamaa juurde kuulub osa Joonia mere saari, millest täht-

saimad olid Kephallenia (praegu Kefallinia) ja Itaka (praegune Thiaki), muinasloolise kangelase Odysseuse kodumaa.

L õ u n a - K r e e k a m a a moodustab Peloponnesose-nimeline poolsaar, mis on ühendatud Kesk-Kreekamaaga Korintose maakitsuse kaudu. Poolsaare keskosa on kõrge tasandik, kus leidub sügavaid lõhesid jõgedega. Üks neist, Stüks, kaob maa alla; teda peeti vanade kreeklaste poolt maa-aluse riigi piiriks. See metsiku loodusega maakond, A r k a a d i a, oli väheses läbikäimises teiste maakondade ja rahvastega ja siin elasid suuremalt osalt üksikute suguharudena karjakasvatajad.

Kreeka maastik: Sparta Eurotase orus.

Peloponnesose poliitiline ja kultuuriline elu koondus poolsaare lõunapoolsesse ossa. Seal oli kaks maakonda: ida pool viljarikkas Eurotase jõe orus L a k o o n i k a (praegu Lakoonia), kus tekkis kuulus Sparta riik samanimelise linnaga, lääne pool niisamuti viljarikas M e s s e e n i a maakond. Muinasajal moodustas kõige tähtsama osa Peloponnesose poolsaarest kirdepoolne maakond A r g o l i s. Maapind oma ehituselt sarnleb siin Arkaadiaga, mistõttu maakond oli vana-ajal jagunenud paljudeks vähemaiks riigikesteks. Et maapind oli viljakehv, oli rahvas sunnitud elatama end meresõitudest ja kaubandusest. Tähtsaimad sadamalinnad, nagu Korintos, Epidauros, Mükeene ja Tirüns, olid elavas läbikäimises Idamaaga (viimased kaks muinasajal). Peloponnesose põhjapoolseim maakond A h h a i a sai oma nime ühest vanimast kreeka

suguharust ega mänginud Kreeka ajaloos suuremat osa, välja arvatud lühikest aega III-l saj. e. Kr. Selle maakonna naabruses oli Eelise maakond, kus (Alfeuse jõe ääres) asetses Olümpia linn. Seal peeti iga nelja aasta tagant Zeusi auks ülemaalisi võistlusmänge ja pidustusi.

Egeuse mere saarestik. Tähtsat osa kreeklaste elus mängib meri oma saarte ja saarekeste suure hulgaga. On olnud aeg, kus saarte kultuur seisis kõrgemal mannermaa omast. Saartel elasid meremehed, kes olid vanaaegsete idamaiste riikidega alalises läbikäimises. Saarte kaudu kandus ka Kreeka kultuur ida poole. Need Egeuse mere saared moodustavad kolm silda, mis viivad Balkani poolsaarelt Väike-Aasiasse.

Lõunapoolseim sild viib muinasajal kõrget kultuuri omanud Kreeta saare kaudu Rhodose saarele ja sealt Väike-Aasiasse.

Keskmine sild algab Atika ranna lähedal oleva Euboia saarega ja jätkub Küklaadide (= ring-) saarestikus, millest tähtsaimad olid oma marmori poolest kuulus Paros, hinnatud viina poolest tuntud Naksos ja väike Deelos kuulsa Apolloni tempIiga. See sild läheneb Väike-Aasia rannale Lõuna-Sporaadide, Ikaaria ja Samose kaudu.

Kolmas, põhjapoolne sild algab Tessaalia rannalt nn. Põhja-Sporaadide saarestikuga, katkeb keskel ja jätkub Väike-Aasia ja Traakia ranna lähedal üksikute suuremate saartena, mille hulgast on tähtsaimad viina- ja marmoririkas Chios, idülliline Lesbos, vulkaaniline Lemnos ja kullarikas Thasos.

Meretagused maad, mis etendasid teatud osa Kreeka ajaloos, olid järgmised. Põhja pool Olümpose mäge algas Makedoonia, mille osaks oli kolmeharuline Chalkidike poolsaar meremeestele kardetava Athose neemega. Teisel pool Strymoni (nüüd Struma) jõge algas Traakia, kust vanad kreeklased tõid endile laevapuitu. Hebrose (nüüd Maritsa) jõest ida poole algas metsik maa-ala, mis lõppes viljarikka Chersonesose poolsaarega. Selle poolsaare ja Väike-Aasia ranna vahel oli Hellespontose väin, laienedes vähehaaval Propontiseks, s. o. eesmereks laiale Mustale merele ehk Pontos Euxeinos'ele (s. o. külalissõbralikule merele), kuhu pääses Bosporuse väina kaudu.

Väike-Aasia läänerannik algas lõuna pool Hellespontost Früügiaga, kus valitsesid muinasajal Trooja kuningad. Sellest lõuna pool asetses Müüsia ja Lüüdia, mida lahutas piirijõgi Hermos. Kõige lõunapoolsem oli Kaaria maakond, mida lahutas Lüüdiast Maiandrose jõgi (nüüd Menderes). Kogu Väike-Aasia rand meelitas kreeka asunikke oma loodusrikkustega, niisamuti oma jõgedega, mis võimaldasid kaupmeestele tungida sisemaale kaubanduslike sidemete sõlmimiseks sealsete pärismaalastega.

Aga mitte ainult Egeuse mere äärsed maad, vaid ka kaugemad rannad meelitasid kreeka asunikke ja, olles nende poolt asustatud VIII—VI saj., võtsid osa Kreekamaa saatuse kujunemisest ning tema kultuuri arendamisest ja levitamisest. Mida lähemale Päris-Kreekamaale, seda tihedamalt olid meretaguste maade rannad kaetud kreeka asulinnadega ja seda suuremat osa nad mängisid Kreeka ajaloos.

Nagu iga rahva poliitiline, majanduslik ja kultuuriline arenemine on sõltuv maa geograafilistest ja looduslikest iseärasustest, nii on seda ka kreeklaste oma. Võib öelda, et need iseärasused annavad kohe alguses teatud suuna rahva ajaloole, pannes loomuliku aluse tema arenemiskäigule. Kreekamaal vahelduvad mäed orgudega, sügavad merelahed poolsaartega ja meri on otsekui üle külvatud saartega. Seetõttu on loodus sellel võrdlemisi väikesel maa-alal, mida me nimetame Kreekamaaks, väga mitmekesine ja kindlustab rahvale ka mitmekülgse arenemise. Mägede ja merega killustatud maa jagunes looduslikult üksteisest eraldatud osadesse, mistõttu osutus võimatuks suure riigi tekkimine. Selle asemel näeme suurt hulka mägede ja veekogudega üksteisest eraldatud ning poliitiliselt üksteisest sõltumatuid linn-riike, missugune asjaolu aitas süvendada iseseisvustunnet ja kodanike vastastikust hindamist. Mere ja saarte lähedus meelitas juba muinasajal meresõitude üritamisele ja väljarändamisele. Et Kreekamaa oli alati ühenduses välismaailmaga mere ja oma asumaade kaudu, siis ei piirdunud ka siinne kultuur ainult rahvuslike piiridega, vaid levis mitmele poole, eriti aga vähem haritud rahvaste juurde põhja ja lääne pool, ja pani seal aluse pärastisele Euroopa kultuurile.

Kreeka rahvas.

Balkani poolsaare, niisamuti teiste ajaloolisel ajal kreeklaste poolt asustatud maa-alade rahvastiku koostus on aastasadade ja -tuhandete kestel korduvalt muutunud. Ajaloolise aja kreeklased on tulnud juba III-l aastatuhandel põhja poolt, umbes Doonau keskjooksult, ja II aastatuhande kestel vallutanud oma pärastised maa-alad. Nad ei tulnud ühekorraga, vaid üksikute suguharude kaupa, lainetena. Nende tuleku ajal oli maa veel kaetud ürgmetsadega ja selle sügavais orgudes asetses soid ja järvi. Maa ürgelanike tõulise kuuluvuse kohta ei saa midagi kindlat öelda. Niipalju kui võib järeldada vanimaist kohanimedest, nad kuulusid ühte Väike-Aasia tolleaegse elanikkonnaga. Need ürgelanikud tõrjuti maalt välja, osalt aga sulasid nad kreeklastega ühte. Viimaste naabreiks olid ajaloolisel ajal loode pool illüürlased, põhja pool makedoonlased ja traaklased.

Võrdleva keeleteaduse andmeil arvatakse kreeklasi indo-euroopa rahvaste läänerühma. Missuguse nime all nad oma ajaloolise aja asukohta tulid, pole teada. Vanimate nimetustena esinevad Homerosel a h h a i l a s e d, d a n a o s l a s e d ja m i n ü l a s e d. Viimaste vaiehitisi on avastatud Boiootias Kopaise järves. Keeleteaduse andmeil seisid vanimad kreeklased lähemal pärastistele aioollastele ja joonlastele kui doorlastele.

Balkani poolsaarel kui ka mujal on kreeklased segunenud endiste elanikega, mistõttu nende keel, kultuur ja isegi välimus on aegamööda muutunud. Oma kangelasi Achilleust, Odysseust ja Menelaost kirjeldavad Homerose lugulaulud heledajuukselisena. Blondid olid kirjanduse andmete järgi ka kõik kreeka kaunitarid. Kolbad, mis on leitud vanadest haudadest, on kõik pikapealised. Praegused kreeklased seevastu on mustajuukselised ja lühipealised.

KREEKA MUINASAEG.

Muinasaja avastamine.

Äratust sai Kreekamaa muinasteaduslik uurimine Homerose lugulauludest ja muinasjuttudest. Neist vaimustatud sakslane pastori poeg Heinrich S c h l i e m a n n, omandanud suure varanduse, pühendas 20 aastat oma elust Kreeka muinasaja uurimisele. Ta läks 1870. a. otsima neid kohti, mida kirjeldatakse „Iliases", ja hakkas seal toimetama väljakaevamisi. Hissarlik'i kõrgendikul Väike-Aasias, Dardanellide lähedal, ta sattus muistse Trooja asukohale. Julgustatud kaevamiste esimestest tulemustest, ta jätkas neid juba Balkani poolsaarel, kus muu hulgas avastas Mükeene määratu rikkad aarded. Tema eeskuju leidis jäljendamist, aga juba eriteadlaste poolt, kes toimetasid kaevamisi süstemaatiliselt nii Balkani poolsaarel kui ka saartel ja muistsete kreeklaste asumail. Eriti tulemusrikkaks osutusid inglase Arthur E v a n s'i kaevamised K r e e t a saarel.

Schliemanni kaevamised T r o o j a kohal, mida täiendati teiste eriteadlaste poolt, tõid esile väga paksu kultuurkihi, mis ulatub kiviajast kuni Rooma ajani. Selles eraldatakse 9 eri kihti; seega on vana elamiskoha asemel või õigemini varemeil tekkinud ikka jälle uus asula. Neist kihtidest on tähtsaimad, altpoolt arvates, 1., 2., ja 6. kiht. E s i m e s e s t kihist, mis asetseb puutumatul maapinnal, leiti hulk kiviriistu — kirveid, nuge, saage, peale selle ka mõni vask- ja hõberiist. Kõige rohkem aga leiti värvimata potitükke aukudega ja sissevajutatud ilustistega. Esimese kihi paksus on 2 m, mis näitab selle kultuuri pikka kestust. Seda arvatakse pärinevat umbes 3000. a. ümbert e. Kr. Trooja t e i s e s t kihist on leitud töö-

ja sõjariistu, osalt kivist, osalt pronksist. Viimased on lihtsad talvad ja noad. Mõõku nähtavasti veel ei tuntud. Et pronksi ei jätkunud kõige jaoks, on valmistatud õige palju kivikirveid ja need on suurepärased. Linnamüürist, mis oli ehitatud põletamata, päikese käes kuivatatud savikividest ja mis osutus sõja ajal hävitatuks, leiti sinna peidetud aardeid, muu seas nn. Priamose aare (Schliemann

Mükeene Lõvide värav.

pidas seda kihti Homerose Trooja aegseks). See aare sisaldab palju hõbe- ja kuldasju. Hilisemate uurimiste najal on kindlaks tehtud, et k u u e s kiht kuulub Homerose lugulauludes kirjeldatud Troojale ja et sellest leitud esemed vastavad Mükeene varakambrite ajastule.

M ü k e e n e oli Homerose järgi Argolise kuninga Agamemnoni pealinn Trooja sõja ajal. Ta asetses Peloponnesose poolsaa-

rel Argolise lagendiku kõige põhjapoolsemas nurgas, kuna linna kõrval oleval mäel oli tugev kindlus — a k r o p o l i s — kuninga lossi ja haudadega. Tähtsaimad leiud pärinevad akropolisest, mida piirasid nn. kükloopide müürid, laotud suurtest nelinurkseist raiutud kividest, lupja tarvitamata. See linnus oli nähtavasti võõra rahva üle valitsevate isandate kindlustis. Akropolisest linna viival teel, linnamüüri sees, oli kuulus „Lõvide värav". Ülal värava kohal on üksik 5 meetri pikkune kivi, millele on reljeefina raiutud kaks vas-

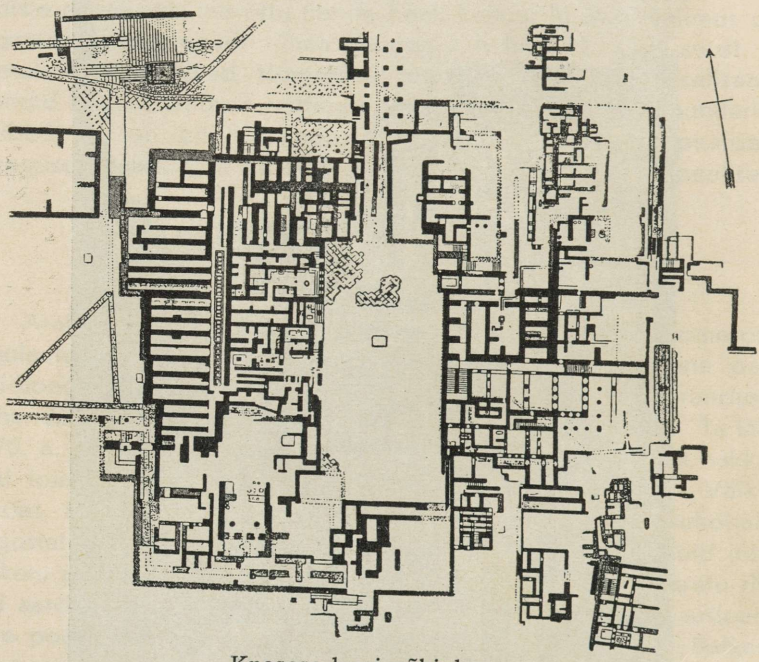

Knosose lossi põhiplaan.

tamisi seisvat lõvi; nende vahel on suur kivisammas. Otsekohe selle värava taga asetseb ringikujuline kividega piiratud kalmistu, kust leiti 6 kaljusse raiutud hauda. Nagu seda näitavad neist haudadest leitud egiptuse asjad, on neid tarvitatud kuningate ja nende perekonnaliikmete matmisel panustena 1700—1500 a. e. Kr. Surnud on maetud põletamata, laipa on püütud hästi säilitada; nad on vahaga mumifitseeritud ja sidemetega mähitud; nende näod on kaetud õhukeste kuldlehtedega. Panuste hulgas valitseb kuld ja pronks; raud puudub täiesti. Kõik tööriistad ja relvad on pronksist; seega on meil tegemist puhta pronksiaja kultuuriga. Pronksist riistad on meisterlikult valmistatud, eriti põuenoad, inkrusteeritud kuld- ja hõbeornamentidega. Ka Mükeene all-linnast on leitud

haudu ja nimelt võlvitud kambri näol, kuhu viib pikk käik. Nende võlvhaudade leiud on veidi nooremast ajast, umbes 1500—1300 a. e. Kr. (nn. Atreuse varakamber).

K r e e t a saarel on avastatud kaks tähtsat lossi, üks Knosose, teine Phaistose linnas. Knosose loss oli kolmekordne, missugusena ta ühes osas on säilinud tänapäevani. Ta polnud ehitatud kindlusena, vaid rahuaegseks elamuks valitsejaile. Ehitusmaterjalina on tarvitatud paekivi ja põletamata savikive. Lossi ees oli suur nelinurkne areen, millest viis lai, kõrge trepp sammastega kaunistatud

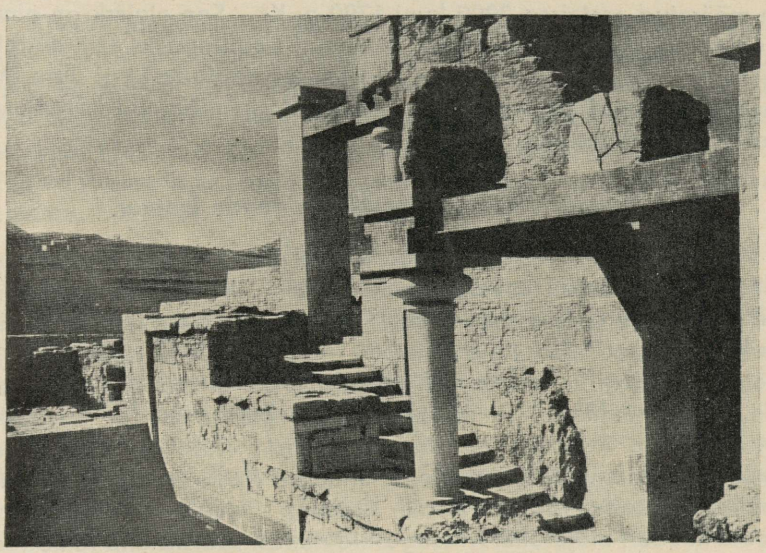

Knosose lossi sissekäik.

sissekäiguni. Lossi keskel oli õu, mille ümber asetsesid igasugused ruumid: troonisaal kivist trooniga, kuninga eluruumid, köök tagavarakambriga, kus on säilinud kõrged savist nõud õli ja viina hoidmiseks, ihukaitseväe ruumid ja relvaladu, käsitööliste ruumid ja töökojad; esinesid isegi vannituba ja saun väga hea kanalisatsiooniga.

Knosose lossi imelik ehitus keeruliste ning arvurikaste käikudega on olnud põhjuseks l a b ü r i n d i-muinasjutu (Theseus) tekkimiseks. Ka labürindi nimi leiab siin endale seletuse: lossis on tuba, mille seinad on kaunistatud kaksikkirve kujuga, selle kirve nimetus kreeka keeles on aga *lábrüs*. Lossi seinad olid kaetud nii seest- kui ka väljastpoolt isesuguse krohviga ja kaunistatud freskomaalingutega, mis annavad meile kujutluse lossi elanikest ja

nende elust. Tähelepandav on neis maalinguis, et naiste ihuvärv on ikka valge, meestel seevastu tume, nagu Egiptuseski. Puuduvad pildid, mis sisult kujutaksid sõda.

Nii lossi kui ka selle kõrval asetseva linna varemeist on leitud palju esemeid, kõigepealt ilusaid vaase, relvi, kujukesi ja isegi kivitahvleid kirjadega; neid aga ei osata veel tänini lugeda. Nende leidasjade, eriti vaaside najal võib määrata Kreeta kultuuri vanust. Selles eraldatakse kolme perioodi: vana-, kesk-, ja uusminoilist aega, nimetatud nii muinasloolise kuninga Minose järgi. Nendest on hiilgeajaks olnud keskminoiline aeg, mis egiptuse leidude järgi on määratud aastaisse 2000 kuni 1700 e. Kr. See ajajärk on olnud Kreeta riigi ekspansiooni aeg, niisamuti kauplemiste aeg meretaguste maadega. Uusminoiline aeg langeb leidude järgi ühte Mükeene kaljuhaudade ajajärguga ja on olnud niisamuti kõrgel astmel seisev pronksiaeg.

Kreeka vanimad elanikud ja nende kultuur.

Missugune rahvas on rajanud Kreeta riigi ja loonud selle kõrge kultuuri, selle kohta esineb ainult oletusi. Arvatavasti ta polnud aaria tõugu ja teda ei saa pidada pärastiste kreeklaste esivanemaiks. Viimased tulid j o o n l a s t e näol Balkani poolsaare põhjaosast või veelgi kaugemalt ja tungisid 1700. a. ümber Kreeta saarele, olles meelitatud sinna selle rikkuse kuulsusest ja hävitades kindlustamata Knosose ja Phaistose lossi. Kuid nad ei jäänud sinna valitsema, vaid asutasid oma linnused Kesk- ja Lõuna-Kreekamaale (Mükeene, Tirünsi, Teebai, Ateena). Sealjuures nad sattusid Kreeta kultuuri mõju alla. Missuguseid rikkusi suutsid endile koguda Mükeene valitsejad, näitavad leiud kaljuhaudadest. Samal ajal aga suutis ka Kreeta riik uuesti kosuda ja kõrgele järjele tõusta, millest kõneleb uusminoiline aeg. 1400. a. ümber aga tulevad uued suguharud põhja poolt ja siirduvad Tessaalia ja Boiootia kaudu üle Korintose lahe Peloponnesosse. Nautides Kreeta kultuuri mõnususi, olid joonlased vahepeal võõrdunud oma endisest sõjakast vaimust ega suutnud metsikuile sissetungijaile vastu panna. Nad tõrjuti Atikasse ja sealt edasi saartele kuni Väike-Aasia rannikuni. Nendele järgnesid sissetungijad a h h a i l a s e d, kes andsid lõpliku surmahoobi Kreeta riigile ja selle kõrgele kultuurile: ta nõrgenes, edenemine jäi seisma, lossid varisesid, tehnilised oskused kadusid, ja umbes 1100 a. e. Kr. lõppes Kreeta üle 1000-aastane rikas ja omapärane kultuur.

Võitjad ahhailased kohanesid uutes oludes ja õppisid nii mõndagi alistatud rahvailt. Nende suurejoonelised paleed, sammas-

tega ümbritsetud õued, kuppelhauad (Mükeene all-linnas) on teosed, mis ehitustahte suuruselt, sümmeetriliselt selguselt ja ehitustehnika peenuselt võivad vabalt võistelda Kreeta mälestistega. Ahhailaste võitlused ulatuvad kuni Väike-Aasia rannikuni ja arvatavasti Trooja sõda pole muud midagi kui üks episood nendest võitlustest. Seal toime pandud kangelasteod andsid ainet ilusaile lauludele, mis koostati kuningate hiilgavais lossides nende poolt korraldatud pidudel. See oli lugulaulude sünniaeg.

Ahhailaste kultuur lugulaulude ja muinasleidude põhjal.

Kreeka lugulaulud „Ilias" ja „Odüsseia", mille autoriks kreeklased pidasid pimedat laulikut H o m e r o s t, kõnelevad Trooja sõjast ja sellele järgnevaist sündmustest. Nagu arheoloogilised leiud tõendavad, on see sõda, milles hävis kuues Trooja, aset leidnud umb. 1200 a. e. Kr. Selle kihi leiud vastavad lugulauludes kirjeldatud esemeile ja oludele, niisamuti aga ka Mükeene varakambri omadele.

Majanduselu seisukohalt võib ahhailaste aega nimetada kodumajanduse ajajärguks. Siin oli ühe perekonna käes olev majapidamine selleks keskuseks, kus toodeti kõike seda, mida vajati. Elu ülalpidamise allikaks oli p õ l l u h a r i m i n e ja k a r j a k a s v a t a m i n e. Et Kreeka mägine maapind oli kohati väga viljakehv, elatuti mitmel pool peamiselt karjakasvatusest. Väärtuslikuma osa karjast moodustasid sarvloomad: lehmad piimaandjaina, härjad põllukündjaina ja lihaloomadena. Sarvloomad olid isegi varanduse hindamise aluseks. Tuntud oli ka lambakasvatamine, eeskätt villa saamiseks, ja kitsekasvatamine tasus end piima, liha ja nahaga. Hobune, Aasia lagendikkude loom, oli tuntud enam Troojas, missugust maad nimetataksegi „Iliases" „hobuseid taltsutavaks". Kreekas tunti hobuseid eeskätt Tessaalias. Veoloomadena kasvatati aga rohkem hobueesleid ja eesleid. Üldiselt tuntud oli igal pool ka siga. Põlluharimises käis teravilja kasvatamine käsikäes viljapuude pidamisega, olenedes maapinna omadustest.

Et kõiki välistöid toimetasid mehed, jäid kodused tööd naiste hooleks. Kodu jahvatati vili käsikividega ja seda tööd tegid harilikult orjad hommikuti õige vara. Leivad küpsetati õhukesed, nii et söömisel tuli neid ainult murda. Teine tähtsam naiste töö oli kodune riidevalmistamine. Villad kraasiti ja kedrati kodu ja orjade abil kooti ilusaid kangaid.

Meeskäsitöödest seisavad esikohal savi- ja sepatöö. Valmistati savist söögi- ja jooginõusid ja isegi suuremaid anumaid tagavarade (õli, viina, vilja) hoidmiseks. Keraamikatööonduse seisundist

kõnelevad meile Trooja ja Mükeene vaasid. Et kirjeldatav aeg oli pronksiaeg, siis tunti sepatööde alal ainult vasksepatöid, millest annavad tunnistust relvad, katlad ja ehteasjad. Ehteasjade hulgas leidub aga ka palju peenelt ning maitsekalt tööteldud kuld- ja hõbeasju. Osavat seppa hinnati kõrgelt ja sellel elukutsel oli ka oma kaitsejumal, Hephaistos, kes valmistas Achilleusele imeilusa kilbi.

Ühiskondlik kord. Kreeka Homerose-aegses ühiskonnas moodustasid kõrgeima kihi maaomanikud — anaktid. Sõjas, riigi- ja seltskonnaelus oli nendel esimene koht. Nemad seisid kuninga kõrval, nendel oli õigus kõnelda rahvakoosolekuil, nemad võtsid osa sõjaväe juhtimisest. Nendele järgnesid väikemaapidajad, karjased ja kalurid. Et käsitöö iseseisva elukutsena oli juba algastmel olemas, moodustasid käsitöölised peamiselt linnas erilise, oma osavuse järgi hinnatava kihi. Viimasel kohal vabakodanike hulgas esinesid palgatöölised-sulased, kellel polnud ei oma maad ega töökoda ja kelle seisund oli võrdlemisi raske.

Eraldi vabakodanikest seisid orjad. Need olid kas sõjavangidena saadud või välismaalt ostetud isikud. Ori oli kogu ihu ja hingega peremehe oma ja teda hinnati eeskätt tugeva ning osava tööjõuna. Ometi oli käitumine nendega heatahtlik ja sõbralik; neid loeti perekonna liikmeks, nad elasid, sõid ja töötasid ühes perekonna teiste liikmetega. Rohkem olid tuntud nais- kui meesorjad, sest sõjas harilikult mehed tapeti, kuna naised viidi vangi — abilisteks koduseis töödes.

Riigikord. Ahhailaste riigikorraldust võib nimetada aristokraatlikuks monarhiaks. Sugulussidemetega seotud perekonnad moodustasid sugukonna või fraatria („vennaskond", sugukondade ühing), millel vanemal ajal oli ühine majapidamine, ühised esivanemad, ühised peod ja muud üritused. Mitu fraatriat ühinesid füüliks, peamiselt maakaitse huvides, füülid aga omakorda riigiks. Nagu fraatrial ja füülil olid oma vanemad, nii oli riigil kuningas, kelleks oli üks vanemaist. Riigi strateegiliseks ja administratiivseks keskkohaks oli linn oma akropolise või lossiga.

Ahhailaste kuningal ehk *basileus*'el oli kolm tähtsamat funktsiooni: 1) ta oli preester, kes tõi jumalaile ohvreid ja palvetas kogu rahva nimel, 2) ta oli ülim kohtumõistja tüliasjades mitme perekonna liikmete vahel, 3) ta oli ülim väejuht sõjas. Igas perekonnas oli isa ise preester ja kohtumõistja, võib öelda isegi piiramatu võimuga valitseja. Need perekonnapead ei olnudki kuningate ala-

mad, vaid õigemini nende seltsimehed ning nõuandjad. Nad võtsid osa kõigist toiminguist, kus kuningas esines oma kogukonna juhina. Nad võtsid osa pidulikest usulistest talitustest, kohtumõistmisest ja nõupidamisest sõjaasjades. Kuid need õigused olid ainult iseseisvail maa- ja majapidajail (anaktidel), mistõttu ahhailaste monarhial oli aristokraatlik iseloom.

Teistel vabadel kodanikel oli kokkupuutumist riigiasjade ajamisega niipalju, kui neid kutsuti osa võtma rahvakoosolekuist (*agorá*). Koosoleku kutsusid kokku kuninga heeroldid linnaplatsile ja seal võeti arutusele tähtsaimad, eeskätt sõjapidamisega seoses olevad küsimused. Korralikku hääletamist siin ei toimetatud ja rahvas avaldas oma nõusolekut või vastuseismist massilise käraga.

Usund. Ahhailaste (Homerose) usuline maailmavaade ja jumalatepere olid märksa kaugemale arenenud sellest algastmest, millel esinevad lihtsaimad usulised tõekspidamised. Need algelised tõekspidamised olid Kreekamaal samad mis teistelgi aaria rahvastel. Esikohal seisab siin usk hingesse kui inimese eluavalduste alusesse, mis elab ka pärast surma väljaspool endist keha (a n i m i s m). See usk pani aluse esivanemate kultusele ja hoolitsemisele surnute eest, millest annavad selge pildi Mükeene hauad. Analoogiliselt sellega arvati ka loodusnähtustes olevat samalaadilisi nägematuid jõudusid, haldjaid. See tõekspidamine pani aluse jumalate-usule. Mõlemal alusel oli Homerose ajal juba välja arenenud õige sisukas mütoloogia ja õige mitmekesine kultus.

Lopsakaimaid õisi oli ajanud a n i m a t i s m. Kreekamaa elanik veetis klimaatiliste olude tõttu suurima osa ajast vabas looduses. Seal tal oli võimalus vaadelda igasuguseid nähtusi, mida ta mõistus ei suutnud endale seletada teisiti kui oletades neis salapäraste jõudude olemasolu. Sealjuures ta ei teinud vahet nn. elusa ja eluta looduse vahel: kogu loodus oli tema silmis elav.

Sellest animatistlikust vaatest samm edasi oli kogu looduse objektide ja nähtuste animistlik personifitseerimine. Ojad, mis voolasid sügavas orus või kaljulõhede vahel ja kustutasid karja ja karjase janu, olid kreeklase silmis lahked n a j a a d i d. Suuremad jõed, mida hinnati jõu kehastusena või põldude niisutajana, tundusid juba jumalatena, keda kujuteldi härja või poolhärja näol. Kohisevais metsades elasid üksikute puude nümfid — d r ü a a d i d, kelle ringtantse juhtis metsade ja metsloomade kaitsja A r t e m i s. Kõrgemail mägedel, kus metsad lõpevad ja algavad paljad, hõreda rohuga kaetud kaljud, kus võivad toitu leida ainult kitsed, algas o r e a a d i d e riik. Nendega seltsis P a a n, mäepealsete karjade

kaitsja. Meri on Kreekamaa lahutamatu osa: ta elustab kivist ning mägist maastikku, meelitab kaugeile randadele, pakub uusi teotsemis- ja arenemisvõimalusi rahvale. Ja rahvas austas seda ohjeldamatult jõulist elementi vägeva jumala Poseidoni näol, keda ümbritsesid merelainete nümfid — nereiidid, kuldjuukselised ning hõbejalgsed näkineiud, ja nende kaaslased triitonid, kalasabaga meesolendid.

Nagu maa ja meri oli täis salapäraseid olendeid, nii oli kreeklase silmis elutatud ka taevas. Ta oli täis elavaid ning säravaid kehi, mille hulgas seisis esikohal päike — Helios — ja kuu — Selene. Ka tuuled, külmad ja palavad, kuivad ja niisked, kuulusid taevanähtuste hulka, nagu kõik muudki atmosfäärilised nähtused.

Kui iga nähtus oli kreeklase silmis elav jõud omaette, siis tundus teiselt poolt, et nad kuidagi on üksteisega seotud. Kõigepealt olid seda taevanähtused, ja nende tervikustatud jõudude kehastuseks oli Zeus. Et taevanähtused leiti inimestele kättesaamatuks ja eriti vägevaks, siis oligi Zeus auväärseim ja tähtsaim kreeka jumalaist. Ta oli jumalate ja inimeste isa, kõigi käskijate käskija. Ta oli kogu maailma valitseja, tema juures leidsid armu ja kaitset nii kreeklane kui ka võõras, kes aga seda moraalselt vääris. Ta oli kreeka rahva humaansuse kajastus.

Taeva vastandiks on maa kõige sellega, mida ta toodab ja mis temal asub. Seda inimeste eest hoolitsejat emakest-maad austasid kreeklased esialgu Gaia, siis Demeteri näol.

Kui vanemail aegadel austati esemeid, puid ja loomi ja neis nähti jumalate võimu ja vaimu avaldusi, mille kohta leidub jälgi veel hilisema aja mütoloogias ja kultuses, siis Homerose ajal ja võib-olla isegi tema kaudu on jumalad muutunud elavaiks isikuiks, kujutatud lauliku poolt inimeste kehalise välimuse ja hingeliste omadustega (antropomorfism). Nad erinevad aga kangelastest selle poolest, et nad on surematud. Kuid seejuures pole nad kõikvõimsad ega ka kõikteadjad. Nendegi üle valitseb saatus *(moira)*, mida isegi Zeus ei saa muuta. Ka jumalad armastavad ja vihkavad, nendelgi on puhtinimlikel põhjustel nii inimeste kui ka rahvaste hulgas oma lemmikud ja vaenlased. Nad elavad Olümpose mäe tipul, kus nende riik Zeusi juhtimisel moodustab eeskuju inimeste riikidele.

Usuline kultus Homerose ajal ei tundnud neid vahendeid, ilma milleta me ei saa kujutella hilisemat kreeka kultust, s. o. templeid, jumalakujusid ja preestreid. Palvetada ja ohverdada võis igal pool ja igaüks, vahetult astudes ühendusse jumalatega.

Rahva või kogukonna nimel tegi seda kuningas, perekonna nimel isa. Jumalate poolehoiu võitmiseks ohverdati. Maajumalaile, kellele oli kergem ligi pääseda, toodi ohvriande nende asukohta: allikahaldjaile allikaisse, mäehaldjaile kaljupragude vahele, ja nimelt neid aineid, mis inimesele endale maitsesid või meeldisid, nagu mett, õli, viina. Taevajumalaile toodi tuliohvreid, sest ainult taeva poole tõusva suitsu kaudu neil oli võimalik ohvriandi vastu võtta. Tuliohvreina toodi karjasaadusi, kusjuures ohvrilooma liha sõid ohverdajad (kuningad ja rahvavanemad) ise. Ohverdati altareil, mis harilikult asetsesid kõrgel ning avaral kohal, kuhu jumalad seda kergemini näha võisid.

Surnuid maeti põletamata, olgugi et Homeros kõneleb ka nende põletamisest (näit. Patroklose surnukeha põletamine Achilleuse poolt). Matmiseks kasustati haudu, nagu seda näeme Mükeenes. Surnukehaga maeti ühes ka ta kallimad asjad: meestele pandi ligi relvad, naistele ehted. Surnu hing ei kaotanud sidemeid omastega; ta muretses omaste hea viljasaagi või muu ainelise hüve eest. Niisamuti ta oli omaste moraalne toetaja, saates neile nõu ja juhatusi manalast.

Kunst. Kujutava kunsti alal on kõige rohkem säilinud andmeid arhitektuuri kohta. Selle mälestistena esinevad kuninglikud lossid Knososes, Tirünsis ja mujal. Neid oli mitut tüüpi, vastavalt olukorrale ja valitsevale maitsele. Suuremate ruumide lagi toetus sageli puusammastele, mis olid alt peenemad ja ülalt jämedamad. Seinad olid vahel kaetud maalingute ja reljeefidega.

Et koos templitega puudusid ka jumalakujud, siis polnud alust statuaarse skulptuuri arenemiseks. On leitud ainult väikesi savist kujukesi, arvatavasti naisjumaluste omi. Enam arenenud oli reljeef: sellest kõneleb Mükeene lõvivärav ja Achilleuse kilbi kirjeldus „Iliases". Joonistuskunsti näiteid leiame seintelt ja vaasidelt. Värskelt lubjatud seintele on joonistatud igasuguseid kujusid, sageli mitmesuguste värvidega, — peamiselt inimesed profiilis, kelle käte ja jalgade musklid on hästi välja joonistatud. Vaasid on kaetud ornamentidega ja fantastiliste loomade kujutistega.

KREEKA KESKAEG

(doorlaste rändamisest kuni Kreeka-Pärsia sõdadeni).

Suguharude rändamine ja selle tagajärjed.

Nagu juba teame, toimus II aastatuhande keskel Balkani poolsaarel põhja pool asuvate suguharude rändamine, mille tagajärjeks

oli kõigepealt Kreeta riigi ja kultuuri hävinemine. Sama aastatuhande lõpupoolel tuli aga uus suguharude laine põhja poolt lõuna poole. Seekord andis sellele tõuke rahvas, kes tungis oma endiselt kodumaalt Doonau madalikus praegusse Illüüriasse, tõrjudes seal asuvad traaklased ida poole ja kreeklased lõuna poole. Esimesed tungisid Traakiasse ja osa neist sealt edasi Väike-Aasiasse, kus nad arvatavasti hävitasid hetiitide riigi. Kreeka suguharudest vallutasid tessaallased oma pärastise kodumaa Peneiose orus ja tegid endile alluvaiks (penestideks) sealsed ahhailased. Samal ajal vallutasid boiootlased maakonna, mis kandis hiljem nende nime. Seoses põhjapoolsete suguharude rändamisega lõuna poole toimus ka d o o r l a s t e tungimine Peloponnesosse. Metsiku rahva ürgjõuga nad vallutasid Argolise ja Lakoonika ja hiljem ka Messeenia ja hävitasid Mükeene riigi. Rahvaste rändamise ja kohalike elanikega segunemise tulemusena kujunesid ajaloos tuntud kreeka suguharud, kes erinesid üksteisest kõigepealt keelemurdelt. Neile kõigile ühine h e l l e n i t e nimi võeti tarvitusele alles VIII-l või isegi VII-l saj. e. Kr. Suguharude rändamine ei piirdunud Balkani poolsaarega, vaid kandus sealt saartele ja meretaguseisse maadesse, pannes aluse võimsale kolonisatsiooni-liikumisele, mis heitis hellenite kultuuri seemneid kõigisse Vahemere-äärseisse maadesse Kaukaasiast kuni Hispaaniani ja Prantsusmaast kuni Egiptuseni.

Hellenite kolonisatsioon ja nende tähtsaimad asumaad.

Kreekamaa rahvaste väljarändamine Balkani poolsaarelt ja meretaguste maade asustamine algas juba muinasajal, umbes XIV-l saj., ja kestis kuni VI saj. e. Kr. Kronoloogiliselt võib kreeklaste kolonisatsiooni ajalugu jaotada kolme perioodi: 1) muinasajal toimunud väljarändamised, 2) doorlaste lõuna poole tungimisest põhjustatud kolonisatsioon, 3) doorlaste eneste kolonisatsioon.

Muinasaegsed väljarändamised. Vanimaid kreeklaste asumaid leidus Küprose saarel, mis oma asendi tõttu Ees-Aasia ja läänepoolsete maade vahel oli tähtsaks transiitkaubanduse keskuseks. Sealt siirdus osa kreeklasi Pamfüülia randa Väike-Aasias. Samal ajal suundus ahhailaste kolonisatsioon ka Väike-Aasia ranniku teistesse osadesse, mis asjaolu on jäädvustatud muinaslooga Trooja sõjast.

Doorlaste põhjustatud kolonisatsioon. Eriti hoogu võttis kreeklaste kolonisatsiooni-liikumine suure suguharude (resp. doorlaste) rändamise ajal, II ja I aastatuhande vahetusel. Doorlaste poolt oma kodumaalt välja tõrjutud ahhailased asustasid Väike-Aasia looderannikut ja segunesid seal teiste rahvastega, mille tagajärjel tekkiski a i o o l l a s t e (s. o. kirev) suguharu. Nende keele sarnasus Tes-

saalia ja Boiootia rahva omaga laseb oletada, et nad on sealt välja rännanud. Nad asustasid Lesbose saare Mütileene linnaga ja Väike-Aasia looderanniku Smürna linnaga. Umbes samal ajal tekkisid joonlaste asumaad Väike-Aasia läänerannikul. Neist pidasid end Ateena asulinnadeks Mileetos, Efesos, Fokaia ja Teos. See kolonisatsioon levis Küklaadide kaudu, missugused saared niisamuti nagu Samos ja Chioski olid asustatud joonlaste poolt. Nendest asulinnadest arendas eriti hoogsat kolonisatsiooni-tegevust Mileetos ja nimelt Musta mere rannikul. Tähtsamaid asulinnu seal olid: Olbia selles kohas, kus Bugi (vana-aja Hypanis) jõe suue ühineb Dnepri suudmega, Theodosia Krimmi poolsaare idarannikul ja samas Kimmeerlaste väina ääres Pantikapaion. Sama väina teisele kaldale asutasid joonlased Teosest Phanagoreia. Naabermaade barbarite pealetungil rändas osa fokailasi välja ja asutas Massalia (Marseille) linna, kreeka kultuuri levitamise tähtsa keskuse Vahemeremaade läänepoolses osas. Euboia saarel asetsev Chalkis pani aluse joonlaste asumaadele kolmeharulisel Chalkidike poolsaarel 32 linnaga ja Apenniini poolsaarel Kyme ja Neapolise linnaga, missugused linnad osutusid hiljem tähtsaimaiks kreeklaste kultuuri edasikandjaiks Rooma. Egiptuse vaarao Psammetich I võimaldas mileetlastele, kelle abil ta oli saavutanud võimu üle terve Egiptuse, alustada kaubanduslikku läbikäimist selle maaga. Selle tagajärjel tekkiski sinna VII saj. keskel joonlaste asulinn Naukratis.

Doorlaste kolonisatsioon. Doorlaste kolonisatsiooni-tee kulges lõunapoolset silda mööda, Kreeta ja Rhodose saare kaudu, Väike-Aasia edelarannikule, kus nad asutasid muude seas Halikarnassose sadamalinna. Eriti agaralt võtsid koloniseerimistööst osa Korintos ja Megara: esimene neist asustas Joonia mere saari ja rajas Sürakuusa linna Sitsiilia saarele, teine Bütsantsi (Byzantioni) Bosporuse väina äärde ja Herakleia Musta mere lõunarannikule (Pontosesse). Ainsaks Sparta poolt rajatud asulinnaks osutub Taras (praegune Taranto) Lõuna-Itaalias, missuguse maa kreeka asustust arendasid peamiselt Peloponnesose põhjaosast sinna siirdunud ahhailased (Sybaris, Kroton jt. linnad). Doorlased asutasid ka tähtsaima kreeka linna Põhja-Aafrikas — Küreene, mis omakorda pani aluse Pentapolisele (viielinna-riigile) ja Tripolisele (kolmelinna-riigile).

Vanima perioodi kolonisatsioon toimus õige korrapäratult. Seda teostasid oma rändamishoos põhja poolt Kreekamaale tunginud rahvad või nende poolt liikvele tõrjutud kohalikud elanikud. Mida rohkem aga kolonisatsiooni-laine eemaldus kodumaast, seda enam ta muutus süstemaatiliseks. Sõidud ulgumerel, kus pole igal sammul saari, nagu neid leidub Egeuse meres, nõuavad suuremat

merenduslikku osavust, kui seda esines põllutöömaade elanikel, kes olid esimesed asumaade rajajad.

Sellest hoolimata, et asumaad rajati sajandite kestel mitmesuguste linnade ja suguharude poolt, niisamuti väga lahkuminevail põhjustel, paistab silma teatud järjekindlus või süsteem nende soetamises. Seda tuleb panna Delfi oraakli arvele, sest VIII—VI saj. oli aeg, kus midagi ei võetud ette oraaklilt nõu küsimata. Delfis oli kogutud andmeid meretaguste maade, nende rahvaste ja sealsete kreeklaste elu-olu kohta, mistõttu seal osutus võimalikuks anda kasulikke näpunäiteid ja juhtida kolonisatsiooni-voolu nii, nagu see oli kasulik üldsuse huvides.

Kui asulinn oli kord rajatud, ta muutus täiesti sõltumatuks oma metropolist. Viimase kodanikule osutati harilikult suurt au asulinnas, aga asulinn omalt poolt võis kindel olla, et metropol teda raskeil aegadel hätta ei jätta. Arusaadavalt olid asumaad elavas kaubaühenduses emamaaga ning muutusid kasulikemaiks turgudeks emamaa tööndustooteile.

Hellenite linnriigid ja nende liidud.

Suguharude rändamise poliitiliseks tulemuseks oli hellenite linnriikide tekkimine, mis oli mõõduandva tähtsusega Kreeka poliitilise elu kujunemisel. Muinasaeg ei tundnud veel õiget linnaelu. Linnad tekkisid alles asumaades Väike-Aasias ja emamaal seal, kus selle tekkimise aluseks osutus üksiku väiksema maa-ala püüe suuremale iseseisvusele. Seetõttu muudeti mõni kindlustatud küla keskkohaks, kust valitseti tervet maakonda. Leidus maakonnas mõni linnus, siis oli loomulik selle juurde asutada ka linn, mis siis ümbritseti müüridega. Sisserännanud vallutajad, kelle arv oli sageli väiksem maa päriselanike omast, koondusid loomulikult niisugustesse keskustesse. Nende linnriikide iseloomulikeks joonteks olid sõltumatus teistest, autonoomia, ja autarkia (majanduslik eneserahuldamine). Nii moodustas iga linn *(polis)* ühes lähema ümbruskonnaga väikese omaette riigi.

Kreekamaa geograafilised eeldused ühelt ja linnriikide tekkimine teiselt poolt osutusid niisuguseiks tsentrifugaaljõududeks, mis tegid võimatuks hellenite ühinemise üheks suurriigiks. Seejuures olid aga võimalikud hellenitevahelised rühmitumised kolmesuguseil aluseil.

1) Üksteise lähedal olevate linnade elanikud, osalt väliskaitse huvides, asusid elama ühte nendest või vähemasti lõid sinna ühise keskendatud valitsuse, millest nad kõik ühiseil aluseil osa võtsid. Seda nähtust nimetatakse sünoikismiks.

2) Üks linn surus teistele peale oma sõjaväelise juhatuse, ilma et viimased oleksid kaotanud oma autonoomiat. Niisugust nähtust nimetatakse hegemooniaks.

3) Mitu linnriiki asusid üksteisega liitu mõne lugupeetud pühamu kaitseks. Need nn. amfiktüooniad aitasid säilitada hellenite rahvuslikku ühtlust. Eriti tähtsaks kujunes Delfi amfiktüoonia, mis kutsuti ellu Kesk-Kreekamaa riikide poolt Apolloni templi ja selle varanduste kaitseks.

Kõik need poliitilised koondused polnud kuigi suured; seal aga, kus tegelikult kujunesid suuremad liidud, puudus neil üldine organisatsioon ja lähem sisemine side. Kuski aga polnud mitme kogukonna ühendus sünoikismi alusel teostatud niivõrd täielikult kui Atikas. Varem esines siingi mitu iseseisvat kogukonda, mis lõplikult alles VII-l saj. koondusid Ateena ümber. Atika üksikute osade partikularism oli säilinud isegi VI sajandini ja likvideeriti alles Kleisthenese poolt.

Suurim liit tekkis Peloponnesosel Sparta hegemoonia all. Esialgu vallutasid doorlased ainult Eurotase oru ja mõlemad kagupoolsed poolsaared. Kui aga see maa-ala jäi neile kitsaks, nad siirdusid üle Taygetose ja alistasid endile Messeenia. Teisedki Peloponnesose riigid pidid vähehaaval tunnustama Sparta hegemooniat, mille tulemusena Sparta ümber tekkinud Peloponnesose liit kujunes VI saj. lõpuks tugevaimaks Kreeka riikide ühenduseks.

Sel ajal, kui Kreeka mandril tekkisid mitmesuguseil aluseil väiksemad või suuremad liidud, arenes poliitiline elu asumaades ja saartel täiesti autonoomia tähe all: nad olid liiga kaugel üksteisest, et võida liituda suuremaiks ühikuiks; teiselt poolt neil oli võimalus alistada lähema ümbruskonna maa-alasid ja asutada sinna enestest sõltuvaid kogukondi. Suurema amfiktüoonilise ühiku moodustasid Joonia asulinnad Mykale poolsaarel asetseva Poseidoni templi ümber, aga poliitiliseks liiduks ei kujunenud seegi mitte, kuigi Joonia asulinnadel tuli võidelda ühise välisvaenlase vastu. Selleks osutus juba VII-l saj. Lüüdia riik, kes püüdis algusest peale vallutada ka oma naabruses asetsevaid kreeklaste asulinnu. See õnnestus tal VI saj. keskel, aga samal ajal ilmus talle tugevam vastane — Pärsia. Viimane murdis Lüüdia võimu ja vallutas terve Väike-Aasia ühes kreeklaste asumaadega. Samal ajal tuli hellenite läänepoolseil asumaadel võidelda Kartaago ja etruskide vastu, esimesega Sitsiilia saarel, teistega Itaalias. Kuid siin õnnestus asulinnadel kaitsta oma iseseisvust ja võitudega kartaagolaste ja etruskide üle kindlustada kreeka kultuurile arenemisvõimalus läänepoolseis maades.

Majanduselu areng.

Tööndus. Suguharude rändamisega ja meretaguste maade koloniseerimisega hakkasid majanduslikud olud Kreekamaal kiiresti arenema. Kuni VII saj. oli Hellas veel põllumajanduslik maa. Kuigi tööndus tehniline külg oli juba tugevasti arenenud, see rahuldas peamiselt ikkagi ainult koduseid või kohalikke nõudeid. Kreeka turg ujutati endiselt üle idamaiste kunstkäsitöö-toodetega ja merekaubandus oli peamiselt foiniiklaste käes.

Need asjaolud muutusid, kui Väike-Aasia läänerannikul, Traakia rannamaadel ja Propontise ümber hakkasid tekkima kreeklaste asundid. Asunikel esines hulk tarbeid, mida nende uus kodumaa ei suutnud rahuldada. Relvad ja metallriistad, kangad ja savinõud tuli sisse vedada metropolist. Isegi õli, mida kreeklased hakkasid sel ajal rohkesti söögiks tarvitama, veeti sisse, enne kui levis õlipuude kasvatamine. Ka naabermaade harimata elanikud õppisid tarvitama kreeka põllutöösaadusi ja tööndustooteid ja seetõttu avanes viimastele laialdane turustamisvõimalus.

Egeuse mere tagused maad polnud küll looduse poolest kuigi rikkad, aga nendes esinesid kõik eeldused väljaveotööndus arenemiseks. Suured lambakarjad andsid rohkesti villa, eriti Mileetose ümbruses. Meres leidus suurel hulgal purpuritigusid, mitmel pool oli esmajärgulise savi lademeid. Vaske leidus Euboia saarel Chalkise lähedal, millest see linn sai oma nimegi (*chalkós* = vask), niisamuti mägedes Korintose ja Argolise vahel. Suurenenud nõudmise rahuldamiseks tuli seda metalli ometi sisse vedada. Rauda leidus küllaldasel määral Lakoonikas, Boiootias, Euboial ja Küklaadidel, mistõttu see metall hakkas relvade materjalina vaske välja tõrjuma. Kreeka tööndusе arenemist hoogustavalt mõjus ka tutvus naabermaa Lüüdiaga. Sealt laenati komme kanda purpurriideid ja kalleid kuldehteid kätes ja juustes. Joonia linnades õpiti juba varakult kangaid punaseks värvima ja jäljendama kunstipäraseid lüüdia mustreid. Selle tööndusе keskuseks muutus Mileetos. Mileetose kangad vallutasid hellenite turu kuni Itaaliani.

Emamaal kujunesid suuremaiks tööndуskeskusteks järgmised linnad: metallitööndusе alal Chalkis, tekstiiltööndusе alal Megara, keraamika alal Korintos, varustades VII ja VI saj. kestel oma vaasidega läänepoolseid asumaid, ja Ateena, kus oli isegi eriline savitööndusе linnaosa Kerameukos, mis pärast kujunes linna kaubanduslikuks ja poliitiliseks keskuseks.

Kaubandus. Idamaiste kaupadega võrreldes olid kreeka tööndustooted VII-I saj. veel tehniliselt halvemad. Kuid lihtrahva tarvitamiseks nad olid küllaltki head. Vähehaaval aga tõusis nende

kvaliteet, nii et nad tõrjusid turult välja foiniikia kaubad. Jäid ainult mõned eriliigid, nagu lõhnaõlid, klaasesemed ja idamaised kangad, mis ikka olid moodustanud idamaa kaupmeeste monopoli. Vaarao Psammetich I ajal avanes kreeka kaupmeestele võimalus sõlmida sidemeid Egiptuse ja Põhja-Aafrikaga, Massalia kaudu jäi nende kätte kaubandamine keltide maal ja Itaaliast nad tõrjusid VI-l saj. välja foiniikia kaupmehed. Aadria ja Musta mere äärsed maad muutusid VII-l saj. hellenite kaubanduspiirkondadeks.

Mida enam arenes merekaubandus, seda enam jäi Kreekamaa geograafiliste omaduste tõttu soiku maakaubandus. Tervel Kreeka mandril, välja arvatud Arkaadia ja Pindose mäestik, polnud ühtki kohta, mis oleks olnud rohkem kui ühe päevatee kaugusel merest. Asumaad aga olid kõik mere ääres. Tähtsamaiks kaubasadamaiks osutusid samad linnad, mis olid ka tööndusekeskusteks. Esikohal seisid ka siin Joonia asulinnad. Kreeka emamaal kujunes esmajärguliseks kaubanduskeskuseks kõigepealt Aigiina saar, mille elanikel oli osavate meresõitjate kuulsus. Et aga Aigiinal polnud ühtki asulinna, hakkasid temaga varsti võistlema Chalkis ja Korintos, kelle kätte koondus VI-l saj. Joonia, Aadria ja Türreeni mere kaubandus. Ateena tähtsus kaubasadamana tõusis alles VI saj. lõpupoolel.

Nimetatud kaubandus- ja tööndusekeskused hakkasid endisse meelitama elanikke, kellele avanesid seal mitmesugused teenimisvõimalused. Endised kultuurikeskused nagu Mükeene, Orchomenos jt., mis asetsesid merest kaugemal, jäid kiratsema mereäärsete linnade kõrval. Ainult Sparta ja Teebai säilitasid oma tähtsuse seetõttu, et nad suutsid varakult koondada oma võimu alla suurema maa-ala.

Merendus. Ühes meretaguse kaubanduse levimisega tegi edusamme ka laevaehitus. Osutus tarvilikuks soetada suuremaid kauba- ja sõjalaevu. Viimaseks otstarbeks hakati Korintoses esmakordselt ehitama t r i e e r e, s. o. kolmekordsete sõudjateridadega laevu. Kaubalaevadel oli harilikult 25 sõudjat kummalgil poolel ühes reas. VII-l saj. võeti esmakordselt tarvitusele a n k r u d. Kreeka meremehed sõitsid merele harilikult suve lõpul ja ka siis ainult vaikse ilmaga, hoides end võimalikult ranna lähedusse. VI-l saj. hakati meresõite ette võtma ka kogu suve ja osalt sügise kestel; talvel aga seisid meresõidud täiesti, nii et siis asumaad olid emamaast ära lõigatud. Veeteede eest hoolitseti kõigiti. Korintlased kaevasid läbi maakitsuse, mis ühendas Leukase saart mandriga, et hõlpsamini pääseda Ambrakia lahte ja Korkyra (nüüd Kerkyra e. Korfu) saarele. Korintose türann Periandros kavatses läbi kaevata isegi Korintose

maakitsuse, kuid tolleaegsete tehniliste vahenditega see osutus võimatuks.

Rahandus. Kaubandusliku läbikäimise eduka arenemise eelduseks on kindel mõõtude ja kaalude süsteem. Idamaades see süsteem oli olemas juba ammu ja sealt laenasid ta Joonia asulinnad. Siiski tuleb pidada tähtsamaks majandusliku edenemise vahendiks r a h a tarvituselevõtmist VIII-l ja VII-l saj. Rahalöömiseks tarvitati esialgu vaske ja rauda. Raudmündid olid Spartas käibimas kuni III saj. e. Kr. Vask- ja raudmündid olid esialgu pulgakujulised, nn. o b o l o s e d *(obolós)*. Kuus obolost (nii palju, kui neid pulgakesi võis korraga peosse võtta) moodustasid d r a h m i *(drachmé* — kämblatäis). Need metallitükid omandasid kindla väärtuse alles siis, kui riik võttis enda peale vastutuse nende koosseisu ja raskuse eest. Umbes VII-l saj., jällegi Väike-Aasias, hakati raha müntima riigi poolt. Et vask ja raud olid liiga odavad selleks, et tasuda löömise vaeva, hakati tarvitama kulla ja hõbeda segu, nn. elektroni. Ainult Lüüdia ja Pärsia suurriigi valitsejad lõid münte puhtast kullast.

Raha tarvituselevõtt arenes siiski õige visalt. Isegi Ateenas hinnati veel VI saj. algul kodanike varandust viljamõõtude järgi, mis nad oma maalt said, ja maamakse tasuti veel sama sajandi lõpul natuuras. Väärismetallide hind oli väga kõrge, nii et Soloni ajal üks mõõt otri maksis ühe drahmi, härg 5 drahmi. Võitja Istmose mängudes sai autasuks 100 drahmi, Olümpia mängudes 500 drahmi.

Põllundus. Põlluharimine seisis sel sajandil majanduselus ikka veel esikohal. Poliitilisi õigusi määrati Ateenas sõltuvalt põllusaaduste kvantumist ja maaomanikud olid igal pool eesõigustatud seisundis. Maaharimises valitses õige primitiivne kahepõllu-süsteem. Kasvatati peamiselt otra, hiljem ka, eriti Väike-Aasias, nisu. Õlipuu-kasvatamine võttis vähehaaval ikka enam maad ja seda edendati isegi seadusandlikul teel. Hakati kuivatama soid, teiselt poolt aga ka võitlema põua vastu kunstliku niisutamise kaudu. Rahvaarv kasvas nii jõudsasti, et Solon keelas põllusaaduste väljaveo peale õli. Asumaade soetamine osutus tarvilikuks rahvamajanduse seisukohalt, pani aga samal ajal aluse naturaalmajapidamise asendamisele rahamajandusega. Selles seisabki käsiteldava aja majanduslik edu.

Sotsiaalsed vahekorrad.

Seisuste tekkimine. Suguharude rändamise ja maade vallutamise tagajärjel olid kõikjal tekkinud s e i s u s l i k u d v a h e d, mis avaldusid eeskätt maavaldamises ja riigivalitsemises. Nii olid

lood Tessaalias ja Lakoonikas, Atikas ja Argolises, kuigi igal pool omamoodi, sõltuvalt kohalikest oludest. Maa päriselanikud muutusid teoorjadeks või pidid leppima kehvemate maa-aladega.

Tessaalia laial lagendikul õnnestus sissetungival rahval haarata maa ja võim ning muuta päriselanikud teoorjadeks (penestideks). Lakoonikas said vallutajad doorlased niisamuti maa peremeesteks; maa anti ühesuurustes osades liisuga neile kasustamiseks. Nad ise ei elanudki oma maa peal, vaid koondusid kõik Sparta linna, mille järgi neid hüütigi spartlasteks ehk spartiaatideks. Seal nad pühendusid sõjategevusele ja riigivalitsemisele. Maaharijaiks aga olid alistatud ahhailaste järglased, heloodid, kes elasid spartlastele määratud maadel ja pidid viimaseile maksma maa kasustamise eest teatud osa põllu- ja karjasaagist. Lakoonika teise osa elanikud, kes olid doorlastele vabatahtlikult alistunud, säilitasid oma isikliku vabaduse ja elasid käsitöölistena linnades või põlluharijaina ja karjakasvatajaina mägistel maa-aladel. Need nn. perioigid pidid alluma spartlaste valitsusele ja andma neile abiväge sõja puhul. Nende seisund polnud väga raske ja nad jäid spartlastele truuks raskete võitluste aegadel. Heloodid aga ägasid raske ikke all ja üritasid korduvalt mässukatseid vabanemiseks.

Atikas oli aegamööda välja kujunenud kolm seisust: suurmaaomanikud — eupatriidid, väikemaapidajad — geomoorid ja käsitöölised — demiurgid. Esimesed, nagu võib näha nende nimetusest (*eu* = hea, *patér* = isa), pidasid endid kuulsate esivanemate järglasteks. Geomoorid elasid kas eupatriidide maa peal, makstes neile $^1/_6$ põllusaagist, või iseseisvate põllupidajatena omal, aga väikesel ja kehval maalapil. Sõltuvalt elukohast ja elukutsest kujunes Atikas veel kolm sotsiaalset kihti, mis osalt langesid ühte eespool nimetatud seisustega: viljarikkal loodepoolsel tasandikul — pediionil *(pedíon)* — elasid jõukad maaomanikud, sadamarikkail mereäärseil maadel — paraalial *(paralía)* — käsitöölised ja kaubitsejad ning kehva, kivise maapinnaga kirdeosas — diakrias *(driakría)* väikepõllupidajad. Nendest sotsiaal-territoriaalseist kihtidest arenesid Ateenas ka poliitilised erakonnad: esimesed olid oligarhiliste kalduvustega vanameelsed, teised — uuenduste pooldajad edumeelsed, kolmandad — revolutsiooniliste kalduvustega radikaalid.

Kõrgeim seltskonnakiht eraldus oma elukutselt ja eluviisidelt alamaist kihtidest. Nagu Spartas, nii koondus aadel teisteski riikides peatinna. Seal oldi organiseerunud ringidesse, kus veedeti suurem osa ajast koos teiste omasugustega eeskätt sõjaväelistes

harjutustes. Kodu ja perekonna osatähtsus bioloogilise ja majandusliku ühikuna oli minimaalne. Spartlane ei elanud endale ega oma perekonnale, vaid riigile ja oma seisusele. Ka teistes riikides olid aadlisoost meeskodanikud organiseeritud ringide kaupa, kus niisamuti harjutati ja võisteldi jõus, osavuses ja kunstides. Süsteemiks kujunenud võistluste ülesandeks oli tõsta üksikisiku võimeid kõigil aladel. Parimate tulemuste saavutamisega tehti au oma ringile ja austati jumalaid, kelle kaitse all ring seisis. Aega, mis jäi üle riigivalitsemistööst ja sõjalistest harjutustest, kasustas hellenite linnriikide aadel vaimsete väärtuste loomiseks, mis hiljem said kogu rahva omandiks.

Asumaade rajamine ja kaubanduse-tööonduse arenemine avaldas oma mõju kõigi seisuste olukorrasse. Suurmaaomanike seisund paranes veelgi seetõttu, et ka suurkaubandus siirdus nende kätte. Eriti näeme seda Korintoses, kus aadel, kellel siin suuri maid polnud, kasustas oma linna soodsat asendit mere lähedal ja siirdus kaubanduslikule tegevusele, tõstes sellega oma kodulinna esmajärguliseks tööndus-kaubanduslikuks keskuseks. Sedasama näeme Chalkises ja Aigiina saarel. Spartas aga hoidus aadel niisugusest tegevusest täiesti. Atikaski siirdus osa aadlist äritegevusele, kuid siin võttis ka osa lihtrahvast, deemosest, osa uutest majanduslikest üritustest, peamiselt tööndusest (näit. keraamika), tõustes seekaudu heale majanduslikule järjele. Nii kerkis siin eupatriidide kõrvale deemosest pärinev jõukas kiht.

Kahjulikuks aga osutus üleminek naturaalmajapidamiselt rahamajandusele ja kapitalismi tekkimine väikepõllupidajaile. Põllusaaduste sissevedu asumaadest viis viljahinnad alla. Väikemaapidaja ei saanud suurmaapidajatega võistelda ja sattus võlgadesse. Seetõttu ta kaotas oma maa või isegi oma vabaduse võlausaldajale, kes võis teda müüa orjana võõrsile.

Seisustevaheline võitlus. Need majanduselu arengu tulemusena tekkinud muutused kutsusid esile seisustevahelise võitluse. Ühelt poolt ei tahtnud jõukas kodanlik kiht end enam painutada aadli valitsuse alla, sest viimane talitas riigivalitsemises ja kohtumõistmises harjunud kommete ja traditsioonide kohaselt ega suutnud või ei tahtnud arvestada uue klassi huve. Teiselt poolt nõudis kehvem deemos radikaalsemaid uuendusi oma seisundi parandamiseks. Esimeses järjekorras tunti vajadust seaduste kirjapanemise järele, mis oleksid seadnud kodanike õigused, kohustused ja vahekorrad kindlale alusele. Selle vajaduse rahuldamiseks algaski VII-l saj. hellenite riikides seadusandlus. Need esimesed seadused sisaldavad eeskätt kriminaal- ja tsiviil-

õiguslikke norme, korraldavad äritegevuse alal tekkinud vahekordi, puudutavad aga ka riigi valitsemise viisi.

Seadusandluse tähtsus seisab selles, et karistuste määramine ja vahekordade lahendamine, mis seni sõltusid aadlisoost kohtuniku äranägemisest või kombeõiguse tõlgitsemisest, olid nüüd kindlaks määratud ja teatavaks tehtud. Need seadused olid aga õige karmid, niisamuti nad kaitsesid kõrgema ning jõukama kihi huve. Valjud võlaseadused jäid neis kehtima. Et nad seetõttu pakkusid kehvemale deemosele õige vähe paremusi, algas VI-l saj. seisuste võitluse teine periood, võitlus maa ja valitsemisõiguse pärast.

Spartas lahendati maapuudus sel teel, et vallutati Taygetose taga asetsev naabermaa Messeenia, mille elanikud muudeti heloodideks. Ateenas läksid vahekorrad niivõrd teravaks, et asi ähvardas minna revolutsioonini. Seisukorra lahendamine usaldati Solonile, kes teostas seda õige radikaalsel viisil: kõik seniajani tehtud võlad tühistati, maad ja isikuvabadus, mis olid panditud võlausaldajaile, lunastati sellest koormast ja keelati tulevikuks laenuandmine isikuvabaduse kindlustusel. Seda 594. a. teostatud uuendust nimetati *seisáchteia*'ks, s. o. koormuste maharaputamiseks. See iseenesest väga radikaalne uuendus ei rahuldanud aga ei eupatriide ega ka deemost. Esimesed jäid endiste seadustega neile kindlustatud varandusest ilma, teised said küll võlakoormast lahti, aga ainult seks korraks. Jõukam deemos ei saanud sellest ülepea kasu. Seepärast nõudis vahekordade parandamine veel teisi, riigivalitsemise korraldusse puutuvaid uuendusi.

Riigikorraldus hellenite riikides.

Aristokraatlik vabariik. Esimese aastatuhande esimesel poolel kadus hellenite riikides vähehaaval kuningate võim, asumaades Väike-Aasias juba VIII-l saj., Arkaadias VII saj. lõpul, Argolises alles Kreeka-Pärsia sõdade ajal. Spartas jäi kuningavõim küll püsima, aga ühe kuninga kõrvale seati veel teine, mistõttu algas alaline võistlus mõlema vahel ja vastastikune kontroll ning tegevuse piiramine. Endised võimupiirid jäid kuningaile ainult sõjas, rahuajal olid neil üksnes mõningad au-õigused; eriti pidulikult toimusid nende matused. Kuningate sissetulekud koosnesid suuremate (teistega võrreldes) mõisade tuludest ja jumalaile toodavate ohvrite osadest. Kuningate võimu piirasid Spartas veel kolm organit: 1) vanameeste (gerontide) nõukogu ehk geruusia, mis koosnes 28 liikmest, kes pidid olema vähemalt 60 a. vanad, 2) rahvakoosolek ehk ekleesia, mis tuli kokku üks kord kuus geruusia

otsuste heakskiitmiseks tähtsamais küsimustes, 3) viiest liikmest koosnev efooride kolleegium, kes rahva poolt üheks aastaks valituna juhtis riigi igapäevast elu. Et nimetatud organeist võtsid osa ainult spartlased, s. o. eesõigustatud seisus, osutub Sparta riigikorraldus aristokraatlikuks.

Teistes hellenite riikides kadus kuningate ainuvalitsus. Suuremate poliitiliste liitude tekkimisega ja majanduselu arenemisega muutusid kuningate funktsioonid keerulisemaks, mistõttu hakati neile valima abilisi üksikute ülesannete täitmiseks, muidugi ainult aadlike hulgast. Nii valiti Ateenas arhondid administratiiv- ja kohtuasjade korraldajaiks ja polemarh väejuhiks. Kuningaile jäid esialgu ainult preestri funktsioonid, kuni ka neid hakati panema valitud ametnike peale. Seal, kus kuninga perekond ületas kõiki teisi oma rikkustelt, läks valitsus terve perekonna kätte sel teel, et kõigisse ameteisse hakati valima selle perekonna liikmeid. Nii toimus endiste kuningate perekondadega Korintoses, Mütileenes, Efesoses ja mujal. Kõik valitud riigijuhid olid esialgu eluaegsed, pärast hakati neid valima tähtajaliselt, harilikult üheks aastaks. Ateenas tõusis VII-l saj. valitud arhontide arv 9-ni. Ametiaja täitmise järel nad said nõukogu — areopaagi — liikmeks. Viimane oli nii seadusiandev kui ka kohtumõistev organ ja tema käes oli kogu riigielu järelevalve ja juhtimine.

Nii muutusid VIII ja VI saj. vahel hellenite riigid vähehaaval aristokraatlikeks vabariikideks, kus valitsus oli suurte eesõigustega varustatud seisuste käes, mille liikmed end pidasid parimaiks *(áristoi)* rahva hulgas. Mõnel pool, nagu Korintoses, ei kuulunud võim tervele seisusele, vaid ainult ühele perekonnale, tekitades seega oligarhia (s. o. väheste valitsuse). Säärase olukorraga ei tahtnud leppida kõigepealt kaubanduse- ja tööndus arenemisel jõukaks läinud osa deemosest, kes esines uuenduste nõudmisega. Solon, kes oma *seisachteia* kaudu oli parandanud alama kihi seisundit, tuli vastu jõukamale kihile. Ta viis läbi rahva jaotamise varanduse järgi nelja klassi ja vastavalt varandusele määras ka kodanike õigused ja kohustused, arvestamata nende päritolu. Esimese klassi kodanikud, kel oli vähemalt 500 mõõtu — medimni *(médimnos)* — saadusi oma põllumaalt, pidid riigile ehitama ja varustama laevu. Teise klassi kodanikud, kel oli tulusid vähemalt 300 mõõtu, moodustasid ratsaväe. Kolmas klass, tuludega üle 200 mõõdu, pidi teenima jalaväes täie relvastusega nn. hopliitidena (raskelt relvastatud jalaväelane). Neljanda klassi kodanikud, kel oli alla 200 mõõdu tulusid, teenisid kergelt relvastatult jalaväes või madrustena laevadel. Vastavalt kohustustele olid jaotatud ka õigused riigivalitsemisest osavõtmise alal: ainult

esimese klassi kodanike hulgast võis valida arhonte; teise klassi kodanikest moodustas Solon 400-liikmelise riiginõukogu, kellele ta usaldas riigi üldise valitsemise, jättes areopaagile eeskätt kohtuasjad; kõigi nelja klassi kodanikud, kes olid vähemalt 20 a. vanad, võisid osa võtta rahvakoosolekuist, kellele siirdus tähtsaimate küsimuse otsustamine. Soloni poliitiliste uuenduste tähtsus oli enam põhimõtteline kui tegelik: ta avas küll deemosele juurdepääsu valitsusorganeisse, aga et suurmaaomanikeks olid ainult aadlikud, siis jäid tegelikult kõrgemad organid ikka ainult nende kätte (põllumajandusliku tsensuse tõttu). Sellest hoolimata langes nüüd ülepääsmatu vahesein, mis oli jaotanud rahva kahte vaenulisse leeri. Ka deemosest pärinev kodanik pääses nüüd riiki valitsema, kui tal korda läks oma hoolsuse või õnne tõttu rikkaks saada. Teiselt poolt aga kaotas aadlik varem talle päritoluga antud poliitilised eesõigused. Sellega astus Solon esimese sammu Ateena riigikorralduse demokratiseerimiseks.

Türannivalitsus. Soloni uuendused ei rahuldanud täielikult ühtki seisust. Peapõhjuseks oli see, et poliitiliste õiguste kasustamise ulatus jäi endiselt sõltuvaks maaomandist. Kuid kaugemale minna rahulike uuendustega osutus võimatuks. Seda võis teha ainult revolutsioonilisel teel. Analoogilist olukorda esines teisteski linnriikides. Rahulolematus suurmaaomanike eesõigustega kutsus igal pool esile revolutsioonilise meeleolu, milleks andsid harilikult tõuke omavahelised tülid valitsevas rahvakihis. See, kes jäi omavahelises võistluses alla, otsis poolehoidu alama rahva juures; auahned aristokraadid astusid rahulolematute masside eetteotsa ja viisid neid võitlusse oma seisuskaaslaste vastu. Mitte alati ei õnnestunud võitlus; kuid katseid korrati seni, kuni võit oli saavutatud, ja siis algasid igasugused tagakiusamised, surmaotsused, maalt välja saatmised ja varanduste konfiskeerimised. Aga ka aristokraatia ei jäänud midagi võlgu oma vastastele, kui võit jäi tema kätte. Rahvamasside ebaküpsuse tõttu ei toonud aristokraatia kukutamine endaga kaasa esialgu demokraatlikku valitsusviisi, vaid diktatuurilise korra. Võidurikas deemos andis oma juhtidele piiramatu võimu, mille kaudu loodeti aristokraatiast lõplikult vabaneda. Ometi ei söandanud ükski võimule pääsenu endale kuninga nime võtta. Kaasaeglased nimetasid neid monarhideks või türannideks. Viimasel sõnal polnud siis veel praegust halba tähendust.

Türannid ise püüdsid säilitada vabariikliku korra vorme, nõutades endale rahvalt kõrgeima sõjaväelise võimu kas eluaegselt või ajutiselt, kusjuures viimasel korral seda võimu tähtaja möödu-

misel harilikult pikendati. See andis türannidele võimaluse pidada enda kaitseks sõjaväge ja võtta oma võimusesse linna kindlus. Samal ajal aga püüdsid türannidki võita rahva poolehoidu oma tegevusega riigi, eriti aga alama kihi kasuks. Suurem osa türanne olid haritud inimesed ja hoolitsesid ka kultuuriliste ürituste eest. Nad korraldasid hiilgavaid pidusid rahvale meeldivate mängudega. Nad püstitasid templeid ja teisi avalikke hooneid, ehitasid teesid ja veevärke. Kunste aitas edendada türannide õukonnas harrastatav toredus. Ka kirjanikke püüti tõmmata endale lähemale ja muretseda neile elamisvõimalusi. Ka usundi alale kuuluvad kultused leidsid korraldamist türannide poolt, eriti need kultused, mis olid seotud alama rahva töö ja tegevusega ja nüüd tõsteti riigikultuseks. Türannide peateeneks aga jääb alama rahva olukorra parandamine nende varustamise kaudu maaga ja riikliku krediidiga.

Türannia osutus domineerivaks valitsusvormiks hellenite riikides VI-l sajandil. Korintoses kukutas Kypselos Bakhiaadide perekonna juba varem. Nii tema kui ka ta poeg Periandros laiendasid oma kodulinna asumaid ja tõstsid selle Kreeka esimeseks merelinnaks. Kõigis suuremais asumaades Väike-Aasias pääsesid võimule türannid, nagu kuulus seadusandja Pittakos Mütileenes ja Polykrates Samoses. Ka Ateenas kasustas Soloni sugulane Peisistratos alama rahva rahulolematust ja valitsevate kihtide omavahelisi tülisid ning haaras kehvima kihi kaasabil võimu. Ta parandas talupoegade-rentnike seisundit, muutis Dionysose kultuse riigikultuseks, niisamuti hakkas korraldama suurejoonelisi pidustusi, nn. panatenaiasid, Pallas Athena auks ja laskis kirja panna Homerose lugulaulud. Tema tegevuse hiilgavaimaks küljeks aga osutus välispoliitika. Peisistratos pani Ateena mõju kehtima Apolloni templis Deelose saarel, mis kujunes rahvuslikuks pühamuks Egeuse mere äärseile ja saarte joonlastele. Niisamuti ta laiendas Ateena mõju Hellespontosel, mis hakkas kujunema kreeklaste tähtsaimaks kaubateeks ja mille valdamine sai Ateenale eluküsimuseks. Ta määras suuna Ateena pärastisele koloniaalpoliitikale ja pani aluse oma kodulinna merevõimule.

Demokraatia algus. Peisistratose populaarsus oli nii suur, et pärast ta surma ta pojad Hippias ja Hipparchos võisid pärida takistamatult isa võimu. Kuid nad ei suutnud kuigi kaua valitseda. Hipparchos tapeti vastasrindlaste poolt ja Hippias, kes muutus seetõttu hirmuvalitsejaks, kaotas poolehoiu. Paraalia juhid Alkmeoniidid kogusid endi ümber kõik rahulolematud ja ajasid Sparta abiga ja Delfi oraakli heakskiitmisel 510. a. Hippiase Ateenast

välja. Alkmeoniidide juht K l e i s t h e n e s pani kehtima uue riigikorralduse demokraatlikul alusel, kaotades teravad vahed pediioni, paraalia ja diakria vahel. Sellel alusel arenes Ateenas V-l saj. täielik d e m o k r a a t l i k k o r d.

Peisistratiidide kukutamisega lõpeb türannia Kreeka emamaal. Väike-Aasias säilis türannivalitsus veel esialgu pärslaste kaasabil. Sitsiilias ta tõusis küll VI saj. lõpul haripunktini, aga mõnikümmend aastat hiljem ta langes sealgi. Hellenid olid kord ainuvalitsuslikust korrast üle kasvanud ja selle iganenud riigivormi restaureerimine osutus võimatuks. Türannia tähtsus Kreeka ajaloos seisab selles, et tema abil õnnestus lõplikult hävitada aristokraatia resp. oligarhia.

Hellenite vaimne kultuur.

Majanduselu areng hellenite riikides lõi eeldused ka vaimse kultuuri arenemisele, millele sotsiaalsed vahekorrad ja ühiskondlik kord andsid teatud suuna. Rahva maailmavaade avaldus kõigepealt usundis, see aga omalt poolt mõjustas teiste vaimuelu avalduste — kirjanduse, teaduse ja kunsti — arenemist.

Usundi areng ja usulised kultused. Aeg, mis järgnes doorlaste rändamisele, oli kreeka usundi lõpliku kujunemise ajaks nii usulise maailmavaate ja sellele rajatud müütide kui ka kultuse alal. Ei varem ega hiljem pole kreeklastel usund nii suurt osa etendanud ühiskondlikus elus ja kultuurilistes üritustes. Olles rajatud animatismile kui tõekspidamisele hingestatud jõudude olemasolust looduse ja inimelu nähtustes, arenes hellenite usund sõltuvalt suguharude päritolust, nende rändamisest, maastikust, loodusest ja rahva tööst.

Nägime varem, et kreeklaste vaated loodusele ja loodusnähtustele kajastusid nende usulistes tõekspidamistes. Need tõekspidamised olid enam-vähem välja kujunenud juba esimese aastatuhande algul ja avaldunud Homerose lugulauludes. Loodusest aga oli sõltuv inimese töö ja tegevus ning seetõttu osutusid jumalad kui loodusjõudude haldjad ka vastavate elukutsete kaitsjaiks: A r t e m i s küttide, H e r m e s karjaste, P o s e i d o n meremeeste, H e p h a i s t o s seppade kaitsjaks jne. Zeusi kõrval, keda taevanähtuste üldhaldjana ja jumalate kuningana austati igal pool ja kelle auks korraldati temale pühendatud Olümpia linnas ülemaalisi ning üldrahvuslikke pidustusi (alates 776. a. iga nelja aasta tagant), austati igas maakonnas vastavalt selle loodusele ja sellest

sõltuvale rahva tööle teatud erilisi jumalaid. Nii austati Arkaadias eriti Hermest, Lemnose saarel (seal leiduvate vulkaanide tõttu) — Hephaistost, Korintoses — Poseidonit. Ka olid igal suguharul oma kaitsejumalad, kelle kultuse suguharud tõid endaga kaasa uuele maale siirdumisel. Nii oli sõjakate ning kangelasmeelsete doorlaste suguharu jumalaks H e r a k l e s; viimast austati eriti ka Spartas ja doorlaste asumaades, mistõttu nende linnade nimena esineb korduvalt Herakleia (Musta mere ääres, Lõuna-Itaalias). Suguharude rändamised ja segunemised aitasid mitmekesistada usulist kultust ja arendada usulisi müüte. Kui Lemnose saarele, mille jumalaks oli Hephaistos, tulid asunikud Orchomenosest, kus austati Charist, tekkis siin müüt Hephaistose ja Charise abieluvahekorrast. Müüte jumalaist aitasid luua laulikud, kes rännates ühest kohast teise tutvusid kohalikkude jumalate ja nende kultusega. Nende mütoloogilisi sepitsusi süstematiseeris H e s i o d o s, kes oma eeposes „Theogonia" lõi üldlevinud jutud jumalate päritolust ja perekondlikest vahekordadest. Kunstnikud aga raiusid hilisemal ajal müütides iseloomustatud jumalate tüübid kivisse ja aitasid sellega anda lõplikke kujutlusi neist.

Rändamised ja koloniseerimised aitasid rikastada kreeka usundit. Kui asunikud võtsid asumaadesse kaasa oma kodused jumalad, siis ümberpöördult toodi võõrsilt ka uusi kultusi emamaale. Üksikute tööalade eristumise ja tööoskuse arenemise, niisamuti vastavate rahvakihtide mõjulepääsemise tõttu omandasid mõned seni vähem tuntud jumalad suurema tähtsuse ja hakkasid avaldama mõju nii poliitilise kui ka kultuurilise elu arenemisse.

Selles mõttes nihkus esimese aastatuhande jooksul esikohale A p o l l o n i kultus, kelle kodumaaks oli Homerose Trooja, kus teda austati päikese ja valguse jumalana. Et tee Väike-Aasiast Balkani poolsaarele viis Egeuse mere saarte kaudu, siis kujunes Apolloni austamise keskuseks esialgu Deelose saar, pärast aga sai selleks Delfi linn oma kuulsa oraakli tõttu. Kreekamaal muutus Apollon kui päikesejumal Zeusi kui taevajumala pojaks. Hellenite jumalaist muutus ta esimesena igaveseks, kõiketeadvaks ja kõikvõimsaks. Kõiketeadjana ta andiski erilise kuulsuse Delfi oraaklile, isegi väljaspool Kreekat (näit. Kroisose lugu). Asumaades olid sellel osakonnad, näit. Mileetoses ja Kymes (Itaalias). Viimase kaudu mõjustas Apolloni kultus rooma usundi helleniseerumist. Apolloni oraakel juhtis VII-I ja VI-I saj. kogu kreeka elu. Ilma tema heakskiitmiseta ei võetud ette midagi tähtsat. Ta andis juhtnööre asumaade rajamiseks ja riikide siseelu korraldamiseks, eriti poliitiliste uuenduste teostamisel (näit. Solonile). Selles asjas oli oraakli mõju konservatiivne, aristokraatliku riigikorra kasuks.

Päikese ja valguse jumalana kujunes Apollon ka vaimse töö ja loomingu kaitsjaks, teaduse ja kunsti jumalaks. Sellena talle olid abiks üksikute kirjandusliikide ja kunstialade kaitsejumalatarid — m u u s a d. Neid oli 9 ja nende juhina kandis Apollon lisanime Musagetes (muidu Phoibos, s. o. „särav").

Apolloni kultusega seoses toimusid mõningad muudatused kreeka usuelus: võeti tarvitusele t e m p l i d, j u m a l a k u j u d ja pandi ametisse e l u k u t s e l i s e d p r e e s t r i d. Et kohti, kus jumalale ohvreid toodi, temale meelepärasemaks teha ja seega teda kauemaks inimeste lähedusse meelitada, selleks ehitati tempel. Esialgu oli tempel jumala asukohaks, mitte aga palvetamiskohaks massidele, milleks oli templiesine plats altariga. Seepärast oli esialgne tempel väike. Teda kasustati ka ohvriandide hoiukohana. Et rahvale jumala templis viibimist nähtavaks teha, hakati sinna paigutama ka jumala kuju. Apolloni kultusele omane käsitus jumala täiuslikkusest, rakendatuna ta kuju valmistamisele, sundis andma kujule laitmatult ilusa keha välimust. Siit sai alguse tõekspidamine jumala ilmutumisest ilus, mis andis tõuke ja suuna kreeka kujutava kunsti arengule. Templi ja kuju tarvituselevõtmine tõi endaga kaasa vajaduse preestriameti järele. Oli vaja inimesi, kes alati oleksid olnud jumala teenistuses, kes oleksid valvanud templi, kuju ja ohvriandide järele, kes oleksid koostanud vastuseid oraakli poole pöördujaile. Delfi oraakli juures moodustasid preestrid erilise sakraalse kolleegiumi. Nad kuulusid riigiametnike hulka, keda valiti rahvakoosolekuil usaldusväärsete isikute seast.

Nii seisid kõik maise elu avaldused Apolloni juhtimisel. Hauataguse elu eest hoolitsesid aga Demeter ja Dionysos. D e m e t e r oli kolletava viljapõllu haldjas, viljakandva maa jumalatar, põllumeeste kaitsja. Tema õpetas inimestele kõrsvilja kasvatamist. Ent viljakasvatamise, külvamise ja lõikamise toimingus nähti veel ühe teise nähtuse sümbolit. Nagu mullapõue heidetud seemneiva ei hukku, vaid teatud aja järel tõuseb uuele elule, niisamuti tõuseb ka mullapõue maetud inimene. Seda nähtust illustreeris järgmine müüt. Demeteri tütar Kore (Persephone) riisuti manala kuninga Hadese poolt ja hoiti tema riigis jumala abikaasana. Kauaaegse otsimise järel sai ema tütre saatusest teada ja Zeusi abiga tal õnnestus korraldada nii, et Kore $^{2}/_{3}$ aastat võis viibida oma ema juures ja ainult $^{1}/_{3}$ oli kohustatud viibima oma mehe juures. Kore sai seetõttu teada kõik manala saladused ja teatas sellest emale. Nad teadsid, kuidas inimene võib endale hauataguses elus parema saatuse kindlustada, ja otsustasid avaldada osa sellest saladusest inimestelegi. Selleks hakati korraldama Eleusise linnas Demeteri auks pühasid pidulike müsteeriumidena, mille ülesandeks oli kindlustada

inimestes usku hinge surematusse ja paremasse saatusse teises maailmas. Hauatagust elu ei kujutatud siin enam õudse varjuderiigina, nagu seda näeme „Odüsseias", vaid ta on täis päikesepaistet, ilu ja õndsust. Inimesele, kes neis müsteeriumides oli pühitsetud salapäraste toimingute kaudu Demeterile ja ta tütrele ning kes pidi elama laitmatut, puhast elu, oli kindlustatud õndsus teises maailmas.

D i o n y s o s e kultus oli pärit Traakiast. Seal ta oli ürgelise elujõu, õite ja vilja jumal, kelle pidusid peeti metsikute orgiatena. Kreekamaale sattunud, omandasid need pidustused taltsama ning rahulikuma ilme, aga iseloomustava joonena jäi siiski püsima e k s t a a s, mida saavutati kalgikõlaliste pillide muusikaga ja pööraste tantsudega. Neid ürgilmelisi pidusid peeti Parnassose mäel ja ainult iga 2 aasta tagant, linnade poolt saadetud esindajate osavõtul. Osavõtjad kujutasid Dionysose alalisi saatjaid saatüreid, katsid end kitsenahkadega ja esitasid sellele jumalale pühendatud laule — ditürambe. Et laulude sisu püüti illustreerida kehaliigutuste ja miimikaga, panid ditürambide esitamised aluse näitekunstile.

Dionysose kultuse reformis pool-muinaslooline prohvet O r p h e u s. Ta lõi sellest maise elujõu kultusest sügavamõttelise usulis-filosoofilise õpetuse. Nagu Dionysose metsik kultus Kreeka kultuurilises ümbruses muutus taltsaks, nii pidi ka inimene tema kaudu ürgelajalikust olendist muutuma vaimseks. Sest inimese elu eesmärgiks peab olema hinge täielik vabastamine teda vangistavast kehast ja ühinemine vaimse Dionysosega. Teekond, mis inimese hing seejuures peab läbi käima, on raske ja keeruline. Ürgeline elajalikkus (titanism) ilmub siin alati takistajana ja sunnib teda ikka uuesti ja uuesti kehastuma. Enne kui inimene täielikult Dionysosega ühineb, peab ta hing kolm korda puhastustules käima ja iga puhastuse järel jälle uues kehas maa peale eelkatsumisele ilmuma. Alles siis, kui hing on need ringkäigud õiendanud ja nii allmaailmas kui ka maa peal laitmatut elu elanud, ta ühineb lõplikult Dionysosega.

Pythagoras liitis hiljem orfismi oma matemaatilise filosoofiaga, missuguse õpetuse keskkohaks oli VI-l saj. Krotoni linn Lõuna-Itaalias. Demeteri müsteeriumid ja orfism on kahtlemata kaasa aidanud ristiusu õpetuse tekkimisele hauatagusest elust ja puhastustulest.

Kreeka kirjanduse alged. Ühiskondlik elu ja usulised üritused panid aluse neile vaimse kultuuri avaldustele, mis seisid m u u s a d e kaitse all ja mida nimetatakse ka muusilisteks kunstideks. Oma algastmel nad moodustasid ühise, lahutamatu terviku, nn. h o r e i a, mis koosnes kolmest osast hingeliste elamuste väljendusvahendite järgi: sõna, heli ja liigutus. Nende väljendusvahen-

dite eristumisel arenes esimesest luule, mis edaspidisel eristumisel veel jagunes alaliikidesse, teisest muusika, kolmandast tants*).

Kunst väljendada oma mõtteid ja elamusi liigutustes ja miimikas kuulub vanimate kunstide hulka. Ta oli ka hellenite juures varakult arenenud ning kõrgesti hinnatud. Seda õpetati koolides ja tarvitati usulistes toiminguis. Liigutuskunst, millest arenes välja tants ja millest annavad meile mõnesuguse kujutluse joonistused vaasidel, käis käsikäes muusikaga.

Hellenid tundsid nii instrumentaal- kui ka vokaalmuusikat. Muusikariistadena tarvitati poognata keelpille — kitarat, forminksit ja lüürat ja puhkpille — oboetaolist aulost ja karjaste mitmevilelist sürinksit ehk paaniflööti. Lüüra oli tarvitusel Apolloni kultuses, aulos Dionysose omas. Alguse on saanud kreeka muusika asumaades Väike-Aasias ja sealt peamiselt Apolloni kultusega saabunud Balkani poolsaarele, kus muusika arenemise keskkohaks VIII-l ja VII-l saj. kujunes Sparta. Esialgu tarvitati instrumentaalmuusikat ainult laulu saateks, pärast aga kujunes ta iseseisvaks kunstiharuks. Vokaalmuusika arenes sõltuvalt eepilisest ja lüürilisest luulest. Et kunst väljendada oma mõtteid sõnades jäädvustas end kirja abil, meil on säilinud selle kohta palju rohkem andmeid kui heli- ja liigutuskunsti kohta.

E e p o s osutub kronoloogiliselt vanimaks luulevormiks. Suguharude rändamise ja sellega ühenduses olevate sõdade ajastu jättis rahva mälestusse palju lugusid võitlustest ja kangelastegudest. Need andsid rohket ainestikku eepilistele laulikuile, a o i d i d e l e, kes olid suures lugupidamises kuningakodades, kus nad pidustuste ja söömingute puhul laulsid forminksi saatel kas nende endi või nende eelkäijate poolt koostatud lugusid. Nii on tekkinud ka H o m e r o s e l e (IX-l saj.) omistatud „Ilias" ja „Odüsseia". Nende lugulaulude suur menu tiivustas laulikuid ka teiste proosamüütide poeetilisele ümbertöötamisele. Selle tulemuseks oli terve eeposte kogu. Joonia asumaadest, kus Homerose lugulaulud tekkisid, kandusid nad ka emamaale ja sealt läänepoolseisse asumaadesse. Siin deklameeriti neid pühade puhul turuplatsidel rändavate laulikute,

*) Ülevaate muusiliste kunstide eristumisest horeia ühisest kännust annab järgmine tabel:

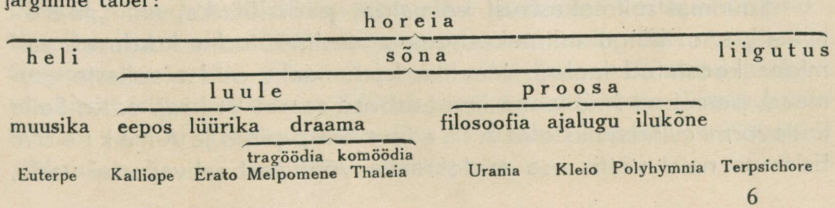

nn. r a p s o o d i d e poolt. Nii sai nende sisu ülemaaliselt tuttavaks ja nende värsimõõt, heksameeter, muutus nii eepilise luule kui ka igasuguse jäädvustamiseks määratud sõnastuse vormiks, nagu Delfi oraakli vastuseis, Tyrtaiose seadustes Spartas jne.

Pärast Homerose lugulaulude tekkimist, rööbiti nendega alustatud h e r o i l i s e eepose edaspidise kujunemisega, hakkasid arenema ka eepose teised liigid — d i d a k t i l i n e ehk õpetuslik ja g e n e a l o o g i l i n e ehk põlvnemislooline eepos. Mõlema viimase liigi loojaks oli H e s i o d o s, kes elas umb. 700 a. e. Kr. Esimesse liiki kuuluvas teoses „Tööd ja päevad" ta kirjeldab põlluharija ja laevamehe muresid ja rõõmusid, põimides sellesse muinasjutte, isiklikke mälestusi ja õpetlikke näpunäiteid. Teist liiki teoses „Theogonia" ta jutustab, kuidas nähtav maailm on sündinud kaosest; siis esitatakse jumalate vanima põlve, titaanide saamislugu ja nende võitlus nooremasse generatsiooni kuuluva Zeusiga, võitlus, mis lõpeb viimase võiduga ja uute jumalate kuningriigi asutamisega. Pärast Zeusi järeltuleva põlve loetlemist järgneb peatükk jumalannadest, kes naitusid surelikkudega, ja nende järeltulevast soost. Teatud määral selle teose jätku moodustab eepos „Naiste kataloog", mis jutustab kuulsaist naistest, kes jumalate läbi olid saanud heeroste emadeks, ja nende järglastest, Kreeka kuulsate perekondade esivanemaist.

Järgnev poliitiliste võitluste ja usulise tõusu ajastu andis tõuke l ü ü r i k a arenemisele. Kuigi selle luulevormi nimetus on tuletatud lüürast, s. o. muusikariistast, mille saatel kanti ette suurem osa selle vormi luuletusi, on lüürika vanima haru, e l e e g i a, saatemuusika riistaks olnud aulos. Vormilt koosnes eleegia kahest värsist, ühest heksameetrist ja pentameetrist, missuguse stroofi kujunemine oli tingitud just aulosemuusika iseloomust. Sisuliselt käsiteldi eleegias mälestusi surnuist, sõjategevuse ja poliitiliste võitluste õhutusi ja kõlblusõpetuslikke küsimusi.

Lüürika teise vormi, j a m b o g r a a f i a erialaks olid satiiri- ja pamfletisisulised luuletused, mida kasustati arvete õiendamiseks oma isiklikkude või poliitiliste vastastega. Selles vormis tarvitati jambilist ja trohheilist värsimõõtu mitmesugustes kombinatsioonides, mis võimaldasid suurt vormilist ja meeleolulist varjundirohkust.

Suurimat mitmekesisust võimaldas päris-lüürika, nn. „m e e l i k a", s. o. kõige mitmekesisemais värsimõõtudes korduvais salmides koostatud laulud. Meelika kodumaaks olid aioollaste asumaad, peamiselt Mütileene linn Lesbose saarel VI-l saj. e. Kr. Selle luulevormi esindajaiks olid A l k a i o s, S a p p h o ja A n a k r e o n. Esimene neist võttis osa aristokraatia võitlusest rahvapartei vastu,

mispärast suurem osa ta luuletustest oli poliitilise iseloomuga. Sappho, naisluuletaja, pühendas oma loomingu tütarlaste ringides arenevaile sündmustele ja elamustele. Anakreon, kes veetis suurema osa oma elust türannide õukonnas, oli tuntud armastuse ja viina ülistajana.

Suurimaks edusammuks helikunsti alal tuleb pidada koorilaulu, nn. k o o r i m e e l i k a tekkimist, mis toimus VII-l ja eriti VI-l saj. seoses usulise kultuse mitmekesistumisega. Neid laule, mis oma struktuurilt on keerulisemad ja vaheldusrikkamad soololauludest, m o n o o d i l i s e s t meelikast, kanti ette avalikel pidustustel kooride poolt kitara- või aulosemuusika saatel ühes vastavate tantsudega. See koorimeelika sai alguse Spartas. Koorilaulude sisuks olid kiidulaulud jumalaile või suurtele meestele, võitjaile Olümpia mängudes või sõdades. Jumaluste auks koostatud koorilauludest olid tähtsaimad p a i a a n i d Apolloni, j a m b i d Demeteri ja d i t ü r a m b i d Dionysose auks. Viimaseis esines koori kõrval koori juht, kes koorilaulude vaheajul esitas mingi müüdi, mis oli seoses Dionysosega. Sellest koori ja koorijuhi esinemiste vahelduvusest nähtub ditürambide dramaatiline element, mis suureneb veelgi seetõttu, et sikunahkadesse riietunud koor kujutas Dionysose saatjaid saatüreid. Seepärast hakatigi ditürambe nende edaspidises arenemiskäigus nimetama tragöödiateks ehk sikulauludeks. Nende lõplik kujunemine iseseisvaks luulevormiks toimus juba V-l sajandil.

Kreeka sõnakunsti õnnestus jäädvustada tulevastele põlvedele paremate tagajärgedega kui heli- ja liigutuskunsti, sest siin osutus võimalikuks kasustada k i r j a. Kreeka tähestik on laenatud Süüria semiitidelt arvatavasti foiniiklastest kaupmeeeste kaudu. Hellenid töötasid selle tähestiku oma keele häälikute kohaselt ümber. Semiitide tähestikus olid märgid ainult umbhäälikute jaoks, hellenid aga hakkasid neid tarvitama ka täishäälikute märkimiseks. Seega panid kreeklased esimestena aluse täielikule foneetilisele kirjaviisile. Kreeklastelt laenasid selle kirja roomlased ja viimaste kaudu ta levis teistegi Euroopa rahvaste seas.

Filosoofia alged. Kreeka filosoofia sai nagu mitmed teisedki vaimuelu avalduste alad alguse asumaades Väike-Aasias. Seal tutvusid kreeklased Idamaa rahvaste teadusega ja said esimese ergutuse teaduslike probleemide uurimiseks ja lahendamiseks. Ent kuna Idamaa rahvad tundsid huvi teaduslike küsimuste vastu ainult praktiliselt seisukohalt, mistõttu iga teadus sai neil rakendusteaduse iseloomu, omandas Kreekas teadus abstraktse mõtlemise ja teoreetilise käsitlemise suuna. Sellest ongi alguse ja oma tüüpilise iseloomu saanud kreeka filosoofia, ja nimelt Joonia asulinnades VI-l saj. e. Kr.

Esimesed mõtteteadlased püüdsid lahendada maailma ja elu tekkimise küsimust, otsides seletuseks mingisugust algainet või -jõudu. Thales, (elas VI saj. I-l poolel, pärit Mileetosest) kes oma rändamistel oli tutvunud egiptlaste matemaatikaga ja babüloonlaste astronoomiaga, pidas selleks algaineks vett kui elu ja toitumise allikat. Vesi võib muutuda auruks ja jääks, niisamuti ta peaks võima muutuda ka kiviks, taimeks ja loomaks. Thalese kaasaeglane ning kaasmaalane Anaximandros ei defineerinud algainet lähemalt, vaid nimetas seda piiritlematuks *(ápeiron)*, millest kõik loodus tekib ja kuhu kõik asjad taas kaovad. Sellest algollusest tekkis soojus ja külmus, mis omakorda moodustasid vee. Maa kujunes tihenenud veest ja koosnes algselt mudast; mudast aga tekkisid elusolendid: esmalt taimed ja loomad, hiljem ka inimene. Oma õpetusega pani juba Anaximandros aluse arenemise ja hävimatu mateeria mõistele.

Anaximenes (VI-l saj.) pidas õhku kõigi asjade tekitajaks ja elunähtuste põhjustajaks. Õhk muutub hõrenemise kaudu tuleks ja tihenemise kaudu kindlaks kehaks. Herakleitos Efesosest (umb. 540—480 e. Kr.) õpetas, et ei ole olemas midagi püsivat, vaid ainult muutlik saamine. Miski ei püsi, kõik muutub, kõik voolab. Saamise olemust ta nägi tules. Põlemine, üleminek ühest seisundist teise on elu seadus. Tulest saab kõik, tulle pöördub kõik jälle tagasi. Kogu saamine allub maailma mõistusele *(logos)*. Empedoklese (V-l saj.) järgi koosnevad kõik loodusesemed neljast elemendist: maast, veest, õhust ja tulest. Need elemendid on igavesed, muutlikud on ainult vahekorrad. Elemente kehadeks ühendav jõud on armastus; jõud, mis samu elemente kehade lagunemisel üksteisest eraldab, on vihkamine.

Nimetatud mõtteteadlased tundsid huvi ka maailma kuju vastu. Anaximandros, kes koostas esimese maakaardi, kujutles maad lameda silindrina, mis hõljub kerakujulises kosmoses. Teda ületas aga kaugelt oma kosmogoonilise õpetusega Pythagoras (VI-l saj.) Samosest. Põgenenud türanni Polykratese ajal oma kodulinnast, ta võttis vastu kutse ilmuda Krotoni linna, kus ta rajas eetilis-religioosse koolkonna ja juhtis kogu linna elu oma õpetuse põhimõtteil. Kasvatusvahendina ta tarvitas muusikat ja, korraldades katseid monohordiga, avastas akustika-seaduse ja intervallide-teooria. Sellest ta järeldas, et arvude suhted on kogu maailma ehituse aluseks. Töötades arvuteaduse, geomeetria ja kosmograafia alal, ta jõudis otsusele, et terve maailm moodustab harmoonilise kosmilise lüüra, mille keskel on maakera; viimase ümber teatud kauguses keerlevad planeedid. Pythagoras viis oma arvude-müstitsismi ka

orfismi õpetusse hingest ja ühendas Itaalias levinud orfistlikud sektid üheks usulis-poliitiliseks organisatsiooniks. Selle aristokraatliku iseloomuga organisatsiooni kaudu ta valitses Krotonis, tõstes selle linna võimu ja kuulsuse kõrgele järjele.

Kujutava kunsti alged. Analoogiliselt muusiliste kunstidega sai helleneil ka kujutav kunst alguse usulise kultuse tarviduste rahuldamisest. Endised kuningate lossid muutusid varemeiks ja enne kui uued suuremad riigid ja nende linnad jõudsid välja kujuneda, kadus kuningavõim ja ühes temaga ilmlik arhitektuur koos vastava skulptuuri ja maaliga. Samal ajal hakkas aga usuline kultus ikka suuremat osa etendama ühiskondlikus elus. Apolloni kultuses osutus tarvilikuks võtta tarvitusele t e m p l i d, mis asjaolu panigi aluse sakraalse arhitektuuri põhivormide kujunemisele.

Algeline tempel oli väike neljanurgeline ehitis, nn. tsella (lad. *(cella*, kr. *naós)* milles seisis jumalakuju, ilma akendeta ja kitsa uksega idaküljel. Tsella pikkusmüürid ulatusid ette- ja tahapoole, moodustades seega templile väikese lahtise ees- ja tagakoja. Etteulatuva katuse toeks hakati tarvitama sambaid, mida ehitati esialgu ees- ja tagakoja ette, pärast aga ümber terve hoone. Tähtsaimaks arhitektooniliseks osaks osutus templi esikülg (fassaad), mis koosnes järgmistest osadest: 1) stülobaat ehk põrand, mis koosnes kolmest üksteise peale asetatud pinnast; 2) sambad, harilikult 4—6, mis kasvasid nagu puud stülobaadist, peenenesid ülal ja lõppesid kapiteeliga; sammastele olid sisse lõigatud vertikaalsed sooned (kannelüürid); 3) kolmest osast koosnev talastik: sammastele toetuv põikpalk ehk arhitraav, reljeefidega kaunistatud friis ja sellele toetuv karniis; 4) frontoon (viil), kolmenurgeline tasapind karniisi ja katuse servade vahel.

Kirjeldatud fassaadil arenesid üksikuis maakonnis väikesed erinevused, mille tõttu tehaksegi vahet kolme kreeka stiili vahel. D o o r i a stiili sambad kasvavad vahetult stülobaadist ja peenenevad ülal tugevasti; friis on jaotatud osadesse (metoobid ja triglüüfid) ja kaunistatud reljeefidega; frontoon on täidetud mitmesuguses asendis olevate reljeefkujude kompositsiooniga. J o o n i a stiili sammas on saledam; ta ei toetu vahetult stülobaadile, vaid erilisele alusele, kannelüüride servad on nürid. Kapiteel on ilustatud spiraalsete tigukarbi-taoliste keerdudega nurkadel, nn. voluutidega. Arhitraav koosneb kolmest paralleelsest pinnast ja friis on sile, ilma ilustisteta. Kolmas, k o r i n t o s e stiil erineb joonia omast ainult selle poolest, et kapiteeli moodustavad akantuse lehed ja varred.

Kreeka templid ehitati esialgu puust, siis paekivist ja viimaks marmorist. VI-l saj. kattus kogu Kreekamaa templitega. Kui mõni jumal kujunes teatud kohas ülemaaliseks austamisobjektiks, siis

anti ka ta templile suuremad mõõted ja toredam välimus. Säärased templid olid Zeusi oma Olümpias, Apolloni oma Delfis ja Demeteri oma Eleusises. Suurimad templid püstitati alles V-l ja IV-l sajandil.

Skulptuur arenes käsikäes arhitektuuriga. Vajadus tähistada jumala viibimist templis pani aluse ümmarplastiliste kujude (statuaar-skulptuuride) valmistamisele. Vajadus täita templite friise ja frontoone andis tõuke reljeefide raiumisele. Arvamine, et jumal võib end ilmutada inimestele ainult laitmatu ilusas kehas, sundis skulptoreid tarvitusele võtma parimat materjali ja hoolikalt tundma õppima inimkeha. Kui esimesed kujud valmistati puust või savist või pehmest lubjakivist, siis siirduti kujuraiumise tehnika arenedes varakult marmorile, mida Kreekamaal võis leida väga mitmesuguseis varjundeis, nagu Pentelikoni mäestikus Atikas, eriti aga Parose, Naksose ja Chiose saarel. Inimkeha ehitust, selle liigutusi, muskli- ja ilmemängu peenusi võis skulptor jälgida aristokraatliku Kreekamaa harjutusväljadel — palestratel ja gümnasionides, niisamuti pidumängudel. Nii sai kuulus kreeka skulptuur oma alguse, täiuslikkuseni aga arenes ta V-l ja IV-l sajandil.

Maalikunst seisis Kreekas skulptuurile väga lähedal. Ta oli rohkem vormi- kui värvikunstiks. Ühes muinasaja lossidega kadusid ka nende freskomaalid. X—VI saj. oli maalikunst kui vaaside kaunistamise vahend seotud eeskätt keraamikaga. Vaaside valmistamine, neile ülesannetekohase ja kauni kuju andmine oli juba omaette rakenduskunsti haru. Selle najal arenes nii tootmiskohtade kui ka sajandite järgi vaasimaalide stiil ja tehnika. Mükeene stiil oma fantastiliste loomade kujutistega hakkas X-l saj. kaduma ja selle asemele tuli nn. geomeetriline stiil. Ilustistena tarvitati siin geomeetrilisi ornamente, meandreid, ringe ja siksakilisi jooni, mis maaliti pruuni värviga otseselt savivärvilisele foonile. VII-l saj. kujunes vaasimaalis välja joonia stiil, mille iseärasuseks olid Aasia rahvailt laenatud idamaised motiivid, nagu sfinksid, sireenid, lõvid, lootoslilled ja palmetid. Samal sajandil muutus keraamikatööonduse keskuseks Korintos, kus ka välja kujunes oma stiil, mida iseloomustavad friisidena maalitud inimeste ja loomade read. VI-l saj. Soloni ajal nihkus Ateena keraamikatööonduses esikohale. Siin hakati vaase katma punase värviga ning sellele foonile musta lakiga joonistama loomade ja inimeste siluette, kusjuures naiste kehaosad värviti valgeks. Selles nn. mustakujulises stiilis tarvitati maalide sisuks stseene muistendeist ja eeposest, mis tol ajal omandas Ateenas erilise populaarsuse. VI saj. teisel poolel kaeti vaasi pind musta lakiga, ainult kujud jäeti punaseks; sellega sai alguse nn. punasekujuline stiil. Kui varem kujud olid joonistatud primitiivselt ja

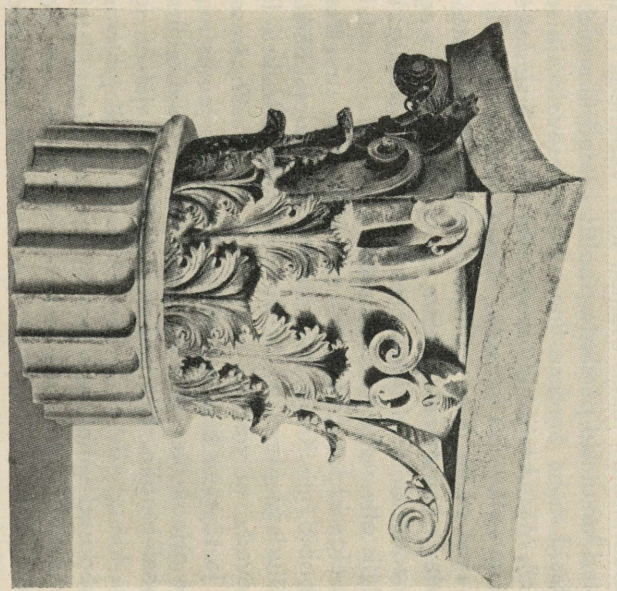

Korintose kapiteel.

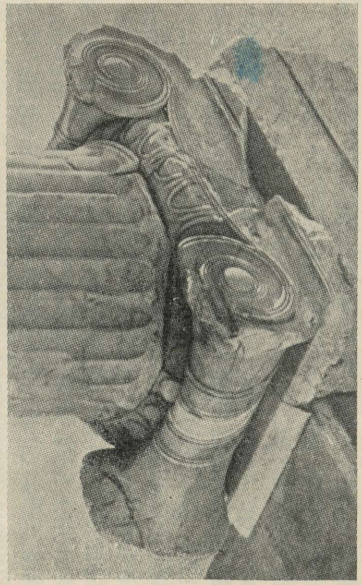

Joonia kapiteel.

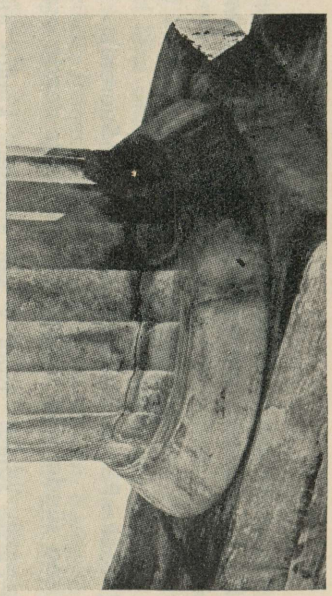

Dooria kapiteel.

saamatult, siis osutavad punasekujulised vaasid head joonistamistehnikat ja kompositsioonivõimet. Selles stiilis jõudis vaasimaal oma haripunktini.

KREEKA UUS-AEG

(Kreeka-Pärsia sõdadest Aleksander Suureni).

Välispoliitilised sündmused V-l ja IV-l sajandil ja nende osatähtsus.

Kreeka-Pärsia sõjad. Kuni V saj. alguseni kuulus juhtiv osa Kreeka majanduslikus, ühiskondlikus ja kultuurilises elus mitte Päris-Kreekamaale, vaid asumaadele Väike-Aasias, Sitsiilias ja Itaalias. Viimased asusid küll arenemiseks soodsais tingimustes, olid aga kaitseta oma tagamaade vastu. Sitsiilias oli neil alaline vaenlane ja võistleja Kartaago näol, Itaalias hakkas kasvama noor Rooma riik. Halvimas seisundis olid aga asumaad Väike-Aasias, eriti siis, kui nad pärast Lüüdia langemist sattusid Pärsia valitsuse alla. Nad säilitasid küll oma autonoomia, olid aga sunnitud Pärsiale makse maksma ja andma talle laevu ja sõjaväge võitluseks Babüloonia, Egiptuse ja Sküütia vastu. Ühtlasi segas Pärsia end asulinnade sisemistesse tülidesse, mistõttu neis võim siirdus Pärsia poolt toetatud türannidele. Viimaste vahekorrad Pärsia võimudega andsidki tõuke mässu tekkimisele joonia asumaades. Kui kuningas Dareios I retk sküütide vastu ebaõnnestus, tekkis asumail soov vabaneda Pärsia ülemvõimu alt. Nad kukutasid pärslaste poolt toetatud türannid, vallutasid ja põletasid maha Sardese linna, Pärsia asevalitseja residentsi (a. 500 e. Kr.). Mäss kestis mitu aastat, enne kui pärslastel õnnestus foiniiklaste laevastiku abil mässulisi lüüa. Mileetos vallutati ja hävitati. Sellest ajast peale ta ei suutnud ka pärast kreeklaste võitusid enam toibuda ja kaotas oma juhtiva osa kreeka elus. Et aga joonlased olid saanud abi Ateenalt ja Eretrialt, otsustas Dareios neid karistada ja võttis ette retke Kreekamaale.

Sellega algasid K r e e k a - P ä r s i a s õ j a d, mis kestsid ligi 50 aastat. Hoobid, mis Kreeka oli sõja esimesel poolel Pärsiale andnud oma võitudega Maratoni, Salamise, Plataia ja Mykale lahingus, olid nii tugevad, et viimane ei suutnud oma raskepärase riikliku mehhanismi ja sõjaväe kirju rahvusliku koosseisu juures niipea toibuda. Seda asjaolu kasustas Kreeka selleks, et üle minna kaitseseisundist pealetungile. Kui kodumaa kaitsmise ajal oli juhtimine olnud Sparta käes, siis ei suutnud ta pealetungil juhtivasse ossa jääda. Ta kodused vahekorrad helootidega ei lubanud talle saata suuremaid vägesid meretagustesse maadesse. Ka puudus tal selleks küllaldane laevastik. Seni oli küll ühine laevastik teotsenud Sparta kuninga juhatusel, aga Ateena üksi oli andnud sellele rohkem laevu

kui kõik Peloponnesose riigid kokku. Seepärast ongi arusaadav, et juhtimine sõja jätkamisel Aasias siirdus Ateenale, kes hakkas soetama meretagustest linnriikidest endale liitlasi. Et väikestel riikidel polnud käepärast ajakohaselt ehitatud ja varustatud laevu, võisid liitlased täita oma kohustusi Ateena vastu sel teel, et nad maksid teatud summa *(phoros)* liidukassasse. See kassa asus Deelose saarel joonlaste ühises pühamus, Apolloni templis. Samas peeti ka perioodiliselt liidu nõukogu koosolekuid, millest võtsid osa liitu kuuluvate riikide esindajad. Esimestena astusid liitu Joonia, Küklaadid ja Euboia saar, pärast ühinesid nendega ka Aiolis ja teised asumaad. Täiesti eemale jäid Peloponnesose riigid. Nii tekkis D e e l o s e m e r i l i i t Ateena juhtimisel. Selle liidu abil lõppes sõda Pärsiaga kreeklaste täieliku võiduga ja nende asumaade vabanemisega pärslaste ülemvõimu alt.

Samal ajal, kui idapoolsed kolooniad võitlesid pärslastega oma vabaduse eest ja püüdsid luua selleks vastavat liitu, tuli läänepoolseil võidelda kartaagolaste ja etruskidega. Esimesed püüdsid alistada Sitsiiliat, teised kreeka asulinnu Itaalias. Siin juhtisid võitlust Sürakuusa türannid. Peloponnesose maaliidu ja Deelose meriliidu kõrvale tekkis lääne pool tugev Sürakuusa monarhia, mille alla kuulus mõne aja terve rida teisi linnu. Kreeka maailma edaspidine saatus olenes sellest, missuguseks pidi kujunema vahekord nende suurimate poliitiliste ühikute vahel.

Kreeka riikide vahelised suhted. Kreeka-Pärsia sõdade järel mõjustasid Kreeka riikide vaheliste suhete kujunemist kaks vastupidist suunda: tsentripetaalne, mille kehastuseks oli Ateena riik, ja tsentrifugaalne, mis Sparta juhtimisel taotles üksikute kogukondade sõltumatust.

T s e n t r i p e t a a l n e suund avaldus kõigepealt Deelose meriliidu tegevuses. See liit oli esialgu mõeldud iseseisvate riikide vabatahtliku koondusena võitluseks pärslaste vastu. Vähehaaval aga hakkas Ateena ikka enam ja enam end segama liitlaste sise- ja välispoliitikasse ja isegi juhtima seda poliitikat. Liidu liikmemaksud nõuti sisse sundkorras alati valmis oleva laevastiku abil, mis oli ehitatud nende liikmemaksude arvel. Sisetülid liiduriikides ja niisamuti nende omavahelised tülid lahendati Ateenas. Mida enam riigid sattusid sõltuvusse Ateenast, seda väiksemaks muutus liidunõukogu osatähtsus. Sellest ajast, kui liidukassa viidi Deelose saarelt Ateena Akropolisele (a. 454), ei peetud nõukogu koosolekuid üldse enam ning sõja ja rahu küsimused otsustati Ateena rahvakoosoleku poolt. Samal ajal püüdis Ateena liitlasi desarmeerida, mis oli väga kerge teha, sest rahuarmastajad kaubalinnad eelistasid õiendada korralikult oma liikmemakse selle asemel, et ise endile soetada lae-

vastikku. Ainult Samos, Chios ja Lesbos pidasid oma laevastikku, mida nad olid kohustatud andma sõja korral Ateena käsutusse. Et liikmemakse nõuti sisse ka pärast Kreeka-Pärsia sõdade lõppu ja nad sattusid Ateena riigikassasse, muutus Ateena kaugelt kõige rikkamaks Kreeka riigiks. Seda rikkust ta võis kasustada oma äranägemise järgi nii strateegilisteks kui ka kultuurilisteks üritusteks.

Samal ajal, kui Ateena püüdis liita endaga Deelose meriliidu liikmeid ja mõjustada nende poliitikat, taotles Sparta ja temaga liidus olevad riigid üksikute kogukondade autonoomia säilitamist ja riikidevahelist tasakaalu. Seepärast leidis Sparta poolt esindatud tsentrifugaalne suund poolehoidu ka Deelose liidu liikmeskonnas, kui pärslaste-hädaoht oli kõrvaldatud ja Ateena domineeriv osa muutus neile tüütavaks.

Nende kahe suuna olemasolu pidi varem või hiljem esile kutsuma avaliku võitluse. Selleks aitasid kaasa mõned teisedki asjaolud. Ateena majandusliku tõusu tõttu muutus teravaks läänepoolsete kaubaturgude küsimus. Korintos ja Megara, kes olid juba vanasti nende turgudega seotud, ei saanud leppida Ateena suureneva võistlusega Itaalias ja Sitsiilias. Ateena keraamika tõrjus Itaaliast välja teiste linnade oma; seetõttu hakkas voolama Ateenasse ka Itaalia ja Sitsiilia vili, ilma milleta aga ei saanud läbi Põhja- ja Lääne-Peloponnesose riigid. Viimased olid sõjalises liidus Spartaga ja ootasid temalt abi.

Võistlus Ateena ja Sparta vahel kujunes viimaks ägedaks vennataplikuks Peloponnesose sõjaks (a. 431—404 e. Kr.), mis lõppes Ateenale väga kurvalt: ta kindlustised hävitati, ta laevad peale 12 põletati, Deelose meriliit lõpetati ja Ateena ise oli sunnitud astuma Peloponnesose liitu. Oma võidu Ateena üle saavutas Sparta aga Pärsia abil. Selle eest nõudis Pärsia kompensatsiooni Kreeka asumaade näol Väike-Aasias. Seetõttu algaski uus Kreeka-Pärsia sõda, seekord Sparta ja suure idamaise monarhia vahel. Sel korral ei mõelnudki pärslased üritada retke Balkani poolsaarele, vaid hoolitsesid selle eest, et seal hakataks võitlema Sparta vastu, kelle hegemoonia oli muutunud vahepeal tüütavaks. Ja Spartal tuli tõesti võidelda kahel rindel: Väike-Aasias pärslaste vastu ja Balkani poolsaarel, kus tema vastu oli tekkinud riikidevaheline liit. Säärases seisundis otsustas Sparta ohverdada asumaad Väike-Aasias, et aga päästa oma hegemoonia emamaal. Antalkidase rahu järgi (a. 387) siirdusid asumaad jälle Pärsia võimu alla ja Sparta hegemoonia, mis oli rajatud riikidevahelisele vabatahtlikule kokkuleppele, jäi esialgu püsima.

Nende sõdade tagajärjel oli Sparta väga nõrgestatud ja ta täieõiguslikkude kodanikkude arv tugevasti vähenenud. Seda asja-

olu kasustas T e e b a i: ta ajas Sparta garnisoni oma kindlusest välja, võitis Sparta sõjaväe, mis pidi minema teebailasi taltsutama, ja, ühinedes teiste Kesk-Kreekamaa riikidega, üritas mitu retke Peloponnesosse, jõudes isegi kuni Sparta linnani. Selle tagajärjel kuulutati Messeenia jälle iseseisvaks. See oli Spartale surmahoobiks, sest spartlastel olid seal maa-alad kasustamiseks; ühes nendega kaotasid nad ka oma ülalpidamisallika. Teebai hegemoonia ei kestnud kuigi kaua ja selle tulemus oli üldiselt negatiivne: ta lõpetas igasuguse võimaluse Kreeka ühendamiseks ja tasandas teed selle vallutamisele Makedoonia poolt.

Merest lahutatud mandririigina tundus M a k e d o o n i a mahajäänud maana ega mänginud seni Kreeka ajaloos mingisugust osa. Seepärast tekkiski seal soov vallutada meresadamaid, mis viis ta võitlusse Ateenaga, nende sadamate peremehega. Peale selle kiskusid kreeklased ise makedoonlasi omavahelistesse tülidesse. Ateenas kutsuti kõiki kreeklasi üles võitlema põhjapoolse naabri vastu. Kreeklaste sõjategevuse edukust halvasid aga nii erakonnatülid Ateenas kui ka riikide omavaheline võistlus. Makedoonia kuningas Philippos II saavutas täieliku võidu Ateena ja Teebai üle (a. 338), kasustas aga seda õige mõõdukalt: Ateenale jäeti täielik iseseisvus ja valitsemine Atika ja oma saarte üle. Kreeka riikide esindajate kongressil, mis kutsuti kokku Korintosse, kuulutas Philippos välja Makedoonia hegemoonia terve Kreekamaa üle ühise sõjapidamise otstarbel Väike-Aasia asumaade vabastamiseks Pärsia alt. Selle rahvusliku ürituse teostas aga alles ta poeg Aleksander Suur.

Majanduslik õitseng pärast Kreeka-Pärsia sõdu.

Kreeka-Pärsia sõdade tagajärjed avaldusid kõigepealt m a j a n d u s l i k u s elus. Kui varemalt Kreeka kaubanduses ja tööndustes olid esikohal seisnud Väike-Aasia asumaad, siis siirdus pärast ühes poliitilise esivõimuga ka majandusliku elu juhtimine emamaale, ja nimelt Ateena kätte. Pärslaste võidud sõja algul hävitasid Fokaia, Mileetose ja teiste asulinnade majandusliku jõu. Kuigi Mykale lahing vabastas asulinnad jälle pärslaste võimu alt, lahutas ta nad ühtlasi oma tagamaast mitte ainult poliitiliselt, vaid majanduslikultki. Nende majanduslik tuiksoon oli läbi lõigatud ja nad hakkasid kiratsema. Sellega ongi seletatav, et nad pärast (Antalkidase rahu järel) ilma erilise vastupanuta läksid tagasi Pärsia võimu alla, mis näis neile kasulikumana.

Samal ajal, kui Pärsia sulgus kreeklaste kaubandusele, tõusis läänepoolsete asumaade majanduselu tänu nende maapinna suu-

rele rikkusele. Kaubandamine emamaa ja Itaalia-asumaade vahel arenes seda enam, mida enam viimase rahvad omandasid kreeka kultuuri ja hakkasid kreeka tööndustoodete tarvitajaiks. Loomulikuks vahendajaks selles kaubanduslikus läbikäimises oli Korintos, s. o. sadam, kust kõige hõlpsamini võis pääseda läänepoolseisse asumaadesse. Siin aitasid kaasa ka hõimusuhted Korintose ja Sitsiilia vahel. Seepärast muutusid Kreeka-Pärsia sõja algul Korintos ja Aigiina suurimaiks kaubasadamaiks. Kuid varsti hakkas nendega võistlema Ateena oma uue, Themistoklese poolt ehitatud sadama Pireuse (Peiraieus) kaudu. Sinna ehitati Kreeka esimesed laevatehased ja dokid, sinna kogunes palju meremehi ja kaupmehi. V saj. lõpul laadisid seal oma kaupu välja Pontosest, Foiniikiast, Egiptusest, Küreenest ja Sitsiiliast tulnud laevad. See uus linn ehitati kindla plaani järgi, sirgete ning laiade tänavatega. Sisse- ja väljaveo kaubaturgude soetamine muutus Ateenale tähtsaimaks poliitiliseks probleemiks. Seepärast kujunesid sõjadki võitlusteks turgude pärast, nagu seda nägime Peloponnesose sõja puhul.

Ühes kaubandusega kandus tööndusegi keskkoht Jooniast emamaale. Ateena tähtsaimaks väljaveoaineks oli endiselt keraamika, mille kõrgest kvaliteedist kõnelevad punasekujulised atika vaasid. Tööndus arenemine tõi kaasa suureneva nõudmise töökäte järele, missugust nõudmist rahuldati orjade kasustamise kaudu tööndustes. Tööndustlinnadesse hakati sisse vedama orje, eriti Sküütiast. Mõnes kohas ületas orjade arv isegi vabade kodanike arvu. Samal ajal ei tuntud põllunduslikes maades, kus põldu harisid kohalikest elanikest sunnismaised teoorjad, heloodid ja penestid, üldse pärisorje kui tööjõudu. Ka vabu kodanikke tuli mujalt tööndustlinnadesse juurde, mistõttu kõige rahvarikkamaiks maadeks kujunesid Atika, Istmos ja Argolis.

Rahvaarvu kasvamise tulemusena tekkis mõnel pool toidu- ja ülepea toorainete puudus. Neid oli vaja väljast sisse vedada. Seepärast püüdsid tööndustlinnad vilja sissevedu soodustada ja hindu alla suruda. Vilja veeti sisse eeskätt Musta mere tagant, Sitsiiliast ja Egiptusest. Samal ajal püüti ka kodumaa viljasaaki suurendada. Kui kehv maapind ei suutnud küllaldasel määral vilja anda ega isegi oma harijaid toita, siis rakendati erilist asunduspoliitikat: võidetud riigilt (harilikult mõnel saarel või asumaal) võeti osa maid ära ja jagati Atika kehvemaile põllumeestele liisu teel. Niiviisi tekkisid nn. k l e r u u h i a d (sõnast *kleros* — liisk) — sõjaväelised kolooniad. Nende asunikel olid kõik Ateena kodanike õigused, mida teistel asumaade elanikel polnud. Põllunduse tulukuse tõstmiseks püüti arendada õlipuude kasvatamist, nii et Atikas osutus õli V-l saj. isegi väljaveoaineks.

Naturaalmajandus kadus pärast Kreeka-Pärsia sõdu täiesti või säilis ainult kõige mahajäänumais kohtades. Rahva jagamisel klassidesse viidi Soloni varanduslikud tsensused põllusaaduste mõõtudelt üle rahale, kusjuures varanduse hindamisel arvestati ka vallasvara tulusid. Makse, mida VI-l saj. võeti natuuras, hakati nüüd tasuma ka rahas. Niisamuti olid arvestatud rahas Deelose meriliidu liikmete maksud. Hõbedat müntide löömiseks saadi osalt idamaalt, osalt omamaistest kaevandustest. Hõbedakaevandused Atikas ja Thasose saarel andsid vastavaile riikidele suuri tulusid. Seepärast ei vähendatud müntide hõbedasisaldust Ateenas raskeimailgi Peloponnesose sõja päevadel. Suurem osa hõbedast ei tulnud tarvitusele rahana, vaid läks annetistena templeile. Igal templil olid oma varad, mille väärtus ulatus tuhandeisse talentidesse. Sõdade ajal laenati sealt sõdurite palkamiseks. Nii kujunesid templid esimesteks laenupankadeks.

Hoolimata sellest, et raha käibimine tõusis, oli laenuprotsent kõrge (12—20), sest kaubanduse ja tööndus arenemisega suurenes ka nõudmine kapitali järele. Et samal ajal tööpalk oli väike, töödustoodete hinnad aga kõrged, andis tööndus suurt tulu (30—50% puhastulu). Veel suuremat kasu tõi merekaubandus. See kasu oli seda suurem, mida suurema hädaohuga oli seotud meresõit. Et merekaardid, kompass ja tuletornid puudusid, sõideti ainult ranna lähedal. Meresõitude hädaohtlikkust suurendasid veel meriröövlid. Seepärast tõusis siin kasuprotsent vahel 100-ni. Põllunduse tulud olid palju tagasihoidlikumad (maarent oli Atikas IV-l saj. ainult 8 %). Et aga siin polnud tegemist mingi hädaohuga ja et pealegi põllupidamine andis mõningaid sotsiaalseid paremusi, peeti maaomandit kõige kasulikumaks kapitali investeerimiseks.

Mis puutub r i i g i m a j a n d u s s e, siis muutus see V-l ja IV-l saj. keerulisemaks. Et varem kõik kohustused (näit. sõjaväes ja riigiameteis) täideti kodanike poolt vastavalt varanduslikule tsensusele, polnud riigil ka erilisi kulusid kanda ja vastavalt sellele polnud tal ka vaja hankida tulusid. V-l saj. olid Ateena riigitulud järgmised: 1) tulud riigi hõbeda- ja marmorikaevandustest (Laurioni ja Pentelikoni mäestikus), kus töötasid riigiorjad; 2) igasugused maksud, nagu Pireuse sadama kasustamise maksud, metoikide elamisloa-maksud jne.; 3) jõukamail kodanikel lasuvad maksud koolide ülalpidamiseks, etenduste korraldamiseks ja laevade varustamiseks; 4) templite varandused, millest riik võis tarbe korral laenusid teha; 5) liitlaste osamaksud Deelose meriliidu ajal (moodustasid umbes poole riigi tuludest).

Riigikuludena esinesid: 1) päevarahad alama klassi kodanikele osavõtu eest kohtu- ja rahvakoosolekuist; 2) templite, kindlustiste,

teede ja teiste avalikkude ehitiste kulud; 3) tasumaksud palgasõdureile; 4) rahvapidude korraldamine (etendused, võistlused, ohverdamised).

Umbes niisamasugused nagu Ateenas olid ka teiste riikide tulud-kulud. Mida enam oli arenenud eramajandus, seda keerulisemaks muutus ka riigimajandus.

Sotsiaalsed vahekorrad.

Klassivahed ja orjad. Välja arvatud mõned riigid, nagu Sparta ja Tessaalia, kadusid VI saj. lõpul teostatud uuenduste tõttu seisuslikud vaheseinad. Poliitiliste õiguste kasustamine tehti päritolu asemel sõltuvaks varanduslikust tsensusest. Seisusvahede asemele tekkisid klassivahed, mida aga demokraatia püüdis jõudumööda tasandada: jõukamaile kodanikele pandi peale suuremad kohustused (nn. *leiturgía*), kehvemaile avati juurdepääs võimalikult kõigisse auameteisse; neile hakati maksma päevarahasid riigivalitsemise kohustuste täitmise eest ja toetusi osavõtuks etendustest. Kaubanduse ja tööndusе keskustes võeti meeleldi vastu sisserändajaid, eriti kui nad olid osavad käsitöölised. Ateenas anti neile isegi kodanikuõigused, kuni Periklese ajani. Viimane andis järele rahvamasside nõudmisele, kes tahtsid üksi kasustada kodanikuõigustega seoses olevaid soodustusi, ja hakkas piirama vastuvõtmist riikkondsusse. Sellest hoolimata võisid välismaalased Ateenas vabalt elada ja teotseda, ainult kinnisvara nad ei võinud omandada. Kõige selle tõttu kasvas metoikide arv, mis Peloponnesose sõja ajal ulatus kuni ühe kolmandikuni elanike üldarvust. Metoike tuli Ateena juurde peamiselt Deelose meriliitu kuuluvaist riikidest.

Kuigi orjade arv tööndusлikes maades tugevasti kasvas, polnud nende seisund ühtlane ega ka igakord väga halb. Ateenas nad kasustasid vabadust, millist oligarhilistes riikides kehvemad kodanikudki võisid kadestada. Keegi ei tohtinud liiga teha võõrale orjale; ori, keda peremees kohtles halvasti, võis varju leida Theseionis või mõnes muus templis ja nõuda, et ta müüdaks teisele peremehele. Orjad, kes tundsid mõnd käsitööd, võisid iseseisvalt töötada, maksтes teatud maksu oma peremehele; nad võisid sel teel koguda endale varandust ja end vabaks osta. Sofistid kõnelesid isegi orjuse kaotamise vajadusest. Sellel õpetusel ei võinud aga olla tulemusi, sest tööndus oli rajatud orjade maksuta tööjõu kasustamisele ja suurem osa neist koosnes barbareist, keda peeti tõuliselt alamaiks olendeiks. Halvimas seisundis olid orjad riiklikes kaevandustes.

IV-I saj. elas Kreeka üle sotsiaalset kriisi. Ateenas vaesusid vanad maaomanike perekonnad, sest tööndusе ja kaubanduse are-

nemine põhjustas kapitalide koondumise võrdlemisi väikese arvu ärimeeste kätte. Orjade kasustamine tööndu ses võttis töövõimaluse vabadelt inimestelt. Proletariaadi tekkimise vältimiseks otsis valitsus pääsu kleruuhiate asutamises. Halvemaks kujunes seisund Spartas. Seal oli keelatud spartlastele määratud maid võõrandada, mistõttu väljasurevais perekonnis maad koondusid üksikute väheste isikute, vahel isegi naiste kätte. Perekonnis aga, kus meessoost liikmeid oli palju, ei jätkunud maad isegi niipalju, et nad oleksid suutnud tasuda ühislauast (süssiitia — laua- ja telgikaaslaste ühing) osavõtu makse. Seisund halvenes veelgi, kui Messeenia Spartast lahku lõi; seetõttu paljud spartlased kaotasid üldse elatumise ja oma kohustuste täitmise võimaluse. Ka mõnes teises riigis süvendas rahvaarvu kasvamise ja orjatöö harrastamine sotsiaalset kriisi. Väljapääsu otsiti muu seas palgasõdurina teenimises võõrsil. Samal ajal, kui väljastpoolt orje sisse veeti töödele kaevandustes, tööndusettevõtteis ja isegi mõisades, rändasid tuhanded Hellase põlised pojad välja teenima võõras sõjaväes. Pärsia trooninõudleja Kyros Noorem kasustas võitluseks oma venna kuningas Artaxerxese vastu 13 000 kreeka palgasõdurit (a. 401 e. Kr.). Kes kord harjunud oli palgasõduri eluga, see ei kõlvanud enam rahulikuks tööks. Erakondade võitlused ja riigipöörded, mis IV-l saj. muutusid õige sagedaseks, sundisid omalt poolt paljusid välja rändama. Osalt pagendati neid võitjate poolt, kusjuures nende varandused konfiskeeriti.

Kõige selle tõttu oli Kreeka täis koduta pagulasi ja varanduseta isikuid. Tekkinud olukorda tõi lahenduse Aleksander Suur, kes kaotas alati omavahel tülitsevate väikeriikide iseseisvuse ja avas Idamaa piirid kreeka emigratsioonile.

Riiklik kord.

Demokraatia võit. Kui VI saj. uuendused valmistasid pinda demokraatiale, siis V-l saj. osutus võimalikuks panna see kord kehtima täiel määral. Esirinnas sammus sel alal Ateena K l e i s t h e n e s e uuendustega (a. 509). Selleks, et endisi sugukondlikke ja maa-alalisi vahesid lõhkuda, ta jaotas rahva 10-sse füüli, nii et igaühte kuulus kodanikke pediionist, paraaliast, diakriast ja Ateena linnast. Igal füülil, kuhu kuulus kodanikke igast seisusest, elukutsest ja klassist, oli oma sisemine omavalitsus; ta pidas koosolekuid, valis esindajaid valitsusorganeisse ja arutas üldisi asju. Rahva niisuguse organiseerimise kaudu taheti ära hoida ühe seisuse, maa-ala või kildkonna mõjulepääsu.

Sellele kodanike jaotusele rajas Kleisthenes riigivalitsuse organite tegevuse. Need organid olid rahvakoosolek, riiginõukogu ja ametkonnad.

Rahvakoosolekust (ekleesiast) võisid osa võtta kõik üle 20 a. vanad kodanikud. Teda peeti kaljusel terrassil (nn. Pnüksil) Akropolise all, alates IV-st saj. teatris, keskmiselt üks kord kuus, epistaadi (nõukogu esimehe) juhatusel. Ettepanekuid esitas riiginõukogu, aga koosolekul oli õigus neid muuta või tagasi lükata. Igal üle 40 a. vanal kodanikul oli õigus sõna võtta ja ettepanekuid teha.

Riiginõukogu koosnes 500 liikmest, 50 igast füülist, valitud üheks aastaks liisuga esimese kolme klassi üle 30 a. vanuste kodanike hulgast. Nõukogu ülesandeks oli ette valmistada esitisi rahvakoosolekuile ja juhtida riigielu rahva endiste otsuste põhjal. Täies koosseisus tuli nõukogu harva kokku; harilikult oli koos üks prütaania, s. o. ühe füüli poolt valitud 50 esindajat, kes seega ajasid riigiasju $^1/_{10}$ aastast. Iga päev valis prütaania endale esimehe, epistaadi.

Kõik ametkonnad olid kollegiaalsed ja koosnesid harilikult 10 liikmest, kes valiti füülide poolt. Välja arvatud sõjaväe ja rahanduse juhid, valiti nad liisuga. Tähtsaimad ametkonnad olid arhontide-kolleegium, kellele kuulus kohtute korraldamine, ja strateegide-kolleegium, kes pidi korraldama ja juhatama sõjaväge.

Kleisthenese poolt loodud riigikorraldust täiendati V saj. kestel selle demokratiseerimise suunas. Kreeka-Pärsia sõjad näitasid, et rahvas, kes peab ise juhtima riigielu ja kandma vastutust selle eest, suudab seda teha heade tagajärgedega. Seepärast peeti võimalikuks rahva õigusi laiendada: arhontideks hakati valima ka II ja III klassi kodanikke, samal ajal vähendati arhontide võimupiire, nii et siitpeale nende tähtsaimad korraldused vajasid rahvakoosoleku või vähemalt riiginõukogu kinnitamist. Kohtutes olid nad ainult eesistujad, kuna otsustajaiks olid kõigist klassidest liisuga valitud rahvakohtunikud, nn. heliastid. Et ka kehvemad kodanikud võiksid seda kohustust täita, hakati Periklese ajal neile päevarahasid maksma. Viimaseks sammuks demokraatia võidukäigus oli areopaagi võimupiiride vähendamine. See asutis, kuhu kuulusid endised arhondid, kontrollis riigiasutiste tegevust ja võis isegi rahvakoosolekute otsuseid tühistada. Alates sellest ajast, mil arhonte hakati valima liisuga, polnud mõttet jätta areopaagile endisi nii suuri volitusi. Seepärast võeti a. 462 talt Periklese sõbra Ephialtese ettepanekul poliitilise kontroll-organi õigused; areopaag jäi nüüd ainult kõrgeimaks kohtuinstantsiks kriminaalasjus. Periklese ajal (a. 460—430 e. Kr.) oli Ateena demokraatia jõudnud oma haripunktile.

Ateena eeskuju mõjustas ka teisi riike, eriti siis, kui ateenlased seadsid endile ülesandeks juhtida kogu kreeka rahva võitlust vabaduse eest. Ühes vabanemisega Pärsia alt kukutati ka türannid Väike-Aasias ja mõned siinsed riigid võtsid omaks Ateena riigikorralduse. Teistes riikides Ateena ise aitas demokraatiat võidule, nii et V saj. lõpu poole kõigis Egeuse mere rannikul ja saartel asetsevais riikides valitses demokraatlik kord. Isegi Sitsiilias ja Itaalias kukutati pärast pikemat võitlust türannid.

Päris-Kreekamaal osutus demokraatia pidurdajaks Sparta, kes igal pool toetas aristokraatlikku või oligarhilist valitsemisviisi. Sellest hoolimata võitis demokraatia ka Teebais, Argolises ja Eelises. Ka Spartas endas tõstsid heloodid mässu; et aga perioigid toetasid valitsust, suruti see mäss maha. Niisamuti summutati mäss Messeenias, ja endine kord jäi Sparta riigis püsima, ainult efooride võimupiire suurendati kuninga prerogatiivide arvel.

Peloponnesose sõda kõigutas demokraatiat peaaegu igal pool. Pärast Sparta võitu olid lühema või pikema aja kestel nii Peloponnesose kui ka Kesk-Kreekamaa riikides võimul tema poolt määratud isikud kas kohalikust aadlist või erilised Sparta väepealikud (harmostid). Teebais IV-l saj. alanud liikumine Sparta vastu tõi endaga demokraatia uue tõusu, ent ainult lühikeseks ajaks.

Demokraatia kriis. Demokraatlik valitsemisviis, mis näis olevat kõige täiuslikum ja edumeelsem, ei suutnud siiski rahulikult püsida ega anda Kreekale poliitilist ühtlust. Ta ei suutnud lepitada kreeklastele omast individualismi kodanliku distsipliiniga ega käsitusega riigitervikluse vajadusest, eriti juhtumeil, kui viimane oli vastuolus üksikute rahvaklasside ja kogukondade huvidega. Majanduslik tõus V-l saj. soodustas individualismi ja kapitalismi arenemist, mis aga sageli ei tahtnud sobida demokraatliku maailmavaate ja ühiskondliku korraga. Arvati, et riik on kodanike omand, et riik peab võimaldama kõigile kodanikele rahuldavat elatumist, osavõttu riigi valitsemisest ja lõbustustest. Seni kui Ateena käsutuses olid suured tulud Deelose meriliitlaste maksudest, oli võimalik rahuldada kodanike selliseid nõudmisi. Pärast Peloponnesose sõda tuli aga veeretada selleks suuri kohustusi jõukamaile kodanikele ja isegi mitmesuguseil ettekäändeil nende varandusi konfiskeerida. Taotelles kodanike üheõiguslust, läks demokraatia vahel nii kaugele, et püüdis nivelleerida neid ka varanduslikult ja isegi maailmavaatelt. Sattusid tagakiusamise alla mitte ainult need, kes tõusid varanduslikult üle keskmise taseme, vaid ka need, kes massidest erinesid oma maailmavaatelt. Tarvitseb ainult mõelda Anaxagorase ja Sokratese saatusele: esimene pagendati, teine mõisteti surma. Säärased asjaolud viisid paratamatult demokraatia kriisini.

Demokraatia ei omandanud igal pool üht ning sama kuju. Ateenas ta oli veel võrdlemisi tagasihoidlik. Seal püsis rohkearvuline väikepõllupidajate-maaomanike klass, kes oli oma vaateilt konservatiivne, hääletas kriitilistel aegadel ühes jõukamate kihtidega ega lasknud proletariaati, s. o. madruseid ja sadamatöölisi, kaua riigitüüril püsida. Teiselt poolt väike tasu, mida makseti kohtunikele, riiginõukogu liikmeile ja ametnikele, ei meelitanudki riigitegevusele töörahvast, kellel olid head teenimisvõimalused majandusliku tõusu aegadel. Ka ei suutnud massid küllaldaselt orienteeruda keerulistes poliitilistes küsimustes. Seepärast eelistasid mitmed kodanikud poliitilisest tegevusest eemale jääda, usaldades selle isikuile, kes oskasid riigielu juhtida nii, et kodanikel oleks võimalikult vähem kohustusi riigi vastu, eriti riigikaitse alal. Riigivalitsemis-koorma kandmise vältimises avalduvadki demokraatia kriisi tunnused.

Demokraatia kõrval kohtame Kreekamaal V-l ja IV-l saj. veel kaht valitsusviisi: o l i g a r h i a t ja t ü r a n n i a t. Mõlemad toetusid nähtustele, mis olid seoses demokraatia kriisiga, peamiselt aga rahvaväe asendumisele palgaväega. Poliitilise võitluse keerises ja sotsiaalsete vahekordade tõttu kodumaalt eemaldunud noored ning jõuküllased kreeklased läksid palgasõdureiks mitte ainult Pärsia kuningate ja satraapide teenistusse, vaid ka teistesse Kreeka riikidesse, kus aga neid vajati. Neid kasustasid nii türannid kui ka oligarhid. Esimesed suutsid uutel alustel end kehtima panna ja püsima jääda kahes äärmises asumaas: lääne pool Sürakuusas, ida pool Pantikapaionis.

Türannia, mis Sürakuusas oli olnud valitsevaks riigivormiks juba varemgi (näit. Hieroni ajal), suutis end uuesti kehtima panna Dionysios I ajal (a. 431—367). Tema türannia erineb vanema aja omast selle poolest, et ta oli puhtakujuline sõjaväeline diktatuur. Dionysiose teeneks tuleb pidada seda, et tal õnnestus päästa lõplikult Sitsiilia Kartaago ülemvõimust. Ta võttis ka osa Päris-Kreekamaa sündmustest ja nimelt Sparta toetajana, ning see osavõtt kujunes vahest mõõduandvaks. Kauges Sküütias asetsevas Mileetose asulinnas Pantikapaionis oli türannia võidukäik seletatav alatise võitlusega kreeklaste ja kohalike rahvaste vahel. Nende kahe elemendi lepitamiseks tekkiski türannia, millel õnnestus V-l saj. luua kreeka asulinnadest ja sküütide maa-aladest suur Bosporuse riik ja valitseda selle üle sajandite kestel isegi kuninga-tiitliga.

Niisama raske, nagu oli kreeklasi ühendada üheks poliitiliseks tervikuks, oli ka anda nende riikidele ühtlast valitsemisviisi.

Kreeka vaimse kultuuri hiilgeaeg.

Vaimse kultuuri õitsengu põhjusi ja selle iseloomujooni. Aeg Kreeka-Pärsia sõdadest kuni Aleksander Suureni osutub Kreeka vaimse kultuuri hiilgeajaks. Sel ajal lõi kreeka geenius surematuid teoseid nii kirjanduse kui ka kujutava kunsti alal ja niisamuti sügavamõttelisi maailmavaatelisi süsteeme nii looduse kui ka inimelu tunnetuse alal. Kuigi selle aja looming nii muusiliste kui ka kujutavate kunstide alal on säilinud ainult puudulike fragmentide ja varemete näol, ta osutub siiski esteetilise naudingu tühjendamatuks allikaks ja moodustab kindla aluse Euroopa rahvaste kirjanduse, kunsti ja teaduse arenemisele kõigil järgnevail aegadel. Atika tragöödia ja Platoni filosoofia, Akropolise ehitised ja suurmeistrite Pheidiase ja Praxitelese skulptuurid on jäänud vastavate alade ületamatuiks eeskujudeks tänapäevani.

Kreeka-Pärsia sõjad ja mitmed sotsiaal-majanduslikud muutused kreeka elus lõid soodsad tingimused vaimse kultuuri arenemisele. Aineline jõukus, demokraatlik riigikord ja usulise kultuse valdav osatähtsus avaliku elu avaldustes andsid põhjust ja ka võimalusi nii riigivalitsustele kui ka eraisikuile kulutada kunstilistele üritustele rohkem, kui see oli aset leidnud varem. Tehnilised raskused olid juba varem võidetud ja elu arenemise üldine suund purustas need konventsionaalsuse köidikud, mis seni olid takistanud vaba loomingut.

Soodsaimaks kujunes pind kirjanduse, kunsti ja teaduse arenemisele nendes linnades, kuhu koondus ühes majandusliku jõukusega ka poliitiline võim, nagu Ateenas Periklese ja Sürakuusas Dionysios I ajal. Väike-Aasia linnad said sõdade ajal nii palju kannatada, et nad olid nii majandusliku kui ka vaimse tegevuse arendamisel reast välja löödud. Sparta, kes kuni Kreeka-Pärsia sõdadeni oli olnud muusadegi armastatuimaks asukohaks, pidi hiljem kogu oma jõu koondama võitlusele teiste riikide demokraatlikkude ja imperialistlikkude taotlustega, mistõttu ta oli sunnitud eralduma uutest vooludest ja vaateist.

Kõige õnnelikumas seisundis oli siiski Ateena. Viiekümne aasta kestel a. 480—430 (nn. *pentekontaetiai)* ta tõusis imekiiresti juhtivale kohale vaimses elus ja muutus isegi välimuselt tundmatuseni. Kui Ateena kodanikud pärast Salamise lahingut ja pärslaste lahkumist pöördusid oma rüüstatud kodulinna tagasi, nad leidsid selle varemeis. Mõnikümmend aastat hiljem hiilgas Akropolis enneolematus toreduses ja ilus; terve rida suurejoonelisi templeid kaunistas linna ja pühendusanded ja võidukujud täitsid neid. A. 480 seisis Ateena võimult ja hiilguselt kaugel Sürakuusast taga. A. 430 ta ületas oma läänepoolset võistlejat igas suhtes, osutudes

kreeka rahvuse juhiks ja tõusvate vaimuelu jõudude koonduskohaks. Sellega ongi seletatav, et Väike-Aasia kreeklaste keelemurre, mis seni domineeris kirjanduses, jäeti kõrvale. Vaimse kultuuri keskuse nihkumisega Ateena võeti kirjanduses tarvitusele ka atika murre. Viimane kujunes klassilise kirjanduse keeleks, mida tarvitasid Sophokles ja Thukydides, Platon ja Demosthenes. Seepärast nimetataksegi käesolevat ajajärku kultuuriloos atika ajajärguks.

Usuline kultus ja usufilosoofia. Kreeka usuline mütoloogia ja polüteismi-süsteem olid Kreeka-Pärsia sõdade ajaks juba lõplikult välja kujunenud. Umbes samal ajal jõudis oma haripunktile ka usuline kultus kõigi selle juurde kuuluvate üritustega ja sai alguse usufilosoofia.

Raske võitlus pärslastega sundis abi otsima kaitsejumalailt, võidud nende barbarite üle andsid põhjust avaldada jumalaile tänu. Võitudega saavutatud majanduslikud kasud ja varad (sõjasaagi ja muu näol), niisamuti majanduslik tõus mõnes riigis (näit. Ateenas) lõid soodsad eeldused kultuslikkude ürituste suurejooneliseks korraldamiseks. See avaldus kõigepealt usuliste pühade pidamises, templite ehitamises jne. Pühade ülesanne oli teha jumalaile meelehead, lähtudes seisukohalt, et see, mis on meelepärast inimestele ja teeb neile rõõmu, mõjub niisamuti jumalaisse. Seepärast kujunesidki kreeka pühad rõõmupäevadeks, jõu ja ilu avaldusteks. Mängudes ja võistlustes püüdsid osavõtjad pakkuda oma parimat mitte ainult inimestele, vaid eeskätt just jumalaile. Kehvemaile inimestele anti riigikassast toetust, et ka nemad võiksid osa võtta üldistest rõõmupidustustest. Kogu riigitulude ülejääk läks etenduste-kassasse (nn. *theorikón*). Pühi valmistati hoolikalt ette, nende korraldamist juhtis riik ja nad kestsid mitu päeva järgemööda.

Tähtsaimad pühad Ateenas olid järgmised. 1) Suvel (uus aasta algas suvisest pööripäevast) — p a n a t e n a i a d, Ateena suurimad rahvuspühad. Need algasid võistlustega laulu, võimlemise ja võidusõitude alal. Öösi korraldati füülidevaheline teatejooks tõrvikutega, päeval pidulik rongkäik, millest võtsid osa noormehed ratsahobustel, täismehed ohvriloomadega, vanamehed õlipuuokstega; neitsid ja naised saatsid nelja tütarlast uue rüüga *(peplos)* Pallas Athenale. Seda rongkäiku kujutab Pheidiase poolt valmistatud reljeef Parthenoni friisil. Pühad lõppesid trieeride võidusõiduga Pireuse reidil.

2) Sügisel olid nn. e l e u s i i n i a d ehk s u u r e d m ü s t e e r i u m i d Demeteri auks Eleusises ja p i a n o p s i a d — lõikuse ja suviste tööde lõpu pühad. Viimaste puhul viidi majja ja riputati seinale õlipuuoks igasuguste põllusaadustega.

3) Talvel peeti muude seas antesteeriaid Dionysose auks värske viina valmimise puhul, võistlustega karikatühjendamise kiiruses, siis veel Demeteri tütre Kore tagasituleku mälestuseks ema juurde väikesi müsteeriume, mil pühendati Demeterile noori müste (isikuid, kes pühendatuna võisid müsteeriumist osa võtta).

4) Kevadel peeti suuri dionüüsiaid, mil Dionysose kuju viidi tema templist Akademose puiestikku; seal austati teda terve päev lauludega ja öösi toodi ta jälle tõrvikute paistel linna, teatrisse, kus järgmisel päeval algasid etendused.

Kreeka rahva usund ja kultus olid täis ilu ja rõõmu. Kuid see ei rahuldanud siiski kõiki. Surmahirmu vastu otsiti lohutust igasuguseis müsteeriumes ja isegi võõrsilt laenatud kultustes. Suurtes kaubalinnades elas palju lüüdia, früügia ja süüria kaupmehi; töönduasettevõtteis kasustati Traakiast ja Sküütiast toodud orje, kes pidasid omi pühi ja austasid omi jumalaid. Nendelt laenatigi idamaisi kultusi. Ateenas ja hiljem Olümpias ehitati tempel früüglaste Suurele Emale ja Spartas egiptlaste jumalale Amonile.

Ajal, mil usuline kultus tõusis oma välise hiilguse tipuni ja kunstilise täiuseni, levis teadusliku mõtlemise arenedes skeptitsism ja arvustav suhtumine rahva usundisse. Mõtteteadlased hakkasid oma usulisi tõekspidamisi kooskõlla viima üldise vaatega maailmale ja selle tekkimisele. Juba Xenophanes loobus antropomorfistlikust polüteismist ja nägi jumalust maailma tervikluses; see õpetus on juba panteism. Platon sidus usundilisi veendumusi üldise õpetusega ideedest ja nägi jumalust headuse idees. Aristoteles lähtus liikumise-probleemi lahendamisest ja otsis jumalust liikumise algallikas — jõus, energias, tahtes ja mõistuses.

Nii kaldus kreeka filosoofia juba varakult monoteistlikkude maailmavaadete poole, otsides jumalust mingisuguses abstraktses mõistes. Kuid samal ajal, kui mõtteteadlased arendasid oma õpilaste kitsamas ringis uusi vaateid jumalaile ja maailmale, kogunes rahvas Akropolisele Pallas Athena monumentaalse templi ette, et seal täis vaimustust osa võtta hiilgavast panatenaiade rongkäigust, või nautis Akropolise nõlvaku all Dionysose teatris sügavamõttelisi ning meeltülendavaid etendusi.

Kreeka kirjanduse klassiline ajastu. Atika draama. V-l saj. jätab kolmainus horeia draama hiilgava arenemiskäigu tõttu varju eraldunud muusika ja tantsu, niisamuti eepilise ja lüürilise luule. Atika klassilises tragöödias liituvad jälle kõik muusiliste kunstide alad üheks orgaaniliseks tervikuks.

Kreeka tragöödia rajajaks peetakse T h e s p i s t. Peisistratose ajal suurtel dionüüsiatel ta esitas koore, kelle juht (korüfee) astus kahekõnesse selleks määratud isikuga. Seega tõi Thespis lavale esimese näitleja. Et üks näitleja pidi täitma mitme isiku osa, milleks oli vaja vahepeal oma välimust vastavalt muuta, osutus tarvilikuks täita dialoogide vaheajad koorilaulu ja tantsuga, milles väljendati mõtteid ja elamusi dialoogis käsiteldud sündmuste puhul. Nii muutus ditüramb draamaks. Selle sisuks võeti ainet mitte ainult Dionysose elust nagu varem, vaid üldse mütoloogiast või isegi kaasaegseist sündmustest.

Samal ajal arenes Peloponnesoses ürgne sikulaul s a a t ü r d r a a m a k s, s. o. pilkavaks naljaetenduseks, milles koor endiselt kujutas sikunahkades saatüreid. Ateenas sai kombeks, et suurtel dionüüsiatel astusid omavahel võistlussse 3 poeeti, kellest igaüks pidi esitama ühe triloogia, s. o. kolm üksteisega sisulises seoses olevat tragöödiat, ja ühe saatürdraama. Neid teoseid etendati 3 päeva järgemööda ja parimale autorile määrati auhind. Kreeka usulistele üritustele omane võistlus omandas siin niisuguse kuju, mis andis tõuke draama arenemisele kõige täiuslikumaks muusiliseks kunstiks.

Silmapaistvaimaiks tragöödiate-kirjanikeks olid A i s c h y l o s, S o p h o k l e s ja E u r i p i d e s. Kõik nad olid põlised Ateena kodanikud ja elasid V-l saj. e. Kr. Aischylos võttis täismehena osa Salamise lahingust, Sophokles esitas efeebina (18—20-a. noormehena) tänupaiaani võidurikaste sõjavägede tagasituleku puhul Ateena ja Euripides sündis sel aastal (480). Igaüks neist aitas kaasa tragöödia arenemisele nii sisult kui ka vormilt. Aischylos võttis tarvitusele teise näitleja, tõstes sellega dialoogi osa ning tehes elavamaks dramaatilist käsitlust. Sellest hoolimata moodustavad ta tragöödiate väärtuslikema osa sügavamõttelised ning vormilt täiuslikud koorilaulud. Sophokles tõi lavale kolmanda näitleja, tõstes seega veel rohkem esile dialoogi osatähtsust. Euripides pani erilist rõhku monoloogide retoorilisele küljele. Aischylose iseärasuseks tuleb pidada veel asjaolu, et ta koostas tragöödiaid mainitud triloogilise põhimõtte järgi. Sophokles loobus sellest ja koostas iga tragöödia omaette tervikuna.

Kõik kolm suurkirjanikku ammutasid oma teostele ainet mütoloogiast, eriti eepilistest tsüklitest. Teatud erandi moodustab Aischylose „Pärslased", milles autor käsitleb Xerxese sõjakäiku Kreeka vastu ja ta lüüasaamist Salamise lahingus. Selles teoses väljendatud kaastundmus purustatud vaenlase vastu osutub haruldaseks näiteks hellenite humaansusest.

Aischylos, Sophokles ja Euripides, olles kõik ühe ning sama sajandi tegelased, kuuluvad siiski erinevaisse sugupõlvedesse oma maailmavaatelt ja meelsuselt. Esimesed kaks olid Kreeka-Pärsia sõdadest osavõtjaina sügavalt usklikud ja avaldasid oma teoseis suurimat aukartust jumalate, nende tahtmise ja nende poolt loodud maailmakorra vastu. Jumalate tahtmine ja saatus on nende teoseis määravad tegurid maailma sündmuste ja vahekordade kujunemisel. Euripidesel avaldub juba tema ajale omane skeptitsism ja kritiitsism. Ta armastab kujutada vastuolu kõlbluse ja kirgede vahel ja sellest vastuolust tekkivaid konflikte. Kired on tema käsitluses sageli inimese saatuse määrajad. Kui Aischylos püüab esitada üleloomulikke olendeid jumalikust ja kuninglikust soost, Sophokles idealiseeritud kangelasi, siis Euripides toob lavale kirglikke, murtud tüüpe, kujutades neid realistlikult, inimese hingeelu põhjaliku tundmisega. Filosoofiline mõtteviis, eriti sofistide kaudu, on teda sügavasti mõjustanud nii ainestiku käsitluse kui ka teose vormi suhtes. Ta pikkades teravmeelseis monoloogides avaldub kaasaegse retoorika mõju.

Tragöödia teised esindajad jäid nimetatute kõrval varju ja langesid järeltulevate põlvede ajal unarusse. Ühel ajal tragöödiaga arenes aga ka teine dramaatilise luule haru, k o m ö ö d i a. See tekkis osalt pilkelauludest, mida kandsid ette lõbusad talupoegade salgad Dionysose pühadel, pilgates poliitikategelasi (demokraatlikes maades), osalt olustikustseenidest, milles parodeeriti igapäevase elu sündmusi või isegi müütide sisu (oligarhilistes riikides). Ateenas ühinesid mõlemad vormid; sellest kujunes poliitiline komöödia, mille silmapaistvaimaks esindajaks oli A r i s t o p h a n e s. Tema teravmeelseis teoseis peegeldub väga ilmekalt V saj. teise poole seltskondlik elu oma vahekordadega.

Samal ajal, mil draama haaras vanimaidki luulevorme, eepost ja lüürikat, harunes proosakirjandus kolmeks: ajaloo-, filosoofia- ja ilukõne-kirjanduseks.

Ajalookirjandus. Ajalookirjanduse algeid leiame juba VI-l saj. joonia asumaade eepilises luules, nimelt nn. genealoogilises eeposes ja veel enam sündmuste kronoloogilises ülestähendamises ja reisikirjeldustes. Et nende autorite (nn. l o g o g r a a f i d e) teostest on säilinud ainult väheseid katkendeid, tuleb ajaloo isaks pidada H e r o d o t o s t. Tema oli niisamuti pärit Väike-Aasiast, nimelt Halikarnassosest, siirdus aga pärast Ateena ja sai selle linna suureks austajaks. Ta võttis enda peale ülesande käsitella Kreeka-Pärsia sõdade ajalugu. Et aga selle sõja tekkimist seletada, ta pani kirja ka vana-aja suurriikide Egiptuse, Babüloonia, Assüüria ja Pärsia ajaloo. Oma suures teoses, millest poole moodustab Kreeka-

Pärsia sõdade eellugu, ta jõuab kuni 478. aastani. Maailmavaatelt asub Herodotos Aischylose ja Sophoklese seisukohal, nähes rahvaste ajaloo käigus jumalate tahtmise avaldust ja kreeklaste võitudes kõrkide barbarite karistust jumalate poolt. Teose suureks väärtuseks on sündmuste tõetruud ning elavad kirjeldused, mis tekitasid vaimustust kaaskodanikes.

Kui Herodotos vahest liiga naiivselt suhtub oma allikaisse, võttes legende tõena, osutub teine sama sajandi tähtsaim ajalookirjanik T h u k y d i d e s ajaloolise kriitika isaks. Kasvanud oma aja filosoofilises õhkkonnas, ta lähenes oma ülesandele ratsionalistliku kriitika mõõdupuuga. Ta seadis endale ülesandeks mitte ainult jutustada Peloponnesose sõja ajalugu, vaid ka seletada seda, seletada sündmuste põhjusi, tekkinud vahekordi, tegelaste iseloomu, vaateid ja taotlusi. Tema teos selgitas esimesena sündmuste ja olukordade kausaalseid vahekordi; aja vaimule omane kritiitsism teeb selle juba teaduslikuks uurimuseks.

Väärtuslikke andmeid käesoleva ajastu sündmuste ja olude kohta on säilinud X e n o p h o n i mitmesuguseis teoseis. Tema kirjutas Kreeka ajaloo, 10 000 kreeka palgasõduri retkest Pärsia kun. Artaxerxese vastu ja nende vaevalisest teekonnast tagasi, mälestusi Sokratesest, kelle õpilane ta oli, jne.

Kreeka filosoofia V-l ja IV-l saj. Samal ajal, mil ajalugu kujunes iseseisvaks teadusharuks, mille ülesandeks oli selgitada ja jäädvustada rahvaste minevikku, jätkus f i l o s o o f i a arenemine, taotelles tõe avastamist tõe enda pärast. Kuigi filosoofia vähehaaval püüdis hõlmata kõiki uurimisalasid, koondus mõtteteadlaste huvi peamiselt kahele põhiprobleemile: v ä l i s m a a i l m, selle tekkimine ja olemus, ja i n i m e n e, tema tegevus ja hingeelu.

Filosoofia kui õpetus maailmast arenes kahes suunas: m a t e r i a l i s t l i k u s j a i d e a l i s t l i k u s. Materialistlikule käsitusele maailmast panid aluse juba joonlased, kes otsisid ühte või mitut algainet. Periklese sõber A n a x a g o r a s oli sunnitud Ateenast lahkuma, sest et pidas päikest mitte jumalaks, vaid tuliseks kivimassiks. Ta oletas lõpmatu hulga väikeste algainete olemasolu, mis on liikuma pandud ühe algjõu mõjul, mida ta nimetas mõistuseks (nuus). Selle jõu kaudu on maailm saanud oma kindla, otstarbekohase korra. Veel puhtamal kujul esineb materialistlik maailmavaade D e m o k r i t o s e õpetuses. Selle järgi hõljuvad või langevad tühjuses väikesed, aga mitmekesised ainelised kehakesed, mida ta nimetas aatomiteks. Langedes nad liituvad üksteisega ja sellest liitumisest tekivad igasugused kehad, mida me tajume. Niisuguse aatomiteteooriaga rajas Demokritos aluse hilisema aja füüsikale ja keemiale.

Lõuna-Itaalias Elea linnas sai alguse nn. e l e a a t i d e koolkond, kes õpetas, et inimese meeled on petlikud ja nende kaudu pole võimalik tajuda tõelist maailma. Viimase kohta ei saa muud öelda, kui et ta on olemas, moodustades ühe, muutumatu terviku. See ongi jumalus (X e n o p h a n e s e panteism). Missugune vastastikune vahekord valitseb tõelise ja näiliku maailma vahel, seda püüdis selgitada P l a t o n (427—347). Tõeline maailm on tunnetatav ainult mõistuse kaudu ja koosneb kõigi esemete ja mõistete ürgkujudest, mida Platon nimetab i d e e d e k s. Ideed on igavesed ja muutumatud. Näilik maailm pole aga muud midagi kui ideede puudulik peegeldus meie meeltes. Kui me oma meelte puudulikkusest hoolimata ideid siiski õieti tunnetame, siis see toimub seetõttu, et inimese surematu hing on viibinud enne oma maisesse kehasse asumist ideede-maailmas ja on selle kohta kaasa võtnud alateadvusliku mälestuse ja ühtlasi igatsuse selle järele. Seda inimesele omast tungi maisest, meelelisest maailmast igaveste ideede riiki nimetab Platon armastuseks *(eros)*. Ideed alluvad üksteisele, moodustades teatud astenduse; ülim idee, mis sisaldab endas kõiki teisi ning ühendab neid, on headuse idee ehk jumal. Selle õpetusega ideedest on ühenduses Platoni usulised, kõlbelised ja poliitilised vaated. Et ühiskonna ülesanne on kõrgemate kõlblusideede teostamine ja et süveneda ideedesse suudavad ainult mõtteteadlased, siis peavad nemad valitsema riiki, moodustades kõrgeima seisuse. Nad peavad võrsuma hoolika kasvatuse ja väljavaliku kaudu teisest, riigikaitse-seisusest, kelle ülesandeks on riigi väline kaitse. Kolmanda seisuse moodustavad talupojad, käsitöölised ja kaupmehed, kes peavad hoolitsema kõrgemate seisuste ülalpidamise eest. Viimased peavad endid täielikult pühendama oma kõrgeile ülesandeile. Seepärast peavad neil olema ühine varandus ja ühised perekonnad, kelle eest peab hoolitsema riik.

Platon oli esimene mõtteteadlane, kelle teosed (arvult 42) on täielikult säilinud. Ta on nad kirjutanud kunstipärases dialoogilises vormis, mille ta laenas oma õpetaja Sokratese õpetamismeetodist. Neis dialoogides esinebki Sokrates ühe kaaskõnelejana. Platon kogus Ateenas enda ümber õpilasi ja asutas linna lähedal Akademose puiestikus kooli, mida hakati nimetama ta asukoha järele akadeemiaks *(Akadémeia)*. See kool sai tähtsaimaks antiikaja filosoofia ja maailmavaate arendamise keskuseks.

Materialistliku ja idealistliku maailmavaate sünteesi lõi A r i s t o t e l e s. Ta sündis a. 384 Stageiras Chalkidike poolsaarel ja sai hariduse Platoni akadeemias. Hiljem ta oli Aleksander Suure kasvatajaks ja õpetajaks. Kui Aleksander läks Pärsiasse, tuli Aristoteles Ateena tagasi ja asutas siin oma kooli Apollon Lykeios'e hiies

(selle nimetusest *Lýkeion* on tulnud „lütseum"). Aristoteles oli vana-aja mitmekesiseim mõtteteadlane ja produktiivseim filosoofiline kirjanik. Vaevalt leidub mõnd probleemi, mida ta poleks uurinud ja mille üle ta poleks kirjutanud. Maailma ehituse põhimõtteist ta kirjutas „Füüsikas" ja „Metafüüsikas", liikumisest ja selle jõust ta avaldas mõtteid „Mehaanikas", taevanähtuste teooriast „Meteoroloogias". Ta kirjutas loomadest ja taimedest, inimesest, ta vaimsest tööst ja loomingust ja ühiskonnast. Viimasele ta pühendas terve seeria raamatuid, millest on säilinud ainult Ateena riigikorda käsitlev teos. Ta lõi teaduslikkude distsipliinide süsteemi ja nende terminoloogia.

Maailmavaatelt erines Aristoteles Platonist. Ta tunnustas küll ideede olemasolu, arvas aga, et nad ei moodusta ülemeelelist maailma omaette, vaid peituvad nähtava maailma asjades ja olemuses, olles seega immanentsed. Maailmale ja selles olemas olevate vormide kujunemisele paneb aluse liikumine; liikumise põhjustavaks algeks aga on jumal, kes ise igavesena ja muutumatuna seisab väljaspool maailma.

E e t i l i s e d probleemid said filosoofilise mõtiskelu objektiks V-l saj. ja nimelt Ateenas seoses sotsiaalses elus toimunud muutustega. Aristokraatlikus seltskonnas valitses ka vastav käsitus kõlblusest. Selle ideaaliks oli voorus *(areté)*, mille all mõeldi ühiskonnale kasulikke omadusi, nagu vahvust, osavust, eneseohverdamist jne. Neid omadusi saab inimene oma esivanemailt pärivuse teel. Seepärast peavadki ühiskonnas valitsema pärivuselt parimad *(áristoi)*.

See kõlbeline maailmavaade ei sobinud V saj. demokraatliku korraga. Uue vaate arendamisele tuli appi filosoofia ja nimelt s o f i s t i d e kaudu. Need olid mitmesuguse päritoluga sisserännanud õpetlased, kes tegid endale ülesandeks avastada ja levitada tarkust *(sophía,* sellest ka sofistide nimetus). Majanduslikult ja ühiskondlikult arenenumais linnades nagu Ateenas tunti vajadust ulatuslikuma hariduse ja ratsionalistliku maailmavaate järele. Selle ülesande täitmisel võtsid sofistid arvustusele seni üldist tunnustust leidnud tõed, rajades aluse teatud skeptitsismile. Et senised mõtteteadlased olid maailma ehituse probleemi lahendamisel jõudnud väga erinevaile otsustele, arvasid sofistid, et seda probleemi absoluutselt seisukohalt ülepea ei saagi lahendada. P r o t a g o r a s väitis, et inimene ise on kõige mõõt, s. o.: igale inimesele on maailm nii loodud, nagu see temale isiklikult näib. Kõigile vastuvõetavat, üldkehtivat tõde ei olegi olemas. See andis igaühele võimaluse põhjendada oma isiklikku arvamist ja juhul, kui tal leidus selleks dialektilist osavust, veenda selles teisigi. Sofistid võtsid

arvustuse alla kehtivaid kombeid, riigikorraldusi ja seadusi, kõlbelisi ja usulisi tõdesid. Vahendina oma väidete tõestamisel nad kasustasid ja arendasid k õ n e k u n s t i, retoorikat, õpetades selle võtteid ja peenusi teistelegi. Tekkis mingisugune kõnekultus, mis Ateena demokraatliku riigi- ja kohtukorralduse tõttu leidis seal soodsa pinna. Nii levitasid sofistid individualistlikku maailmavaadet, mis võimaldas inimesele piiramatut vabadust tõekspidamistes ja sellest sõltuvas käitumises. Oli karta, et kreeka elu poliitilised ja kõlbelised põhimõtted seetõttu kokku varisevad.

Siin astus sofistidele vastu S o k r a t e s, kes rajas kindla aluse filosoofilisele kõlblusõpetusele. Ta oli lihtne ateenlane, sündinud a. 469, elukutselt kujuraiuja; ta võttis osa lahinguist Peloponnesose sõjas. Oma eluülesannet ta nägi aga selles, et ise jõuda õigele maailmavaatele ja selle kaudu juhtida oma kaaskodanikkegi enesetunnetusele ja kõlbelisele käitumisele. Eitades aristokraatlikku vaadet vooruse pärilikkusest ja võttes omaks sofistide väited vooruse õpetatavusest, ta andis sellele õpetusele ka oma meetodi. Nimelt tunnustas ta kahjulikuks sofistide retoorilised võtted, millega oli võimalik harjumata kuulajaid ilusate sõnadega eksiteele juhtida, ja võttis selle asemel tarvitusele d i a l e k t i l i s e m e e t o d i. Ta asetas oma kuulajaile küsimusi ja laskis neid endid leida õige vastuse ja õige tee igas olukorras. Seda õiget vastust ta ei pidanud omaks mõtteks, vaid absoluutseks tõeks, mis on igas inimeses olemas ja mis esile tuleb õige mõtiskelu, „logose" kaudu. Ta ise ei avastanud ühtki väidet, mida peeti iseloomulikuks ta koolkonnale, vaid avastas ainult relva, millega neid saavutati; selleks oligi ta logos. Selle õpetuse järgi on voorus teadus, mida igaühele võib sisemiselt kätte õpetada; kes selle teaduse on kord omandanud, see talitab ikka kõlbeliselt õieti.

Suhtudes eitavalt sofistidesse, kes tol ajal olid Ateena mõõduandvais ringkonnis õige populaarsed, niisamuti arvustades mõningaid demokraatliku korra võtteid, sattus Sokrates vastuollu oma kaaskodanikega. Tema vastu tõsteti süüdistus, et ta ei austa neid jumalaid, keda riik tunnustab, ja rikub noorsugu. Puuduliku kohtukorralduse tõttu osutus võimalikuks, et Sokrates mõisteti surma mürgitamise teel, ja otsus viidi täide a. 399.

Sokrates pole midagi kirjutanud. Ta õpetusviisist ja selle tulemustest saame aga võrdlemisi täieliku pildi Platoni dialoogidest, ta elust — Xenophoni mälestustest. Sokratese tähtsus seisab selles, et rajades kõlbluse teadusele ja luues nn. i n t e l l e k t u a a l s e (mõistusele rajatud) m o r a a l i, ta andis tõuke järgnevate põlvede kõlblus-filosoofiliste süsteemide tekkimiseks. Tema õpilastest väärivad nimetamist Aristippos, Antisthenes ja Platon.

Aristippos, kes pärines rikkast Küreenest, tegi vooruse sõltuvaks igal üksikul juhul selle kaudu saavutatavast lõbutundest *(hedoné)*. Elu eesmärk on õnn, õnn aga on elurõõmu maitsmine. Sellest õpetusest arenes pärast epikuurlaste filosoofia. Antisthenes võttis oma õpetaja väiteid ühekülgselt. Kui voorus on ainus hüve, siis on kõik kultuuri saavutised üleliigsed ja elu sihi on tarbeist loobumine ja vooruse enesega rahuldumine, mida peab taotlema iga tark. Ateena eeslinnas Kynosargoses asetseva gümnasioni järgi, kus seda õpetust levitati, nimetati selle pooldajaid küünikuiks. Seda õpetust asus teostama Diogenes. Võttes kaasa kepi ja koti, ta läks rändama ja õpetas maanteedel ja turuplatsidel vastutulijaile elutarbeist loobumist. Sellest õpetusest on pärast alguse saanud stoikute filosoofia.

Kuna Aristippos ja Antisthenes tegid Sokratese õpetusest eeskätt praktilised järeldused, suutis ainult Platon luua terve eetilise süsteemi, mis on kooskõlas ta üldise filosoofilise süsteemiga ja nimelt ühenduses ta vaatega inimese hingele. Viimast ta võrdles vankrijuhiga, kellel tuleb juhtida kaht hobust: üks tahab viia vankri ideede kõrgusse, teine meelelikkuse madalikule. Juhi kohus on ergutada esimest ja taltsutada teist. Vastates küsimusele, mida saavutab inimene vooruslikkusega, heitis Platon kõrvale kõik endised sanktsioonid, nagu kaaskodanikkude lugupidamine ja jumalate arm maises maailmas või hauataguses elus, ja väitis, et vooruslikkus on terve hinge loomulik olek, mis vastab hinge päritolule ideederiigist. Seega lõi Platon autonoomse moraali.

Nii rikastus kreeka filosoofia uue alaga, eetikaga. Kui igal ajastul oli olnud selle ühiskondlikule korrale vastav kõlbeline maailmavaade, siis rajati see nüüd teaduslikule alusele. Suurte õpetajate poolt loodud vaated leidsid edaspidist käsitlemist filosoofilistes koolides ja poolehoidu vastavais rahvakihtides: Aristippose hedonistika — jõukamas seltskonnas ja kuningakodades, küünikute vool — alamais kihtides, proletaarlaste ja orjade juures, platonism — õpetlaste väljavalitud ringis, mille keskuseks oli akadeemia.

Kõnekunsti (retoorika) areng. Õpetades kõnekunsti ja kasustades seda oma väidete põhjendamise vahendina, muutsid sofistid retoorika muusiliste kunstide iseseisvaks haruks. Nagu võib otsustada Homerose lugulaulude järgi, hinnati juba muinasajal osavat kõnemeest, nagu Odysseust ja Nestorit. Erilist hoogu selle kunsti arenemisele andis aga demokraatia võidukäik. Ilma kõnekunstita ei saanud läbi ükski kodanik, kes tahtis osa võtta avalikust elust, ja isegi eraisik pidi valmis olema oma asju kohtus ise ajama. Kõnekunsti õppimine oli võrdne kõrgema hariduse saamisega. IV sajandi

haritud inimeste huvid olid pühendatud mitte niipalju luulele kui kõnekunstile, mis kujunes domineerivaks kirjandusalaks.

Arvestades neid avaliku elu alasid, kus kõnekunsti tarvitati, see jagunes kolme liiki: poliitiline kõne, kohtukõne ja pidukõne. Esimene arenes rahvakoosolekuil ja riiginõukogus. Kuigi igal kodanikul oli koosolekuil sõnaõigus, muutusid kreeklased aegamööda nii nõudlikuks selles suhtes, et kõnedega julgesid esineda ainult need, kes olid saanud vastava hariduse ja end hoolikalt ette valmistanud. Kohtukõnede arenemisele andis tõuke omapärane kohtukorraldus, kus oli väga lihtne tõsta iga inimese vastu süüdistust ja kus inimene oli sunnitud end isiklikult kaitsma. Et otsustava tähtsusega oli just kõneosavus kohtus, siis need, kes ise polnud võimelised koostama mõjuvaid kõnesid, tellisid neid tasu eest kõnekirjutajailt, nn. l o g o g r a a f i d e l t (mitte vahetada varasemate samanimeliste ajalookirjanikega). Nii tekkis Ateenas isegi kõnekirjutajate elukutse. Pidukõnesid peeti tähtsate sündmuste puhul isikute auks või matusekõnedena.

Kõnekunsti teooria sai alguse Sürakuusas. Ateena tõi selle sofist G o r g i a s, kes omandas suure kuulsuse kunstipärase proosastiili arendajana. Ta tarvitas valitud ütlusi ja poeetilisi sõnu, pilte ja võrdlusi. Sofistika tähe all arenev retoorika pani vähem rõhku ilusale vormile, kui sisule, eriti tõendavate mõtete osavale põhjendamisele ja vastuväidete esitamisele teisitimõtlejaile. Logograafidest oli kuulsaim L y s i a s, kes olevat valmistanud üle 200 kohtukõne. Klassilise proosastiili loojaks oli I s o k r a t e s, kes ise ei pidanud ega valmistanud teistele kõnesid, vaid ainult õpetas neid valmistama. Tema erialaks olid pidukõned ehk panegüürikad, milles ta pani kehtima läbimõeldud kompositsiooni, voolava ning kõlava perioodideehituse. Ta ohverdas sisu vormile, töötas ühe kõne kallal mitu aastat, lihvis iga lauset, et anda sellele täiuslikku vormi ja kõlavat rütmi. Need olid kabinetikõned, mille vormi võib imetella, aga mille sisu jätab külmaks.

Isokratese poolt loodud pinnal valmisid kaks suurt kõnemeest, D e m o s t h e n e s ja A i s c h i n e s. Mõlemad, olles teineteise vastased, said kuulsaks oma poliitiliste kõnedega. Esimene pühendas oma kõneosavuse võitlusele Makedoonia kuninga Philippose vastu, õhutades ateenlasi ja ülepea kreeklasi võitlema oma iseseisvuse kaitseks. Harva leidub inimkonna ajaloos juhtumeid, kus suure ajaloolise tähtsusega sündmused nii selgesti kajastuvad ühe esmajärgulise kirjaniku töödes kui siin. Demosthenes oli antiikaja suurim kõnemees mitte niipalju oma andelt kui lakkamatult hoolsuselt, sügavalt tõsiduselt ja kaasakiskuvalt temperamentlikkuselt. Ta kõnede igas sõnas tundub tõsist isamaalast ja tahtejõulist kodanikku,

kes võitleb kõrgete eesmärkide eest, julgustab oma mõtteosalisi ja paljastab oma vastaseid. Valmistades oma kõnesid hoolikalt ette, ta leidis igale mõttele kohase väljendi, igale meeleolule õige tooni. Kunstipäraselt konstrueeritud perioodide kõrval seisavad tabavad lühikesed laused ja antiteesid. Pildirikkad võrdlused täiendavad esitatud väiteid. Kui kujutella veel Demosthenese hoolikalt kaaluteldud žestikulatsiooni ja intonatsiooni, saab arusaadavaks ta kõnede erakordne mõju.

Otse vastandina temale esineb Aischines oportunistliku poliitikuna, kes Kreekamaa vallutamises Makedoonia poolt ei näinud mingit õnnetust, vaid isegi kasu tervele kreeka rahvale. Ta kõnede iseärasuseks on hiilgav vorm. Sunnitud Ateenast lahkuma, ta asus Rhodose saarele, kus hakkas retoorikat õpetama. Tema koolis sai alguse nn. rhodose kõnekunsti-stiil, mille viimaseid esindajaid oli 300 aastat hiljemini Cicero.

Kujutava kunsti õitseng. Deelose meriliidu kaudu avanenud rahalised allikad võimaldasid Ateenas arhitektuuri suure arengu. Võidi mitte ainult korda seada oma kindlused ja müürid, vaid ka ehitada templeid jumalaile. Seda nõudis juba tänumeelsus nende poolt sõjas osutatud abi eest. Demokraatlik riigikord ja maailmavaade sundisid pühendama kõik saavutatud varandused riigile ja rahvale, kes omalt poolt austas sellega oma jumalaid. Seepärast oli igasugune arhitektuur V-l saj. eeskätt sakraalne.

Sakraalse arhitektuuri hiilgavaimaks keskuseks kujunes Ateena Akropolis. Terve kaljuküngas, millel varem asetses linnus, muutus aluseks seniolematule suurejoonelisele templile. Aastakümneid valmistati selleks pinda ja ümbrust ja Periklese ajal püstitati tempel ise ehitusmeistrite Iktinose ja Kallikratese poolt. Nii kerkis kuulus Athena-Neitsi tempel ehk Parthenon. See on kreeka ehituskunsti kõrgeim saavutis ja Periklese aja Ateena suuruse elav sümbol. Ta on ehitatud Pentelikoni mäestikust saadud marmorist, dooria stiilis, aga suuremana kui senised templid, nimelt 8 sambaga esiküljel ja kahekordse sammastikuga tsella sisemuses. Ta omadusteks on lihtsus ja suurejoonelisus.

Kui Parthenon oli valmis, tekkis vajadus luua Akropolisele väärilise eeskoda. Selle ülesande teostas Kallikrates nn. propüleede ehitamisega, mis koosnesid väljastpoolt kahest dooria ja seestpoolt kahest joonia sammaste reast; kummalgi pool seda sammastemetsa asetsesid monumentaalsed marmorist tiibehitised. Lähedusse, kalju äärele ehitati väike meeldiv joonia stiilis tempel Athenale-Võitjale. Peloponnesose sõja algul jäi ehitustegevus soiku, aga vaherahu ajal peeti tarvilikuks hakata ehitama muinasloolise kuninga Erechtheuse nimelist templit. See väheldane ehitis, Erechtheion, kujunes meel-

divalt-kauniks arhitektuurisaavutiseks. Ta koosnes mitmest osast, millest algupäraseks osutub nn. karüatiidide galerii, kus arhitraav toetub rongkäiku kujutavate neidude kujudele. Erechtheionit peeti kaua Ateena sakraalse arhitektuuri viimseks sõnaks.

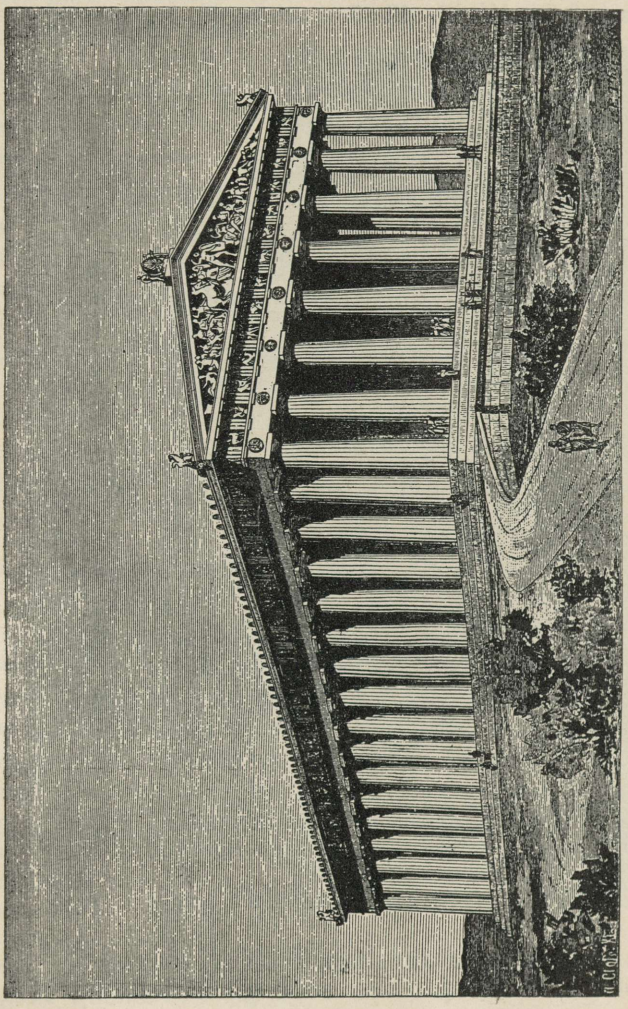

Parthenon.

Pärast Ateena hegemoonia langemist katkes seal ehitustegevus. Teiste linnade suurimaist templeist väärib mainimist Artemise tempel Efesoses. See põles Aleksander Suure sünniööl maha ja ehitati hiljem üles veel toredamana, kahe sammasteringiga, joonia stiilis.

Ka t e a t r e i d tuleb lugeda sakraalsete ehitiste hulka, sest nendes korraldatud etendused olid eeskätt ka usulised toimingud. Kreeka teater koosnes kolmest osast: 1) teatronist, publiku asupaigast, kus istmed olid raiutud kontsentrilistes ringides mäenõlvakule; 2) orkestrast, koori asupaigast, keskel asetseva ohvrialtariga; 3) skeneest (s. o. telgist, siit sõna „stseen"), tagaplaanil asetsevast

Erechtheioni karüatiidid.

ehitisest; see piiras seda ruumala, mida meie nimetame lavaks ja mida antiikajal nimetati proskeenioniks (prostseenium). Skenee fassaad kujutas tragöödias tavaliselt lossiesist kolme uksega.

Ilmlik ehituskunst seisab V-l ja IV-l saj. tagaplaanil. Ka jõukamate kodanike majad olid lihtsad. Avalikkude hoonete eest aga hoolitses riik. Nendest väärivad tähelepanu s t o a d, s. o. katusealused, mis toetuvad ühelt poolt kinnisele seinale, teiselt poolt sammastele. Stoad kaunistasid turuväljakuid või ümbritsesid kin-

nisi õuesid, kus toimusid spordivõistlused või võimlemisharjutused. Ka eramajades oli eluruumide keskel õu, mida ümbritses sammastik, nn. p e r i s t ü ü l.

S k u l p t u u r arenes Kreeka-Pärsia sõdadeni õige visalt. Vanimast ajast tunneme alasti meeskujusid, vist Apolloni omi. Nad seisavad kangelt, üks jalg veidi ette asetatud, käed külgedel rusikas, naeratava näoga. Tunneme ka istuvaid või seisvaid naiskujusid niisamasuguse naeratava näoga, sümmeetriliste voltidega pikas rüüs, soenguks peenelt punutud patsikesed ja kähardatud lokikesed. VI ja V saj. vahetusel hakkab see nn. a r h a i l i n e s t i i l elustuma: kehad muutuvad painduvamaks, liikmed lõdvemaks, pea kummardub ettepoole. Need kujud on siiski veel üksteisega väga sarnased; nad on niisamuti jumalate kujud ja harva esineb inimeste omi, nagu nn. türannitapjad. Veidi mitmekesisem on reljeefskulptuur. Siin paistavad eriti silma Aigiina saare Aphaia templi frontoonide kujud ja sama templi metoobid.

Pheidiase Pallas Athena kuju.

V-l saj. algas skulptuuri e s i m e n e õ i t s e n g. Tehnilistest raskustest oli üle saadud, inimese kehavormide tundmine jõudis täielikkuseni ja kunstnikud koondasid kõik jõud oma kujude vaimsele ilmele. Keha toetub nüüd ühele jalale, kuna teine nagu puhkab. Inimeste nägusid kujutati kõiki ühesuguste kreeka profiili

joontega, mistõttu klassilise ajastu kujud tunduvad kõik nagu ühe perekonna liikmeina. See nn. k õ r g e või k a r m s t i i l avaldub peamiselt kolme suure kunstniku töödes. Need on Pheidias, Myron ja Polykleitos. Esimene neist oli idealistliku, teine realistliku, kolmas mõlema voolu esindaja.

Myroni „Kettaheitja".

P h e i d i a s (500—438) oli ateenlane ja lõi atika koolkonna. Ta suurimad teosed, mis on säilinud ainult hilisema aja koopiais, olid Zeusi kuju Olümpias ja Athena kaks kuju, üks neist Parthenoni templis, teine Akropolise väljakul. Viimane neist, Athena Promachos (Esivõitleja) oli valmistatud Plataia lahingus pärslastelt saagina saadud metallist (ärtsist); ta kerkis propüleede ja Erechtheioni vahel nii kõrgele, et ta särav odaots paistis ümber Sunioni neeme sõitvaile

meremeestele. Athena Parthenose (Neitsi) kuju Parthenoni templis oli valmistatud elevandiluust ja kullast. Need kujud olid kõik suured, imposantsed; nad pidid äratama aukartust ja imetlust vaatlejais. Nendega on Pheidias, nagu Polykleitos oma Hera kujuga Argose templis, loonud võitmatute, võimsate, ent heldelt valitsevate jumalate tüübid.

Pheidiase tööde hulka kuuluvad ka kujud Parthenoni viiludel (frontoonidel); need kujutasid Athena sündimist Zeusi peast ja ta võitlust Poseidoniga. Siin väärivad tähelepanu riietatud naiskujud peenelt viimisteldud riidevoltidega, mille all tundub elavat inimkeha. Suurejooneline on sama templi friis, mis kujutab ratsanikest koosnevat panatenaiade pidulikku rongkäiku (215 hobust). Parthenoni metoobid on kaetud 92 paariskujuga, mis kujutavad kentauride, amatsoonide ja troojalaste võitlusi.

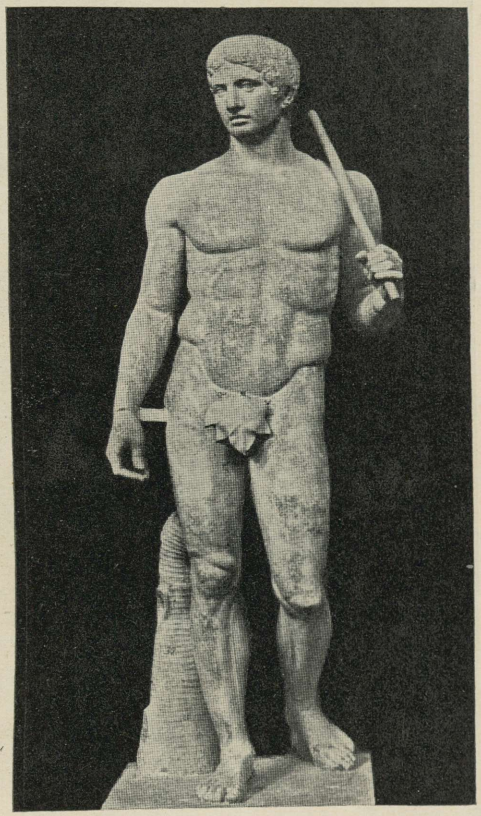

Polykleitose „Odakandja".

Realistlikule kunstile pakkusid kohast ainet kehakultuurilised üritused. Kunagi pole kunstnik selles suhtes olnud paremais tingimustes kui Kreekas V-l sajandil. Seda kasustas nähtavasti ka M y r o n, luues oma kuulsa kuju „Kettaheitja". Samalt alalt andis P o l y k l e i t o s oma „Odakandjaga" inimkeha proportsioonide normid, mida jäljendati terve sajandi jooksul. Skulptuuri esimese õitsengu rikkus ja mitmekesisus väljendub veel teiste kunstnike teoseis, millest olgu nimetatud Paioniose hõljuv Nike (võidujumalanna) kuju Olümpias.

IV-l saj. algas Kreekas skulptuuri t e i n e õ i t s e n g. Skeptitsism, mis levis filosoofias ja kirjanduses, avaldus ka skulptuuris. Kunstnike noorema põlve jumalad olid laskunud Olümpose kõrguselt alla inimlikkusse ja muutunud ideaalselt ilusaiks inimesteks. Sellest on kujunenud nn. k a u n i s s t i i l, mida esindavad Praxiteles, Skopas ja Lysippos.

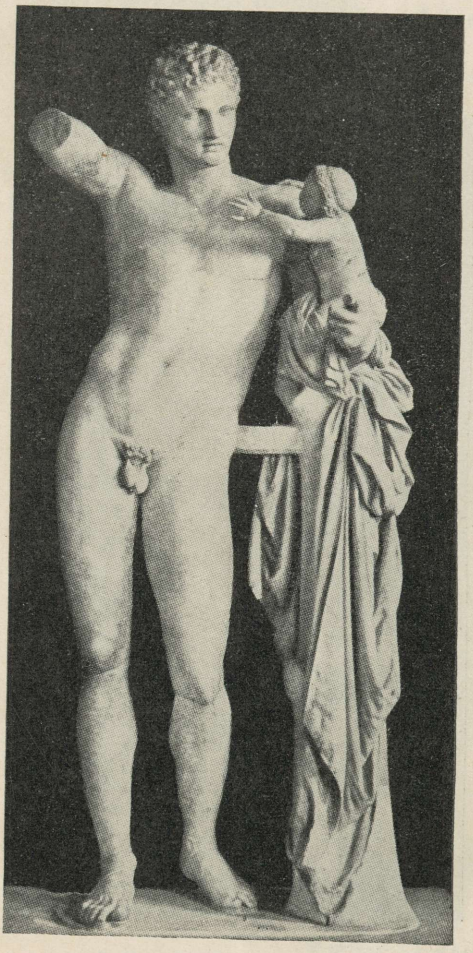

Praxitelese „Hermes".

P r a x i t e l e s, ateenlane, tarvitas materjalina ainult soojalt mõjuvat marmorit, millele ta suutis sisendada inimhinge õrnu elamusi. Tema jumalad on õrnad, tundelised, pehmed ja meelelised. Nõtkuvas asendis nooruslik Apollon-Sisalikutapja, armastuse unistusse langenud Ares, viinajumal Dionysos ja ta lõbusad seltsilised — need on Praxitelese ala. Selle meistri tähtsaimad teosed on Hermes väikese Dionysosega käsivarrel, kellele ta ees hoiab viinamarjakobarat, ja Knidose Aphrodite, esimene täiesti alasti naiskuju kreeka skulptuuris.

S k o p a s, Parose marmorisaarelt, tegeles IV saj. esimesel poolel. Ta oli teemurdja kehaliste liigutuste ja hingeliste elamuste väljenduse alal. See ilmneb juba ta peades: sügaval asetsevad silmad, muhklik otsaesine ja avatud huuled on vahendid, millega ta väljendab pateetilisust. Ta originaalteoseist pole midagi säilinud (peale tantsiva menaadi torso), kuid lähedal temale seisab Niobiidide grupp keskel halastust paluva Niobega

ja tema ainsana ellu jäänud noorema tütrega (tundmatu kunstniku töö).

L y s i p p o s IV saj. lõpul oli peamiselt ärtsivalaja. Ta rikastas raidkunsti mõningate uuendustega, andes oma kujudele sihvakamad vormid ja uued inimkeha proportsioonid. Selles mõttes

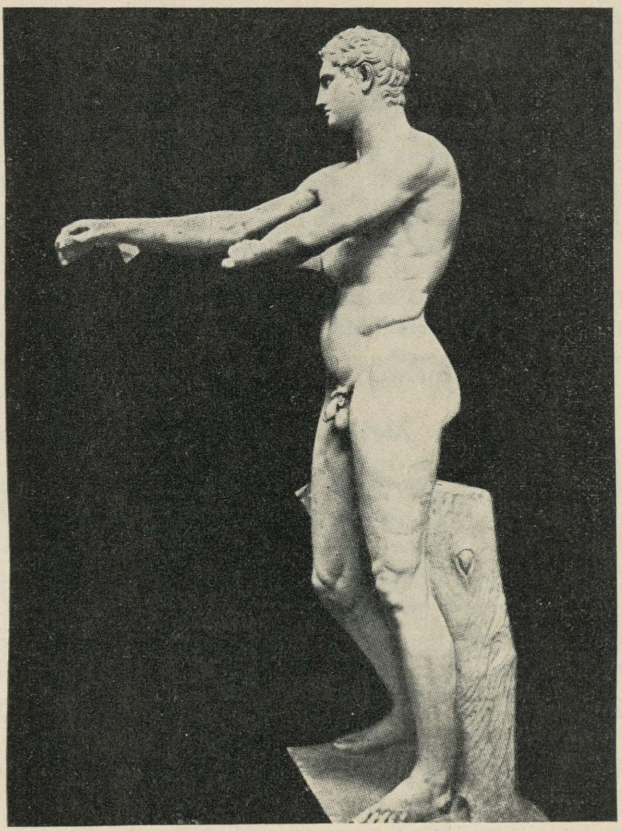

Lysippose „Kaapija".

peeti eeskujuks ta „Kaapijat". Lysippos oli Aleksander Suure õuekunstnik ja talt on säilinud kuulsa kuninga portreekujusid.

Teise õitsengu ajastul areneb tugevasti p o r t r e e skulptuur. Kunstnikud hakkasid valmistama suurte riigimeeste, mõttetarkade ja kirjanikkude rinna- ja täiskujusid. Viimaseist paistab silma Sophoklese kuju üllas seisangus, lihtsas, ent maitsekas riietuses.

Maalikunstist pole peale kaunistatud vaaside, mis kõnelevad rohkem kreeklaste joonistamisoskusest ja kompositsioonivõimest kui maalikunstist enesest, midagi säilinud, mille põhjal võiks saada pilti maalingute värvikäsitlusest. Vaasimaali alal tunnevad V ja IV saj. ainult punasekujulisi vaase, kusjuures stiili seisukohalt võib jälgida niisamasugust arenemiskäiku kõrgest kuni kauni stiilini nagu skulptuuriski.

Suurmaali loojana teotses V saj. keskel Polygnotos, keda hinnati ideaalsete karaktertüüpide maalijana. Ta kaunistas maalidega Ateena turuplatsil oleva stoa seina. Periklese kaasaeglane ateenlane Apollodoros leiutas õhuperspektiivi ja varjudemängu ja hakkas tarvitama temperavärvi. Kreeka maalijad maalisid krohvitud seintele ja puust tahvleile, kaunistades oma töödega ilmlikkude hoonete seinu. Seega oli joonistus- ja maalikunst vähem kui kõik teised kunstialad seoses usulise kultusega.

HELLENISMIAEG

(Aleksander Suurest kuni Rooma maailmariigini).

Aleksander Suur.

Aleksander Suure maailmariigi tekkimine. Pärsia riigi vallutamine, millest unistas Philippos II, näis olevat õige kerge. Pärslased olid küll üle 200 a. valitsenud Ees-Aasia üle, kuid nad olid siiski oma alamaile võõraks jäänud. Nad polnud midagi ette võtnud selleks, et viia üksteisele lähemale oma riigi mitmesuguseid rahvaid ja sulatada neid üheks tervikuks. Troonitülid kuningate perekonnas ja korduvad mässukatsed riigi üksikuis osades (Egiptuses, Foiniikias, Küproses) nõrgestasid riiki. Kuna Philippose surm ei võimaldanud talle kavatsetud üritust teostada, võis ta poeg Aleksander asuda selle teostamisele, pärast seda kui ta oli maha surunud mässud Kreekamaal.

334. a. kevadel alustas Aleksander oma retke Pärsia vastu 30 000-mehelise jalaväega ja 5 000-mehelise ratsaväega, mis koosnes makedoonlastest ja kreeklastest. Võit Pärsia satraabi üle Granikose lahingus avas talle tee Väike-Aasiasse. Sardes ja Efesos alistusid vabatahtlikult ja said demokraatliku valitsuskorra. Vastupanevad linnad võeti võimuga. Võit kuningas Dareios III üle Issose juures avas Aleksandrile tee Süüriasse ja Foiniikiasse. Siin püüdis ainult Tüürose linn talle vastu panna ja vallutati alles pärast 7-kuust piiramist. Egiptus võttis Aleksandrit vastu nagu vabastajat Pärsia ikke alt ja Aleksander reageeris sellele austuseavaldusega egipt-

laste usundile. Ammonioni (praeg. Siwa) oaasis Liibüas, kus ta tahtis nõu küsida Amoni oraaklilt, tervitas teda preester Amoni pojana.

Pärast Egiptuse valitsemise korraldamist pöördus Aleksander uuesti kuningas Dareiose vastu ja Gaugameela lahingus ta võitis pärslasi kolmandat korda, mille järel ta võis vabalt siirduda Pärsia riigi sisemistesse osadesse. Babülon ja Suusa, Persepolis ja Ekbatana alistusid talle. Jälitades Dareiost ta jõudis kuni Baktriani riigi kirdepoolses osas, mille satraap tappis Dareios III-nda. Pärast seda ta vallutas Pärsia kaugeimadki maa-alad idas ja põhjas. Seega oli 330. a. e. Kr. kogu Pärsia riik alla heidetud ja kreeklaste rahvuslik sõda lõpetatud. Aleksandri edaspidine eesmärk oli juba maailmavalitsuse saavutamine. Selleks ta üritas retke koguni Indiasse, kuid sõjaväe tõrkumise tõttu pidi selle katkestama ja alustama teekonda tagasi. Ta jäi peatuma Babüloni, mille ta tegi oma maailmariigi pealinnaks. Siis asus Aleksander oma suurt riiki korraldama, millise tegevuse sihiks pidi olema kreeklaste-makedoonlaste ja pärslaste sulatamine üheks rahvaks. Ta ise abiellus Dareiose tütrega ja sundis oma kaaslasi abielluma pärslannadega. Ka määras ta pärslasi kõrgeile kohtadele ja paigutas oma sõjaväed Idamaa linnadesse. Selle tegevuse algul suri Aleksander oma 33. eluaastal, a. 323 e. Kr.

Aleksander Suure riigi lagunemine. Aleksander Suur suri, ilma et oleks jätnud pärijaid, kes oleksid võinud jätkata ta tegevust ja valitseda ta riiki tervikuna. Seepärast jagasid ta ettevõtlikud ning targad väepealikud riigi osadesse ja valitsesid neid kuningatiitlita. Neid nimetati d i a d o h h i d e k s, s. o. järglasteks.

Esimesed 20 aastat pärast Aleksander Suure surma möödusid diadohhide omavahelistes tülides ja sõdades, kuni pärast Ipsose lahingut 301. a. lepiti kokku järgmises jaotuses: 1) Egiptuse ühes Süüria väikese osa ja Palestiinaga sai P t o l e m a i o s; 2) kõige suurema osa Aleksander Suure pärandist, nimelt Ees-Aasia kuni Indiani, kaasa arvatud Süüria ja Väike-Aasia lõunaosa, sai S e l e u k o s; 3) Traakia ja Väike-Aasia põhjapoolse osa sai L y s i m a c h o s; 4) Makedoonia ühes Kreekamaaga said A n t i g o n i i d i d (diadohh Antigonose järeltulijad). 20 a. pärast algasid uued tülid, millele lisandus veel põhjapoolse rahva „gallialaste" (kelti suguharude) sissetung Traakiasse ja Väike-Aasiasse, mille järel III saj. keskel kujunesid veel järgmised riigid: 1) Müüsias ja Früügias P e r g a m o n i riik, kus hakkasid valitsema Attaliidid (kuningas Attalose järglased); 2) B i t ü ü n i a Propontise ääres; 3) G a l a a t i a, maa-ala Väike-Aasia keskel, kuhu olid surutud galaatlased (gallialased), pealinnaga Ankira (praegune Ankara); 4) P o n t o s Musta mere lõunarannikul. Neile monarhiaile tulevad lisaks veel kaks riiki, mis läänepoolsete maade ajaloos mängisid teatud osa,

nimelt Epeiros, mis sai hiljem kuulsaks oma kuninga Pyrrhose võitlustega roomlaste vastu, ja Sürakuusa riik, millele andis viimse õitseaja türann Hieron II.

III-l saj. e. Kr. need riigid hakkavad ükshaaval langema Rooma valitsuse alla. Esimesena tabab see saatus Sürakuusat, II saj. keskel langeb Makedoonia ühes Kreekamaaga, siis Pergamon, I-l saj. Bitüünia, Pontos ja Süüria ja viimasena Ptolemaioste Egiptus 30. a. e. Kr.

Makedoonia võim Päris-Kreekamaa üle omandas hegemoonia kuju. Kreeka linnadele oli jäetud laialdane autonoomia, millesse kuningad end väga vähe segasid. Kreeka riikide edaspidisest saatusest tuleb märkida järgmist.

Ateena tegi aeg-ajalt katseid vabaneda täiesti Makedoonia hegemoonia alt, mis aga ei õnnestunud. Kord raha puudusel tuli isegi üles sulatada Athena Parthenose kullast rüü (Pheidiase valmistatud). Sellest ajast hakkab Ateena kiratsema ja elama oma mineviku mälestustest. Teda hinnatakse filosoofia arenemise keskusena ja kuulsad roomlased saadavad sinna oma poegi õppima.

Sparta pärast Messeenia eraldumist ei saanud enam kuidagi kosuda. Maa-alad koondusid ikka enam väheste suurmaaomanike perekondade kätte, kuna teine osa spartlasi oli ilma maata. See endiste ühesuuruste maa-alade kadumine võttis Spartalt ta sõjaväelise jõu. III-l saj. püüdsid kaks kuningat võtta ette maade ümberjaotust. Aga Sparta vastased ei tahtnud sugugi näha tema tõusu ja sundisid ta jääma kujunenud korra juurde. Roomale ei olnud Sparta sõjaväeline korraldus kuidagi kardetav ja sellepärast ta jättis talle võimaluse elada Lykurgose seaduste järgi. Sparta poliitiline osa Kreeka ajaloos oli sellega täiesti lõppenud.

Samal ajal, kui endised tähtsaimad riigid kaotasid oma võimu, hakkasid avaldama teatud tõusu kaks maakonda, mis seni polnud mänginud mingisugust osa Kreekas. Esimene neist oli Aitooolia, endine poolmetsik maa, mille ümber nüüd koondusid mitmed Kesk- ja isegi Lõuna-Kreekamaa maakonnad, moodustades liidu valitava strateegiga ja rahvakoosolekuga eesotsas. Isegi Delfi kuulus sellesse liitu, mis andis liidule erilise aupaiste. Selle liidu tegevus avaldus peamiselt võitlustes Antigoniididega, milleks kutsuti appi isegi roomlasi. Viimased osutusid aga kardetavaiks liitlasteks, ja kui Aitoolia liit seda taibates astus ühendusse Rooma vastase, Süüria kuninga Antiochos Suurega, võitsid roomlased nad kõik ning lõpetasid liidu olemasolu.

Teine samalaadiline liit tekkis ka III-l saj. ja nimelt Peloponnesoses Ahhaia liidu näol. Selle liidu sisemine korraldus sarnles Aitoolia liidu omaga, ta pealinnaks oli Korintos. Et end rohkem

maksma panna, ta otsis abi kord Egiptuse Ptolemaioste juures, kord Makedoonias. Seetõttu ta sattus vastuollu Roomaga, kes viimaks (146. a.) vallutas Korintose ja tegi terve Kreekamaa oma provintsiks.

Ateena endise kaubandusliku tähtsuse omandas R h o d o s e saar, mis III-l saj. võistles isegi Egiptusega. Tema sõjalaevastik võitles meriröövlitega ja hoolitses kaubandusliku läbikäimise eest Egeuse merel. Isegi Mustameremaade kaubandus läks Rhodose kätte. Kuigi roomlased püüdsid ta majanduslikku heakäiku halvata, jäi esialgu ta kuulsus kultuurikeskusena siiski püsima.

Aleksander Suure tähtsus ajaloos. Nii lagunes Aleksander Suure riik, mis oli 11 milj. km^2 suur ja milles elas kuni 100 milj. elanikku. Kuid Kreekamaa suurima riigimehe tegevus ei kadunud jäljetult. Vastandiks harilikele sõdadele, mis toovad endaga kaasa linnade ja kultuuride hävimise, käis rööbiti Aleksander Suure sõjakäiguga läbi Pärsia ja valitsemisega suur ülesehitav töö. See töö avaldus kõigepealt uute linnade asutamises, milles hellenid olid oma 500-aastase koloniseerimistegevuse tõttu õige osavad. Need uued linnad polnud enam üksikute emamaa linnade võsud, nagu hellenite asulinnad VIII—VII saj., vaid nende elanikkond komplekteerus väga mitmesugustest Kreeka maakondadest ja vastavalt Aleksander Suure üldisele poliitikale võeti neisse vastu ka barbareid. Nad polnud ka mitte suveräänsed väikeriigid, vaid ainult autonoomsed oma sisemises elus, alludes sõjas ja rahus valitsejate võimule.

Aleksander ise olevat asutanud 70 linna, millest suurem osa kandis Aleksandria nime. Nende asukoha määramisel olid mõõduandvad eeskätt strateegilised ja poliitilised kaalutlused, teises järjekorras taoteldi nende asutamisega ka majanduslikke sihte. Oma suure juhi jälgedes käisid ka diadohhid. Kõige enam asutati kreeka linnu Seleukiidide riigis, kus nad said enamasti valitseva perekonna liikmete nimed, nagu Seleukia, Laodikeia, Antiookia. Viimasenimelisi linnu oli 16, millest üks muutus selle riigi pealinnaks. Et uued linnad polnud põllumajanduslikud asundid, vaid eeskätt strateegilised punktid, siis asusid sinna üksnes sõdurid, üksikud meeskodanikud, kes abiellusid kohalike naistega ja õpetasid neile kreeka keelt ja kombeid. Selle tagajärjel muutus atika murdest võrsunud kreeka keel Ees-Aasia linnades rahvusvaheliseks keeleks (nn. k o i n e e), mille kaudu toimus kreeka kultuuri võidukäik lähemas idas. Mitmel pool, eriti Süüria linnades, sulasid kreeka asunikud ühte kohaliku rahvaga. Selles segarahvas tulid ilmsiks mõlema algrahva omadused ja võimed, eriti nende suur ettevõtlikkus ja äriosavus. Kreeka linnadesse asus elama palju seemi soost rahvaid, muude seas ka juute. Seal nad helleniseerusid, kuid moodustasid siiski suletud

kogudused, kus elati omade seaduste ja kommete järgi. Selles laialipaisatud olekus ehk diasporas muutusid juudid kaubitsejaks rahvaks. Tugevasti andis end kreeklaste mõju tunda ka Foiniikias: Tüüroses ja Siidonis kõneldi peaaegu ainult kreeka keelt. Süüria kõrval helleniseerusid ka Eufratimaad. Seleukia linna asutamine Tigrise äärde andis kaubandusele uue keskuse, mistõttu Babülon kaotas oma tähtsuse, suri vähehaaval välja ja muutus varemeiks.

Egiptuse Ptolemaiosed vallutasid kaubanduslikel kaalutlustel Küprose saare ja Põhja-Aafrika ranniku kuni Kartaago piirideni, moodustades neist maadest mitte ainult poliitilise, vaid ka kultuurilise terviku.

Nii avas Aleksander Suur osa Idamaid kreeka kolonisatsioonile ja kreeka kultuurile. Ta paiskas kreeka kultuuri seemneid laiali mitmetuhande-aastase kultuuriga väetatud pinnale. Sellest kreeka seemnest Idamaa pinnal võrsus uus ning universaalne segakultuur, h e l l e n i s m. Et selle ajastu tähtsus, mis järgneb Aleksander Suure tegevusele kuni endise maailmariigi lõplikult Rooma valitsuse alla minekuni (a. 323—30 e. Kr.), seisab peamiselt kultuurilises töös, nimetatakse seda ajastut ka hellenismiajaks.

Hellenistlikkude riikide majandus.

Kaubandus ja tööndus. Aleksander Suure tegevuse tulemuseks olid põhjalikud ja kaugeleulatuvad muutused mitte ainult riikide ja nende rahvaste saatuses, vaid ka nende sisemises elus ja selle avaldustes. Kõige sügavamalt haarasid need muutused m a j a n d u s e l u. Võitjate kätte sattusid Idamail suured rikkused ja majanduslikud saavutised, mida nad kasustasid suurema eduga, kui seda olid suutnud teha endised valitsejad. Sajandite kestel olid seal kogutud kuningate varandused, mis panid aluse diadohhide toredale, aga samal ajal ka kultuurikülllasele õueelule. Kuningate kõrval rikastusid ka nende õukondlased ja üldse kõrgemad rahvakihid, jättes varju endised jõukamad kreeka kodanikud. Teiselt poolt sattus kreeka ettevõtlikkuse kasustusse kuninglike teede võrk, mis viis Väike-Aasiast Indiasse ja Egiptusest Musta mere rannikuni. Nende ääres tekivad nüüd uued kaubanduslikud keskused, mis kaugelt ületavad endisi. Kui Ateenat ta 100-tuhandelise elanikkonnaga Periklese ajal võis pidada suurlinnaks, siis tõusis Aleksandria (Egiptuses), Antiookia ja Seleukia (Tigrisel) elanike arv kuni poole miljonini. Suurima tähtsuse neist omandas esimene.

Aleksandria oli eeskätt väljaveo-sadam. Sealt eksporditi suurel määral vilja, Niiluse oru tähtsaimat saadust. Ptolemaiosed edendasid ja kontrollisid nisu- ja odrakasvatust ja vilja väljavedu oli

nende monopoliks. Niisamuti oli kuningate monopoliks kauplemine papüürusega ja neile koos preestritega kuulus terve papüürusetööndus, mis koondus templite juurde. Et mõni aeg selle kirjutusmaterjali väljavedu oli keelatud, hakati Pergamonis valmistama sea- ja teiste loomade nahast uut kirjutusmaterjali, mis selle leiutamiskoha järgi sai nimeks „pärgament". Peale vilja ja paberi veeti Aleksandriast välja tööndustooteid, nagu kangaid, seinavaipu, igasuguseid kunstkäsitöö-esemeid, niisamuti Aafrika, Araabia ja India taime- ja loomariigi haruldusi, vürtse, kalliskive ja pärle. Sisse veeti Aleksandriasse tooraineid tööndusе jaoks, viinamarja-, õlipuude ja teiste viljapuude taimi ja võõramaa luksusesemeid. Kohalike toodete valmistamist kaitsesid kõrged tollid ja sisseveo keeld. Nii oli keelatud õli, villase ja linase riide sissevedu. Viimaste ainete tootmine oli koondatud kuninglikesse või kontsessiooni alusel välja antud käitistesse. Oli lubatud ainult sellelaadiliste haruldaste luksusainete sissevedu nagu lõhnaõlid, kangad Mileetosest ja Samosest, kuid kõrge tollimaksu all. Kõige selle tõttu meelitas Aleksandria igasuguseid ärimehi, alates väikestest pudukaupmeestest kuni suurte eksport-import-ettevõtete omanikeni. Seal võis näha kreeklasi ja lüükialasi, süürlasi ja juute, pärslasi ja babüloonlasi, araablasi ja neegreid.

Kellel polnud võimalust tegelda kaubandusega, leidis endale selles maailmalinnas tööd mõnel teisel alal. Suurem osa tööndusest oli monopoliseeritud kuninga kui hellenistliku Egiptuse ainsa suurtööndur kätte. Käitistes kasustati vabatöölisi, kes töötasid vabakokkuleppe alusel ja said isegi osa toodete müügi puhaskasust.

Aleksandria kõrval olid suurimaiks, eriti villase riide valmistamise ja väljaveo keskusteks Mileetos, Efesos ja Pergamon. Suureks transiitsadamaks ja börsikohaks kujunes Rhodos. Sinna koondus peamiselt Musta mere tagant veetavate kaupade (vilja, nahkade, tõrva, ehitusmetsa, linade ja orjade) vahetus. Rhodose kõrval tegeles börsikohana ka Deelose saar oma soodsa asukoha tõttu Egeuse mere keskel.

Süüria ja Foiniikia sadamais jõudsid mereni karavaniteed, mis ühendasid Vahemerd Kesk-Aasia, India ja Araabiaga. Karavanikaubanduse keskusteks olid Kesk-Aasiaga Palmyra, Araabiaga Petra. Seleukiidide pealinn Antiookia kujunes tähtsaks tööndus-linnaks, kus arenes nende toorainete ümbertöötamine, mida veeti sisse Indiast ja Aasiast.

Põllumajandus sattus hellenismiajal teissugustesse tingimustesse, kui ta oli varemalt Kreekas, kus põllupidamine oli ühiskondliku korra aluseks. Egiptuses polnud maa iidsest ajast peale eraisikute omand, vaid jagunes preestrite ja kuninga maadeks. Viimaseid

harisid poolvabad talupojad või need maad anti kasustamiseks väljateeninud palgasõdureile. Balkani poolsaarel ja vanades kreeklaste asumaades muutus maa kapitali sissevoolu tagajärjel spekuleerimisobjektiks. Maad koondusid üksikute suurmaaomanikkude kätte, kes tarvitasid põlluharimiseks orje, kuna endised väikepõllupidajad müüsid oma maalapikesed ära ja läksid palgasõdureina või töölistena võõrsile. Sellest ajast algab antiikajal orjade tähtsus majandusliku jõuna põllupidamises, millega muutub orjuse ilme: need pole enam koduste tööde abijõud, kes jagasid oma peremeeste rõõme ja muresid. Uued kümne- ja sajatuhandelised inim-massid olid valmistusvahendid, nagu tööloomad või -riistad, kes olid ikka valmis tõstma mässu oma kurnajate vastu. Seepärast hoiti neid pooleldi vangidena viletsais oludes, vahel maa-aluseis ruumides. See süsteem arenes kõigepealt Sitsiilias ja levis hiljem ka Itaalias.

Riigi-majapidamine läks keerulisemaks, kui see oli Kreeka linnriikides varemal ajal. Eriti paistab see silma Egiptuses. Tähtsaimaks tuluallikaks olid natuuras tasutavad maksud kuninga maade harijailt. Edasi tulevad igasugused äri-, tulu-, tempel- ja kinnisvaramaksud, isegi maksud orjade, koduloomade ja -lindude pidamise õiguse pealt, viimaks igasugused aktsiisimaksud ja tulud monopolidelt. Maksude sissenõudmise andis riik maksurentnikele, kes tasusid korraga teatud summa riigikassasse ja siis nõudsid selle sisse maksjailt. Et need nn. t ö l n e r i d püüdsid sealjuures äri teha ja rahvalt võimalikult rohkem makse nõuda, nad olid rahva poolt vihatud.

Riigikulude hulgas seisis esikohal alalise palgaväe ülalpidamine ja palga maksmine riigiametnikele, kes hellenistlikes riiges tulid endiste vabariikide auametnikkude asemele. Õukonna luksuslik elu ja üritused kunsti ning teaduse alal moodustasid ka õige suure osa riigikuludest. Liiklemisteede ehitamine ja korrashoid, niisamuti laevastiku soetamine toimus ka riigi kulul, kuigi siin osa töödest täideti rahva poolt naturaalkohustuste kaudu. Ptolemaioste tegevus, kasustades Vana-Egiptuse, Kreeka ja Pärsia traditsioone, lõi suurriigis majapidamise, mis pärast sai eeskujuks Roomale, eriti keisririigi ajal.

Sotsiaalsed olud.

Seltskonna sotsiaalses struktuuris toimusid mõnesugused muutused sõltuvuses uute riikide tekkimisega ja nende majanduselu kujunemisega. Hellenistlikes monarhiais moodustasid kõrgeima kihi, s. o. jõuka s u u r k o d a n l u s e ja k u n i n g l i k u a m e t n i k k o n n a, kreeklased ja helleniseeritud barbarid. Nemad kasustasid igasuguseid eesõigusi ja soodustusi maaomandi alal ja kaubandus-

lik-tööndustikes ettevõtteis. Egiptuse kuningad andsid mõisad kasustada oma õukondlastele ja kõrgemaile ametnikele ja kreeklastest ettevõtjad said kaubanduslikud ja tööndustikud monopolid. Suurkodanluse kõrval arenes ka vastav väikekodanlus: need olid sõdurid, kes olid saanud maad kasustamiseks, ja ärimehed asunduslinnades. Nendele lisandus veel uus rahvakiht, haritlased, sest varanduslikkude vaheseinte kõrval arenesid veel haridustikud. Jõukamais kihtides võttis maad püüdmine toreduse poole: hakati kandma toredaid riideid, isegi siidist (esialgu Hiinast); elumajade sisemus ja välimus läks suurejooneliseks ja kauniks; kuningalossid ümbritseti parkidega, eramajad aedadega.

Need kõrgeimad sotsiaalsed kihid olid päritolult võõrad kohalikule elanikkonnale — talupoegadele. Viimased osutusid esimestest sõltuvaks. Kohalikud talupojad harisid maad mitte endi, vaid kuninga või nende jaoks, kellele kuningas oli maad ajutiselt või jäädavalt kasustada andnud: nad olid sunnismaised ja pidid maksma õige kõrget renti. Kohalike päriselanike allasurutud seisukorral olid oma tagajärjed nii sotsiaalses kui ka majanduslikus elus. Rikkus koondus peamiselt linnadesse, kus ärimehed, riigiametnikud ja sõdurid kujunesid tööndustoodete ainsaiks ostjaiks. Talurahval puudus igasugune ostujõud ja ta püüdis ise kuidagi rahuldada oma tarbeid. Nii linnades kui maal tekkis vaenuline vahekord valitsevate ja alluvate klasside vahel, mistõttu aeg-ajalt puhkes isegi mässe. Niisuguseks kujunes olukord eeskätt Egiptuses ja Süürias. Aga ka Päris-Kreekamaal ja Väike-Aasias tõi osavõtt maailmakaubandusest ja spekuleerimine maadega rikkuste kuhjumise väheste kätte, vaesunud kihid aga olid sunnitud emigreeruma või, jäädes koha peale, proletariseeruma. Seepärast tulid jälle kuuldavale hääled, mis nõudsid maade võõrandamist ja jagamist maata inimestele. Katsed sel alal ei andnud aga tulemusi ja kujunenud olukorrad kandusid hellenistlikest riikidest üle ka Rooma.

Hellenistlikkude riikide korraldus.

Makedoonia riigikorraldus erines vähe muinasaegsete ahhailaste omast. Kuningavõimu piirasid hetairide (s. o. kuninga seltsimeeste, suurnikkude) nõukogu ja rahvakoosolek. Ülekantuna Idamaa pinnale, kus mingisuguseid demokraatlikke organeid ei tuntud, muutus kuningavõim piiramatuks. Mõnes kohas jäi vormi poolest püsima sõjaväe koosolekute pidamine uue kuninga tunnustamiseks ja hetairide osavõtt kuninga kohtust. Idamailt laenati isegi kuningate jumaldamine. Süürias ja Egiptuses oli see komme rajatud endise aja traditsioonidele ning sealseile rahvastele polnud midagi uut, kui Ptolemaios I korraldas jumaliku kul-

tuse Aleksander Suurele, Ptolemaios II — oma isale. Sedasama võisid vabalt teha ka Seleukiidid. Ainult Attaliidid ja Antigoniidid, kelle alamate hulgas olid enamuses kreeklased ja makedoonlased, piirdusid kuningakrooni kandmisega.

Administratsiooni korraldamises Idamail tähistab hellenistlike riikide algus üleminekut asehaldurkonna-süsteemilt haldusala-süsteemile. Pärsia riik vanasti jagunes asehaldurkondadesse (satraapkondadesse), kusjuures ühe satraabi juhtida teatud maakonna piirides olid kõik haldusalad. Et satraapide amet oli eluaegne, siis nad muutusid täiesti iseseisvaiks valitsejaiks, kes ajasid sageli üksteisele vaenulist poliitikat. Ka hellenistlikes riikides esinesid maakonnad, aga nende valitsejad olid ainult sisemiste asjade korraldajad, sõjaväed aga maakondades allusid oma juhtidele, kelle ülemaks oli riigi keskkohas „jõudude peasekretär" (s. o. sõjaminister). Niisamuti olid olemas üleriigilised ülemad ja nendele alluvad kohalikud juhid rahanduse, kohtute, avalikkude tööde jm. alade jaoks. Kõik nimetatud võimukandjad ühes neile alluvate ametnikega määrati ametisse kuninga poolt. Endised valitavad magistraadid ühes nõukogudega säilisid Kreeka linnades kohalikkude omavalitsusasjade ajamiseks.

Riigi-ametkondade kõrval kujunesid välja õue-ametkonnad. Need teenisid otseselt kuningat ja tema perekonda. Siia kuulusid ihukaitse, viinakeldri, köögi ja teiste alade ülemad.

Kuigi hellenistlikud valitsejad osutasid suurt tähelepanu ja vastutulelikkust alluvaile rahvastele, oli nende võim ikkagi rajatud sõjalisele jõule. Selleks nad pidasid alalist sõjaväge, mille tähtsaimaks osaks olid makedoonia ratsanikud ja hopliidid oma rahvuslikkude relvade, pikkade odadega. Selleks arendasid diadohhid ka sõjatehnika senitundmatule kõrgusele. Eriti kuulsaks sai sel alal Makedoonia valitseja Demetrios Poliorketes (s. o. Linnapiiraja). Ta täiendas sõjaväge tehniliste osadega, leiutas liikuvad tornid tõstesildadega, mis võimaldasid ründajaile tõusta linnamüüridele, konstrueeris kiviviskemasinad (katapuldid). Teiselt poolt leiutati ka piiratavate kaitseks igasuguseid vahendeid, nagu seda tegi Archimedes, hävitades Sürakuusa all hulga roomlasi.

Hellenismi vaimne kultuur.

Hellenistlikud usundid. Kreeka linnades, niisamuti nende eeskujul asutatud uutes Idamaa linnades jätkusid vanad kultused endisel viisil. Nende kõrval tekkisid aga ka uued kreeklaste ja kohalikkude elanikkude vastastikkuse lähenemise ja mõjustamise tulemusena. Kõigepealt toimusid idamaistes usundites mõningad uuendused kreeklaste omale lähenemise suunas. Sel uuendatud

kujul levis teatud kultus eeskätt segarahva hulgas. Riiklikud võimud omalt poolt soodustasid sääraste segausundite loomist ja muutsid nad riiklikuks. Nii toimus idamaiste usundite osaline helleniseerumine ja kreeka usundi osaline orientaliseerumine.

Früügias liitus kohalik Suure Ema ekstaatiline kultus Demeteri müstilise kultusega, mille keskuseks muutus Pergamoni linn. Egiptuses liitus Ptolemaioste kaasabil Isis Demeteriga, kuid tema venna ning abikaasa Osirise asemele tuli uus jumal, Serapis, kes vastab umbes kreeklaste Hadesele. Preestrid ühendasid ühe kreeklaste ja umbes vastava idamaise jumala kohta käivad sugemed mütoloogias, kunstnikud lõid sellekohased uued kujud. Valitsejate toetusel korraldatud usundiliste toimingute kaudu tungisid uued jumalad ühes nende kohta loodud müütide ja kujudega rahvamasside teadvusse.

Vastandina Väike-Aasia ja Egiptuse valitsejaile ei teinud Seleukiidid mingisuguseid mööndusi kohalikele usundeile. Nemad olid Apolloni kultuse edustajad puhtal kujul ja selle kultuse keskkohaks muutus Apolloni tempel Antiookias. Nad püüdsid isegi oma alamaid helleniseerida, avaldades selleks neile tarbe korral survet. Sel puhul nad sattusid vastuollu juutidega, kes elasid lühikest aega nende valitsuse all. Et osa juute sattus kaubitsemise otstarbel helleniseeritud linnadesse, nad puutusid seal lähedalt kokku kreeklastega ja võtsid nii mõndagi kreeka usundist ja kombeist omaks. Teine osa juute aga pidas kõvasti kinni vanast usust ja kombeist ja nõudis viimaste täpset täitmist, olles vaenuline kõigele hellenistlikule; nad moodustasid variseride usulis-poliitilise erakonna. Kuid ka juutide usk ei jätnud oma mõju avaldamata teiste rahvaste juures. Vana Testament oli juba tõlgitud kreeka keelde ja leidis mitmel pool poolehoidu oma kategoorilise monoteismiga. Seetõttu tekkis suurtes linnades juudi koguduste ümber juudisõbralikke rühmi muulastest, nn. proselüüte. See juutide ja kreeklaste vastastikune mõjustamine pole ilma tähtsuseta ristiusu tekkimisloos.

Vaadeldes usundi sisulist külge paistab silma, et esikohale nihkub siin s u r m a ja h a u a t a g u s e e l u küsimus, mis seatakse ühendusse usundile toetuvate eetiliste nõudmistega. Et Eleusise müsteeriumid ühes orfismiga asetasid need küsimused oma õpetuse keskkohta, levisid need müsteeriumid hellenismiajal kogu kreeka maailma, Egiptusse, Sitsiiliasse ja Musta mere äärseisse maadesse. Seepärast meeldisid kreeklastelegi mõned idamaised kultused oma salapäraste ning toredate kommetega, oma müstilise alusega, laialdase filosoofilise ja allegoorilise tõlgendamise võimalusega. Kreeka usund muutub seetõttu abstraktsemaks ja kaotab oma ühenduse üksikute linnriikidega. Jumaluse mõiste astub konkreetsete juma-

late asemele, kes aga püsisid kunstis, luules, ametlikus kultuses ja harimatute masside tõekspidamistes. Hellenismiajale iseloomulikud uued vaated jumalale ja usu ühendamine eetikaga valmistasid pinda ristiusu kõrge kõlbelis-usulise õpetuse tekkimisele.

Hellenistlik kirjandus. Kreeka geenius avaldas hellenismiajastul endist loomisvõimet kirjanduse, kunsti ja teaduse alal. Kuid ta seab endale siin uued ajakohased ülesanded ja loob selleks uued vormid. Kõigepealt vabaneb kirjandus usulise kultuse teenistusest ja sekulariseerub. Et kirjanikud seisid vägevate valitsejate kaitse all, siis astub luule sageli nende teenistusse, ülistades nende losside ja parkide ilu, nende pidude toredust ja nende vägitegude hiilgust. Tragöödia taandub ja näitekirjanduse alal nihkub esikohale k o m ö ö d i a. See on inimtüüpide, iseloomude ja ideede komöödia, ta sündmustik on rajatud intriigidele. Selle komöödia silmapaistvaimaks esindajaks on M e n a n d r o s.

Vanade väljasurevate kirjanduslikkude vormide asemele tulevad uued osalt realistliku, osalt idealistliku iseloomuga. Esimeste hulka kuuluvad naermapanevalt kujutatud stseenid igapäevasest elust. Vastandina sellele tekib i d ü l l, mille loojaks oli T h e o k r i t o s Sürakuusast ja milles kujutatakse poeetilisi pilte külaelust, põldudest ja metsadest, karjastest ja põlluharijaist, kaugel suurlinna kärast ja mürast. Sama idülliline joon esineb ka muinasjuttudest ümbertöötatud väikestes poeemides (nn. epüllionides), kus mineviku romantiline idealiseerimine käib käsikäes peene psühholoogilise analüüsi ja elegantse erootikaga.

Sõltumata sisu huvitavusest pandi hellenismiajal palju rõhku vormi täiuslikkusele, mis oli viidud kuni kõrgeima astmeni. Kirjanduslike teoste keel pidi olema rikas, mitmekesine, elegantne; stiil pidi olema peen, painduv ja vastav sisule; värsimõõt — hoolikalt silutud, teaduslike meetodite järgi. Et sääraste nõudmiste täitmine eeldas vastavat ettevalmistust, tekkis isegi kirjaniku-elukutse.

Õige rikkalik oli ka hellenismiaja proosakirjandus. Esikohal seisab siin a j a l o o k i r j a n d u s, millele Aleksander Suure vägiteod ja ka hilisemate aegade sündmused pakkusid rohkesti ainet. Silmapaistvaimaks ajalookirjanikuks osutub siin P o l y b i o s, (elas II ja I saj. vahetusel), kes oma ulatuslikus teoses käsitleb Rooma võitlusi Kartaago ja hellenistlike riikidega. Idamaa rahvaste ajaloo panid kirja kaks helleniseeritud preestrit: egiptlane Manethon ja babüloonlane Berossos.

Viljakuse poolest võistleb ajalooga f i l o s o o f i l i n e k i r j a n d u s. Kõigil kuulsail koolidel, nii akadeemial kui ka lükeionil, epikuurlastel ja stoikutel, olid oma kirjanikud, kes kasustades kõrgele arenenud stiili ja väljendusviisi propageerisid kaasaeglastele

ja jäädvustasid tulevastele põlvedele oma kooli õpetust. Proosastiili aitasid aga arendada veel retoorika-harrastajad. Demokraatia langemisega kaob ka poliitiline kõne, ühes temaga hääbub ka kohtukõne; jääb püsima ainult pidukõne. Kuulsaks sai nii Rhodose retooriline kool (Aischinese poolt asutatud). Ta püüab ühendada asjalikkust ilusa vormiga; olles sunnitud sagedasti piirduma kõne kirjapanemisega, ta aitas stiililiselt välja arendada ilukirjanduslikku proosat, novelli ja romaani eelkäijat.

Hellenistlik teadus ja filosoofia. Kõige hiilgavamaid tulemusi andis hellenismiaja t e a d u s l i k t ö ö. Sellele aitas palju kaasa teadusliku keskuste asutamine Platoni akadeemia ja Aristotelese lükeioni eeskujul. Viimase õpilane Demetrios Phaleronist soovitas Ptolemaios I-le kutsuda ellu riiklik teaduste-asutis. Kuningas teostas selle ettepaneku ja pühendas uue asutise muusadele. Nii sai alguse kuulus Aleksandria muuseum — museion *(museion hedra* = muusade asupaik). Ta sisaldas eneses akadeemia (teadusliku uurimisasutise), ülikooli (õppeasutise) ja raamatukogu. Eriti suureks ja tähtsaks osutus viimane. Esmakordselt oli siia kogutud kogu kreeka kirjandus ja sellele lisaks Idamaa rahvaste oma nii tõlkes kui ka originaalis. Selle korraldamine, katalogiseerimine ja uurimine andis tööd mitmele põlvele. Ptolemaios II ajal tõusis raamatute arv 500 000-ni, Kleopatra ajal isegi 700 000-ni. Ptolemaioste eeskujule järgnesid Seleukiidid Antiookias ja Attaliidid Pergamonis, kus raamatute arv tõusis 200 000-ni. Siinjuures peab küll tähendama, et raamatute all tuleb mõista Egiptuses papüüruslehtedest ja Pergamonis pärgamendist valmistatud rulle, mis on palju väiksemad meie raamatuist. Ptolemaiosed määrasid riigikassast suuri summasid Aleksandria muuseumi ülalpidamiseks, niisamuti andsid nad uurimisvabaduse ametisse pandud teadlastele, mistõttu selle asutise tegevus ületas kaugelt samalaadiliste eraettevõtete oma Ateenas.

Ptolemaios II abikaasaga.

Tänu niisugusele hoolitsemisele tegi ka teadus suuri edusamme. Need üksikud distsipliinid, mille eristumisele pani aluse juba Aristoteles, arenesid nüüd lopsakalt iseseisvaiks teadusteks. Aleksandrias sai matemaatika oma esimese süstematiseerija E u -

kleidese näol, kes lõi geomeetria terminoloogia ja tõestusmeetodid. Aleksandria koolist on tulnud veel Eratosthenes, arvuteooria rajaja, ja vana-aja suurim matemaatik ning füüsik Archimedes, kes lõi numbrisüsteemi, millega võis üles tähendada igasuguses suuruses arvusid. Tema määras ka kindlaks ringjoone ja selle diameetri pikkuse suhte. Füüsika alal ta avastas raskuskeskme, erikaalu, kumerpeeglid ja hüdrostaatika-seaduse. Nende avastuste tõttu ta võis ikka uute masinate tarvituselevõtmisega üllatada roomlasi, kelle vastu ta aitas korraldada Sürakuusa linna kaitset. Hüdrostaatika-seadus võimaldas leiutada ka vesiveski, missugune leiutis ületas oma sotsiaalse tähtsuse poolest kõiki teisi.

Matemaatika ja füüsika edusammud andsid tõuke lähedal seisvate loodusteaduslikkude distsipliinide arenemisele. Nii arvutas Eratosthenes päikese vaatluste järgi kahes kohas Egiptuses maa ümbermõõdu pikkuse ja võttis tarvitusele meridiaanide ja paralleelide võrgu. Aristarchos Samosest väitis, et maa keerleb ümber päikese; sellega ta avastas tõe, mis alles 1800 aastat pärast teda lõplikult kinnitamist leidis. Vana-aja suurim astronoom Hipparchos arvutas maa kauguse päikesest ja kuust ja koostas esimese tähekaardi, millele ta märkis ligi 1000 tähte. Arenenud kaubanduse ja kaubateede tõttu avanes võimalus üritada uurimisreise Araabiasse ja Indiasse, Aafrika ekvatoriaalseisse maadesse ja Põhjamere rannikule. Sealjuures koguti haruldasi loomi ja taimi ja uuriti geoloogilisi nähtusi. Suuri edusamme tegi ka arstiteadus, mida hakati rajama inimese anatoomia ja füsioloogia tundmisele.

Matemaatiliste ja loodusteaduslike distsipliinide kõrval arenesid ka vaimuteadused. Alates sofistide ajast hakati huvi tundma keeleteaduse vastu, kuid filoloogilised ja kirjandusteaduslikud süstemaatilised uurimised osutusid võimalikuks alles Aleksandria muuseumis, kuhu oli kogutud palju sellekohast materjali. Aristarchos Samotraakest pani oma uurimustega Homerose lugulaulude alal aluse kirjanduslikule kriitikale. Käsikirjade kogumine, ümberkirjutamine, tõlkimine, võrdlemine ja analüüsimine tegi kirjandusteaduse tähtsaimaks alaks hellenismiaja humanitaarteaduste hulgas.

Niiviisi osutus Aleksandria esimeseks kohaks, kus hakati toimetama teaduslikke uurimisi uuema aja mõttes. Ptolemaiosed koondasid sinna silmapaistvamaid teadlasi kõigilt aladelt ja võimaldasid neile riigi kulul uurimiste toimetamist. Nende tööde tulemusi kasustab teadus veel tänapäevalgi.

Ainult intellektuaalseim kõigist teadustest, filosoofia, puudus Aleksandrias. Selle asukohaks jäi endiselt Ateena. Samal ajal, kui Aleksandrias rohkearvuline teadlaste-pere toimetas oma uurimisi kõige mitmekesisemail erialadel, loodi Ateena vaiksemais oludes

kaks teineteisele vastupidist maailmavaatelist süsteemi, nimelt e p i k u u r l a s t e ja s t o i k u t e oma. Need tahtsid anda juhtnööre õige eluviisi otsimisel kõigile, kes selle järele vajadust tundsid.

E p i k u r o s, kes elas IV ja III saj. vahetusel, võttis omaks Demokritose materialistliku õpetuse, sest et see kõige enam vabastab inimest hirmust jumalate ja surma ees. Et lõbu on suurim hüve ja valu suurim pahe, tunneb loomulikult iga inimene ise. Küll aga vajab ta näpunäiteid õige lõbu äratundmiseks ja nautimiseks. Igasugune meeleline nauding ei tee veel inimest õnnelikuks, seda teeb ainult täielik hingerahu; viimast aga võimaldab ainult sõprus oma mõtteosalistega. On vaja vooruslikkust selleks, et rõõmu ja kurbust tasakaalu viia ja kanda suuta. Kõige parem on vältida kõike, mis häirib rahutunnet, ja selleks eemalduda muredest ja tülidest; osa võtta avalikust elust tuleks ainult nii palju, kui seda nõuab isiklik hüve. Seega eitas Epikuros ise meelelist naudingut, mida hiljem ta järeltulijad, eriti Roomas, esikohale nihutasid.

Stoikud said oma nimetuse „maalitud stoalt" Ateena turuplatsilt, kus jutlustas Z e n o n, selle õpetuse rajaja. Nende eetika põhimõtted olid järgmised: vooruslikkus pole mitte ainult kõrgeim, vaid ta on ka ainus hüve. Kõik inimese tundmused ja püüded, kõik varad, mida ta hindab, kõik valud ja hädad, mida ta väldib, peavad olema talle ükskõiksed. Õige arusaamine voorusest, mida saavutatakse ainult mõistuspärase tunnetamise kaudu, peab mõjustama tahet ja võimaldama vooruse teostamist. Elu siht on alistuda vabatahtlikult jumalikule maailmakorrale ja elada täielikus kooskõlas loodusega. Selle kõrgeima elusihi taotlemisega saavutab tark täieliku õnne: ainult siis ta on rikas oma vaesuses, vaba — ahelais, õnnelik — haiguses ja isegi surmas. Inimene peab mõtlema ainult sellele, kuidas maailma tervikus, looduses ja ühiskonnas täita seda ülesannet, mis talle osaks on saanud. Stoikute õpetust arendasid mitmed kirjanikud (näit. Panaitios) ja levitasid rändjutlustajad, mõistes hukka üldiselt valitsevaid eluviise ja kehtivat moraali. Nad propageerisid elutarbeist loobumist, mis tegevat inimese sarnaseks jumalatega. Oma karmi eluviisi nõudmisega, loobumisega igasuguseist mõnudest ja kõrge kõlbelise aate taotlemisega rajasid stoikud pinda kristliku asketismi tekkimisele.

Kujutav kunst. Nagu kirjanduses, nii avaldus ka kujutavas kunstis tendents vabaneda usundi teenimisest ja sekulariseeruda. Ehitati küll veel templeid, mõõteilt isegi väga suuri ja üksikosade väljatöötamiselt toredaid, nagu Artemise tempel Efesoses ja Zeusi tempel Ateenas (lõpetatud alles Hadrianuse ajal). Püstitati ka suurejoonelisi marmorist altareid laiade terrasside ja sammastikkudega, nagu Zeusi altar Pergamonis. Kuid hellenismiaja a r h i t e k t u u -

ri iseärasuseks on ikkagi kuningate lossid, harilikult terved ehitiste komplektid peristüülide ja sisemiste aedadega. Sammastikkudes tarvitati toredat korintose stiili, hoone sisemuse kaunistamiseks rohkesti skulptuure ja maale. Kõige selle tõttu moodustasid kuningate lossid ja suurnikkude eramajad elegantsed ja elurõõmsad tervikud. Ehitati suuri linnavalitsuste ja kohtute hooneid, teatreid ja kontsertsaale (nn. odeioneid), gümnasione ja palestraid, staadione ja hipodroome.

Mitte ainult üksikud hooned, vaid ka terved linnad olid ehituskunsti objektiks. Sofistide mõjul alguse saanud ratsionalism leidis ka siin rakendamist. Linnad ehitati kindla plaani järgi, tänavad olid sirged ja ristlesid täisnurgi, turuplatside ja avalike hoonete asend määrati linnade planeerimise üldkavas. Kui varem ainult Pireuse sadam osutus planeeritud linnaks, siis muutus linnade planeerimine hellenismiajal üldreegliks. Eriti paistab selles mõttes silma Priene Väike-Aasias.

Skulptuuri alal üllatab hellenismiajal virtuoosne tehnika ja haruldane mitmekesisus. Siin püütakse luua kolossaalseid teoseid, nagu kuulus Rhodose koloss — jumal Heliose üle 30 m kõrgune pronkskuju Rhodose saarel; püütakse suurejoonelistes kompositsioonides väljendada üliinimlikke pingutusi võitlustes ja kannatustes (Pergamoni altar, Laokooni grupp); samal ajal valmistatakse idüllilisi ja romantilisi stseene ja isegi karikatuure ning groteske. Sakraalse skulptuuri alal tunneme ainult üht uut jumalatüüpi, see on Bryaxise Serapise kuju kurva, mõtiskleva ilmega vastandiks elurõõmsaile ning lahkeile olümplastele varemast ajast. Viimaste eeskujul on siiski hellenismiajal valmistatud nn. Belvedere Apollon ja terve rida Aphrodite (Meelose, Medici jt.) kujusid. Tundeliigutuste ja füüsilise kannatuse väljendusena esinevad tundmatu autori Laokooni-grupp ja Pergamoni kuninga Attalose ülesandel valmistatud mälestusmärgid võitude puhul galaatlaste üle. Umbes samalaadilise, aga reljeefis kujutatud teosena esineb Pergamoni altari suurejooneline friis, mille laskis ehitada kuningas Eumenes II umb. 180 a. e. Kr. oma võitude tähistamiseks. See kujutab jumalate võitlust gigantidega. Nende suurejooneliste ning kõrgeid sihte taotlevate skulptuuride kõrval leiame suure hulga realistlikke portreekujusid ja žanripäraseid kujutisi. Siia kuuluvad igasuguste kalurite ja talunaiste, orjade ja barbarite kujud. Kõik need on võetud igapäevasest elust ja kujutatud realistlikult (näit. poisike hanega).

Antiikaja maalikunst jõuab oma haripunktini Apellese teostes. Vana-ajal ülistati tema Aphrodite pilti, mis kujutab seda jumalatari väljuvana merest. Peale selle ta oli tuntud Aleksander Suure portreemaalijana. Nagu skulptuuri, tungib maalikuns-

tigi realism idüllilise žanri ja maastiku näol. Kuigi vanima aja maalist pole midagi säilinud, võib selle üle otsustada Pompejist leitud fres-

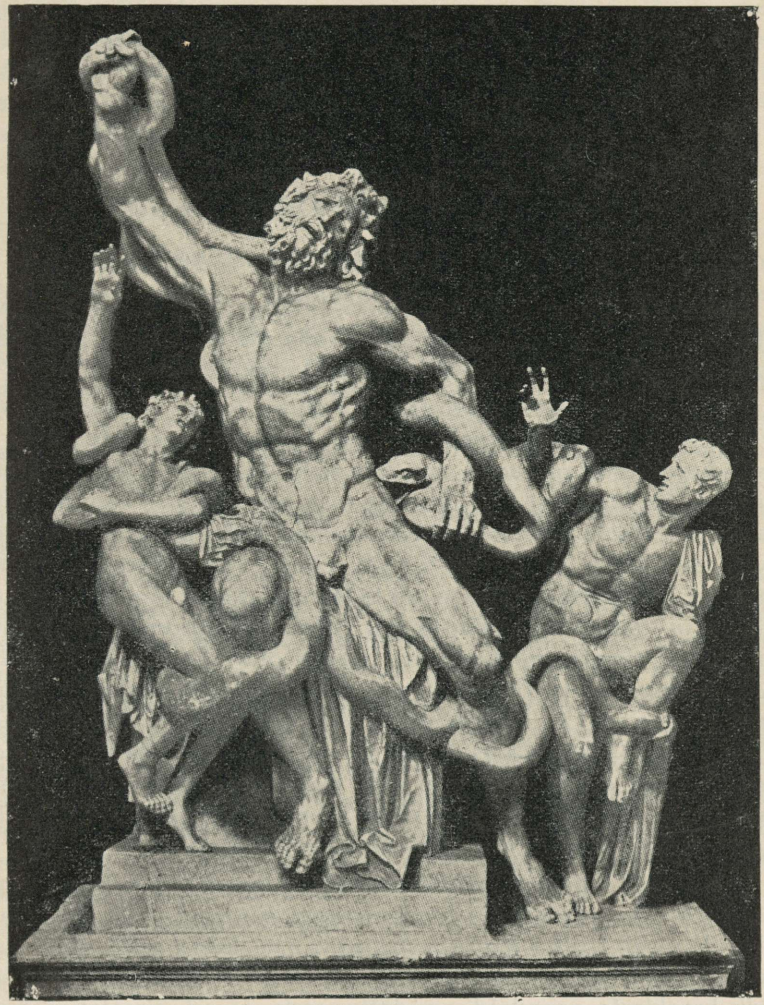

Laokooni grupp.

kode järgi. Täiesti uudisena hakkab hellenismiajal esinema m o s a i i k, s. o. maalide koostamine värvilistest kivikestest. Selle kunsti arenemine toimub juba Rooma ajal.

ROOMA.

MAA JA RAHVAS.

Itaalia geopoliitilised iseärasused.

Samal ajal, kui maad Vahemere idapoolses osas moodustasid ühe kultuurilise terviku, ühinesid ka selle mere läänepoolsed maad Rooma riigi valitsuse all. Selle riigi keskuseks oli Itaalia.

Itaalia jaguneb kolme ossa: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Itaalia. Põhja-Itaalia asetseb Alpi ja Apenniini mägede vahel ja moodustab oma suuremas osas laia ning viljarikka lagendiku, mida niisutab Po (Paduse) jõgi. Et seda maa-ala asustasid vanasti gallialased, nimetasid roomlased seda Gallia Cisalpina'ks, s. o. siinpool Alpe asetsevaks Galliaks. Kesk-Itaaliat läbivad Apenniini mäed rööbiti merega ja jagavad ta läänepoolseks künklikuks tasandikuks ja idapoolseks mäestikuks. Poliitiliselt jagunes läänepoolne tasandik kolmeks maakonnaks; need olid: Etruuria, umbes Arno (Arnuse) jõest Tiberini, Laatsium — selle tasandiku keskel, ja Kampaania, Laatsiumist lõuna pool, kuhu tekkisid juba VIII-I saj. e. Kr. kreeka asulinnad Kyme (Cumae) ja Neapolis. Idapoolses osas asetses niisamuti mitu maakonda, millest olid tähtsaimad Umbria (vastu Etruuriat) ja Samnium (vastu Laatsiumi ja Kampaaniat), mägine maa sõjakate elanikkudega.

Seal, kus Apenniini mäed suunduvad uuesti lääne poole, algab Lõuna-Itaalia nelja maakonnaga: Apuulia ja Kalaabria ida pool, Lukaania ja Bruttium lääne pool. Siin asetses nii Tarentumi (praeg. Taranto) lahe kui ka Türreeni mere ääres hulk kreeklaste asundeid, mistõttu seda maad nimetatigi Suur-Kreekamaaks.

Apenniini mäed jätkuvad ka Messina väina taga Sitsiilia saarel, kus vanasti võitlesid kreeka asunikud kartaagolastega. Kuna Sitsiilia suurem osa jäi lõpuks kreeklaste kätte ja võttis sajandite kestel osa antiikse kultuuri arenemisest, tõrjuti kreeklased teistelt saartelt, Sardiiniast ja Korsikast, algusest saadik välja ja need saared jäidki sellest kõrgest kultuurist eemale.

Maapinna-ehituselt ja kliimalt meenutab Itaalia Kreekamaad. Ainult Itaalia mäed on vähem järsud ja kaljused: neil kasvasid tihedad metsad, leidus palju väga häid karjamaid, mida võis läbi aasta kasustada. Pikast rannajoonest hoolimata on Itaalial vähe loodus-likke sadamaid. Parimad neist olid Genua ja Neapolis lääneran-nikul ja terve rida kreeka asulinnu Tarentumi lahe ääres. Sinnapoole meelitasid kreeklasi viljarikkad Kampaania väljad ja Lõuna-Itaalia jõeorud, niisamuti ehitusmetsad nende ääres olevail mägedel.

Itaalia vanimad elanikud ja nende kultuur.

Nagu arheoloogilistest leidudest nähtub, oli Itaalia asustatud juba vanemal kiviajal. Rikkalikumaid andmeid on säilinud noore-mast kiviajast. Sellele kultuurile on iseloomulikud viimisteldud lihvitud riistad obsidiaanist ja ümmargused, osalt maa sisse kaeva-tud eluhooned keskel asetseva tuleasemega. Selle kultuuri loojaks oli pikapealine vahemere tõugu rahvas, kelle järglasteks peetakse ibeere Hispaanias ja lähemaiks hõimlasteks liguure Põhja-Itaalias ja sikuleid Sitsiilias. Leiud, mis üldiselt meenutavad Trooja vanima ajajärgu omi, lasevad oletada selle kultuuri pärinemist umb. teise aastatuhande algusest e. Kr.

Põhja-Itaaliast tõrjuti kiviaja kultuur välja ühe pronksi tarvitava rahva poolt, kes tuli kirdest. Ta oli oma endistel asukohtadel ela-nud veekogudele ehitatud vaiehitistes ja hakkas ka oma uuel kodu-maal valli ja kraaviga ümbritsetud külades püstitama eluhooneid vaiadele. Need nn. t e r r a m a r e -külad, mida läbib kaks pea-tänavat, üks läänest itta, teine põhjast lõunasse, on ehitatud kindla plaani järgi. Küladest eemal asetsesid nende elanikkude kalmistud, nekropolised, kus olid ridadesse asetatud urnid põletatud laipade tuhaga. Need pronksikultuuri toojad olid aaria tõugu rahvad, kelle järeltulijaiks olid pärastised latiinid. Itaalia idapoolse osa okupeeri-sid neile lähedal seisvad teised nn. i t a a l i k u d (laiemas mõttes — muistse Itaalia rahvaste kogunimi, siin tarvitatud kitsamas mõttes — umb. 1000 a. e. Kr. Itaaliat asustanud indo-euroopa suguharud) — umbro-sabellid ja samniidid. Viimased tõid Apenniini poolsaarele raua-aja kultuuri.

Itaalikud ei saanud aga segamatult olla Apenniini poolsaare peremeesteks ja seal arendada oma algupärast kultuuri, eriti ranna-äärseis maades. I aastatuhande algul tulid poolsaarele etruskid, kes tõrjusid itaalikud mägedesse või allutasid endile. Lõunapool-seile rannamaadele asusid VIII-l saj. e. Kr. hellenid. VI-l saj. ilmu-sid Po madalikule põhja poolt keldid (gallialased) ja tõrjusid sealt etruskid välja.

Etruskid olid tundmatu päritoluga rahvas, kelle kultuuri kohta on säilinud õige palju arheoloogilisi andmeid kalmeis ja linnade varemeis VII—III saj. e. Kr. Nad asutasid suuremate, osalt mereäärsete linnade liidu. Selles liitriigis moodustasid etruskid kõrgeima kihi, kelle jõukus oli rajatud viljarikka maapinna, niisamuti vase- ja rauamulla kaevanduste kasustamisele; ka oli neil arenenud metalli- ja tekstiiltööndus ja merekaubandus kreeklaste ja kartaagolastega. Kaubandus oli lähedalt seotud meriröövlite tegevusega. Tööjõu moodustasid etruskidel allaheidetud liguurid ja itaalikud. Riigi eesotsas seisid varemail ajul kuningad, hiljem valitud magistraadid, aristokraatlike suguvõsade liikmed. Etruskide usund kujutas mingisugust segu Väike-Aasia ja Itaalia vanimate rahvaste usundeist ja oli õige sünge iseloomuga. Nagu nähtub haudkambrite seintel ja vaasidel leiduvaist maalinguist, tegeles kõrgeim seisus spordi, küttimise ja usuliste pühade pidamisega. Etruskide ekspansioon arenes nii merel kui ka maal. Merel nad teotsesid piraatidena, ei soetanud endile asumaid, vaid takistasid kreeklaste asundite levimist Sardiinia ja Korsika saarele. Seepärast sõbrustas nendega kreeka kolooniate alaline võistleja Kartaago, kes oskas kasustada Etruuria sadamaid oma huvides. Mandril levis etruskide võim VI-I saj. e. Kr. Po jõest kuni Kampaaniani; mõne aja valitsesid nende kuningad ka Laatsiumi ja Rooma üle. Etruskide ekspansioonile tegi lõpu kahe rahva majanduslik, poliitiline ja kultuuriline tõus. Need olid samniidid ja latiinid.

Samniidid olid karjakasvataja rahvas, kes elas mägedes ja kel polnud linnu. Nende suguharud olid omavahel liitunud, moodustades õige tunduva jõu. Nende ekspansioonivahendiks oli „püha kevad": kõik teatud aastal sündinud inimesed pidid täiealiseks saamisel välja rändama, et uusi karja- ja põllumaid otsida. Puutudes V-I ja IV-I saj. kokku kreeklastega, nad laenasid neilt mõndagi, nagu sõjalise taktika, ehteasjade ja vaaside valmistamise jne. Kui neil õnnestus tõrjuda Kampaaniast välja etruskid ja vallutada sealsed linnad, arenes seal omapärane hellenismi haru, kreeka-samniidi kultuur. Neil läks küll korda seisma panna etruskide liikumine lõuna poole, kuid Lõuna-Itaaliat nad siiski ei suutnud vallutada. Nad ei saanud jagu suuremaist linnadest nagu Tarentum ja Neapolis; nende peamisteks vastasteks olid neil aladel Sürakuusa türannid.

Rooma algus.

Laatsium ja Rooma linna tekkimine. Laatsium oli ainus läänepoolne maakond, kus itaalikud polnud mererannast eemale tõrjutud. Selle põhjuseks oli ühelt poolt asjaolu, et Laatsiumi tasan-

dikul olid malaariasood, mille harimine nõudis väga suurt vaeva, ja nende taga mägedes elasid poolmetsikud rahvad, volskid ja sabiinid. Teiselt poolt ristlesid siin etruskide ja kreeklaste huvid, mistõttu Laatsium muutus erapooletuks maaribaks kahe huvipiirkonna vahel. Laatsiumi majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele aitas kaasa läbikäimine ja kokkupuutumine sääraste ettevõtlikkude rahvastega nagu kreeklased, etruskid ja kartaagolased. Maaharimine raskeis tingimustes tegi latiinidest sitke ning kodumaad armastava rahva.

Esimesed linnataolised asundid tekkisid siin küngastel, eriti jõe kaldal. Nii on alguse saanud ka R o o m a linn Palatinuse künkal Tiberi kaldal mägedest tulnud karjaste kogukonnana (muistendi järgi 753. a. e. Kr.). Varsti ta ühines sabiinide kogukonnaga Quirinalise künkal. Kahe kogukonna liitumisest alguse saanud dualism andis end Rooma linna elus ka hiljem tunda: mägedel asuvad põlised roomlased *(montani)* erinesid oma usuliste traditsioonide poolest küngastel asuvaist sabiinide järglastest *(collini)*. Roomlaste ja sabiinide kogukonna liitumise järel hakkas Rooma domineerima Laatsiumi lagendikul ja vallutas vanima kohaliku linna Alba Longa.

Riiklik kord uues riigis sarnles väga Kreekamaa ahhailaste (Homerose-aegse) riigikorraga. Riiki valitses k u n i n g a s (muistendi järgi 7 kuningat kahe ja poole sajandi kestel) tähtsaimate sugukondade v a n e m a t e abil. Viimased kandsid nimetust *senatores* või *patres* ja moodustasid s e n a t i-nimelise nõukogu *(senatus)*. Ühiskondliku elu algrakukeseks oli p e r e k o n d *(familia)*, kuhu kuulusid kõik isa piiramatu võimu all olevad lapsed ja lapselapsed ühes oma naiste ja isegi orjadega. Kõik, kes olid või pidasid end ühe esiisa järglasteks, moodustasid s u g u k o n n a *(gens)* Nende kuuluvus sellesse oli tähistatud ühise sugukonnanime kandmisega (näit. Julius — Juluse järglastel, Tullius — Tulluse järglastel). Neid Rooma põliseisse sugukondadesse kuuluvaid isikuid nimetati p a t r i i t s i d e k s, s. o. tuntud esiisade järglasteks. Patriitse kutsuti aeg-ajalt kuningate poolt r a h v a k o o s o l e k u i l e, kus neile tehti teatavaks vanemate-nõukogu (senati) otsused tähtsaimais asjus (sõda, rahu, surmaotsused jne.). Patriitsidele kuulusid maad ja nemad võtsid täisrelvastuses osa riigi kaitsmisest. Nad jagunesid päritolult kolme t r i i b u s s e ja iga triibus poliitiliste asjade ajamisel ning usuliste toimingute korraldamisel 10 k u u r i a s s e. Nendest sõltusid k l i e n d i d, hiljemini Rooma asunud ja seepärast põliseisse perekondadesse mitte kuuluvad elanikud. Nad seisid patriitside kaitse all ja kuulusid sõjaväkke abijõududena.

Rooma tõus. Kuningate ajajärk. Rooma kiiret tõusu soodustas ta asend Tiberi suudme lähedal (umb. 25 km merest) ja Etruuria naabruses. Esimese asjaolu mõjul kujunes Rooma kaubavahetuse keskuseks, kuhu saadeti kaubad Tiberi ülemjooksult ja kuhu jõudsid kreeka ja foiniikia laevad mere poolt. Seetõttu kujunes Rooma ka Etruuria võistlejaks just sel ajal, kui Etruuria ekspansioon jõudis oma haripunktini. Rooma tõmmati kaasa Etruuria linnade liitu ja Roomas valitses mõne aja Tarquiniuste dünastia. Tänu etruskide valitsusele muutus Rooma karjaste ja põlluharijate külast niisamasuguseks linnaks, nagu seda olid Etruuria linnadki: ta ümbritseti müüriga, ta laiendas oma kaubasidemeid kartaagolastega ja hakkas nõudlema Laatsiumi pealinna kohta. Kuid see etruskide dünastia kukutati Tarquinius Superbuse (Uhke) ajal Rooma aristokraatia poolt. Sellele järgneva võitluse ajal etruskidega koondas Rooma Laatsiumi kogukonnad lõplikult enda ümber, saavutades hegemoonia nende suhtes, ja muutus iseseisvaks riigiks. Sellest ajast peale hakkas etruskide võim langema. Po madalikust tõrjuti nad välja gallialaste poolt. Etruskide soost kuningate eemaldamisega algas Rooma vabariigi aeg (a. 510 e. Kr.).

ROOMA VABARIIK

(a. 510—30 e. Kr.).

Rooma riigi laialdumine.

Itaalia vallutamine. Vabariigi aeg on Rooma riigi järjekindla tugevnemise ja laialdumise aeg, mil ta kasvas väikesest linnriigist suureks maailmariigiks. See paisumine ei toimu kuigi kiiresti, ta läheb samm-sammult, aga haruldase järjekindlusega. Roomal tuli kaua ja palju võidelda lähemate ja kaugemate naabritega. Terve V saj. kulus võitlusteks etruskide, sabiinide ja volskidega. Eriti raskeks kujunes siin võitlus etruskide linna Vejiga, mille võitmine Camilluse poolt tegi Rooma ka Etruuria peremeheks. Siis aga kerkis esile uus hädaoht gallialaste näol, kes ilmusid Rooma linna, põletasid selle maha, lõid roomlasi Allia lahingus (a. 387 e. Kr.) ja võtsid linnalt suure lunaraha.

IV-l saj. e. Kr. puutusid roomlased kokku juba Lõuna-Itaalia rahvastega, muude seas ka kreeklastega. Vahepeal eemaldusid liidust Roomaga latiinid. Raske võitluse järel läks roomlastel korda lüüa neid ja ühendada nende maad täiesti Roomaga (a. 338 e. Kr.). Ühes sellega võimaldati latiinidele saada Rooma kodanikeks. Pärast latiinide alistamist algas võitlus samniitidega. Tuli pidada 50 aasta kestel kolm pikka ning rasket sõda, et samniitidest jagu

saada. Pärast otsustavat lahingut Sentinumi juures (Umbrias) sunniti kõik Samniumi linnad ühinema Roomaga ja andma osa oma maadest roomlastele. Need maad tunnustati riigimaadeks ja jagati täieõiguslikele kodanikele. Gallialased, kes vahepeal olid uuesti tunginud lõuna pocle, sunniti taganema Po madalikku.

Pärast teist sõda samniitidega oli järg kreeklaste käes. Tarentumi (Tarase) linn astus võitluseks roomlastega liitu Lõuna-Itaalia rahvastega ja kutsus appi Epeirose kuninga Pyrrhose, kes tahtis käia Aleksander Suure jälgedes. Esialgseist võitudest hoolimata ei õnnestunud tal päästa kreeka asulinnu. Tarentumi kaotus a. 272 viis kõik linnad Rooma valitsuse alla. Samal ajal aga sattus ka Rooma kreeka kultuuri mõju alla.

III saj. esimesel poolel muutus Rooma juba suureks riigiks ja hakkas mängima teatud osa haritud maailma rahvusvahelises elus. Ta kujunes Itaalia rahvaste ja linnade poliitiliseks keskuseks ja tõusis ühtlasi tugevaimaks riigiks Vahemere ääres. Ta jõud oli rajatud kodanike kindlale sõjaväelisele organisatsioonile ja demokraatlikule korrale, samal ajal kui kõik teised suuremad riigid kasustasid palgavägesid. Rooma vabariiki kui rahvusvahelist jõudu hakkasid nüüd arvestama hellenistlikud riigid. Temaga püüti astuda vahekorda, mis oleks olnud ühel või teisel viisil kasulik. Kõige rohkem jälgis Rooma tõusu Kartaago, lähem suurriik Vahemere lääneosas.

Maade vallutamine väljaspool Itaaliat. Kuni III sajandini oli Kartaago Roomaga liidus olnud, nagu varem Etruuriagagi. Roomal polnud laevastikku ja seetõttu ta polnud Kartaagole kardetav. Viimane oli sajandite kestel võidelnud kreeklastega ja vajas nende vastu liitlasi. Asjaolud muutusid, kui Lõuna-Itaalia sadamad siirdusid Roomale ning Tarentumi ja Neapolise huvid muutusid Rooma huvideks. Kartaagos saadi aru, et Rooma lääne-kreeklaste valitsejana peab end segama Sitsiilia saatusse, ühtlasi toetama selle saare kreeklasi võitluses nende põlise vaenlase Kartaago vastu. Ühe teise Kartaago võistlejaga, Massiliaga (kreekl. Massalia, praeg. Marseille), oli Rooma juba varem liitu astunud.

Samniitidest koosnevad palgasõdurid olid vallutanud Messana Sitsiilias. Nende nn. mamertiinide röövretked ja võitlused Sürakuusaga sundisid ühelt poolt kartaagolasi, teiselt poolt roomlasi segama endid Sitsiilia asjadesse. Sõjaväeliselt olid kummalgi riigil oma paremused: Kartaago omas head laevastikku, ilma milleta algavas sõjas polnud midagi ära teha, hellenistliku sõjatehnika kohaselt varustatud palgasõdureid, relvastatud elevante ja sõjakaid liitlasi Numiidiast; Roomal olid teadlikest kodanikest koosnev ning endistes sõdades hea väljaõppe saanud jalavägi ja ustavad liitlased

Itaalias. Otsustaval momendil ühines Roomaga Sürakuusa, pakkudes soodsa baasi sõjategevuse arendamiseks Sitsiilias.

Nii algas esimene Puunia sõda (a. 264—241). Roomlased vallutasid kohe alguses suurema osa Sitsiiliast ja hakkasid pärast ehitama laevu, varustades neid sildadega, mida võis langetada vaenlase laevale. Nad saavutasid merel mitu võitu kartaagolaste üle ja nende konsul Regulus tegi isegi katset tungida Kartaagole kallale Aafrikas. Kuid vahepeal oli ka Kartaagol edu ja torm purustas Rooma laevastiku. Seetõttu veniski sõda pikale. Lõpuks olid kartaagolased sunnitud tegema rahu, loovutades Roomale Sitsiilia, mis sai seega esimeseks provintsiks (peale Sürakuusa).

Varsti selle järel vallutasid roomlased ka Põhja-Itaalia, Sardiinia ja Korsika. See oli Kartaagole suureks kaotuseks, sest ta sai neilt saartelt vilja, rauda ja vaske. Seepärast ta hakkas otsima endale kompensatsiooni Hispaanias. Kartaago edusammud Hispaanias sundisid ka roomlasi otsima seal liitlasi, keda nad leidsid kreeka asulinna Saguntumi näol. Kartaago noor väepealik Hannibal aga vallutas Saguntumi. See sai teise Puunia sõja põhjuseks (a. 218 e. Kr.). Et mitte anda roomlastele võimalust sõjategevuseks Hispaanias või Aafrikas, võttis Hannibal ette julge retke üle Püreneede ja Alpide Itaaliasse. Roomlased said mitmes lahingus lüüa (Trebia, Ticinuse, Trasimenuse järve ja Cannae juures) ja Hannibalil õnnestus siirduda Lõuna-Itaaliasse, kus ta lootis leida liitlasi. Latiinid ja suurem osa teisi rahvaid jäid aga Roomale ustavaks. Oma sõjataktikas püüdsid roomlased isoleerida Hannibali kodumaast ja liitlastest. Selleks neil tuli vallutada Sürakuusa, kus türann Hieron II oli nõustunud toetama Hannibali (linna kaitses kuulus matemaatik Archimedes, kelle Rooma sõdurid pärast linna vallutamist tapsid). Hannibalist ei saanud aga roomlased enne jagu, kui nende väepealik Scipio (Africanus) viis sõjategevuse üle Aafrikasse, kus ta leidis liitlase Numiidia näol. Pärast Scipio võitu Hannibali üle Zama lahingus tehti rahu (a. 201): Kartaago pidi loovutama oma maad Hispaanias, hävitama oma laevastiku ja vabastama kõik alistatud maad Põhja-Aafrikas. Sellega lõppes Kartaago kaubanduslik hegemoonia Vahemerel ja senine mereriik muutus eeskätt põllumajanduslikuks riigiks.

Kuid Kartaago põllumajandus hakkas varsti tegema kiireid edusamme. Eriti arenes õli- ja viinapuude kasvatamine ning nende saadustega kauplemine. Selles suhtes põrkasid Rooma riiki juhtivate suurmaapidajate huvid kokku Kartaago omadega. Itaalia hakkas ise välja vedama aiandussaadusi, et osta Aafrikast odavat teravilja, millest ta tundis puudust. Seepärast hakati Roomas nõudma

Kartaago täielikku hävitamist. Need asjaolud põhjustasid kolmanda Puunia sõja (a. 149—146). Selles sõjas hävitati Kartaago lõplikult, ta maa-ala liideti Roomaga Aafrika-nimelise provintsina, kuna maad osteti või renditi rooma suurmaapidajate poolt.

Hellenistlikkude riikide suurem osa püüdis säilitada jõudude tasakaalu. Väiksemad riigid kartsid Makedoonia kuningat Philippos V-t ja Süüria kuningat Antiochos III-t, kes avaldasid imperialistlikke püüdeid, ja otsisid liitu Roomaga. Viimane kasustas juhust, võitis oma liitlaste (Pergamoni, Rhodose ja Aitoolia liidu) abil Makedoonia ja kuulutas Kreekamaa iseseisvaks. Ta ei seganud end Kreeka ega teiste hellenistlike riikide sisemistesse asjadesse ja nõudis sedasama Antiochoselt. Viimane aga, ässitatud ta juures viibiva Hannibali poolt, alustas sõda Kreekaga, sai roomlastelt lüüa ja oli sunnitud oma kavatsustest loobuma. Sellega kujunes Rooma tasakaalu hoidjaks ja kaitsjaks idapoolseis maades. Sellena kisti teda kreeklaste endi poolt nende sisemistesse tülidesse, mis ta lahendas harilikult jõukamate kihtide kasuks. Nii harjus Rooma Kreeka riikidelt nõudma oma tahte täitmist. Mõnikord leidsid roomlased vastupanu ja olid sunnitud alustama sõjategevust. Sõdade tagajärjel kukutati esialgu kuningate valitsus Makedoonias ja seati sisse vabariiklik kord, pärast aga muudeti Makedoonia Rooma provintsiks. Umbes samal ajal (a. 146 e. Kr.) likvideeriti Ahhaia liit ja hävitati Korintose linn; Kreekamaa võeti Rooma ülemvalitsuse alla, säilitas aga linnade omavalitsuse.

Pergamoni riik oli juba varem sattunud Roomast sõltuvusse ja ta viimane kuningas pärandas kogu oma riigi Roomale (a. 133 e. Kr.). Kui aga Roomas algasid kodusõjad II ja I saj. vahetusel, tekkis Väike-Aasias liikumine Rooma vastu. Selle etteotsa astus Pontose kuningas Mithridates VI Eupator, kelle algatusel tapeti maha kõik roomlased Väike-Aasias ja saartel. Temaga ühinesid Kreekamaa ja kreeka asulinnad Musta mere põhjarannikul, moodustades uue hellenistliku suurriigi. Kodusõdade tõttu venis Rooma võitlus Mithridatesega pikale ja alles Pompeiusel läks korda lõpetada sõda 63. a. e. Kr. Peale Pontose liideti Roomaga ka nõrgenenud Seleukiidide Süüria. Rooma riigi idapoolseks piiriks sai Eufrati jõgi.

Nii kujunes Rooma suureks maailmariigiks, kellel polnud võistlejat ei läänes ega idas. See asjaolu osutus mõõduandvaks terve inimkonna ajaloole, tõi aga ühtlasi Rooma majanduslikku, sotsiaalsesse ja kultuurilisse arenemisse uusi tegureid, mis andsid ta elule uue ilme.

Rooma majanduslik areng.

Väikepõllupidamine. Itaalia oli oma looduse poolest p õ l l u t ö ö m a a ja põlluharimiseks olid seal pinnaselised eeldused soodsamad kui Kreekas. Itaalikud olid põlluharijad juba sel ajal, kui nad asusid Apenniini poolsaarele. Põlluharijad moodustasid Rooma riigis kandva ning juhtiva rahvakihi. Esialgu olid maad tervete sugukondade valduses; kuningas Servius Tulliuse ajal nad aga esinesid juba üksikute kodanike omandina. Külvati peamiselt teravilja, kasvatati viinapuid ja hiljem ka õlipuid. Põldu harisid kodanikud ise, kasustades seejuures oma perekonna liikmete ja väheste orjade abi. Cincinnatus, keda adra tagant kutsuti diktaatoriks samniitide sõja ajal, on jäädvustatud ajaloos vanima aja kodaniku tüübina.

Suurmaapidamise algus ja selle tulemused. Sõjad ja võidud tõid muutusi nii põllupidamisviisidesse kui ka maakasustamisse. Sõda osutus Roomale mitte ainult poliitiliseks, vaid ka majanduslikuks ürituseks. Riik võttis alistatud rahvastelt osa, harilikult ühe kolmandiku, nende maadest, moodustades sellest ü h i s k o n d l i k u d m a a t a g a v a r a d, nn. *ager publicus*'e. Need jagati täieõiguslikele kodanikele põliseks tarvitamiseks. Mida rohkem Rooma pidas sõdu ja vallutas maid, seda suuremaks kasvas see maatagavara, niisamuti aga ka üksikute kodanike käes olevad maa-alad. Sõjad rikastasid ka teisiti (näit. sõjasaagi kaudu) juhtivail kohtadel olevaid isikuid; sel teel kogutud kapitalid mahutati jällegi maadesse. Neid renditi riigilt või osteti väikemaapidajailt, kes, viibides pikemat aega sõdades, pidid jätma oma maad harimata ja seetõttu vaesusid. Selle arengu tulemuseks oli suurmaapidamise tekkimine Roomas. Neid nn. l a t i f u n d i u m e ei saanud enam oma koduste jõududega harida. Sõjad tulid appi ka tööjõudude soetamisel, andes suurel arvul orje. Mida suuremaks kasvasid üksikute perekondade käes olevad maa-alad, seda enam hakati tarvitama põllutöös orjade tööjõudu. Sellest tekkinud pahesid sotsiaalses elus püüti vabariigi lõpu poole kõrvaldada m a a r e f o r m i g a, mille ülesandeks oli uuesti elustada väikemaapidamist. Need reformid õnnestusid ainult osaliselt, nii et valitsevaks maapidamisviisiks jäi ikkagi suurmaapidamine.

Muutused maakasustamises olid tingitud sellest, et isikud, kes oma varanduse olid mahutanud maasse, püüdsid sellest ka suurimat tulu saada. Hakati kasvatama neid saadusi, mis müümisel andsid suurimat tulu; kasulikuks kaubaks osutusid viin, õli ja karjasaadused (näit. lambavill). Kreeklastelt Lõuna-Itaalias õpiti neil aladel nii mõndagi juurde. Sõjad pidid soetama ka turgusid väljaveoks.

Teine ja kolmas Puunia sõda olid Roomale tähtsad selles mõttes, et nad hävitasid Kartaago kui võistleja viina- ja õlikaubanduse alal läänepoolseil turgudel. Peale selle andsid need sõjad Roomale viljakandva Põhja-Aafrika, kust hakati sellest ajast peale tooma Itaaliasse odavat teravilja. Itaalias aga siirduti järjest enam karjakasvatamisele.

Tööndus. Võrreldes põlluharimisega polnud tööndus osatähtsus Itaalia majanduselus kuigi suur. Tootmine rahuldas eeskätt kodumaa tarbeid. Ainult mõned tööndusharud olid Itaalias juba vanasti tuntud iseseisva tulundusalana. Nii veeti Etruuriast välja pronksasju, Lõuna-Itaalias toodetud savinõud hakkasid IV-l saj. välja tõrjuma seni Atikast imporditavaid keraamikatooteid ja Apuulia lambavill ühes sellest valmistatud kangastega sai II-l sajandil kuulsaks.

Kaubandus oli seevastu tähtsaks jõukus-allikaks ja Rooma valitsus hoolitses kõigiti selle majandusala arendamise eest. Ta ehitas teesid, mida nimetati nende rajajate tsensorite nimede järgi (näit. *via Appia, Flaminia, Aemilia*) ja võitles meriröövlitega. Oma kaubanduse arendamise huvides ta taotles võistlevate linnade (Kartaago, Korintose jne.) hävitamist. Ühendades suure osa kultuurilisest maailmast, ei loonud Rooma kuski sisemisi tollipiire. Pärast Rooma riigi langemist pole Euroopa kunagi näinud nii suurt vabakaubanduslikku maa-ala. Vabariigi lõpu poole olid tähtsaimaks kaubaaineks orjad, keda saadi Rooma asevalitsejate alatiste sõdade kaudu naaberrahvastega. Orjakauplemise keskusena esines Deelose saar. Ühes kaubandusega arenesid ka p a n g a n d u s ja b ö r s i d: Januse väravate juures Roomas sõlmiti igasuguseid lepinguid ja tehinguid.

Riigimajanduses esinesid tuludena 1) maade vallutamise kaudu saadud riigivarandused, nagu metsad, kaevandused, kalapüügikohad, karjamaad, mida kasustati renditamise teel, 2) tollimaksud sisseveetavailt kaupadelt, 3) tulud provintsidelt isikumaksu *(stipendium)* või tulumaksu *(decumana,* kümnis) näol. Otseseid maksusid Rooma kodanikud ei maksnud, küll aga kandsid nad isiklikult igasuguseid kohustusi riigi vastu, niisamuti nõuti neilt vahel sõdade ajal erakorralisi makse. Maksude võtmine toimus maksurentnike *(publicani)* kaudu.

Riigikuludena esinesid administratsiooni ja sõjaväe ülalpidamine provintsides (toimus küll provintsidest saadud tulude arvel), teede, sildade, veevärkide ja avalikkude hoonete ehitamine. Teatud summasid andis riik ka pidustuste ja lõbustuste korraldamiseks; need olid aga nii väikesed, et ametnikud, kelle ülesandeks oli pidude korraldamine, pidid omalt poolt suurema osa juurde lisama,

eriti juhul, kui nad tahtsid sel teel hankida endale populaarsust. Sellest levis Roomas nõue rahva kostitamise ja lõbustuste järele *(panem et circenses)*.

Sotsiaalsed vahekorrad.

Seisuste võitlus. Nagu juba kuningate ajal, jagunes rahvas ka Rooma vabariigis kahte seisusse. Need olid patriitsid (põliste rooma perekondade liikmed ja seega tuntud esiisade järglased) ja plebeid *(plebs)*, s. o. tundmatu päritoluga mass, hiljemini Rooma asunud või allaheidetud naabermaade elanikud. Need seisused erinesid teineteisest päritoluga antud õiguste poolest. Ainult patriitsidel oli õigus osa võtta riigivalitsuse organite (magistraadid ja senat) tegevusest ja saada kasustamiseks ühismaid *(ager publicus)*. Esialgu polnud plebeide arv kuigi suur. Ent Rooma linna tähtsuse kasvamisega siirdus sinna mujalt rohkesti kaupmehi ja käsitöölisi; riigi paisumisega Laatsiumi piirides kasvas ka kodanike arv. Samal ajal oli vaja suurendada sõjaväge võitluseks kaugemate naabritega; selleks hakati kasustama plebeide abi. Loomulikult hakkasid plebeid, kes sellest ajast peale valasid oma verd Rooma kaitseks ja kasvamiseks, nõudma endile ka patriitside omadega võrdseid õigusi, eeskätt osasaamist ühismaadest. Nii algas seisuste võitlus, mis kestis umbes 200 aastat. Esialgu ei tahtnud patriitsid midagi oma eesõigustest loovutada; küll aga lubati plebeidele organiseeruda oma huvide kaitseks ja valida endi seast erilisi ametnikke, rahvatribuune. Viimastel pidi olema õigus tühistada iga magistraadi korraldust ja isegi seisma panna senati otsust (veto-õigus) juhul, kui nad leidsid selle plebeidele kahjulikuks. Rahvatribuunide abil õnnestus plebeidel saavutada seaduste kirjapanek ja väljakuulutamine (12 tahvli seadused, a. 451), niisamuti patriitside ja plebeide vaheliste segaabielude seaduspäraseks tunnustamine. Need asjaolud, veel enam aga ühised huvid riigikaitse alal, viisid seisused teineteisele lähemale. Eriti mõjus siin kaasa gallialaste pealetung Roomale IV saj. alguses. Patriitsid muutusid pärast seda järeleandlikumaks ja a. 366 avati plebeidele juurdepääs ka konsuli- ja preestri-ametisse. Et senat koosnes endistest kõrgemaist ametnikest, võisid plebeid nüüd pääseda ka senatisse. Samal ajal hakati plebeidele võimaldama osasaamist ühismaadest. Aastal 300 valiti esimene plebei ülempreestriks *(pontifex maximus)*. Seoses kättevõidetud õigustega pidid plebeid ka teenima sõjaväes ühistel alustel patriitsidega, nimelt vastavalt oma sissetulekuile. Kõige rikkamad moodustasid ratsaväe; kõik teised jagunesid relvastuse järgi viide liiki; isikud, kellel polnud sissetulekuid maadest, teenisid sõjaväes töölistena.

HIND 2 KROONI

A- 10671

Dupium

2. VIHK

J. MADISSON – G. NEY –
P. TARVEL – J. KONKS

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

I

EESTI KIRJANDUSE SELTS

A-1067 1

Klassivõitlus. Plebeide patriitsidega üheõiguslikuks saamine pani aluse selle tugeva, üksmeelse ja ühtlase kodanikkonna ning kodanikest koosneva rahvaväe kujunemisele, mille abil osutus võimalikuks Itaalia vallutamine ja edukas sõda Kartaagoga. Kuid samal ajal, kui kadusid endised seisuslikud vaheseinad, tekkisid uued sotsiaalsed kihid. Kuigi iga kodanikku võis valida riigiametisse, kujunes aegamööda võrdlemisi väike rühm, kelle kätte koondus riigi tegelik juhtimine. Need olid perekonnad, kelle liikmed olid põlvest põlve olnud igasuguseis auametеis, aastakümnete kestel võtnud osa senatist ja seetõttu omandanud suured kogemused riigivalitsemises. Nendel oli ka teadmisi maade ja rahvaste kohta, kellega Roomal oli sõbralikke ja vaenulisi kokkupuuteid. Teiselt poolt olid need perekonnad ka aineliselt kindlustatud ja võisid takistamatult pühenduda riigiasjadele.

Nii kujunes alatistest riigijuhtidest ja nende järglastest koosnev nobiliteet ehk senati-seisus *(ordo senatorius)*. Selle ümber koondusid rohkearvulised kliendid. Endiselt kaitses patroon oma klienti kohtus, klient aga oli kohustatud patrooni teatud juhtumeil aineliselt toetama. Klientide suur arv polnud patroonile mitte ainult auks, vaid ka kasuks, sest kliendid hääletasid rahvakoosolekuil oma patrooni poolt ja tegid tema huvides kihutustööd. Ka plebeide hulgas olid olemas kliendid ja patroonid: mõjurikkad plebeid, keda valiti rahvatribuunideks või teistesse auametеisse, säilitasid oma sidemed plebeide massidega ka pärast ametiaasta lõppu. Nemadki kuulusid nobiliteeti ja harjusid etendama juhtivat osa riigielus. Kuigi riigiametid olid tasuta, nad võisid kaudselt siiski tulu tuua, nimelt juhtumeil, kui kõrgemad ametnikud juhtisid sõjategevust vaenlaste maades või tegelesid provintside valitsejaina. Nii käis käsikäes auga aineline kasu, mis aitas süvendada arenevaid klassivahesid.

Nooblid *(nobiles)* olid kõigepealt suurmaaomanikeks. Seistes valitsemisorganite eesotsas, nad võisid koondada endi kätte latifundiumid. Seejuures oli aga neile isegi seadusega keelatud äritegelemine ja riigitulude rendilevõtmine. Samal ajal vajas riik inimesi, kes oleksid rendilevõtmise kaudu ekspluateerinud riigi kätte langenud kaevandusi, karjamaid ja teostanud maksude võtmist provintsides. Niisuguses äritegevuses kujunes omaette rahvaklass, kes nobiliteeti ei kuulunudki, aga oma jõukuselt võis sellega vabalt võistelda. Selle klassi iseärasuseks ühiskondlikus elus oli osavõtmine sõjaväest ratsanikena. Neist tekkis aegamööda ratsanikuseisus *(ordo equester)*, kellel olid mõnesugused erilised seaduses fikseeritud õigused ja kohustused.

Bibliotheca Universitatis Tartuensis 1938:022

Mida suuremaks kasvasid nimetatud rikkamate klasside varandused, seda suuremaks läks lõhe nende ja varanduseta kodanike vahel. Väikepõllupidajad, kelle maapidamine laostus pikkade sõdade ajal, kaotasid oma maad, muutusid suurmaapidajate rentnikeks ja töölisteks või rändasid linna, kus nad hakkasid nooblite klientideks ja elatusid teatud määral oma hääleõigusest rahvakoosolekuil. Ilmudes tsensori juurde varanduseloenduse puhul, nad võisid esitada talle ainult oma perekonna ühes lastega *(proles)*, mistõttu neid hakatigi hüüdma proletaarlasteks.

Rööbiti proletariaadi kasvamisega suurenes Roomas ka orjade arv: iga sõda tõi neid juurde. Sõjad Hispaanias ja Makedoonias kujunesid peaaegu orjade püüdmiseks. Vaba tööjõud tõrjuti nüüd põllumajandusest ja tööndusest välja, kuna orje hakati hindama ja rakendama töövahendina. Sitsiilias, kus suurmaapidamine oli kõige enam arenenud, puhkes II-l saj. e. Kr. suur orjade mäss, esimene suurem sotsiaalrevolutsiooniline liikumine antiikajal. Orjad organiseerusid tervel saarel, vallutasid peaaegu kõik linnad ja valisid endile kuninga. Ligi seitse aastat oli Rooma rikkaim provints Itaaliast eraldatud. Ka Makedoonias, Kreekas ja isegi Itaalias algasid rahutused, mis aga kõik suruti veriselt maha.

Sotsiaal-majanduslikud uuendused. Rooma kandva sõjalise jõu, väikepõllupidaja kadumine, majanduslikult ebaproduktiivse proletariaadi tekkimine ja orjamajapidamise kasvamine olid sotsiaalses ja majanduslikus elus eitavad nähtused, mille kõrvaldamisele tuli tõsiselt mõelda. Nobiliteet seisis igasuguste uuenduste vastu, sest need võisid riivata ta seisuslikke ja varanduslikke huve. Tema ridades leidus ainult üksikuid, kes pooldasid reforme, olles kasvatatud kreeka radikaalse demokraatia vaimus. Neist ringkonnist võrsuski Tiberius Gracchus, kes oli pärit isa poolt plebeide aristokraatiast, ema poolt aga kreekasõbralikkude patriitside Scipiote perekonnast. Valitud rahvatribuuniks, ta esines a. 133 e. Kr. rahvakoosolekul ettepanekuga võtta riigi maad, mis ületavad teatud normi (umb. 125 ha), nende seniseilt valdajailt (riik oli juriidiliselt nende maade omanik) ja jagada need maata kodanikele. Et oli selge, et eelnõu võetakse rahva poolt vastu, pani senati-erakonda kuuluv teine rahvatribuun Octavius oma veto eelnõu hääletamisele. Sellele reageeris Tiberius Gracchus ettepanekuga kõrvaldada Octavius tribuuni-ametist, millega rahvakoosolek nõustus. Ettepanek oli sisuliselt põhjendatud, sest tribuuniamet oli ju selleks olemas, et kaitsta alama rahva huve, vormlikult aga oli tribuuni isik ametiaasta kestel puutumatu. Pärast seda võeti maareformi-seadus vastu ja valiti 3-liikmeline komisjon selle teostamiseks. Kuid Octaviuse kõrvaldamisega tribuuni kohalt oli traditsioonidele rajatud Rooma

riigi konstitutsioon rikutud ja see avas tee revolutsioonilisele teotsemisviisile nii ühelt kui teiselt poolt. Selle tulemusena tapetigi Tiberius Gracchus ühes oma pooldajatega, kui ta järgmisel aastal uuesti kandideeris tribuuni kohale. Maareformi teostamine jäi nüüd mõneks ajaks seisma.

Kümme aastat pärast Tiberiuse surma valiti tribuuniks ta vend Gaius Gracchus. Tema koostas palju ulatuslikuma uuendustekava, mis oli mitte ainult sotsiaal-majandusliku, vaid ka poliitilise iseloomuga. Selle peapunktideks olid: 1) maareformi teostamine, kasustades selleks ka provintsides asetsevaid riigimaid, 2) kehvemaile kodanikele odava hinnaga vilja müümine riigi viljaaitadest, 3) Rooma kodaniku õiguste andmine kõigile Itaalia elanikele, 4) kohtunike valimine mitte ainult senati-, vaid ka ratsanikuseisusest (see oli tähtis sellepärast, et kohtud arutasid ka magistraatide ametialalisi süütegusid), 5) kõigi tähtsamate küsimuste andmine rahvakoosoleku otsustada, milleks oli vaja muuta kujunenud poliitilisi traditsioone.

Et takistada Gaius Gracchuse ettepanekute läbiviimist, valisid vastasrindlased teise rahvatribuuni, kes nõustus esitama veel kaugemale ulatuvaid ja rahvamassidele soodsamaid ettepanekuid, näit. vilja jagamine rahvale täiesti maksuta. Säärase „ülepakkumisega" takistati Gaius Gracchuse ettepanekute vastuvõtmist. Mis puutub kodanikuõiguste andmisse Itaalia elanikele, siis ei pooldanud seda proletariaatki, sest ta ei tahtnud sugugi, et kodanike poliitilisi ja majanduslikke soodustusi võiksid kasustada ka teised Itaalia elanikud. Seaduseelnõude hääletamise puhul tekkinud sisevõitluses sai Gaius Gracchus ühes oma 3000 poolehoidjaga surma (a. 121 e. Kr.).

Kuigi Gracchustel oli õnnestunud osa oma seaduseelnõudest läbi viia, püüti nende teostamist igapidi takistada. Algav reaktsioon ei suutnud aga hävitada uuenduste-kavatsusi ja tõekspidamisi, millele nad olid rajatud. Rahva kasuks uuendusi taotlevaid ringkondi nimetati populaarideks, nende vastaseid optimaatideks. Nendevaheline võitlus, mis Gracchuste ajal omandas juba revolutsioonilise ilme, jätkus I-l saj. e. Kr. Võitluse objektiks olid aga nüüd mitte niivõrd sotsiaalsed uuendused kui esijoones poliitilise võimu haaramine ühe või teise rühma poolt.

Rooma riigikorraldus.

Keskvalitsus. Kreeka ajalookirjanik Polybios ülistas Rooma riiklikus korras kolme valitsusvormi — monarhia, aristokraatia ja demokraatia — harmoonilist ühendamist: esimene kehastuvat magistratuuris, teine senatis, kolmas rahvakoosolekuis.

Magistratuur on tekkinud kuninga funktsioonide siirmisest konsuleile. Ühes sellega kujunesid ka magistratuuride põhimõtted. Nad kõik olid valitavad, üheaastased ja kollegiaalsed. Magistratuuride tipus oli harilikes oludes kaks konsulit. Kummalgi konsulil, nagu igal teiselgi magistraadil, oli oma kolleegi korralduste suhtes veto-õigus. Konsulite ülesandeks oli sõjavägede juhatamine ja kohtumõistmine. Kui konsuliamet tehti kättesaadavaks ka plebeidele, eraldati sellest kohtumõistmine ja loodi viimaseks otstarbeks uus magistratuur, preetorid, kelle arv kasvas aegamööda 8-ni. Nendest oli üks kohtumõistjaks tsiviilasjus kodanikkude vahel *(praetor urbanus)*, teine — välismaalaste vahel *(praetor inter peregrinos)*, kuus — kriminaalkohtu komisjonide esimeesteks. Abiks konsuleile asutati ka ediilide *(aedilis)* amet: nad pidid teostama valvet turul, hoolitsema avalike hoonete, platside ja tänavate eest ja korraldama rahvale pidustusi. Ediili kohuste täitmisel oli võimalus soetada endale rahva poolehoidu edaspidise karjääri tegemiseks. Kvestorid *(quaestor)* olid vabariigi algusest peale riigikassa hoidjaiks nii Roomas kui ka provintsides. Seepärast kasvaski nende arv 20-ni. Alates Sulla ajast tõusis iga kvestor pärast ametiaasta lõppu senaatoriks. Ametitesse valimine toimus teatud järjekorras (kvestor, ediil, preetor, konsul), kusjuures ametiaastate vahel pidi olema teatud vaheaeg. Väljakujunenud traditsioon ei lubanud üht ning sama isikut korduvalt valida mõnesse ametisse. Ainult vabariigi viimasel sajandil hakati sellest reeglist tegema erandeid, ent seda nähtust tuleb pidada vanade traditsioonide rikkumiseks ja ülemineku tunnuseks monarhiale.

Mainitud ametiredeli kõrval seisid tsensorid (2), keda valiti iga 5 aasta tagant. Nemad korraldasid rahvaloendusi ja liigitasid vastavalt varandusele kodanikke klassidesse ja tsentuuriaisse (sadakondadesse), missugune liigitus oli aluseks hääletamisele rahvakoosolekuil. Tsensorite valve ja kontrolli all seisid ka kodanike elukombed. Koostades senaatorite nimekirju, nad võtsid arvesse ka endiste magistraatide eluviise. Niisamuti seisid kõrval üldisest ametkondade redelist rahvatribuunid, keda valiti plebeide seast. Nende administratiivsed ülesanded piirdusid plebeide koosolekute korraldamisega ja viimaste otsuste teostamisega. Neile abiks valiti plebeide ediilid.

Peale nimetatud korraliste ametnike esinesid Roomas veel erakorralised. Selleks oli kõigepealt diktaator, keda määrasid omavahelisel kokkuleppel konsulid hädaohtlikel momentidel, ametiajaga kuni kuue kuuni, piiramatute volitustega. II-l saj. ei tulnud ette ühtki diktaatori-määramist, kuna I-l saj. oli juba tegemist kahe

niisuguse juhtumiga (Sulla, Caesar) ja pealegi piiramata ajaks. See asjaolu osutub omakorda vabariikliku korra langemise tunnuseks.

S e n a t muutus kuningate ja konsulite nõuandjast organist riigi kõrgeimaks juhtivaks võimuks ja käskudeandjaks ametnikele. Esialgu koosnes senat patriitside sugukondade vanemaist, hiljem aga endistest magistraatidest (algul ainult kõrgeimaist, alates Sulla ajast aga juba ka kvestoreist). Vabariigi lõpu poole kõikus senaatorite arv 500 ja 600 vahel. Senati koosolekut juhatas konsul, kes esitas ettepanekud ja küsis senaatorite arvamist *(sententia)*. Et endised magistraadid määrati senatisse eluks ajaks ja ühes isadega esinesid selles ka pojad, kujunes senati koosseis väga ühtlaseks ja stabiilseks. Seetõttu olid ka senati tegevuse sihtjooned ja traditsioonid püsivad ja kogu ta tegevus haruldaselt järjekindel.

Rooma r a h v a k o o s o l e k u d erinesid Kreeka omadest oma organisatsioonilt. Iga kodanik hääletas selles rühmas, kuhu ta kuulus oma varanduselt või oma elukoha järgi; lõpuks loeti mitte isikute, vaid rühmade hääli. Niisamuti puudus rahvakoosolekuil küsimuse algatuse õigus: nad võisid vastu võtta või tagasi lükata magistraatide poolt esitatud eelnõu, ei võinud aga ise seadusi algatada; nad võisid valida või läbi kukutada kandidaadi teatud ametikohale, mitte aga ise kandidaate esitada.

Vabariigi ajal olid kodanikud rühmitatud oma hääleõiguse kasustamisel kaht viisi: varanduse ja elukohtade järgi. Varanduse järgi jagunesid kodanikud viide klassi; väljaspool klasse seisid rikkaimad (ratsanikud) ja varanduseta kodanikud (proletaarlased). Iga klass jagunes tsentuuriaisse, kusjuures nende arv klassides polnud võrdne: kõrgemais klassides oli tsentuuriate arv suurem kui alamais. Nii moodustasid ratsanikud ühes I klassi kodanikega 98 tsentuuriat, kuna kõik teised kokku andsid ainult 95. Seega oli rahvakoosolekuil, kus hääletamine ja häälte lugemine toimus tsentuuriate kaupa *(comitia centuriata)*, enamus ikka jõukamail (eeldusel, et ratsanikud ja I klassi kodanikud hääletavad ühteviisi). *Comitia centuriata* tulid kokku Marsi väljakul; nende ülesandeks oli esialgu nii seaduste vastuvõtmine kui ka magistraatide valimine, vabariigi lõpu poole aga ainult kõrgemate magistraatide valimine. Seadusteandmine läks teiste, territoriaalsel alusel korraldatud rahvakoosolekute *(comitia tributa)* kätte. Rooma kodanikud olid kirjas 35 triibuses selle järgi, kus asetsesid nende maad. Neist olid 31 maatriibused ja 4 linnatriibused. Viimaseisse kuulus kogu Rooma linna proletariaat, esimestesse kõik maaomanikud. Et hääli loeti triibuste kaupa, oli *comitia tributa*'des enamus ikka maaomanikel, kelleks osutusid vabariigi lõpu poole suurmaaomanikud.

Oma valitsusviisilt polnud Rooma vabariik puhtal kujul ei demokraatlik ega ka aristokraatlik. Rahvakoosolekute olemasolu, millest iga kodanik võis osa võtta, ja rahvatribuunide veto-õigus iga magistraadi korralduse ja ettepaneku kohta andsid rahvale võrdlemisi suured õigused. Rahvakoosolekute organisatsioon ja hääletamisviis aga olid säärased, et otsustav sõna jäi ikkagi jõukamaile kihtidele. Kahesajast konsulist sajandi kestel enne Gracchuste aega kuulusid 80% ainult 26-de perekonda. Et riigielu juhtivad organid, magistraadid ja senat, olid peaaegu täielikult väheste perekondade hulgast, kujunes Rooma valitsus vabariigi lõpu poole tegelikult kildkonnavalitsuseks ehk o l i g a r h i a k s. Seni kui Rooma riik oli väike ja kodanikuõigus oli piiratud arvul elanikel, võis rahvakoosolek demokraatliku organina edukalt oma ülesannet täita. Kui aga seda õigust hakati andma alistatud maade ja viimaks ka terve Itaalia elanikele, kaotasid rahvakoosolekud oma mõtte, sest tegelikult võisid neist osa võtta ikka ainult Rooma linna ja selle lähema ümbruskonna elanikud. Varem või hiljem tuli otsustada, kas siirduda parlamentaarsele demokraatiale rahvaesinduse korraldamise kaudu (mida antiik-maailm veel ei tundnud) või valida tee senati oligarhiale ja selle kaudu tekkinud olukorras monarhiale. Sündmuste areng viis viimasele teele.

Kohalik valitsus. Itaalia ja provintsid. Mitte kõik Rooma riigi alamad polnud täieõiguslikud kodanikud; niisamuti polnud ühtlaselt korraldatud kõigi maa-alade valitsemine. Latiinide kogukonnad säilitasid omavalitsuse ja nende elanikud said õiguse hääletada rahvakoosolekuil *(ius suffragii)*, ilma õiguseta kandideerida auameteisse *(ius honorum)*. Rajades oma valitsemise alistatud rahvaste üle põhimõttele „jaota ja valitse" *(divide et impera)*, andsid roomlased üksikuile kogukondadele omavalitsus-õiguse, mistõttu need muutusid *municipia*'teks. Samal ajal nad asutasid strateegiliselt tähtsaisse kohtadesse uued linnad täieõiguslikest kodanikest *(coloniae Romanae)*. Need linnad kujunesid romanisatsiooni keskusteks Itaalias. Nii *municipla*'te kui ka *colonia*'te valitsemine oli korraldatud Rooma eeskujul. Siingi valisid elanikud endi seast a m e t n i k k e, siingi teotses senatile vastav l i n n a n õ u k o g u ja aeg-ajalt kutsuti elanikud k o o s o l e k u i l e. Võidukad sõjad samniitide, etruskide ja teistega viisid need rahvad Rooma hegemoonia alla, mistõttu nad olid sunnitud andma oma sõjalised jõud roomlaste käsutusse. Itaalia rahvad taotlesid liitlaste *(socii)* nime all ühiseid õigusi Rooma kodanikega ja alustasid sõda, mis lõppes a. 89 e. Kr. järeleandmisega Rooma poolt: terve Itaalia elanikud said nüüd Rooma kodanike õigused ja ladina keel kujunes ametlikuks keeleks kõigis kogukonnis.

Väljaspool Itaaliat vallutatud maad muudeti Rooma provintsideks. Nende arv kasvas vabariigi ajal 14-ni. Valitsemiseks määrati sinna asevalitsejaiks endisi konsuleid *(proconsul)* ja preetoreid *(propraetor)*, kuna maksude võtmine oli ratsanikuseisusest maksurentnikkude *(publicani)* käes. Kohalikud elanikud olid päris õigusetus seisundis, välja arvatud mõned kultuursemad linnad (nagu Messana, Massilia, Ateena, Rhodos), kes omasid Itaalia liitlaste õigusi. Asevalitsejate volitused olid õige suured. Nende käsutuses olid sõjaväed, mida nad kasustasid mässuliikumiste summutamiseks ja sõdadeks naaberrahvastega. See sõjategevus moodustas asevalitsejaile peamise rikastumisallika: sõjasaak läks peamiselt nendele, halvemal juhul nad said vähemalt orje. Asevalitsejate ametiaeg kestis harilikult ühe aasta. Sõjad ja rahutused nõudsid mõnikord sellest traditsioonist kõrvale kaldumisi. Kuivõrd niisugune olukord võis hädaohtlikuks muutuda senatile endale, näitab Caesari lugu.

Rooma vaimne kultuur.

Algupärane usund ja selle helleniseerumine. Rooma rahvuslik usund esines puhtal kujul ainult vanemal ajal. Animismi alusel ta avaldus inimese hinge või jumaliku eluprintsiibi, nn. geeniuse austamises, näit. sünnipäeva *(dies natalis)* pühitsemises. Inimese igapäevases töös ja tegevuses, niisamuti loodusnähtustes nägid roomlased jumaluste avaldusi. Maja seisis uksejumala Januse *(ianua* — uks), kodukolle Vesta, toidukamber *(penus)* penaatide kaitse all. Nagu igal inimesel, nii oli ka perekonnal, suguvõsal ja kogukonnal oma kaitsejumalus, geenius. Rooma kogukonna geeniuseks oli Mars, pärastine sõjajumal, kellele oli pühendatud esimene kuu aastas *(Martis mensis* — märts). Sabiinide kogukonna geeniuseks oli Quirinus, mõlema kogukonna sünoikistliku liitumise geeniuseks Jupiter.

Roomlased ei kujutelnud endile jumalaid individuaalsete omadustega varustatud inimestena; need olid abstraktsed olendid, kellelt tuli otsida tuge igapäevases töös. Vahekord inimeste ja jumalate vahel oli midagi ärilise lepingu-vahekorra taolist, kus mõlemal poolel esinesid vastastikused kohustused ja õigused. Kui Kreekas just usund oma konkreetsete ideaalsete kujude kaudu andis tõuke kunsti ja luule arenemisele, siis puudus Roomas kuivade, juriidiliste vahekordade tõttu selline tõukejõud. Rooma jumalad olid lahutamatud oma kaitsealustest aladest ja nähtustest (seega immanentsed); seepärast polnud põhjust püstitada neile templeid ega kujusid.

Kokkupuuted teiste rahvastega, eriti kreeklastega, tõid rooma usundisse uusi sugemeid. Kõigepealt võib seda tähele panna etrus-

Ex Mus. Est. Hist.

kide valitsuse ajal ja latiinide alistamise tulemusena. Rooma asusid elama plebeidena Laatsiumi kaupmehed ja käsitöölised. Nendega ühes siirdus Rooma Herculese (kauplemise-jumala) ja Minerva (käsitöö-jumalanna) kultus. Kapitooliumi mäele, latiinide-etruskide patriitsliku valitsuse kantsile, püstitati tempel Jupiterile, tema abikaasale Junole ja Minervale. Rooma usundi helleniseerumist mõjustas Apolloni igivana preestrinna Sibylla raamatute ja preestrite toomine Cumae (Kyme) linnast Rooma (legendi järgi kuningas Tarquinius Priscuse ajal). Neist Apolloni oraakli ennustuskogudest otsiti abi ja juhtnööre raskeil aegadel, eriti Hannibali sõdade ajal. Sibylla raamatuis antud juhtnöörid käisid aga kreeka jumalate kultuse kohta ja roomlased, asudes nende juhtnööride täitmisele, pidid paratamatult otsima ühiseid jooni oma ja kreeka jumalate vahel. Seoses sellega laiendati oma jumalate peale vastavate kreeka jumalate kohta käivad muinasjutud ja nende konkreetsed kujud. Viimaste tarvituselevõtmine toimus peamiselt pärast Kreekamaa vallutamist, mis võimaldas roomlastele tutvuda Kreeka kuulsate kunstiteostega. Väike-Aasia vallutamise järel toodi Rooma ka Suure Ema (Kybele) orgiastlik kultus ühes tema preestritega. Liialdused, milleni mindi võõrastelt kultuste laenamisel, tekitasid Roomas lõpuks reaktsiooni rahvusliku usundi kasuks ja võõraste mõjustuste vastu. Sellest hoolimata edenes rooma usundi helleniseerumine ja isegi orientaliseerumine.

Usulise kultuse alal säilisid kõige kauemini vanad algupärased toimingud koduste jumalate laaride ja penaatide auks. Nende toimetajaiks olid perekonna isa ja ema. Riiklikkude kultuste alal täitsid usulisi kombeid preestrid, kes pidid olema oma eriala asjatundjad. Nagu kõik riigiametid, nii olid ka preestriametid kollegiaalsed. Tähtsaimad neist olid: 1) pontifeksid (15), kellele kuulus üldine järelevalve usuliste toimingute ja pühade korraldamise järele; nemad olid eriteadlased usulistes küsimustes, koostasid kalendrit, pidasid konsulite-nimestikke ja tähtsaimate sündmuste kroonikat; 2) vestaalid (6), kuulsaimatest perekondadest neitsid, kes hoidsid kustumatut tuld Rooma foorumil Vesta templis oleval riigikoldel; 3) flaamenid (15), üksikute jumalate kultuste ja pühade korraldajad; 4) auguurid, ennustajad, kes lindude lennu ja teiste taeval ilmuvate märkide järgi teatasid, kas eelseisev toiming (lahing, rahvakoosolek jne.) on jumalaile meelepärane; 5) haruspeksid, kes ohvriloomade sisikonna järgi kuulutasid jumalate tahtmust. Peale selle esines veel rida teisigi preestreid.

Usulised toimingud olid Roomas täpselt ette kirjutatud; igasugune kõrvalekaldumine neist eeskirjust tühistas toimingu mõju. Seepärast nõuti isikuilt, kelle hooleks usuliste toimingute täitmine oli

antud, asja tundmist ja ettekirjutiste hoolikat täitmist. Nad olid vastutavad riigi ja rahva ees selles suhtes, et kõik kommete järgi nõutavad palvetamised, ohverdamised, pühendamised, rongkäigud ja mängud oleksid toimetatud õigel ajal ja korrapäraselt.

Rooma kirjanduse alged. Roomlastel puudus see elav fantaasia, mis viljastas kreeklaste vaimset loomingut igal alal. Seevastu oli roomlastele iseloomustav terav mõistus, praktiline, kaine ellusuhtumine ja korraarmastus, mis omadused avaldusid nende riigikorralduses, sõjaväelises korras ja õiguses. Selle kõrval oli neile omane võime võõrast loomingut jäljendada, ilma et nad sealjuures oleksid kaotanud oma rahvuslikku vaimu. Kreeklastelt laenasid roomlased kirjaviisi, tähestiku ja kirjanduslikud vormid. Juba III saj. keskel e. Kr. tõlgiti „Odüsseia" ladina keelde ja luuletaja Ennius koostas Rooma ajaloo heksameetreis. Ka tragöödiate alal katsetasid rooma kirjanikud, ent paremaid tagajärgi nad saavutasid komöödia alal: Plautus ja Terentius on loonud komöödiaid, mis tänapäevani pole kaotanud oma huvitavust.

Rikkalikum oli rooma proosakirjandus. Esimese teose Rooma ajaloo alal kirjutas Portius Cato, see teos pole aga säilinud. I saj. ajalookirjanikuna tunneme Sallustiust, kes on kirjeldanud sõda Numiidia kuninga Jugurthaga, Catilina salasepitsusi ja sisevõitlusi Sulla ja Pompeiuse ajal. Väärtuslikke andmeid Rooma ajaloo alal on kirja pannud kuulus riigimees Gaius Julius Caesar oma märkmetega *(commentarii)* Gallia sõjast ja teistest võitlustest. Neis teostes ta osutub esmajärguliseks kirjanikuks aine lühikese, ent selge ja täieliku käsitlemisega kui ka oma jõuliste ja täpsete väljendustega. Kirjandusaladest omandas Roomas lopsakaima kuju retoorika. Senati istungid, rahvakoosolekud ja kohtukomisjonid andsid võimaluse selle ala arenemiseks. Igalt riigitegelaselt nõuti, et ta oleks ühtlasi osav kõnemees. Tutvumine kreeka kultuuri ja kirjandusega andis omalt poolt selleks hoogu. Oma haripunktini jõudis rooma ilukõne Cicero ajal. Viimane oli oma poliitilises karjääris *homo novus*, s. o. ilma esivanemateta riigiameteis, osutus aga sellest hoolimata aristokraatliku vabariigi pooldajaks. Ta on pidanud ja kirja pannud suure hulga kohtu- ja poliitilisi kõnesid, millest kõned Catilina ja Antoniuse vastu on toonud talle surematuse. Cicero kõned osutuvad rooma proosastiili eeskujudeks. Ta kõnede stiil, mis on omandatud Rhodoses, on keskmine atika kainuse ja aasialiku pateetilisuse vahel. Peale kõnede on Cicerolt säilinud terve rida traktaate kõnekunsti teooria ja filosoofia alal.

Rooma teaduse algus. Rooma teadus oli praktilist laadi. Ta taotles teadmisi selle kohta, kuidas jumalate poolehoidu võita, kui-

das riiki valitseda ja õigust mõista, kuidas põldu harida. Catolt näit. on säilinud teos *(De agricultura)* selle üle, kuidas valitseda ja majandada oma mõisa.

F i l o s o o f i a vastu tärkas Roomas huvi kreeklaste mõjul. Selle tõid sinna kolm Atika saadikut, kes ilmudes Rooma poliitiliste ülesannetega (a. 115 e. Kr.) hakkasid seal pidama loenguid filosoofia üle. Stoik Panaitios oli koduseks filosoofia-õpetajaks Scipio perekonnas, kus ta levitas oma õpetust. Rooma kainele ning karmile iseloomule oli stoikute õpetus eriti vastuvõetav. Esimeseks filosoofiliseks kirjanikuks osutus Roomas Cicero, kes küll pole loonud iseseisvat filosoofilist süsteemi, ent oma meeldivalt koostatud populaarsete kirjutistega äratas huvi küsimuste vastu.

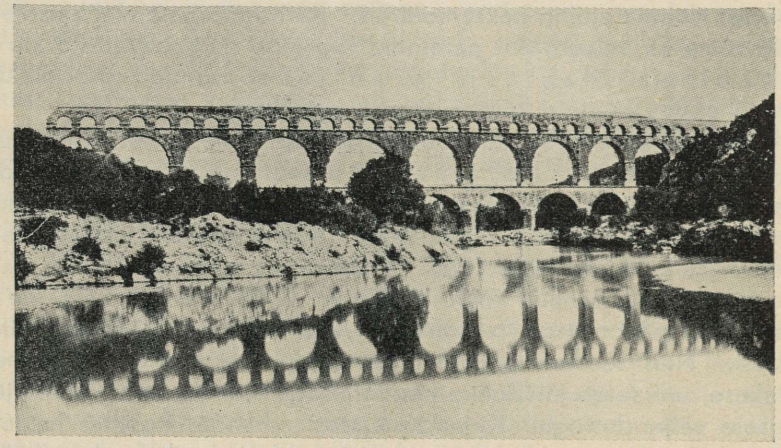

Rooma veejuhe (akvädukt) Lõuna-Prantsusmaal.

Kujutava kunsti põhivormid. E h i t u s k u n s t i alal avaldasid roomlased suurimat iseseisvust vormide loomisel. Võõraist mõjudest annab end siin tunda etruskide oma. Etruurias tekkis nimelt nn. t o s k a a n a s t i i l, milles võeti tarvitusele korintose sammas, ainult ilma kannelüürideta ja väiksema kapiteeliga. Sellele lisandus roomlastel juba varem tarvitusel olnud võlv või kaar, mida esialgu tarvitati veevärkide ja sildade ehitamisel paratamatu tehnilise võttena, mis aga hiljem seoses sammastikuga andis arkaadide rea. Sellest kombinatsioonist said alguse rooma fassaad ja tüüpilised ehitised, nagu võiduväravad. Kreekamaa vallutamise järel hakati Roomas kasustama kreeka ehituskunstnikke, kes maailma uues pealinnas võtsid tarvitusele oma kodumaa ehitusviisi ja aitasid neist sugemeist välja arendada r o o m a s t i i l i. Peale templite

püstitati Roomas igasuguseid teisi avalikke ehitisi, nagu amfiteatreid, terme (seltskondliku koosviibimise maju, võimlemis- ja kümblusruumidega), basiilikaid (kolmest paralleelsest osast — löövist — koosnevaid kohtu- ja börsihooneid), portikusi, tsirkusi jne.

Roomlased tundsid suurt huvi ka kreeka skulptuuri vastu. Rooma väepealikud ja asevalitsejad röövisid Kreekas skulptuurteoseid, mida viidi koju oma villade kaunistamiseks. Niisamuti telliti nende koopiaid kreeka kunstnikelt. Algupäraseks rooma skulptuuriks osutub portree-rinnakuju ümmarguse rinnalõikega. Tõuke selle ala arenemiseks andis nooblite perekondades levinud komme kaunistada oma aatriumi esivanemate rinnakujudega, mida esialgu valmistati vahast.

KODUSÕDADE AJAJÄRK

(I sajand e. Kr.).

Esimene kodusõda. Marius ja Sulla.

Võitlus sotsiaalsete uuenduste pärast omandas Gracchuste ajal revolutsioonilise iseloomu. Selles võitluses kujunes kaks poliitilist suunda, mille ümber koondunud ringkonnad moodustasid kaks erakonda: demokraatliku ehk populaaride erakonna ja oligarhilise ehk optimaatide erakonna. Esimesed käisid Gracchuste jälgedes ja taotlesid täie võimu andmist rahvakoosolekule, maade jagamist proletaarlastele ja Rooma kodaniku õiguste andmist Itaalia elanikele. Optimaadid aga püüdsid säilitada kujunenud riiklikku ja sotsiaalset korda, laiendades veelgi senati võimu. Sündmuste käiguga riigi etteotsa kerkinud isikud püüdsid igaüks omamoodi lahendada neid põnevaid päevaküsimusi.

Sõdades Numiidia kuninga Jugurtha ja Rooma riiki tunginud germaanlaste vastu kuulsaks saanud proletaarlane Marius valiti korduvalt konsuliks ja hakkas populaaride juhiks. Tema poolt teostatud tähtsaimaks uuenduseks oli Rooma sõjaväe reform. Muutunud oludes ei suutnud enam endine maaomanikest-kodanikest koosnev sõjavägi oma ülesandeid täita. Provintside olukord nõudis alalise sõjaväe pidamist ja seda oligi vaja luua. Pikaajaline viibimine sõjaväes laostas kodanike majapidamist ja väeteenistus muutus neile koormavaks. Proletaarlasi, kelle arv vahet pidamata kasvas, ei puudutanud see aga peaaegu sugugi. Et edukalt võidelda germaanlaste (kimbrite ja teutoonide) vastu, hakkas Marius sõjaväkke värbama tasu eest proletaarlasi, lubades neile pärast väljateenitud aega maad anda. Seega muutus rahvavägi alalisväeks 16-aastase teenistusajaga. Veteraanide varustamiseks maaga

Lõuna-Gallias Mariuse kava kohaselt oli vaja anda sellekohane seadus, kuid sellele astusid vastu optimaadid, kes püüdsid endi kätte koondada maad mitte ainult Itaalias, vaid ka provintsides. Umbes samal ajal alustas võitlust Rooma vastu Pontose kuningas Mithridates. Liisu teel pidi sõjavägede juhatajaks saama optimaatide kandidaat S u l l a, populaarid aga nõudsid väejuhatuse andmist Mariusele. Sellest tekkinud kodusõjas tuli võitjaks Sulla, kes valiti määramatuks ajaks diktaatoriks ja tähistas oma võitu vastasrindlaste armutu hävitamisega. Ühes sellega ta teostas terve rea uuendusi, millega ta tõstis senati võimu ja optimaatide mõju riigielus. Senat sai õiguse tühistada rahvakoosoleku otsuseid, rahvatribuunid kaotasid veto-õiguse senati otsuste kohta ja endised tribuunid kaotasid õiguse kandideerida teistele magistratuuridele. See reform oli katse seada tegelikult kujunenud senativalitsust seadusliku alusele ja legaliseerida oligarhiat Roomas.

Teine kodusõda. Pompeius ja Caesar.

Võitlus Mariuse ja Sulla vahel oli ainult alguseks veel pikemale ja verisemale kodusõjale. Sulla uuenduste vastu seisid populaaride juhid ja nende omaksed, niisamuti sõjaväed, kes ei saanud lubatud maid. Proletaarlastest sõjaväed olid nõus välja astuma igaühe eest, kes aga võimaldaks neile ühel või teisel teel rikastumist. Rahulolematud ringkonnad koondusid väejuhtide ümber. Viimaseid vajati sõjaks Mithridatese vastu Aasias, mässajate orjade-gladiaatorite (Spartacuse juhatusel) vastu Itaalias, Mariuse pooldajate vastu Hispaanias ja meriröövlite vastu Vahemerel. Neis võitlustes kerkisid juhtivaile kohtadele P o m p e i u s ja C r a s s u s. Mõlemad kuulusid optimaatide hulka, aga olid sattunud vastuollu senatiga, kes ei tahtnud täita auahnete juhtide nõudeid. Nad ühinesid tarbe korral vastasrindlastega, muutes ära mõned Sulla uuendused. Kodustes tülides nihkus erakondlik programm tagaplaanile, kuna esikohale kerkisid isikud ja nende auahned plaanid.

Selles olukorras ühines Pompeiuse ja Crassusega populaaride juht G a i u s J u l i u s C a e s a r. Nii tekkis e s i m e n e t r i u m v i r a a t (a. 60 e. Kr.). Konsuliks sai Caesar, kes vastavalt kokkuleppele viis läbi maade andmise Pompeiuse veteraanidele, ta korralduste kinnitamise Idamail, senati-erakonna juhi Cicero väljasaatmise ja soodustuste andmise ratsanikele riigitulude rentimisel. Endale sai Caesar Gallia Cis- ja Transalpina (Roomale kuuluva osa) valitsemise 5 aastaks. See andis talle võimaluse saavutada väejuhi, nimelt läänepoolsete barbarite võitja kuulsus, ühtlasi soetada endale ustav sõjavägi ja piiramatud ainelised varandused. Siin avanes talle lai tegevusväli Gallias ja Germaanias.

Oli vaja 9 aastat rasket ning järjekindlat võitlust, et vallutada terve Gallia kuni Reinini ja kindlustada selle maa piirid germaanlaste vastu. Kuid mida suurem oli Caesari edu Gallias, seda põnevamaks läks õhkkond Roomas. Caesari edu muutus kardetavaks nii ta vastastele, senatile ja optimaatidele, kui ka ta kaastriumviritele. Neist sai Crassus surma võitluses partlastega, kuna Pompeius valitses Roomas erakorraliste volitustega. Vastuolud Caesari ja Pompeiuse vahel algasid siis, kui esimene nõudis endale uuesti konsuli-ametit ja oma väejuhataja-võimu pikendamist. Et senat ühes Pompeiusega keeldus seda andmast, alustas Caesar sõda senati vastu. Pompeius võttis senati oma kaitse alla ja hakkas koondama vägesid Kreekamaale. Caesar teotses kiiremini ja otsustavamalt. Ta ruttas Kreekamaale ja võitis Pompeiust Pharsalose lahingus (a. 48 e. Kr.). Pompeius põgenes Egiptusse, lootes leida abi kuningas Ptolemaios Dionysoselt; see aga laskis ta surmata. Pärast võitlust viimaste Pompeiuse pooldajatega Aafrikas ja Hispaanias tuli Caesar mitmekordse võitjana Rooma ja sai eluaegseks diktaatoriks.

Toimides tegeliku ainuvalitsejana, ei muutnud Caesar Rooma riigikorralduse välist vormi ega terminoloogiat. Diktaatori-võimu kõrval ta koondas enda kätte terve rea magistratuure ja oli isegi ülempreester. Niisamuti ta sai palju erakorralisi volitusi, kõik rahvakoosoleku otsuse põhjal. Ta rikkus sellega küll vanu traditsioone, ei hävitanud aga rahva suveräänsuse põhimõtet, millele Rooma riigikorraldus oli rajatud. Tegeliku ainuvalitsuse algusega lõppesid erakonnatülid. Et suur osa senaatoreid ja nende perekondade liikmeid oli kodusõjas surma saanud, täiendas Caesar senati koosseisu uute liikmetega oma sõprade ja sõjakaaslaste hulgast, isegi provintside elanikest, tõstes sealjuures senaatorite arvu 900-le. Endise koosseisu ja liikmete piiratud arvuga võrreldes kaotas nüüd senat oma aupaiste ja autoriteedi ning muutus nõuandvaks organiks diktaatori kõrval. Caesar seadis korda riigi majapidamise, piiras vilja maksuta jagamise rahvale kuni 150 000 inimeseni, milline väljaminek moodustas riigil suurima osa kuludest. Ta võttis ka otsemaksude sissenõudmise publikaanidelt ja tegi selle ülesandeks kogukonnavalitsustele. Proletaarlaste arvu vähendamiseks ta arendas laialdast asustamispoliitikat, mille tagajärjel 80 000 perekonda viidi provintsidesse asumisele. Provintse ta püüdis kõigiti Roomaga lähemalt siduda, parandades nende olukorda. Selleks ta laskis muu seas uuesti üles ehitada Korintose ja Kartaago ja lubas nende kohalikele elanikele teotseda kõrvuti rooma kolonistidega. Oma hoolitsemisega provintside eest osutus Caesar R o o m a i m p e e r i u m i loojaks.

Kui laiemad massid võisid rahul olla Caesari tegevusega, moodustasid optimaadid selle vastu tugeva opositsiooni. Kõige enam pahameelt tekitas senati koosseisu ja võimu vähendamine, mis põhjustas vandenõu tekkimise Caesari vastu. Selle ohvriks ta langeski 44. a. e. Kr.

Kolmas kodusõda. Antonius ja Octavianus.

Caesari tegevust otsustasid jätkata tolleaegne konsul Marcus Antonius, Caesari õetütre- ja kasupoeg Octavianus ja Lepidus. Võtnud erakorralised volitused ja moodustanud nn. II triumviraadi (a. 43 e. Kr.), nad alustasid vastasrindlaste hävitamist ja võitlust Caesari tapjatega. Viimaseid nad võitsid Philippoi lahingus Makedoonias. Kuid selle võiduga senati üle ei lõppenud veel kodusõda. See kestis 10 aastat ja kujunes oma lõppvaatuses sõjaks Octavianuse ja Antoniuse vahel. Viimane oli asevalitsejaks Idamail ja abiellus Egiptuse kuninganna Kleopatraga. Ta hakkas seal ajama Roomale kahjulikku poliitikat: andis Rooma provintsid Kleopatra poegadele valitseda ja hoolitses rohkem Egiptuse kui Rooma eest. Octavianus alustas senati heakskiitmisel sõda Egiptusega ja sai ise vägede ülemjuhatajaks. Antonius võttis Kleopatra oma kaitse alla. Otsustav maa- ja merelahing Aktioni neeme juures (a. 31 e. Kr.) lõppes Octavianuse võiduga. Antonius ja Kleopatra lõpetasid ise oma elu ja Octavianus liidendas Egiptuse, viimse iseseisva hellenistliku riigi, Roomaga. Sellest ajast peale sai Octavianus Rooma riigi tegelikuks ainuvalitsejaks ja algas keisririigi aeg.

Sotsiaalsed ja poliitilised olud kodusõdade ajal.

Esimese sajandi sündmused ja olukorrad näitasid, et linnriigi kohaselt loodud valitsemisviis ei võinud püsima jääda ajal, mil Rooma oli kujunenud suureks maailmariigiks. Selles riigis valitses arvuliselt väike optimaatide-kiht, kellele kuulus kõigepealt maaomand nii Itaalias kui ka provintsides. Kõik teostatud maareformid ja maajagamised ei suutnud luua elujõulist väikemaapidamist: kauaaegsed sõdurid ei suutnud kohastuda põllutööga, vaesusid ja müüsid tavaliselt oma maad suurmaapidajaile. Viimaseil oli kümneid tuhandeid orje, rentnikke ja kliente, kes nende maid harisid. Kodusõdade ajal võitjate poolt tehtud proskriptsioonid ja varanduste konfiskeerimised aitasid veelgi rohkem maid koondada üksikute kätte. Seesama optimaatide-kiht valitses provintsides ilma mingi kontrollita, rikastudes seal igasuguste kuritarvituste najal.

Teiseks rahvakihiks, kes kasustas igasuguseid soodustusi rikastumiseks, olid ratsanikud. Riigimaksude ja varanduste renti-

mise, sõjavägede varustamise ja sõjasaagi ülesostmise kõrval nad ajasid äri provintsilinnade finantseerimisega kontributsioonide maksmiseks ja väejuhtide äraostmiseks, võttes antud laenude pealt kuni 50% kasu.

Provintsid muutusid seetõttu ekspluateerimisobjektiks ja kodusõdade tallermaaks, kusjuures kõige enam kannatasid idapoolsed maa-alad. Sõda Mithridatesega, läbikäivad Rooma sõjaväed, meriröövlid ja rahameeste ärilised operatsioonid hävitasid nende maade hellenismiaegse jõukuse. Rahvas põgenes sealt lääne poole, kuna kohale jäänud elanikud otsisid endile lohutust usulis-filosoofilistes õpetustes, mis neile tõotasid paremat tulevikku hauataguses elus. Hispaania, Makedoonia ja Kreekamaa kisti kaasa kodusõdade möllu, Gallia laastati germaanlaste poolt ning raske koormana langesid talle Caesari sõjad. Aafrika oli veidi paremas seisundis, aga sealgi olid viljarikkad maad rooma suurnikkude kasustuses.

Mida rohkem ekspluateeriti provintse, seda rikkamaks läksid Rooma ja Itaalia: kodusõdade hädadest hoolimata koondusid ikkagi kõik rikkused sinna. Siin õitses aiandus, viina- ja õlipuude kasvatamine, linnu- ja loomakasvatamine. Rooma linn muutus I-I saj. e. Kr. suureks ärikeskuseks, maailma börsiks. Siin sõlmiti tehingud vilja sisseveoks ja õli ja viina väljaveoks provintsidesse; siin kaubeldi nende äriseltside aktsiatega, kes endi kätte võtsid riigimaksude ja -varanduste rentimise. Rooma ärimehed valgusid küll provintsidesse, nende rikkused aga koondusid Rooma. Nii elas Rooma provintside kulul, mistõttu endised rikkad provintsid progressiivselt vaesusid. Ainult selliste olude muutumine võis kaasa tuua pöörde nii rahvakihtide kui ka riigiosade seisundis. Sõjavägede ja nende juhatajate kasvava mõju tõttu võis oleva korra muutmine olla teostatav sõjaväele toetuva isiku poolt. See asjaolu tasandas teed üleminekule linn-riigi oligarhiliselt korralt sõjaväelisele monarhiale.

ROOMA VARANE KEISRIRIIK (PRINTSIPAAT)

(a. 27 e. Kr. — 284 p. Kr.).

Octavianus Augustuse võim ja valitsus.

Võrreldes Octavianuse poolt loodud riigikorraldust endisega peab tunnustama, et ta ei võtnud ette mingisugust revolutsioonilist pööret. Kõik, mis ta tegi uut, oli ette valmistatud osalt Sulla, osalt Pompeiuse, osalt Caesari poolt. Octavianus oskas uue ülesehitava töö üksikud osad liita üheks tervikuks, püüdes sealjuures võimalikult vähe riivata Rooma riigielu avalduste põliseid vorme. Neisse vanadesse vormidesse ta valas siiski uue sisu.

Octavianuse isiklik võim koosnes kolmest eri elemendist. 1) Pärast võitu Antoniuse üle ta oli kõigi sõjavägede ainus juhataja, kellena ta kandis ametinime „imperaator". Kuigi ta loobus suurtest volitustest, mis talle olid antud võitluseks Antoniuse vastu, ta jäi ikkagi nende provintside prokonsulina, kus sõjaväed asusid (Gallia, Hispaania ja Süüria, peale selle veel Egiptus), vägede juhatajaks. Senat pikendas ta prokonsuli-võimu 10 ja 5 aasta kaupa viis korda. Ülemjuhatajana ta määras üksikute provintside ja leegionide ülemaid, legaate, ja teisi väejuhte, kes kõik allusid temale. Terve sõjandus jäi sellega välja senati ja rahvakoosoleku võimkonnast. 2) Senat andis Octavianusele terve rea administratiivseid volitusi, millega ta muutus Rooma esimeseks kodanikuks, *princeps*'iks. Sellena ta oli kõigepealt esimeseks senaatoriks, senati juhatajaks, ettepanekute tegijaks ja nende põhjendajaks; tema järelevalvele ja osalt kasustamisele anti riigi rahandus, vilja sissevedu ja rahvale jagamine, teede ja ehitiste eest hoolitsemine. Rahva tahtmisel võttis Octavianus Caesari eeskujul endale ka rahvatribuuni õigused. Printsepsi-õiguste ja -au järgi nimetatakse Rooma keisririigi esimest ajajärku, mis kestis umb. 300 aastat, printsipaadi ajaks. 3) Niisamuti andis senat Octavianusele kõrgeima preestri *(pontifex maximus)* võimu ja aunime *Augustus* (auline), nime, mille järgi teda harilikult hüütakse. Seni tarvitati seda nimetust ainult jumalate kohta, kellelt oodati midagi head ja uut; vastaval puhul võis aga ka inimese jumalik geenius pälvida sama aunime. Andes jumalikku au oma võõrasisale Caesarile, ta võttis endale ametlikuks nimeks *Imperator Caesar, divi filius, Augustus*. Nimest *Caesar* tulebki sõna keiser, mis esialgu oli perekonna-, mitte ametinimi.

Keiser Augustuse pea.

Juriidiliselt valitsesid nüüd Roomas nagu vabariigi ajalgi magistraadid, senat ja rahvakoosolek. Augustus oli ainult üks magistraate, kellele senat ja rahvas olid andnud rea igasuguseid ülesandeid ja volitusi. Ja kui ta tegelikult valitses, siis ta

tegi seda rahva ja senati tahtmisel ja volitusel. Ühtlasi püsisid teised magistraadid. Oma igapäevaste kitsamate ülesannete täitmisel jäid teised magistraadid siiski varju imperaatori ning printsepsi kõrval. Augustus püüdis koguni restaureerida senati koosseisu vanal kujul: ta kõrvaldas sealt ligi 200 liiget, keda Caesar oli sinna määranud alamast seisusest isikute, isegi provintsiaalide hulgast, ja jättis ametisse ainult senatiseisusest pärinevad isikud. Kõik tähtsad riiklikud küsimused arutati läbi senatis; senat valitses provintside üle, kus polnud sõjavägesid, endiselt propreetorite kaudu. Augustus osutas senatile igapidi lugupidamist, kuid tegelikult oli viimane ikkagi ainult nõuandvaks organiks printsepsi juures.

Tähtsaks vahendiks Augustusele ta võimu teostamisel oli ta isiklik rikkus. Osavõtt kodusõjast ja sõjavägede edukas juhatamine võimaldasid talle piiramatult rikastuda. Egiptus muutus pärast Kleopatra surma küll Rooma provintsiks, jäi aga Augustuse isiklikku valdamisse. Et sõdade lõppemisega kuivas kokku senine sõjavägede ülalpidamise allikas, ei jätkunud enam riigituludest kõigi kulude katmiseks. Kurnatud rahvastikule uusi makse peale panna osutus võimatuks. Seepärast võttis Augustus senati palvel osa riigikulusid enda kanda, nimelt uute ehitiste püstitamise, vilja jagamise rahvale ja pidude korraldamise, s. o. kõik need kulud, millega tal oli võimalik suurendada oma populaarsust. Täiesti tema valduses olid ka talle alluvate provintside tulud ühes neis asuvate sõjavägede ülalpidamise kuludega. Senat ei seganudki end imperaatori provintside rahandusse, mis kuulus erilise asutise, *fiscus*'e võimkonda. Oma isiklikuks kaitseks asutas Augustus omal kulul ihukaitseväe (*cohors praetoria*, pretoriaanid). Säärane kaitserühm oli sõjavägede juhatajal varemgi, aga ainult väljaspool Rooma. Imperaatori Rooma asudes toodi nüüd ihukaitsegi sinna. Sõjavägi ja rahandus moodustasid kindla aluse, millele toetus Augustuse võim.

Provintside valitsemisele andis Augustus teise suuna, kui seda kavatsesid teha Caesar ja Antonius. Tema süsteemi järgi pidi Rooma riik endiselt koosnema kahest osast: valitsevast kodanikkonnast (pealinn ja Itaalia) ja alluvate rahvaste poolt asustatud provintsidest. Sellega ta äratas Rooma kodanikes uuesti rahvuslikku tunnet ja teadvust, et nemad moodustavad maailma valitseva rahvuse. Säärast impeeriumi võis Augustuse arvates kaitsta ainult kodanikest koosnev sõjavägi. Seepärast võeti sõjaväkke värbamise teel ainult Rooma kodanikke, kuna ohvitserikohti anti ainult senatiseisusest isikuile. Abivägedena tarvitati ka provintsiaalidest koosnevaid väeosi, milles võisid juhtivail kohtadel olla ratsanikest kodanikud. Sellega taheti kergendada kodanikele riigikaitse-koorma

kandmist ja teha mööndusi Caesari poolt loodud tervikliku Rooma impeeriumi ideele.

Augustuse võimulepääsu tähtsaid tulemusi oli r a h u. Lõppes kauaaegne kodusõda, mis oli laostanud maad ja hävitanud rahvastikku. Lõppesid röövimised, tapmised, inimeste vägivaldsed sõjaväkke võtmised, sõdurite majutamised, rahva erakorralised maksustamised ja kontributsioonide võtmised maakondadelt ja linnadelt. Peaaegu kõik rahvakihid olid sellega rahuldatud: senat tõsteti jälle ausse, ratsanikud said terve rea soodustusi, veteraanid maid, proletaarlased leiba (ligi 200 000 neist võeti riigi toitmisele) ja lõbustusi. Lõppesid ka välissõjad, mis olid kurnanud eriti provintse. Kõik see aitas tõsta Augustuse populaarsust nii kodanikkonnas kui ka provintsides.

Augustuse järglasi. Võimujärgluse küsimus.

Augustus vaatas tema poolt loodud printsipaadile kui võimule, mis ei peaks lõppema tema surmaga, vaid peaks edasi antama pärandamise teel. Et tal endal polnud otseseid meessoost järglasi, ta tegi juba aegsasti oma abiliseks oma kasupoja T i b e r i u s e, kellele senat hiljem andis kõik need volitused, mille kaudu Augustus ise oli saanud riigi valitsejaks. Eelkäija valik või soovitus ja senati nõusolek pidid moodustama aluse printsepsivõimu edasiandmisel. Kuid tegelikus elus osutus mõõduandvaks veel teine tegur, kes mõnikord sundis rahvale ja senatile printsepsi peale oma heaksarvamise järgi. See oli sõjavägi, nii pretoriaanide kui ka provintsileegionide näol.

Esimesed neli keisrit pärast Augustust kuulusid tema perekonda, küll adopteerituna. N e r o tegevus aga kutsus esile provintsileegionide mässu, mille tõttu ka keisri määramine läks nende kätte. Nende poolt tõsteti üksteise järel keisriks kolm isikut ühe aasta kestel. Lõpuks võimule tõusnud V e s p a s i a n u s F l a v i u s e ettepanekul andis senat seaduse *(lex de imperio)* millega formuleeriti printsepsile volituste ja õiguste andmine. Tegelikult ses seaduses sisaldus võimu ja kohustuste ulatus, mis varemgi olid antud Augustusele ja tema järglastele.

Alates keiser N e r v a s t kuni C o m m o d u s e n i kehtis traditsioonile rajatud süsteem, mille järgi keiser valis endale järglase senati liikmete hulgast ja senati heakskiitmisel; tunnustades valitu oma pojaks, ta jagas valitsusvõimu ja -muresid viimasega kui oma abilise ning nõuandjaga. Ajajärk, mil valitsesid T r a i a n u s, H a d r i a n u s, A n t o n i n u s P i u s ja M a r c u s A u r e l i u s (II saj. p. Kr.), oli õnnelikem aeg Rooma ajaloos. Seda aega iseloomustab võimude tasakaal ja nende vastastikune arusaamine ning üksteisest

lugupidamine. Nagu XVIII saj. valgustusajastu monarhid, nägid need nn. head keisrid oma volitustes ja võimus eeskätt kohustust hoolitseda kogu rahva eest ja pühendada end tööle riigi kasuks.

Septimius Severus (a. 193—211 p. Kr.), kes pääses keisriks leegionide abil, viis lõplikult alla senati võimu ja autoriteedi; tema oli esimene tõeliselt piiramatu ainuvalitseja, kes vaatas riigile nagu oma pärandile. Sellest ajast alates läks keisrite määramine ohjeldamatute sõjaväeliste jõudude kätte, kes niisama kergelt kukutasid keisreid, kui nad neid oma muutliku poolehoiu järgi valisid. Ka sõjavägede koosseis muutus: nüüd neid ei kogutud enam kodanike hulgast, kes traditsiooniliselt austasid senatit, vaid riigi barbaarseimaist provintsidest, kellele senat oli ebamääraseks ja arusaamatuks võimuks. Senati abil valitsemise viimase katse tegi Alexander Severus, kuid pärast tema vägivaldset surma (a. 235 p. Kr.) algas segane aeg, mil tegelikult valitsesid leegionid nende poolt ajutiselt võimule tõstetud keisrite kaudu. See kestis kuni Diocletianuse ajani, mil rajati eriline uus keisrivõimu pärandamise süsteem.

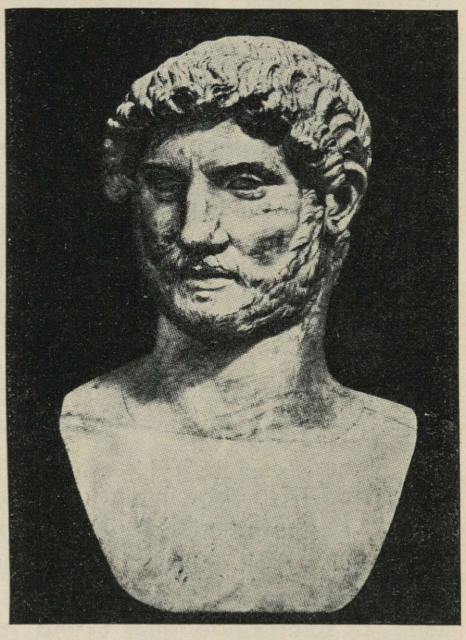

Keiser Hadrianuse rinnakuju.

Printsipaadi välispoliitika.

Rooma riik oli saavutanud Augustuse ajal enam-vähem loomulikud piirid. Seepärast soovitas Augustus oma testamendis oma järglastele mitte enam laiendada riigi piire, vaid püüda neid kaitsta. Maad, mis Vahemere ümber moodustasid geograafiliselt terviku, olid ka poliitiliselt ühe valitsuse all. Sellel riigil polnud ühtki naabrit, kellega tal oleks võinud olla poliitilist või kultuurilist vahekorda

kui endaga võrdsega. Seetõttu oli Rooma keisririigi välispoliitika eeskätt rahu- ja kaitsepoliitika, ent ühtlasi aktiivne kaitsepoliitika, mis sageli nõudis piirijoone parandamist, uute maade ja vahel isegi uute provintside juurdeliitmist. Seda piirijoont võis parandada ainult põhjas ja idas, kuna läänes oli loomulikuks piiriks ookean ja lõunas Sahara. Naabreiks, kelle vastu tuli kaitset organiseerida, olid põhja pool germaanlased, ida pool partlased. Esimesed olid mõnesaja aasta jooksul roomlastega kokku puutunud, neilt nii mõndagi õppinud ja tutvunud nende sõjaväelise organisatsiooni tugevate ja nõrkade külgedega. Partlastel oli ühtlasi kogemusi selle kohta, et Rooma sõjavägi pole võitmatu. Mõlemad naabrid avaldasid printsipaadi esimesel sajandil vaenulist tegevust Rooma vastu. Ka Roomal oli vaja oma sõjalist jõudu jälle näidata, seda enam, et riik elas üle oma hiilgepäevi. Keiser Traianuse sõjad Daakia ja Partia vastu II saj. algul alustasid pealetungi-järgu printsipaadi välispoliitikas. Selle tulemuseks oli ühelt poolt Daakia vallutamine, millega Rooma sai uue baasi aktiivseks kaitseks germaanlaste vastu, teiselt poolt Armeenia, Assüüria, Babüloonia ja osa Araabia liitmine Rooma riigiga. Traianuse järglane Hadrianus eelistas rahupoliitikat ja loovutas osa võidetud maid jälle partlastele. Umbes samal ajal vallutati aga suurem osa Britanniast.

Marcus Aureliuse ajal hakkasid germaanlaste väikesed suguharud üksteisega liituma ja suure jõuga Roomale peale tungima. Keiser-mõtteteadlane oli sunnitud isiklikult juhatama sõjategevust Doonau kallastel. Tal õnnestus mitte ainult tõrjuda germaanlased eemale, vaid neid isegi teisel pool Doonau jõge alistada. Ta surm Vindobonas (Viinis, a. 180 p. Kr.) tegi tema ja ülepea Rooma võitudele lõpu. III-l saj. tungisid goodid üle Doonau ja laastasid Balkani poolsaart. Keiser Decius langes võitluses nendega. Isegi Ateena, Korintos ja Sparta said nende hävitustööd tunda. Daakia läks nüüd jälle kaotsi.

Samal ajal tekkis Aasias Partia kokkuvarisemise järel Uus-Pärsia riik, mille kuningad kavatsesid uuesti jalule seada Kyrose-aegset Pärsiat ja üritasid retki Süüriasse ja Väike-Aasiasse. Ainult Aurelianusel ja Diocletianusel õnnestus jälle laiendada Rooma riiki endiste piirideni. Need sündmused näitasid, et Roomal on raske oma pikka piirijoont kaista juhul, kui vaenlased ühel ning samal ajal tungivad üle Doonau ja Eufrati. Võrreldes Augustuse ajaga oli Diocletianuse ajal leegionide arv suurendatud 25-lt 33-ni. Kuid need olid kõik koondatud otseselt piiri äärde, peamiselt Doonau ja Eufrati kallastele. Oli see piir kord läbi murtud, siis ei leidnud vaenlased reservide puudumise tõttu piirist eemal

enam vastupanu ja võisid vabalt laastata provintse. Ka ei suutnud provintsiaalest ja osalt isegi barbareist koosnevad leegionid kaitsta piire nii edukalt, nagu seda oli vanasti teinud Rooma rahvavägi.

Majanduselu areng.

Arengu eeldused. Rooma maailmariigi ainelised allikad olid määratu suured. Tohutuil maa-aladel Euroopas, Aasias ja Aafrikas oli tal viljarikkaid põllumaid, kohaseid karjamaid intensiivseks karjapidamiseks, põliseid ehitusmetsi ja mitmekesiseid maapõuevarasid. Riikliku võimu poolt kindlustatud julgeolek, sees- ja väljaspool valitsev rahu, tollipiiride puudumine, arenenud teedevõrk — kõik need tegurid soodustasid loodusvarade otstarbekohast ning edukat kasustamist. Vaevalt on neil maa-aladel elavad rahvad näinud kunagi paremaid päevi kui II-l saj. p. Kr.

Muutusi põllunduses ja maapõuevarade kasustamises. Majandusliku jõukuse allikaks olid endiselt p õ l l u h a r i m i n e ja k a r j a k a s v a t a m i n e. Põllupinna üldine suurus kasvas. Põhja-Aafrikas ja Ees-Aasias kõnelevad roomaaegsete linnade varemed ja veevärkide jäänused tänapäevani kõrgest põllutöö-kultuurist esimesil sajandeil p. Kr. Galliast, Britanniast ja Hispaaniast veeti isegi vilja välja. Viina- ja õlisaadusi veeti välja mitte ainult Kreekamaalt ja Itaaliast, vaid ka mujalt provintsidest. Seetõttu langes nende ainete väljavedu nimetatud poolsaartelt, nii et viimased olid sunnitud tagasi pöörduma teravilja kasvatamisele ja primitiivsemale majapidamisele. Ühes sellega muutus ka senine põllupidamissüsteem. Sõdade lõppedes hakkasid kaduma turult orjad ja nende hinnad tõusid alatasa. Põllupidajad ei saanud neid enam senisel määral kasustada ja pidid palkama vabatöölisi või oma maid renditama. Suurmaapidajad siirdusid pikkamööda istandussüsteemilt a s u n d u s s ü s t e e m i l e: latifundiumid tükeldati ja anti rendimaadena asunikele-väikemaapidajaile. Sellega kadus ka endine põllupidamise intensiivsus.

Niisamasugune protsess toimus ka maapõuevarade kasustamisel. Ühes kaevandusalade suurenemisega (neid võideti juurde Britannias, Germaanias ja isegi Daakias) oldi sunnitud orjade vähenemise tõttu kasustama vabatööjõudu. Ka siin tekkisid endiste suurkäitiste asemele väikesed ettevõtted rendi alusel. Tehniline edenemine polnud aga niisuguse kasustamisviisi puhul mõeldav.

Tööndus. T ö ö n d u s a l a d laienesid keisririigi ajal tugevasti. Kohad, kuhu varem tööndustooteid sisse veeti, hakkasid neid ise tootma. Ainult mõned kvaliteetkaubad jäid teatud maade erialaks. Näit. keraamikatööndus keskuseks oli vanasti Kreekamaa, esimesil

sajandeil enne Kr. Itaalia, pärast Kr. Gallia ja II-l saj. Reini-äärsed maad. Sealt varustati põhjapoolseid maid reljeefidega kaunistatud savinõudega. Tootmise suurenemisega langes aga kaupade tehniline ja kunstiline väärtus. Kõik provintsid püüdsid toota saadusi ja nimelt vastavalt keskmise kodanliku kihi maitsele ja nõudeile. Tarvitamine kasvas, aga toodete kvaliteet langes.

Kaubandus. Eriti võttis printsipaadi ajal hoogu k a u b a n d u s. Rooma pidas ühendust kaugeimate maadega, Hiina, India, Araabiaga ühelt poolt, Skandinaavia ja Ida-Euroopaga teiselt poolt. Veeti välja rooma tööndustooteid, sisse — toredusaineid: Aafrikast elevandiluud, Aasiast kalliskive, lõhnaaineid ja siidi, Ida-Euroopast karusnahku, Läänemeremailt merivaiku. Veel enam arenes aga Rooma sisekaubandus. Kõik takistused kaubavahetuses olid kõrvaldatud ja eri rahvaste ärilised kalduvused said teotsemisvabaduse. Ainult printsipaadi lõpu poole hakkas esinema sama nähtust mis põllumajanduses ja tööndusesk: iga provints püüdis võimalikult ise ennast rahuldada. Linnad varustasid oma ümbruskonna maad tööndustoodetega, maad linna toorainetega. Sellest hoolimata domineeris kaubanduses esialgu niisamuti nagu põllumajanduseski k a p i t a l i s t l i k majapidamisviis. Kõige rikkamaiks inimesteks keisririigis olid suurmaaomanikud ja kaupmehed. Viimased ühinesid seltsideks, eriti väliskaubanduse alal.

Kui printsipaadi esimesed sajandid osutasid tõusu kõigil majandusaladel, ilmnesid III-l saj. nähtused, mis ei võimaldanud edaspidist arenemist.

Sotsiaalsed olud.

Vana ja uus aristokraatia. Vabariigi-aegsed seisused (senatiseisus ja ratsanikud) püsisid printsipaadi ajal edasi ja etendasid teatud aegadel, näit. Augustuse ja „heade keisrite" ajal poliitilises elus isegi juhtivat osa. S e n a t i s e i s u s s e kuulusid tegelikud senaatorid ja nende järglased kolmanda põlveni. Augustus püüdis senati aupaistet säilitada, varustades seda seisust igasuguste soodustustega. Ainult sellest seisusest määrati isikuid kõrgeimaile sõjaväelistele ja provintsivalitsejate kohtadele. Sõjaväeteenistus oli sellesse kuuluvaile isikuile isegi sunduslik ja algas 17. eluaastast. Selle ajani nad olid usulis-sõjaväelistes organisatsioonides, kus said eeskätt hea kehalise kasvatuse. Peale jõukuse aitasid senatiseisuse vastu lugupidamist tõsta hea kasvatus, suursugune esinemine ja elegantne käitumine.

Teiseks seisuseks peeti r a t s a n i k u s e i s u s t. Juurdepääs sellesse oli avatud kõigile vabana sündinud kodanikele, kes vastasid teatud varanduslikule tsensusele. Ratsanikele oli võimaldatud

kindlaile ametikohtadele saamine (rahaagentideks, kohtunikeks, ohvitserideks). Printsepsil oli õigus kontrollida senati ja ratsanike nimekirju ja heita üksikuid isikuid või terveid perekondi vastavast seisusest välja.

Vanade seisuste liikmete arv aegamööda vähenes, sest mitmed perekonnad surid välja ja teised eemaldati oma seisusest keisrite poolt. Selle asemele kasvas aga keisrikoja ametnikest ja õukondlastest koosnev uus aristokraatia, mille liikmed pärinesid suuremalt osalt Itaalia linnadest või provintsidest (rooma koloniaist). Vespasianus valis 1000 tähtsaimat rooma perekonda provintsidest ja kirjutas nad senati- või ratsanikuseisusse, tuues sellega uut värskendavat verd vanasse aristokraatiasse. Õukonna-ameteis olid sageli vabaks lastud orjad. Kuna viimaste mõju poliitikasse oli enam-vähem kahtlane, tõi provintsist võrsunud aristokraatia Roomale ainult kasu.

Muud kodanikud. Universaalne kodanikkond. Väga mitmekesine oli ülejäänud kodanike koostus. Siia kuulusid käsitöölised, kaupmehed, põllumehed, haritlased ja tööta inimesed. Nad olid tavaliselt organiseerunud elukutsete järgi mingisuguse jumala kaitse all. Provintside elanikud polnud esialgu Rooma kodanikud. Augustuse järglased hakkasid andma üksikuile perekondadele, kogukondadele ja provintsidele kodanikuõigusi, kuni keiser Caracalla a. 212 p. Kr. tegi nad kõik täieõiguslikeks kodanikeks. See muutus ei toonud neile erilisi paremusi, küll aga pani peale kodanikukohustused, mille ühtlane kandmine kõigi elanike poolt tõstis riigi ainelist ja sõjalist jõudu. Selle tagajärjeks oli ka rahvuslikkude vahede kadumine ja universaalse kodanikkonna kujunemine, mis kultuuriliselt jagunes kahte rühma: helleniseerunud idamaine rühm ja romaniseerunud õhtumaine rühm. Idamaade helleniseerumine toimus juba enne nende sattumist Rooma valitsuse alla; ladina keel oli neil aladel Rooma ajal tarvitusel ainult sõjaväes ja rooma ärimeestest koosnevais organisatsioonides (konventides). Lääne-provintsides aga toimus niisamuti nagu vabariigi ajal Itaaliaski rahvastiku romaniseerumine, mis pani aluse romaani rahvaste kujunemisele. See protsess arenes vastavalt provintside endisele kultuurilisele tasemele ja Rooma poliitikale nende suhtes.

Provintsid ja nende romaniseerimine.

Augustus kasustas senati poolt talle antud prokonsuli-võimu ja võttis need provintsid, kus osutus tarvilikuks sõjaväge pidada, enda valitseda. Seda valitsemist ta teostas oma legaatide ja teiste tema poolt määratavate ametnikkude kaudu. Senatile alluvais provintsides valitsesid aga propreetorid.

Nende keskvalitsuse organite kõrval arendas Rooma riik provintsides teatud omavalitsus-süsteemi. Selle vahendiks oli linnaelu-vormide levitamine seal, kus rahvas seni elas suguharuelu-vorme, nimelt Gallias, Doonau-äärseis maades ja Britannias, osalt ka Aafrikas ja Hispaanias. Nende linnade rahvastik ja päritolu oli õige mitmekesine: ühed koosnesid provintsirahvastest ja allusid asevalitsejaile, makstes riigile mitmesuguseid makse; teised, endised Rooma liitlased, olid maksudest vabad ja säilitasid oma endise korralduse; kolmandail, roomlaste ja latiinide kolooniail, oli omavalitsus Itaalia linnade eeskujul. Vastavalt linnade arenemisele ja teeneile riigi vastu anti vähehaaval kõigile viimaste õigused. Nii kujunes Rooma riik omavalitsuslikkude linnade föderatsiooniks Roomas asuva keskvalitsusega.

Eriti palju uusi linnu tekkis neis piiriäärseis provintsides, kus piiride kaitseks pealetungivate rahvaste vastu tuli luua terve kindluste võrk, s. o. aladel Reini suudmest kuni selle jõe keskjooksuni ja sealt Doonau jõge mööda Musta mereni. Sellel piirialal elas alati ligi pool miljonit roomlast, kes pärinesid Itaaliast või provintsidest. Nad asusid kindla plaani järgi ehitatud kindlustatud laagreis, mille külje alla harilikult tekkis alev. Viimases asusid kaupmehed, toiduainete müüjad, sõjasaagi ülesostjad, sõdurite naised ja lapsed. Teenides sõjaväes 20—25 aastat ja kodunedes kohapealsete olude ja rahvaga, võõrdusid leegionäärid kodumaast ja jäidki sageli veteraanidena elama laagri juurde alevisse või selle ümbrusse. Nii kujunesid kindlustatud laagreist ja nende juures olevaist aleveist l i n n a d, millest ongi alguse saanud suurem osa Lääne-Euroopa linnu, nagu Köln (Colonia Agrippinensis), Mainz (Moguntiacum), Viin (Vindobona), Budapest (Aquincum), Augsburg (Augusta Vindelicorum), Regensburg (Castra Regina), London (Londinium) jne. Need linnad kujunesid piiriäärseiks kaubanduskeskusteks ja romanisatsiooni koldeiks. Sinna ehitati templeid, teatreid ja teisi avalikke ehitisi; neis õppisid kohalikud rahvad ära ladina keele ja tutvusid rooma kultuuriga. Nad aitasid ka kanda seda kultuuri laiali kaugema ümbruskonna rahva sekka.

Nii teostas Rooma riik seda missiooni, mille talle oli päranda-nud hellenism: liita võimalikult palju rahvaid selle kultuuriga, mille oli loonud Kreekamaa ja pärast vastu võtnud ja edasi arendanud Rooma. Hispaania, Gallia, Britannia, Doonau-äärsed ja Põhja-Balkani maad, niisamuti ka Põhja-Aafrika imbusid läbi sellest kultuurist romaniseeritud kujul, kuna Väike-Aasia, Süüria, Palestiina ja Araabia helleniseerumine läks sügavamaks ja tugevamaks, kui see

oli olnud varem. See rahvaste kultuuriline ühtesulatamine toimus kultuursemate eluvormide nakkavuse tõttu ilma vägivallata ja pealesurumiseta.

Vaimne kultuur.

Usund. Keisrite kultus. Sünkretism. Ristiusu algus. Rooma maailmavaate aluseks, mis kajastus kirjanduses ja kunstis, jäi ka printsipaadi ajal u s u n d. Kodusõdade ja anarhia aeg oli ka kreeka-rooma usundi languse aeg. Templid ja pühad jäid hooletusse, haritlaste ringkonnis võttis maad skeptitsism. Augustuse valitsus algas vana usundi taaselustamisega. Augustus seadis endised templid korda ja ehitas terve rea uusi, näit. Palatinuse mäele Apolloni templi, keda ta pidas oma kaitsejumalaks. Ta võttis endale ka *pontifex maximus*'e ameti, mis ühes printsepsivõimuga siirdus ka teistele keisritele.

Uudisena tuli nüüd juurde k e i s r i t e k u l t u s. See oli rajatud vanast rooma usundist pärit isiku-, eriti perekonnaisa või sugukonnavanema geeniuse austamisele. Rooma keisririigi universaalsus nõudis usundit, mis võiks ühendada kõiki riigi osi ja rahvaid, ning kultust, mis oleks lähedane nii hispaanlase kui ka süürlase südamele. Keisris esines isik, kes oli teinud lõpu sise- ja välissõdadele, kindlustanud hea- ja julgeoleku kõigile. Keiser osutus rahva silmis selleks inimkonna lunastajaks, kellest kõneles müstoloogia (Apollon, Herakles) ja Sibylla raamatud. Augustus lõi senati otsusega Caesarile kultuse *(consecratio, divinatio)*, ehitas talle templi ja pani ametisse preestrid. Sedasama hakkasid tegema teised keisrid oma eelkäijate suhtes. III-l saj. p. Kr. hakati andma jumalikku au isegi elavale keisrile. Idamaal oli kuningate kultus juba varem olemas ja geeniuste austamine Roomas ei rääkinud sellele vastu. Eriti tähtis oli see sõjaväele: leegionide kotka alla hakati asetama keisri kuju, tema ees vannutati sõdureid.

Samal ajal levisid Roomas idamaised kultused. Roomlased olid üldse sallivad ja vastuvõtlikud alluvate rahvaste kultustele, tingimusel, et need võtaksid omaks ka Rooma riigi jumalad. Nii ehitati Roomas templid früüglaste Suurele Emale ja egiptlaste Isisele, partlaste Mithrale ja süürlaste Baalile; neile korraldati pühi ja seati ametisse preestreid. Neil jumalail oli palju ühiseid jooni vastavate kreeka-rooma jumalatega ja ka omavahel. Hera, Aphrodite, Demeter, Isis ja Suur Ema olid kõik olemuselt maa-jumalused, Apollon, Mithra ja Baal päikese-jumalused. Antiikusund lähenes uuesti oma esialgsele dualismile, maa ja taeva (või päikese) austamisele. See nn. s ü n k r e t i s m tahtis kõik antiikaja usundid sulatada ühte, nagu Rooma riik oli ühendanud kõik rahvad.

Ühes idamaiste ja helleniseerunud kultustega levisid eriti ida pool müstilised voolud, mis taotlesid inimese hinge puhastamist kõigest kurjast ja õndsuse otsimist hauataguses elus. Seda tungi suutis kõige paremini rahuldada ristiusk, mis oli alguse saanud Palestiinas ja levinud apostlite kaudu diaspora-kogudustesse Idamail ja sealt ka Itaaliasse. Lähtudes Kristuse õpetusest, töötas apostel Paulus välja kõik, mis oli vaja kirikule ta universaalsete ülesannete täitmiseks: teoloogia, eetika, õpetuse alused hauatagusest elust. Ühtlasi ta andis, mis oli veelgi tähtsam, kogudustele kindla organisatsiooni. Kreeka filosoofiline vaim ja rooma organiseerimisvõime aitasid ehitada ristiusu kirikut.

Esimesil sajandeil tuli uuel usul palju kannatada riigivõimu tagakiusamiste all, mida põhjustas terav maailmavaateline erinevus kristlaste ja antiikusundi tunnistajate vahel. Kuna viimaseid sidus usund maise eluga ja riigiga, ootasid kristlased maailma lõppu ja Jumala riigi tulekut. Seepärast hakati viimaseid pidama inimsoo ja Rooma riigi vastaseiks. Niisugust suhtumist süvendas veel asjaolu, et keisrite kultus ja teiste jumalate austamine, kelle kaitse all riik seisis, polnud kristlastele vastuvõetav, mistõttu vastavad usulised toimingud ei leidnud nende poolt täitmist. Antiikusund oli riigieluga niivõrd seotud, et igasugust hoidumist usulistest talitustest käsitati võimude poolt vaenulisuse avaldusena, seda enam et ristiusk oli pärit Juudamaalt, riigi kõige rahutumast osast. Kõigest hoolimata ei suutnud need tagakiusamised, mis nõudsid palju ohvreid, veretunnistajaid, märtreid, eriti Nero, Domitianuse, Traianuse ja Marcus Aureliuse ajal, ristiusu levimist seisma panna ega kirikut hävitada. Võitlustes ja kannatustes kasvas ainult ta jõud. Tagakiusamised tõstsid kristlaste iseteadvust ja sisendasid neile veendumuse, et nad moodustavad ühe vägeva koguduse, väljaspool maist riiki seisva riigi.

Kirjanduse kuldne ja hõbedane ajastu. Kreeka kultuuri mõjul saavutatud edusammud kirjanduse alal Rooma vabariigi viimasel sajandil ja pöördumine vanade rooma vaimulätete poole Augustuse ajal, niisamuti jõukuse tõus ja ühiskondliku elu korraldamine uutel alustel, mis kindlustas rahuliku teotsemise võimalused, lõid eeldused, mille tõttu printsipaadi esimene sajand kujunes rooma kirjanduse „kuldseks ajastuks". Kui võitluses kokkuvariseva vabariigi eest küpses rooma proosa, jõudes oma haripunktini ilukõnes, siis koondus Augustuse ajal saabunud rahuaastail tema sõbra Maecenase ümber väljavalitud luuletajate ring. Siit on võrsunud klassiline rooma luule, millel ei puudu oma suur väärtus, kuigi ta on sõltuv kreeka eeskujudest. Selle tähtsaimad esindajad on eepik Vergilius, lüürik Horatius ja eleegik-eepik Ovidius.

Publius Vergilius Maro (a. 70—19 e. Kr.) lõi oma nooruspäevil Theokritose eeskujul karjaselaulude sarja, milles ta avaldab tungi „tagasi looduse poole". Teises sarjas „Georgica" ta püüdis meelitada sõjakeerisesse kistud roomlasi uuesti rahuliku põllutöö juurde, kirjeldades selle veetlusi. Surematuse ta saavutas aga oma suure rahvusliku eeposega „Aeneis". Jäljendades osalt „Odüsseiat", osalt „Iliast", jutustab Vergilius siin meisterlikes heksameetreis Rooma kaudse rajaja ning Juliuste sugukonna esiisa Aenease rännakuist ja võitlustest. — Quintus Horatius Flaccus (a. 65—8 e. Kr.) sai kuulsaks peamiselt oma oodidega, milles ta kasustas kreeka suurte lüürikute Alkaiose ja Sappho värsimõõte. Poliitiliste teemade, Augustuse võitude ja tema poolt rajatud riigikorra ülistamise kõrval leidsid ta lauludes käsitlust sõprus, elunautimine, armastus ja jumalate austamine. — Publius Ovidius Naso (a. 43 e. Kr. — 17 p. Kr.) oli üldine lemmik oma värsside kerguse ja voolavuse tõttu; vihastanud Augustust mõne kergemeelse luuletusega, saadeti ta aga asumisele kaugele Doonau suudme alale. Seal ta kirjeldas oma eleegiais maapagulase kurba saatust, igatsust sõprade ja Rooma linna järele. Ovidiuse parimaiks teoseiks osutuvad eepilised „Metamorphoses", milles ta esitab rea müüte inimeste moondumisest loomadeks, taimedeks ja kivideks, ja eleegilised „Fasti", milles poeetiliselt kirjeldatakse rooma pühasid ja tähtpäevi.

Nii Augustuse kui ka ta järglaste aeg on andnud veel terve rea teisi silmapaistvaid luuletajaid: armastuslaulude eleegikud Tibulluse ja Propertiuse, teravmeelse satiiriku Juvenalise, valmide-kirjaniku Phaedruse jt. Kõik see näitab, kuivõrd mitmekesine oli rooma luule printsipaadi ajal.

Rooma proosakirjanduse õitseng, mis algas Ciceroga, jätkus ka Augustuse ajal, eriti oma viimase esindaja Titus Liviuse näol. Tema kirjutas esimese kunstipärase Rooma ajaloo, linna asutamisest kuni oma ajani. Selles 142 raamatust koosnevas teoses tegi autor endale ülesandeks kunstipärases käsitluses näidata, kuidas rooma rahvas oma kangelasmeele ja sangarlikkuse tõttu tõusis väikerahvast maailma valitsejaks. Selleks kasustas Titus Livius käepärast olevaid andmeid, teiste ajaloolaste töid ja rahvajutte.

Pärast Augustuse surma algas proosakirjanduses „hõbedane ajastu", mida iseloomustab värvingurikkus ja efektsus stiilis. Selle parimaks esindajaks on geniaalne stilist ja psühholoog Cornelius Tacitus (a. 55—120 p. Kr.), väärtuslike ajalooliste teoste autor. Ta käsitles keisrite ajalugu vana-rooma maailmavaate seisukohalt, nähes seetõttu eeskätt negatiivseid nähtusi selts-

konna ja riigi elus. Ta stiil on napp, kokkusurutud, täis teravaid vihjeid ja paljuütlevaid ütlemata-jätmisi. Selle stiili tekkimist põhjustas keiser Domitianuse survevalitsus, niisamuti nagu Cicero stiili eelduseks oli olnud vabariigi-aegne kõnevabadus. Peale selle väärib tähelepanu Tacituse etnograafiline teos germaanlaste üle, milles esmakordselt mainitakse „aestii"-nimelist rahvast Läänemere lõunarannikul. Pärast Tacitust rooma ajalookirjandus langes. Keisririigi esimene sajand andis aga ka mõne kirjaniku, kes tarvitasid kreeka keelt. Siia kuuluvad Flavius Josephus, kes osavõtjana juutide mässust on huvitavalt kirjeldanud seda sündmust, geniaalne elulugude kirjutaja Plutarchos jt.

Rooma filosoofiline kirjandus on täiesti pühendatud eetilistele küsimustele stoikute või akadeemikute vaimus. Siia kuuluvad näit. Nero õpetaja Seneca ja suur mõtteteadlane keisritroonil Marcus Aurelius. Viimase kreekakeelses teoses „Iseendale" on meile säilinud suurejooneline mälestis sellest siirast isikust, kes oli lahke teiste, aga karm iseenda vastu, täis eneseohverdavat andumust riigivalitseja vaevarikaste kohustuste täitmisel, nagu seda stoitsism oma pooldajailt nõudis. Filosoofiale sisult lähedal seisis ka kristlik kirjandus, mis püüdis põhjendada ristiusu õpetust, lepitada seda filosoofiaga ning kaitsta teda vastaste pealetungide vastu. Siia kuuluvad kreeklane Origenes, roomlased Tertullianus, Lactantius (nn. kristlik Cicero) jt.

Rooma teadus. See teadusliku uurimise vaim, mille tulemusteks olid hellenismiaja suured avastused, hakkas vaibuma ühes hellenistlike riikidega, peamiselt nende kuningate õueelu kadumisega. Astronoomia ja maateaduse alal paistis veel silma II-l saj. p. Kr. Klaudios Ptolemaios, kes esitas geotsentrilise maailmasüsteemi ja arvestas välja linnade asukohad Eratosthenese koordinaatide-võrgus. Roomlastest käsitlesid loodusteaduslikke küsimusi Seneca ja Plinius Vanem, kuid rohkem nähtuste kirjeldamise kui neid valitsevate seaduste avastamise seisukohalt.

Rahvuslikuks teaduseks Roomas osutus aga õigusteadus. Õigusemõistmise aluse moodustasid kaheteistkümne tahvli seadused, mida hiljem asjatundjate poolt seletati ja täiendati, et neid kooskõlla viia alatasa areneva eluga, oludega ja preetorite ediktidega. Sellest ongi aluse saanud kuulus rooma õigusteadus, mis printsipaadi ajal arenes senitundmatule kõrgusele. Sajandite kestel kogunenud materjal vaadati nüüd läbi ja korraldati süsteemi II ja III saj. juristide poolt, kellest on tähtsaimad Julianus, Papinianus ja Gaius. Lähtudes praktikast, nad tuletasid arvu-

rikastest üksikjuhtudest, seadustest ja kohtuotsustest üldised juriidilised mõisted ja lõid juriidilise mõtlemise eeskujuliku tehnika kõigi aegade jaoks.

Kujutav kunst. Ehitised ja kujud. Kunstiks, mis printsipaadi ajal tegi suuri edusamme, mitmekesistudes ja täienedes oma vormidelt, osutub a r h i t e k t u u r. Selleks andis tõuke keisrite hoo-

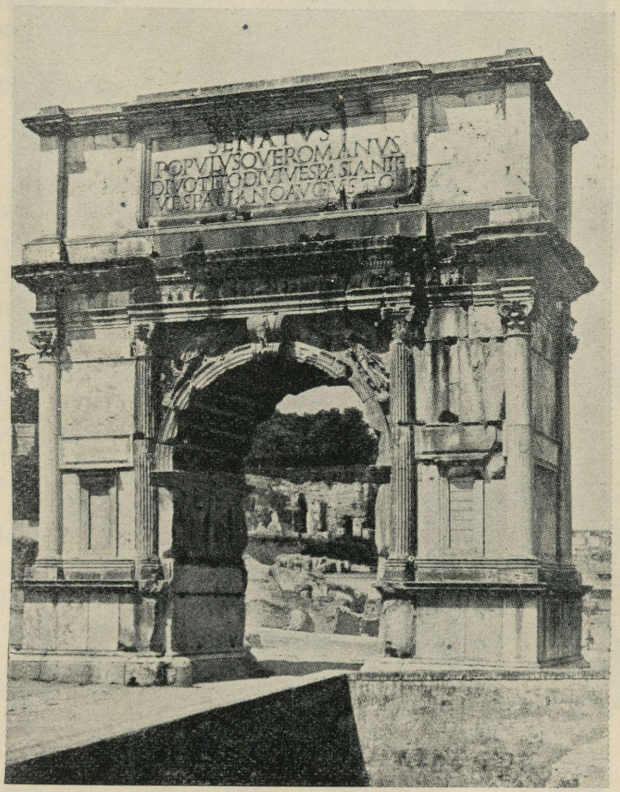

Keiser Tituse võiduvärav.

gus ehitustegevus. Rooma muutus linnaks, kus vabariiklik minevik ühines monarhistliku olevikuga; ta oli suveräänse rahva linn ja samal ajal esimese kodaniku residents. Erilist tähelepanu pühendas Augustus seetõttu foorumile, kuhu ta püstitas Julius Caesari templi ja temanimelise basiilika, andes sellega vabariigi-aegsele ärilise ja poliitilise elu keskusele uue, keiserliku ilme. Niisamuti ta ehitas juurde kaks uut foorumit, ühe Caesari-, teise endanimelise. Marsi väljakule ta püstitas suurejoonelise Rahualtari (Ara Pacis Augustae)

kodu- ja välissõdade lõpu tähistamiseks. Pärast Rooma suurt tulekahju ehitas Nero endale uue lossi, nn. kuldse maja, kuna Vespasianus ja Titus ehitasid rahva lõbustamiseks suurima amfiteatri, Colos-

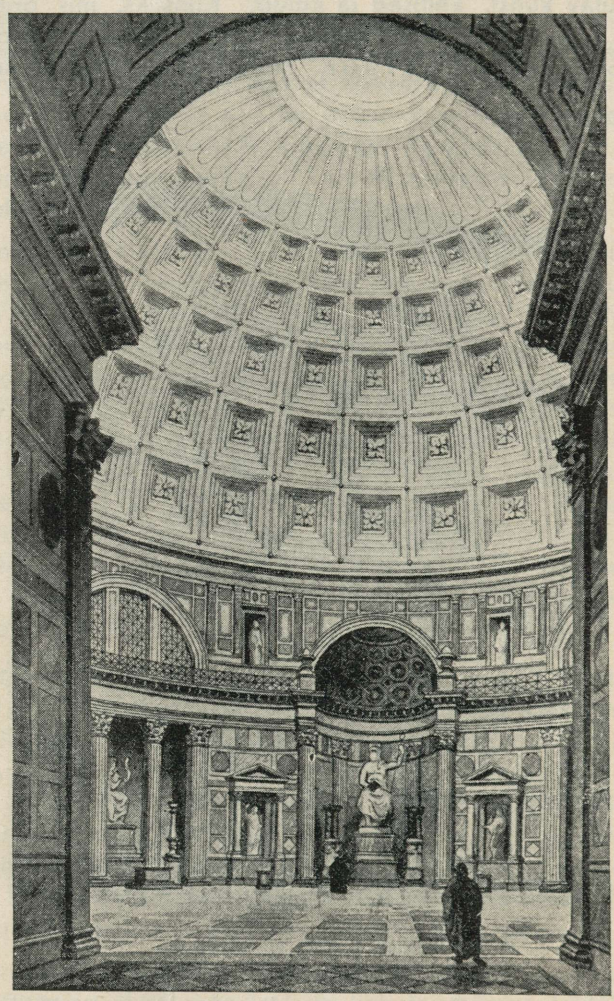

Pantheoni sisemus (rekonstruktsioon).

seumi, mis võis mahutada umb. 50 000 inimest. Võidud välisvaenlaste üle andsid põhjust jäädvustada end võiduväravate (näit. Tituse ja Constantinuse) ja ausammaste (näit. Traianuse) püstitamisega. Palju tähelepanu pöörati ka matmiskohtadele, millest tänapäevani kõnelevad Hadrianuse ja Caecilia Metella massiivsed hauamonu-

mendid — silindrikujulised tornid. Rohkearvuliste templite hulgast paistab silma Hadrianuse ehitatud Pantheon, tehniliselt ja esteetiliselt täiuslikem ehitusmälestis Roomas. Varemeis on säilinud Caracalla suurepärased termid värvilisest marmorist seintega ja rist- ja kuppelvõlvidega kaetud saalidega. Suurejooneline oli ka Constantinuse basiilika oma 35 meetrit kõrgete võlvidega. Nende ehitiste arhitektooniliseks iseärasuseks on kaarestikud sammaste vahel, võlvid ja isegi kuppel, mis võeti esmakordselt hoone katmiseks tarvitusele Pantheonis.

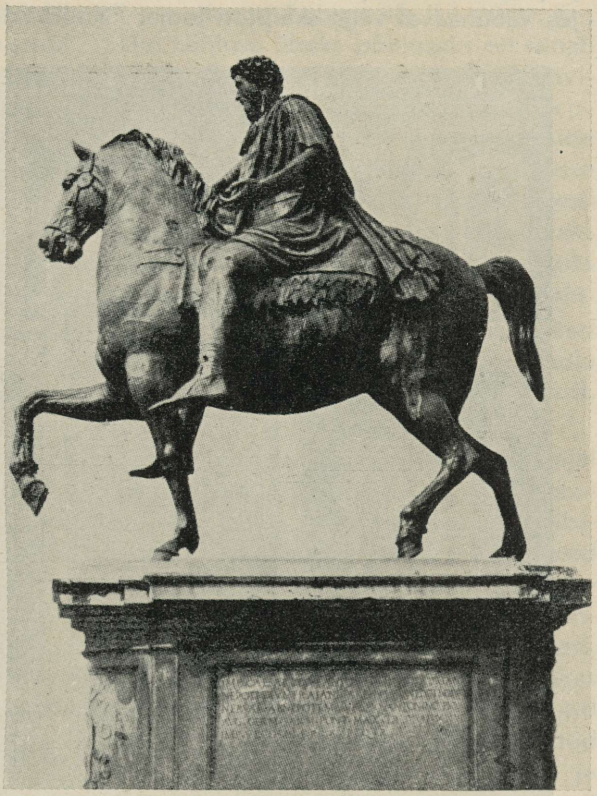

Keiser Marcus Aureliuse ratsakuju.

Mitte ainult Roomas, vaid ka mujal Itaalias ja provintsides arenes hoogus ehitustegevus. Igal pool Gallias ja Doonaumail, Süürias ja Väike-Aasias, Egiptuses ja Aafrikas, Kreekamaal ja Istrias leidub tänapäevani kindlustiste varemete kõrval teatrite, templite, väravate, sildade, veevärkide, turuhoonete ja hauamonumentide jäänuseid keisririigi ajast. Ja igal pool iseloomustab seda ehituskunsti külm rahulikkus ja majesteetlik suursugusus.

Rooma skulptuuris seisab esikohal kõik see, millega võis jäädvustada keisrite mälestust ja nende tegevuse hiilgust. Siia kuuluvad realistlikud portreed (näit. Caracalla oma), täiskujud sõjavägede ülemjuhataja vormis (näit. Augustus) või isegi ratsahobusel (näit. Marcus Aurelius); siia kuuluvad ka tehniliselt ja kompositsioo-

niliselt viimisteldud reljeefid triumfiväravail (näit. Tituse) või ausammastel (näit. Traianuse omal). Kunstiväärtuslikku omapärasust püüti aga sageli asendada teoste kolossaalsete mõõdetega või materjali kallidusega. Nende enam-vähem omapäraste teoste kõrval jäljendati ja paljundati koopiais vanu skulptuurteoseid. Skulptor-kopist tõrjus vähehaaval välja skulptori-looja. Nõudmine kreeka suurmeist-

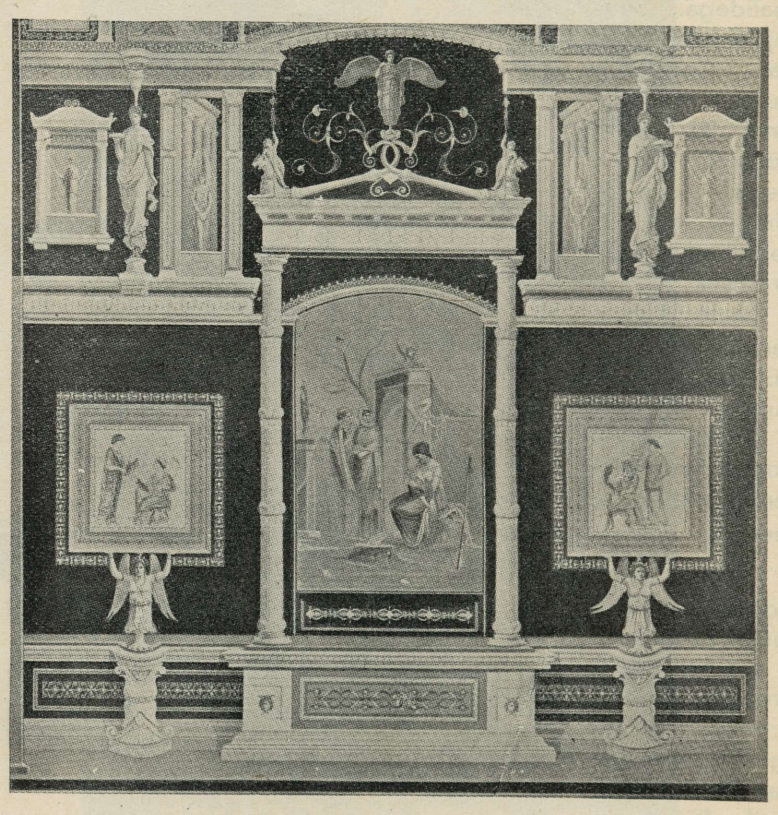

Seinamaal Pompejis.

rite teoste järele oli rooma seltskonnas suur; seetõttu ongi suur osa nimetatud teostest säilinud nüüdisajani roomaaegseis koopiais.

Seesama kehtib ka maalikunsti kohta: siingi seisis kopeerimistehnika, nagu seda näitavad Pompeji seinamaalingud, väga kõrgel. Üksikud pildid kujutavad rikkalikes värvides peaaegu eranditult stseene kreeka mütoloogiast. Seinte dekoratsioonis hakkas siingi esinema ka mosaiikpilte. Eriti tuntud on mosaiikpilt, mis kujutab Aleksander Suure kokkupõrget Dareiosega Issose lahingus.

ROOMA HILISEM KEISRIRIIK (DOMINAAT)

(a. 284—476).

Kolmanda sajandi kriis.

Õitsev seisund, mille oli saavutanud Rooma riik II-l saj. p. Kr., lõi kõikuma III-l sajandil. Selle nähtuse üheks põhjuseks oli senati põlise võimu vähendamine ja tema traditsioonilise autoriteedi hävitamine mõne sõdurite armust võimule pääsenud keisri poolt. Septimius Severus (193—211) kõrvaldas senatiseisuse provintside valitsemisest ja vägede juhatamisest ja määras kõigisse ameteisse ratsanikuseisusest sõjamehi, kellest ta hakkas looma endast täiesti sõltuvat ametiaadlit. Sellega ta tegi sõjaväe senatist kõrgemaks poliitiliseks võimuks. Ta osutus esimeseks tegelikult piiramatuks ainuvalitsejaks ja nimetas end ametlikult *dominus*'eks, s. o. isandaks.

Septimius Severuse poliitika tulemuseks oli see, et sõjaväed hakkasid määrama ja kõrvaldama keisreid oma juhusliku poolehoiu kohaselt. 50 aasta jooksul (235—285) valitses Roomas 26 keisrit, kellest ainult üks suri loomulikku surma.

Samal ajal muutus ka sõjaväe koosseis. Kuna Augustuse ajal võeti sõjaväkke üksnes Itaalia elanikke või Rooma kodanikke provintsist, hakati juba II saj. lõpul leegione komplekteerima provintsiaalidest. Linnaelanikud, kes eelistasid rahulikku tegevust, hakkasid ise sõjateenistust vältima ja võõrdusid sellest. Paljud said ka alatiste piiriäärsete sõdade ja katku ajal surma. Keisrid olid osalt sunnitud võtma sõjaväkke ebakultuursemaid elemente — traaklasi, illüürlasi, süürlasi ja gallialasi. Nendest koosnev vägi, kes vihkas kultuursemaid ja jõukamaid kihte, hakkas riiki valitsema. Sõdurid tundsid oma võimu ja kasustasid seda. Nende endi poolt valitud keisreilt nad nõudsid palga suurendamist, rikkalikke kingitusi ja võimalust röövida rikkamaid linnu. Nii barbariseerus kõigepealt sõjavägi, selle järel ka ametnikkond.

Suurendatud sõjaväe ülalpidamiseks, niisamuti sagedamini esinevaiks sõdadeks oli vaja raha, mille hankimiseks hakati suurendama igasuguseid makse. Neid ei võetud otseselt maksjailt, vaid omavalitsuste ja nende organite, niisamuti kaupmeeste, käsitööliste, laevaomanikkude jt. organisatsioonide kaudu. Vastutus maksude laekumise eest langes omavalitsuste ja organisatsioonide juhtivaile tegelastele. Barbarite pealetungid halvasid kaubandust ja tööndust, mistõttu maad laostusid ja linnad vaesusid.

Kõige selle tagajärjel tekkis Rooma riigis poliitiline, sotsiaalne ja majanduslik kriis. Rahvas otsis väljapääsu kriisist, toetades kord üht, kord teist keisrikandidaati, kellelt loodeti segaduste lõpetamist

ja kindla korra loomist. Kõikjal pandi lootused keisri kõikvõimsusele ja heatahtlikkusele.

Diocletianuse ja Constantinuse uuendused.

Uus riigikord. Pärast mitukümmend aastat kestnud anarhiat õnnestus Diocletianusel (284—305) panna kehtima kindel kord, võita vaenlased ja teostada rida uuendusi riigikorras ja sotsiaalses elus. Tema tegevuse edu põhjustasid niisamasugused nähtused nagu Augustuse omagi: rahvas igatses rahu ja toetas keisrit viimase ausalt ning heatahtlikult üritatud uuenduste teostamisel. Diocletianus täiendas, süstematiseeris ja legaliseeris seda, mis ta eelkäijate poolt segastel aegadel oli spontaanselt loodud.

Kõigepealt ta püüdis kindlustada keisrivõimu piiramatust ja vastavalt ümber korraldada riigivalitsust ja sõjaväge. Senat jäi Rooma linna munitsipaalseks nõukoguks. Kogu võim aga siirdus nüüd keisrile, kes selle oli saanud jumalailt ja oli seega riigi täielikuks peremeheks *(dominus)*. See avaldus ka õukonnaelu tseremoniaalis, mille järgi kõik, kes keisri palge ette astusid, pidid langema põlvili ja suudlema ta rüüd. Keiser esines rahva ees mitte ainult purpurmantlis, mis oli ka varem olnud ülemjuhataja tunnuseks, vaid ka kalliskividega rikkalikult ehitud rüüs ja kuldse diadeemiga peas. Kinnitades ametlikult keisrite jumalikkuse põhimõtte ja võttes endale tiitliks *Iovius* (Jupiteri järglane) pani Diocletianus kehtima idamaise piiramatu ainuvalitsuse.

Seoses sellega lõi Diocletianus uue valitsemissüsteemi ja lahendas sellega võimujärgluse küsimuse. Et ühel keisril oli raske korraldada nii suures riigis väliskaitset ja siseelu, ta võttis endale väepealiku Maximianuse kaasvalitsejaks *Augustus*'e aunimega, andes ta hoolde riigi läänepoolse osa valitsemise asukohaga Mediolanumis (Milaanos). Endale ta võttis idapoolse osa, asudes elama Nikomeediasse (Väike-Aasias). Mõlemad *Augustus*'ed pidid ametisse panema kumbki ühe abikeisri *Caesar*'i aunimega ja nad adopteerima, et nad võiksid *Augustus*'te surma või loobumise korral neile järglaseks olla. Nende nelja vahel oli jagatud riigi valitsemine; igaühel oli oma sõjavägi ja ametkonnad. See võimujärglus-süsteem ei leidnud aga teostamist, sest pärast Diocletianuse valitsemast loobumist keeldus ta kaaskeiser sedasama tegemast.

Pärast paarikümne-aastast kodusõda seadis Constantinus Suur (324—337) uuesti jalule riigi ja kõrgeima võimu ühtluse. Senised neli riigiosa muutusid nüüd ühele keisrile alluvaiks administratiivseiks ühikuiks prefektidega eesotsas. Prefektuurid jagunesid diötseesideks, mille ülemaiks seati uued ametnikud, vikaarid, diötseesid provintsideks, mida valit-

sesid *praeses*'ed. Selle tsiviilametkonna kõrval seisid sõjaväelise võimu esindajad, *duces*, kelle maa-alalised võimupiirkonnad ei langenud ühte administratiivsete piirkondadega ja olid määratud strateegiliste nõuete kohaselt. Selle korraldusega loodi ametkondade astendikuline alluvus üksteisele ja tsiviilvalitsuse eraldamine sõjaväelisest. Kohalikkude võimude üle seisid keskvalitsuse organid üksikute erialade järgi (kohtud, rahandus, riigimaad, keisrikoda jne.). Nende organite juhid moodustasid keisri nõukogu, k o n s i s t o o r i u m i. Igal ametnikul oli oma kantselei vähema- või suuremaarvulise personaaliga.

Oma õukonnaga ja keskvalitsusega asus Constantinus elama vanasse kreeklaste asulinna Bütsantsi (Byzantion). Ta ehitas selle ümber suureks ja toredaks vastavalt oma võimule ja maailmariigi aule, mistõttu seda linna hakati hüüdma tema nime järgi Constantinopoliks (K o n s t a n t i n o o p o l).

Ka s õ j a v ä e koosseis ja korraldus muudeti Diocletianuse poolt. Septimius Severuse eeskujul võeti sinna eeskätt barbareid, eriti germaanlasi. Kogu sõjavägi jagati kolme ossa: väljavalitud osa moodustas õukonna-kaitse *(palatini)*, mis vastas endisele pretoriaanide kaardiväele; teise osa moodustasid liiniväed *(comitatenses)*, kes asusid hajusalt südamaa linnades ja täitsid peamiselt sisekaitse-teenistust; kolmas osa oli piirivägi *(riparienses, limitanei)*, kes asus piiriäärseis kindlustes. Teenimine sõjaväes muutus pärilikuks, niisamuti nagu riigi- ja omavalitsusasutisteski. Iga sõdur, päritolust hoolimata, võis tõusta juhtivale kohale; selleks oli vaja ainult avaldada sõjalist osavust, vaprust ja ustavust keisrile.

Sotsiaalsed ja majanduslikud uuendused. Kõik käsiteldud uuendused nõudsid suuri kulusid. Seetõttu kasvasid IV-l saj. veelgi enam rahva koormused igasuguste maksude ja kohustuste näol. Kõik sotsiaalsed ja majanduslikud ühikud rakendati nüüd riigi teenistusse. Kõige enam langes koormusi talupoegadele ja linnaelanikele; parem oli ametnike ja suurmaaomanike seisund. Et leida kergendust koormuste kandmisel, muutsid kodanikud sageli elukohta ja elukutset. See aga halvas maksude korralikku laekumist ja teiste kohustuste õiendamist, ja nii hakati kodanikke köitma nende elukoha ja elukutse külge. Omavalitsuste vastutavate ametnike kohad tehti pärilikuks ja sunduslikuks. Talupojad, kes seni kasustasid suurmaaomanikkude maid vaba rendilepingu alusel, muudeti suurelt osalt sunnismaisteks ning põlisteks rentnikeks, k o l o o n i d e k s. Nad olid küll endiselt isiklikult vabad, ei võinud aga oma elukutset ega elukohta muuta ja pidid suurmaapidaja vastutusel kandma oma kohustusi. Talupoegade sunnismaisus ker-

gendas suurmaapidajaile ja riigirentnikele nende vastutuse kandmist ja tagas riigile maksude korralikku laekumist.

Uuendused vaimses elus. Diocletianus püüdis süstemaatiliste tagakiusamistega ristiusku lõplikult hävitada ja siduda kodanikke usu kaudu riigiga niisamuti, nagu ta seda oli teinud teistel aladel. Keisri dekreediga nõuti ristiusu raamatute hävitamist, koguduste hajutamist ja nende varanduste konfiskeerimist; ka keelati usklikkude koosolekud ja suleti kristlastele kõik ühiskondlikud ametid. Sellest hoolimata levis ristiusk ja kasvas kiriku mõju niivõrd, et Constantinus pidas tarvilikuks juba võitluse ajal keisritrooni pärast anda a. 313 p. Kr. Mediolanumis edikt, millega lubati ristiusu tunnistamine ja vastavate usuliste talituste korraldamine. Sellest ajast peale püsisid kreeka-rooma usund ja ristiusk teineteise kõrval. Constantinus ise pidas võimalikuks olla ühel ning samal ajal ülempreestriks *(pontifex maximus)* ja üldiseks piiskopiks, et avaldada tarbe korral mõju kreeka-rooma usulistele organisatsioonidele ja segada end ka ristiusu kiriku siseasjusse. Viimase ülesande täitmisel ta kutsuski kokku esimese üldise kirikukogu Nikaia linna a. 325, kus tuli lahendamisele Aleksandria vaimuliku A r i u s e poolt alustatud usutüli. Kirikukogu mõistis Ariuse õpetuse hukka, määras aga ka kindlaks kristliku usutunnistuse. Seega võttis riik ristiusu ja selle õpetuse oma kaitse alla. Ent Constantinuse kogu usupoliitika oli põhjendatud riigi huvidega: et ristiusk oli juba enam levinud ja tugevam antiiksest usundist, siis soovitas poliitiline tarkus ühelt poolt kiirendada kogu keisririigi kristianiseerimist ja teiselt poolt säilitada ristiusu kiriku ühtlust, mis pidi olema aluseks riigi ühtlusele.

Vastavalt sotsiaalse elu kujunemisele muutusid dominaadi aja! kultuurisaavutised ja -varad peamiselt kõrgemate kihtide omandiks. Haridus rakendati järjest enam õukonna ja ametnikkonna teenistusse: ülikoolides õpetati eeskätt grammatikat, retoorikat ja õigusteadust. Arhitektuur tegi veel edusamme; kuid nüüd püstitati ainult keisrite hiilguseks losse, võiduväravaid, terme ja tsirkusi. Neid ehitisi iseloomustab riigi suurusele ja keisri võimule vastav kolossaalsus mõõteis, sammaste ja võlvide kõrgus, õhu ja valguse rohkus.

Rooma riigi langus.

Pärast Constantinus Suurt elas Rooma riik alatiste vapustuste tähe all ja nõrgenes nii sisemiselt kui ka väliselt. Majanduselus kadus kapitalistlik ja teaduse saavutistel põhinev intensiivne põllupidamine, mille asemele tuli koloonide väikestel rendimaadel rakendatav primitiivne maaharimine. Kasustamisel oleva maapinna suurus vähenes; niisamuti läks tagurpidi põllusaa-

duste toodang. Iga majapidamine püüdis ise end rahuldada, tootes kõike seda, mida ta vajas. Maksud õiendati natuuras, kuna raha hakkas käibelt kaduma. Printsipaadiaegne maailmakaubandus soikus vähehaaval, püsima jäi ainult kauplemine toreduseseme-tega. Peamise ostjaskonna moodustasid keiser ja õukond, kuna kaupmeeskond koosnes peamiselt Idamaa rahvaste esindajaist. Fiskaalsete koormuste suurenemine mõjus rusuvalt rahvamajandusse ja laiemad rahvamassid vaesusid.

Majanduselu languse tulemusena esineb sotsiaalses elus rahvaarvu vähenemine ja kõigi rahvakihtide degenereerumine. Nõudmist elujõuliste inimmasside järele riigikaitse huvides rahuldati ikka enam barbarite võtmisega sõjaväkke. Selle tagajärjel barbariseerus elanikkond, eriti läänepoolseis provintsides. Terved germaanlaste suguharud võeti ühes juhtidega riigikaitse teenistusse. Üksikuis provintsides siirdus võim täiesti nende kätte. Eriti suureks kasvas nende mõju siis, kui hunnide poolt a. 375 antud tõukel goodid siirdusid Rooma riigi piiridesse ja, kasustades keisrite nõrkust, põletasid ja rüüstasid tervel Balkani poolsaarel. Piiride kaitsmine Britanniast kuni Eufratini käis keisreile üle jõu. Constantinus Suur, kes eriliselt hoolitses riigi ühtluse eest, ometi jagas selle enne surma kolme poja ja ühe oma vennapoja vahel. See jällegi andis põhjust kodusõdadeks. Kuigi hiljem õnnestus seada uuesti jalule riigi ühtlus, tegi sellele jälle lõpu T h e o d o s i u s S u u r, kes enne surma a. 395 jagas keisririigi lõplikult kahte ossa: tema poegadest sai Arkadius Ida- ja Honorius Lääne-Rooma riigi. Esimene osutas Bütsantsi nime all suuremat elujõudu ja püsivust, tõustes hiljem mõnikord isegi hiilgavale järjele. Idamaine ainuvalitsus omandas selles lõpliku kuju. Ta välisvaenlased, näit. pärslased ja hiljem Balkani poolsaarele siirdunud slaavlased, ei avaldanud säärast ürgjõulist pealetungi Rooma riigile nagu germaanlased läänes. Pärast läänegootide siirdumist Itaaliasse ja Rooma linna vallutamist A l a r i c h i poolt a. 410 oli Ida-Rooma riik germaanlaste-hädaohust pääsenud. Seda suuremaks kasvas aga see hädaoht Lääne-Rooma riigile. A. 476 kukutas heruulide pealik O d o a k e r Lääne-Rooma keisri Romulus Augustuluse troonilt ja hakkas ise valitsema Itaalias germaanlaste kuningana. Sellest ajast polnud enam Lääne-Rooma riigil oma keisrit. Juriidiliselt kuulus ta ühise keisririigi juurde, mille keiser elas Konstantinoopolis, tegelikult aga valitsesid talle kuulunud aladel peaaegu kõikjal germaanlaste kuningad.

Antiikkultuuri lõpp.

Rööbiti Rooma riigi lagunemisega toimus ka kreeka-rooma kultuuri langus, mis algas selle kultuuri aluse, antiikse

usundi kadumisega. Keiser Julianus Apostata tegi IV saj. teisel poolel viimse katse uuesti ellu äratada kreeka-rooma usundit, anda sellele ühtlust sünkretismi alusel ning lepitada seda ka ristiusuga. Haritud kihtides leidiski ta filosoofiline panteism poolehoidu, ent laiemad lihtrahva-massid olid juba siirdunud ristiusku ja otsisid raskeil aegadel lohutust selle usu selges õpetuses igavesest õndsusest. Need massid olid võõrdunud kreeka-rooma filosoofilistest ja esteetilistest tõekspidamistest. Nad hakkasid isegi toime panema templite rüüstamisi ja jumalakujude purustamisi. Mõned keisrid tulid vastu masside kalduvustele ja piirasid vana usu kommete täitmist. Constantinus Suure poeg Constantius keelas verised ohvrid. Theodosius Suur (378—395) kuulutas ristiusu riigiusuks ja keelas kreeka-rooma usundi kultuse täiesti.

Kreeklaste poolt rajatud ja roomlaste poolt omaks võetud vaimuelu-avalduste põhimõtteilt ja väljendusvormidelt lahkunud, hakkas seni Rooma riiki kuulunud inimkond taasbarbaaristuma (rebarbariseeruma). Rahvamasside eluvormid muutusid algelisemaks, kõrgemate kihtide omad maitselagedaks; kombed läksid tooremaks, huvi kõlbeliste küsimuste vastu kadus. Ristiusu kirjanikud ja tegelased tundsid rohkem huvi dogmaatiliste ja organisatsiooniliste küsimuste vastu. Stoikute kõrge moraal leidis ka nende poolt vastuvõtmist, nagu see ilmneb Ambrosiuse ja Augustinuse teostes, seati aga usulise sanktsiooni alla.

Rakenduskunst, mis avaldub tolle aja riietuses, elumajade sisustuses, ehte- ja tarbeasjades, muutus Idamaa, eriti Iraani mõjul toredaks, vormis ja värvis kriiskavaks. Kristlik kunst, kasustades endisaja tehnikat, eemaldus selle esteetilisest realismist ja hakkas otsima uusi teid ristiusu sümbolite ja pühakute kujutamiseks. Antiikaja kaunid kunstiteosed hävitati usuvaimustuses märatsevate masside, veel enam aga germaanlaste poolt. Gootide kuningas Alarich hävitas Eleusise linna ja Demeteri templi. Ateena jäi tema poolt puudutamata, kuid Parthenon muudeti Neitsi Maarja kirikuks ja Pheidiase Athena kuju eemaldati sealt. Ida-Rooma keiser Justinianus Suur sulges a. 529 kreeka filosoofia viimse ning tõhusama kolde — Platoni poolt asutatud akadeemia.

Sellega algas uus ajastu inimkonna ajaloos. Ent ei kadunud siiski kõik, mis oli antiikajal saavutatud ilu, tõe ja headuse ideaali teostamisel. Osa sellest säilitas ristiusk, osa aga jäi esialgu unarusse, säilides vanades käsikirjades ja maa alla maetud varemeis, seni kui antiik-rahvaste asemele tulnud uued rahvad kasvasid välja oma lapseeast ja osutusid küpseks kreeklaste ja roomlaste poolt loodud kõrge kultuuri omandamiseks ning edasiarendamiseks.

VARANE KESKAEG.

Keskaja mõiste.

Rooma universaalriik oli kõik Vahemeremaad ühendanud üheks poliitiliseks, majanduslikuks ja kultuuriliseks tervikuks, mis ristiusu võidulepääsu järel saavutas ka teatud usundilise ühtluse. Rooma kultuuripiirkonda kuulunud rahvad kaotasid suurelt osalt oma rahvusliku eri-ilme ja omandasid romaniseerudes või helleniseerudes hellenistlik-rooma kultuuri. See rahvaste ühtesulamise protsess polnud siiski veel jõudnud lõpule ajal, mil Rooma riigi lääneosa varises kokku oma sisemise kõdunemise ja germaani rahvaste pealetungi tagajärjel. Lääne-Rooma riigi aladel ja ta piirimail tekkis nüüd rida uusi riike, mis said idamaise ja kreeka-rooma kultuurilise arengu pärijaiks ja omapäraste rahvuslikkude kultuuride koldeiks. Neis riikides kujunenud romaani-germaani rahvad jõudsid aja jooksul arenedes tähelepandavate saavutisteni ja panid aluse mitmel eri kujul avalduvaile, aga siiski teatud ühiseid jooni osutavaile Lääne-Euroopa rahvuskultuuridele. Samal ajal tekkis Vahemerest idas ja lõunas omapärase ilmega islami kultuur, kuna kreeka-rooma kultuuri traditsioone säilitas ja jätkas omakorda Ida-Rooma riik (Bütsants). Järelikult iseloomustab antiikajale järgnevat ajastut ühise Vahemere-äärse antiikse kultuuripiirkonna asendumine kolme kultuurikeskusega (Lääne-Euroopa, Bütsants, islami ala), millest kaks esindavad kristlikku ja üks islami kultuuri. Samal ajal läks Süüria ja Põhja-Aafrika siirdumisega islamiusulise kalifaadi võimu alla kaotsi ka Vahemeremaade senine majanduslik ühtlus. Lääne-Euroopa eraldus mõneks ajaks majanduslikult kõrgemal seisvaist idapoolseist maadest ja kujunes muust maailmast eraldi seisvaks kristlik-feodaalseks maailmaks, kus pääses kehtima rangele seisuslikkusele toetuv ühiskondlik-poliitiline kord (läänindus) ja kus kristliku maailma ühtlust taotlevad paavstid saavutasid vaimsete ja puhuti isegi poliitiliste juhtide koha. Sellist umbes tuhat aastat kestnud ajavahemikku, mis moodustab ülemineku-ajastu Rooma maailmariigilt uus-aja riikidesüsteemile ja antiikselt, klassiliselt kultuurilt nüüdisaegseile rahvuskultuuridele, on hakatud (üldisemalt alates XVII saj. lõpust) kutsuma k e s k a j a k s.

GERMAANLASED JA NENDE RIIGID.

Germaanlaste majanduslikud olud.

Kesk-Euroopa rahvaist saavutasid keldid, eriti kreeklastelt saadud mõjustuste tõttu, esimestena võrdlemisi kõrge kultuurilise taseme. Nende poolt arendatud raua-aja kultuurirühm, nn. La Tène'i kultuur (umbes 500. aastast e. Kr. kuni Kristuse sündimiseni) mõjustas tugevasti teisigi Euroopa rahvaid, esijoones germaanlasi. Keltide alistamisega Rooma võimu alla said germaani rahvad Rooma riigi otseseiks naabreiks ja olid alates meie ajaarvamise algusest tähtsamaid poliitilisi ja kultuurilisi tegureid Kesk-Euroopa aladel.

Germaanlased ja nende elu-olu. Niisamuti kui keldid kuuluvad germaanlased indo-euroopa rahvaste hulka. Nad asusid pronksiajal Läänemere ümbruskonnas — Lõuna-Rootsis ja Norras, Jüütimaal ja Taani saartel, osutasid aga juba varakult tungi siirduda oma kitsaist kodukohtadest avaramaile aladele. Seejuures liikusid nn. läänegermaanlased Elbe jõge mööda otseselt praegusele Põhja-Saksamaale, kuna idagermaani hõimud suundusid Visla jõe kaudu Euroopa idapoolsemaile maadele.

Germaanlaste elu-olu ja nende kultuurilise taseme kohta on säilinud ainult väheseid ja katkendlikke teateid Caesari ja Tacituse töis, mille põhjal on nende kohta esitatud väga mitmesuguseid vaateid ning seisukohti. Näit. peeti neid kaua ilma kindla asukohata nomadiseerivaiks karjusrahvaiks. Praegu domineeriva vaate järgi nad elasid siiski juba üsna varakult paiksalt, enamasti külalise asustussüsteemi alusel. Ainult mägiseil mail ja teatud erilistes looduslikes tingimustes esines ka asustust üksiktalude kaupa. Linnalist asustust germaanlased aga ei tundnud. Niisamuti oli neile tundmatu eraomand maade suhtes. Maa (saras) kuulus kogu külakonnale, moodustades selle liikmete ühisomandi. Ühist sarast kasustavat külakonda kui erilist asustusühikut kutsutakse saraskonnaks.

Põllundus. Esikohal seisva karjakasvatuse kõrval harrastasid germaanlased olulisel määral ka põllundust. Rahvastik koosnes peamiselt vabadest talupoegadest. Igale perekonnale kuulus omaette elamu ühes vastava õuemaaga, kuna põllumaa anti saraskonna poolt ta liikmeile ainult kasustamiseks ja jagati viimaste vahel teatud ajavahemiku järel loosimise teel ümber. Tavaliselt ei moodustanud külaväli ühist suurt põllutükki, vaid koosnes mitmest eri kvaliteediga ühikust — tõstandist (saksa *Gewann*), milles igal saraskonna liikmel oli teiste omadega võrdne põllusiil. Niisugune segiasendlik põllujaotus oli tingitud põhimõttest, et kõigil

saraskonna liikmeil oleksid võrdsed õigused kasustatava põllumaa kohta. Põldude segiasendi tagajärjel kujunes sunduslik külvikord, nn. v ä l i s u n d, mille tõttu kõik saraskonna liikmed pidid harima oma põllusiile teatud tõstandis ühel ning samal viisil ja ajal, niiviisi nagu seda oli otsustanud külakond. Saraskonna päralt olevad karjamaad, võsad ja metsad olid aga kõigi ta liikmete otseses ühises kasustuses ja moodustasid ü h i s m a a (*Allmende*) kitsamas mõttes. Teatud perekonnale kuuluv maja ja õu ühes ta kasustuses olevate külapõllu osadega ja ta õigusega osa võtta ühismaade kasustamisest oli a d r a m a a (saksa *Hufe*) selle sõna esialgses tähenduses. See moodustas normaalse suurusega majandusühiku, mis oli küllaldane ühe perekonna elatamiseks.

Kuigi germaanlased olid juba ammu jõudnud adrakultuurini, jäi nende m a a h a r i m i n e siiski ekstensiivseks. Adra ja äkke vedamiseks kasustati peamiselt härgi. Põldude väetamist kaua ei tuntud. Kui põld oli mitmeaastase tarvitamise järel lahjaks jäänud, jäeti ta mõneks ajaks sööti ja kasustati karjamaana; seesuguse puhkuse järel võeti ta jälle põlluna tarvitusele. Vahepeal tuli sageli uut põllumaad teha võsa- ja metsaalade ülesharimise teel. Kasvatati esijoones otra ja kaera, niisamuti mõningaid nisusorte, kuna rukis tuli viljelemisele alles hilisemail ajul. Vilja lõigati sirbiga, sest vikatit ei tuntud. Jahust valmistati toiduks peamiselt putru ja jahukörti; hiljem tuli tarvitusele ka leivaküpsetamine. Peale selle kasvatasid germaani rahvad herneid, ube, naereid ja lina, hiljem keltide ja roomlaste mõjul ka viinamarju.

Karjakasvatus. Eriline osatähtsus oli germaanlaste majanduses siiski k a r j a k a s v a t u s e l. Germaanlase rikkust hinnati tavaliselt talle kuuluvate kariloomade arvu järgi. Lehma, lamba ja kitse piim oli igapäevaseks toiduaineks. Eelistatud lihatoiduks oli seapraad; sigu kasvatati suurte karjadena tammemetsades. Koduloomade toitmist talveti lautades ja tallides ei korraldatud, nii et loomad pidid talvelgi endile väljas toitu otsima. Suurel arvul kasvatasid germaanlased ka hobuseid, keda kasustati ratsasõiduks ja kergemate koormate kandmiseks. Talutöid tegid peamiselt perekonna nooremad liikmed, naised ja orjad. Mehed harrastasid esijoones küttimist ja sõda ja veetsid vaba aja karunahkadel lamades joomise ja täringumänguga. Jookidest nad armastasid meest valmistatava mõdu kõrval eriti õlut ja viina, mida nad tarvitasid suures ulatuses.

Elamud. Germaanlaste e l a m u d olid tahumata palkidest lihtsad ehitised ilma lae ja korstnata; seetõttu nad olid tavaliselt kaunis mustad, tahmased ja nõgised. Ühise ruumika toa keskel asetses suur madal kolle, mille ümber koondus kogu elu. Tuba oli väga lihtsalt ja vähenõudlikult sisustatud. Peaaegu kõik majapida-

mises vajalikud tarbeasjad valmistati kodusel teel. Kehakatete valmistamiseks tarvitati loomanahku ja linast riiet; villaseid riideid kanti peamiselt pidulikumail juhtumeil.

Kaubandus. Germaanlaste primitiivsed eluviisid ja nende metsastele asustusaladele omased halvad liiklemisolud ei võimaldanud ka ulatuslikumate kaubandussuhete arenemist. Võõraisse kaupmeestesse suhtuti umbusklikult või lausa vaenuliselt, nii et need ei usaldanud tungida sügavamale germaani aladele. Seetõttu tekkis elavam kaubavahetus ainult Rooma piirikindluste läheduses. Roomlastele müüdi nahku, orje, kalu, merivaiku ja muud, kuna neilt osteti ehteasju, veini, riideid ja võimaluse korral relvi, mille müüki barbareile Rooma võimud tõkestasid. Et germaanlased ei tundnud ei raha ega krediiti, siis toimus kauplemine tavaliselt lihtsa vahetuskaubanduse näol. Ent seegi tagasihoidlik kaubavahetus omas suurt kultuurilist tähtsust Kesk- ja Ida-Euroopa suhtes, sest sel teel siirdusid mitmed kultuurivarad Rooma riigist kaugemaile aladele, muude seas ka soome sugu rahvaile.

Germaanlaste ühiskondlik ja poliitiline kord.

Rahvastiku ühiskondlik koostus. Germaani ühiskonnis puudusid sellised suured sotsiaalsed vastuolud, nagu neid nägime Rooma riigis. Rahvastiku enamik koosnes vabadest talupoegadest, nn. lihtvabadest, kes olid õigustatud osa saama saraskonna maavaldusest ja kandma relvi. Lihtvabadest kõrgemal seisid aadlikud, kel oli suhteliselt suuremaid maavaldusi ja arvukamaid veiseja hobusekarju. Nad väitsid end põlvnevat jumalaist ja omasid mõningaid eesõigusi; näit. oli meheraha aadliku tapmise eest suurem kui lihtvaba tapmise eest. Selle päriliku sünniaadli hulgast valiti tavaliselt pealikud ja väejuhid.

Mõnevõrra esines germaanlastel ka orje, kelleks said sõjavangid, alistatud rahvaste liikmed, niisamuti võlavangid ja oma vabaduse täringumängus ära mänginud isikud. Orjad võrdusid õiguslikult asjadega, nii et nende isand võis neid karistamatult tappa. Tegelikult ei koheldud neid siiski eriti karmilt. Orje kasustati mitmesuguseiks majapidamistöödeks. Enamasti anti neile kasustada omaette elamud ja maatükid, mille eest nad tasusid isandale peamiselt andamitega. Vabaks lastud orjadest ja teistest elementidest koosnev poolvabade kiht oli küll mõnevõrra õigusvõimeline, ei omanud aga osa külasarasest. Poolvabad, keda ei olnud eriti palju, kuulusid töölistena vabade perekondade juurde ja allusid perekonnapea võimule.

Perekond ja sugukond. Alama majandus- ja haldusühiku moo-

dustas germaanlastel perekond, kuhu kuulusid sageli ka pereisa täiskasvanud pojad ja vennad ja teisedki sugulased. Suure võimuga varustatud perekonnapea teostas kohtumõistmist oma perekonna liikmete suhtes ja oli perekondliku omandi valitseja ja majapidamise juhtija. Perekonnale järgnevaks sugulusrühmaks oli mitmest perekonnast koosnev sugukond (saksa *Sippe*), kes moodustas väga tähtsa poliitilise ja sotsiaalse ühiku. Sugukonna liikmed kaitsesid ühiselt üksteise elu ja omandit, esinedes kohtuis tunnistajaina endi hulka kuuluva süüaluse kasuks, teostades mõrva korral veritasu oma rühmakaaslase eest või võttes mõrvarilt vastavat meheraha (*Wergeld*). Nad võitlesid sõjas üksteise kõrval eri väeühikuna ja vastutasid ühiselt üksteise süütegude eest.

Suguharu. Rida sugukondi moodustas suguharu ehk rahva (seda nimetasid rooma kirjanikud *civitas*'eks), mis territoriaalselt jagunes maakonniks (ladina *pagus*, saksa *Gau*). Suguharu tähtsaimaks valitsemisorganiks oli kõigist relvakandevõimelistest vabadest meestest koosnev rahvakoosolek (*Ding*). See tuli kokku kindlail tähtajul kindlas kohas lageda taeva all ja otsustas kõiki olulisemaid poliitilisi ja kohtuasju. Rahvakoosolekul teostati sõjaväe ülevaatust, otsustati sõja, rahu ja lepingute sõlmimise küsimusi, valiti haldusasjade ajamiseks pealikud (*principes*) ja sõjaväeliste juhtidena hertsogid (*duces*). Sõnavõtjaina ja ettepanekute tegijaina esinesid harilikult pealikud, kuna rahvas avaldas oma heakskiitu sõjakirveste raputamisega. Ühtlasi toimis rahvakoosolek kõrgeima kohtuasutisena suuremate süütegude suhtes. Mõnel germaani rahval olid kakuningad (*Konung*), keda valiti eluks ajaks ühest teatud soost, kuid nende võim ei olnud esialgu suur. Üldiselt oli germaanlaste valitsemisorganisatsioon väga lihtne: puudus tasutav bürokraatia, puudusid korralised riiklikud maksud, puudus eriline riigimajandus. Ka ei esine germaanlastel väljaarenenud preestriseisust; ohverdamisi ja teisi lihtsaid usulisi toiminguid (näit. ennustusi) korraldasid mõned auväärsemad isikud, harilikud aadlikud.

Paremate asustusalade ja sõjasaagi otsimisel olid germaani suguharud nii üksteisega kui ka teiste naabritega alatiselt sõjajalal. Kestva sõjaseisundi üheks tagajärjeks oli nn. kaaskondade tekkimine. Nimelt kogusid rikkamad ja ettevõtlikumad mehed endi ümber rea teisi, eriti nooremaid, keda nad sidusid endaga erilise truudusvande kaudu. Niisugused kaaskondlased elasid oma juhiga ühiselt, õppisid tema juhatusel sõjapidamist ja üritasid ühes viimasega sõjalisi seiklusi saagi ja au omandamiseks. Nii tekkisid isiklikele usaldus- ja ustavussuhteile toetuvad rühmitised, mis olid hiljem eeskujuks feodaalseile vahekorrile.

Germaanlaste riikide tekkimine.

Germaani hõimude poliitiline kontsentreerumine. Alates III-st saj. toimus germaanlaste riiklikus elus teatud poliitiline kontsentratsioon. Väikeste rahvakeste liitumise teel tekkis rida suuremaid rahvuslikke ühikuid tugevama riikliku keskvõimuga. Tähtsamaid germaani rahvaid olid sel ajajärgul goodid, kes asusid praeguse Lõuna-Vene aladel Doni ja Doonau suudme vahel, Dnestrist idas idagoodid, sellest jõest läänes läänegoodid. IV saj. esimesel poolel hakkas gootide seas levitama ristiusku Ulfilas (Wulfila). Saanud läänegootide esimeseks piiskopiks, ta koostas gooti aabitsa ja tõlkis pühakirja raamatud gooti keelde. Ristiusk tungis gootide juurde Aleksandria preestri Ariuse õpetusena, mille järgi Kristus kui Jumala poeg on Jumalast-Isast oma jumalikkuselt ja ault vähem, kuigi ta on loodud enne kõike muud ja on täiuslikum kõigist teistest olendeist. See õpetus mõisteti küll hukka esimesel üldisel kirikukogul Nikaias a. 325, levis aga siiski, eriti mitme germaani rahva juures. Idagoodid olid lepingu-vahekorras Roomaga ja aitasid kaitsta ta piire. Nende kuningad, kellest oli tähtsaim Ermanarich, panid kehtima oma võimu ka teiste rahvaste (läänegootide, gepiidide, heruulide) kohta. Gootide läheduses Alam-Doonau aladel asusid vandaalid ja langobardid, kuna Doonau ja Reini ülemjooksu alad olid asustatud alemannide poolt. Viimaste naabruses Reini ja Neckari vahel elasid burgundid, Reini ja Weseri vahel friisid, Weseri ja Elbe vahel saksid. Saksidega oli kestvas vastuolus läänegermaanlaste tähtsamaid rahvaid — frangid, kes asusid Reini alamjooksu aladel. Nad jagunesid mitmeks väiksemaks suguharuks eri valitsejatega. Saali frangid elasid IV saj. teisel poolel Maasi alamjooksul ja levitasid V saj. keskpaigaks oma võimu Schelde jõe aladel kuni Somme'i jõeni. Neist kagus Reini mõlemal kaldal Kölni ümbruskonnas asusid ripuaari frangid, viimastest ida pool Maini kesk- ja alamjooksul idafrangid. Peale selle elas Skandinaavia maadel mitu germaani rahvast.

Germaanlased ja Rooma riik. Mõned germaani hõimud jäid püsima oma kodumaale, kuna teised asusid ajavahemikul IV saj. lõpust kuni VI saj. teise pooleni uutele aladele, peamiselt Lääne-Rooma riigi piiridesse. Seda ajastut, mil tekkis rida germaani riike, kutsutakse suure rahvasterändamise ajaks. Juba varem olid germaanlased osutanud püüdeid Rooma riiki tungimiseks, aga nagu nägime, löödi kimbrite, teutoonide, sueebide ja markomannide pealetungid Rooma võimude poolt tagasi. Hiljem hakkas germaanlasi suurel arvul immitsema Rooma riiki rahulikul

teel; terved germaani sugukonnad astusid Rooma väeteenistusse abivägedena (*laeti, foederati*). Paljud germaani sõjavangid paigutati maale koloonidena. „Barbarid töötavad meile; meie jaoks nad külvavad ja meie jaoks võitlevad," ütles keiser Probus. Germaanlased tundsid Rooma vastu suurt austust, kuid nad ei suutnud oma madalama kultuurilise taseme ja erineva elukäsituse tõttu leida tihedamat ega siiramat kontakti antiikse maailmaga.

Suure rahvasterändamise ajendas ühe turaani tõugu rahva, nomadiseerivate hunnide tungimine Aasiast Euroopasse (a. 375). Nad alistasid oma võimule idagoodid, kuna teised germaani rahvad hunnide kartusel hakkasid liikuma lääne poole. Sellele survele ei suutnud Rooma riik enam vastu panna. Küll ei olnud pealetungivate germaanlaste arv võrreldes Rooma riigi rahvastiku arvuga kuigi suur. Kõigi germaani rahvaste üldarv ei ulatunud IV saj. lõpul vist mitte üle nelja miljoni hinge. Suurim germaani hõim — idagoodid — ulatus umbes 300 tuhandeni, läänegoote võis olla umbes paarsada tuhat niisamuti kui alemannegi, vandaale umbes 80 000, franke, burgunde ja teisi veelgi vähem. Ühegi sissetungiva suguharu tegelik sõduritehulk ei ulatunud üle 15 000 mehe. Germaanlased liikusid ühes oma perekondadega ja vedasid kogu oma kaasavõetavat vara endiga kaasas, mistõttu nende jõukudel puudus vajalik liikumisvabadus sõjaliseks opereerimiseks. Ka ei ilmunud paljud neist Rooma piiridesse vaenuliste eesmärkidega, vaid otsisid kõigepealt pelgupaika ja nõudsid asumiseks sobivaid maid. Kuid sõjaliselt desorganiseerunud Rooma riigi rahvastik ei osutanud kuigi suurt ega järjekindlat endakaitse-tahet; ta eelistas möönduste teel barbaritega kokku leppida või alistus passiivselt nende võimule.

Läänegootide riik. Esimesena asusid Rooma riigi piiridesse läänegoodid, kes said maid Traakias kohustusega kaitsta riigi piire. Nad tõstsid aga sageli mässu, üritasid laastavaid rüüsteretki Balkani poolsaarele, rüüstasid oma kuninga Alarichi juhatusel Itaaliat ja isegi Roomat ja asusid keisri loal Lõuna-Galliasse ja Püreenee poolsaarele. Siin nad rajasid kuningas Ataulfi eestvõttel a. 412 esimese germaani riigi. Rooma keisririigis kehtis neil ajul sõjavägede majutamisel komme, et sõdur sai maaomanikult, kelle juurde ta majutati, teatud osa maad, tavaliselt $^1/_3$, enda kasustusse ja oli omaniku (*possessor*'i) külaline (*hospes*). Niisamasuguse põhimõtte järgi käidi ka nüüd läänegootide poolt okupeeritud alal. Maa jaotati seniste omanike ja uustulnukate vahel niiviisi, et viimased said endile $^2/_3$ põllumaast ja poole karjamaast, metsast ja jäätmaast.

Vandaalide riik. A. 406 tungisid vandaalid, sueebid ja mõned teised germaani rahvad Galliasse, kus nad sooritasid vägivallategusid ja rüüstamisi. Vandaalid siirdusid siit Lõuna-Hispaaniasse ja a. 429 Põhja-Aafrikasse, mille keiser pidi neile loovutama pika võitluse järel (a. 442). Siin tekkis teine germaani riik. Et vandaalid olid saanud endile selle territooriumi vallutuse teel, siis nad võtsid võitja-õiguse põhjal peaaegu kõik maad endile ja jagasid need oma perekondade vahel. Rooma suurnikud, kes kohale olid jäänud, orjastati, kuna rooma koloonid jäeti enamasti kohtadele ja pidid õiendama andameid uutele isandaile. Nii jätkus siin üldiselt rooma põllukultuur, peamiselt nisu ja õlipuude viljelemine, senisel kujul edasi. Kuningas Geiserich asutas suure sõjalaevastiku, mille abil üritas rüüsteretki kuni Väike-Aasia ja Egiptuseni ja teostas muu hulgas a. 455 Roomas põhjaliku rüüstamise.

Burgundide riik. Anglosakside riigid. Kolmas germaani riik rajati burgundide poolt, kes tungisid a. 413 üle Reini. Nad asusid esialgu Wormsi ja Speyeri läheduses ja siirdusid mõnikümmend aastat hiljemini Rhône'i jõe orgu, ilmudes siia Rooma liitlastena ja külalistena. Alguses majutati nad Rooma sõdurite kombel kohalikkude maaomanikkude juurde, hiljem nad nõudsid endile $^2/_3$ põllumaast ja teatud osa teistestki maaliikidest. Kui Rooma väed V saj. algul Britanniast ära kutsuti, hakkas alates selle sajandi keskpaigast siia ilmuma germaani hõime Põhja-Saksa aladelt. Nad alistasid aja jooksul suurema osa Britanniast ja rajasid siin rea väikesi riigikesi (nn. anglosakside riigid).

Idagootide riik. Hunnide lüüasaamise järel (lahingus Katalaunia väljadel a. 451) Rooma väepealiku Aëtiuse poolt lagunes varsti nende kuninga Attila rajatud suurriik. Idagoodid vabanesid nüüd hunnide võimu alt ja siirdusid V saj. lõpul Pannooniast Ida-Rooma keisri liitlastena Itaaliasse. Kestva võitluse järel Odoakeriga surmas nende kuningas Theoderich viimase salakavalalt ja tõusis a. 493 ise kogu Itaalia valitsejaks. Nii tekkis Itaalias idagootide riik, mis saavutas Theoderich Suure ajal (493—526) võimsa seisundi. Nimeliselt toimis Theoderich Ida-Rooma keisri asemikuna, oli aga tegelikult täiesti iseseisev. Goodid jaotati üle terve maa rooma maaomanike juurde, kelle valdustest nad said endile $^1/_3$. Mõned neist leppisid lihtsalt vastavate tuludega, kuna teised võtsid saadud maade majandamise endi kätte. Kuninga teenistuses seisvaist gootidest hakkas nüüd kujunema eriline teenistusaadel, kes asendas endist sünniaadlit. Samal ajal muutus tunduvalt kuningavõimu iseloom. Theoderich omas

rooma rahvastiku suhtes keisri asemikuna suurt võimutäiust ja säilitas senised Rooma riiklikud organid, mille teotsemine sündis hoopis teissuguseil aluseil kui senine germaani riigindus. Seetõttu hakkas viimane uutes oludes lagunema. Rahvakoosolekut enam kokku ei kutsutud; ta õigused siirdusid kuningale, kelle nimel toimus seadusandlus, valitsemine, sõjapidamine ja kohtumõistmine. Sõjaväkke võeti ainult goote; viimased alistati aga samal ajal Rooma riigis tavalisele maamaksule, kuigi germaanlased seni olid pidanud otseseid makse häbistava sõltuvuse tunnuseks. Rooma kultuuri austajana taotles Theoderich siiralt gootide lähendamist roomlastele, ei suutnud aga kaotada kummagi rahva vastastikust umbusaldust, rahvuslikku kõrkust ja usundilisest vastuolust tekkinud sallimatust. Kindlustades korda ja parandades laostunud liiklemisolusid saavutas Theoderich teatud tõusu majanduselus ja vaimsegi kultuuri alal. Tema õukonnas Ravennas teotses rida tuntud rooma teadusmehi, nagu filosoof B o ë t h i u s ja ajaloolane ning mitmekülgne õpetlane C a s s i o d o r u s.

Langobardide riik. Theoderichi surma järel kasustas Ida-Rooma keiser Justinianus Suur ta järglaste vahel puhkenud troonitülisid ja vallutas pika võitluse järel Itaalia tagasi (aastaks 554). Kuid a. 568 tungisid l a n g o b a r d i d Doonau keskjooksult Itaaliasse, rajasid Põhja-Itaalias oma riigi ja alistasid sellele hiljem ka rea Kesk-Itaalia alu. Niisamuti kui vandaalid toimisid nad võitja-õiguse alusel, võtsid seniseilt maaomanikelt suurema osa nende maid ja panid alistatud rahvastiku kallal toime sagedasi vägivallategusid. Eriti suure maaomandi hankisid endile hertsogid, kes saavutasid õige sõltumatu seisundi, olles kohtadel sõjalisteks juhtideks ja kohtunikeks. Seetõttu jäi kuningavõim langobardide riigis nõrgaks. Ida-Rooma riik säilitas siiski Itaalias mitmed hajuli asetsevad alad, näit. Ravenna, Rooma, Napoli ja Veneetsia linna ühes nende lähema ümbruskonnaga. Need alad moodustasid erilisele asehaldurile (eksarhile) alluva R a v e n n a e k s a r h a a d i.

Frangi riik. Kõigist germaani rahvaste poolt rajatud riikidest omandas suurima ajaloolise tähtsuse F r a n g i r i i k. Selle loomisel etendas juhtivat osa ühe saali frankide hõimu valitseja, Merovingide soost põlvnev C h l o d o v e c h (481—511). Somme'i jõeni jõudmisel olid saali frangid oma senise maanälja rahuldanud, nii et nende edaspidine laialdumine toimus peamiselt ettevõtliku kuninga algatusel ja huvides. Chlodovech vallutas Põhja-Gallias ühe Lääne-Rooma riigi asehalduri Syagriuse võimu alla jäänud ala ja viis oma residentsi Soissons'i. Ta kõrvaldas teised frangi valitsejad ja sundis kõiki franke tunnustama oma võimu. Ta alistas

suurema osa alemanne Reini keskjooksul ja tõrjus läänegoodid peaaegu täiesti Lõuna-Galliast välja (a. 507). Taotelles Gallia kristliku rahvastiku poolehoidu, eriti katoliku piiskoppide toetust, ta laskis enda a. 496 ristida katoliku usku. Et Gallias leiduvaist endistest Rooma riigimaadest jätkus Chlodovechi sõjajõukude rahuldamiseks, siis säilitasid Frangi riigis rooma suurmaapidajad ja katoliku kirik üldiselt oma senised valdused. Nii jäid suured latifundiumid Gallias puutumata.

Chlodovechi poegade ajal alistati 530-ndail aastail burgundide riik ja omandati idagootidelt Provence. Ka levis Frangi võim ida pool Reini jõge, kus peale alemannide alistati baieri ja tüüringi rahvas. Kuid niiviisi kujunenud suureulatusliku riigi ühtlus läks varsti kaotsi. Vastavalt germaani riigi- ja õigusekäsitusele, mis oluliselt erines antiiksest käsitusest, jaotasid Frangi valitsejad oma riiki otsekui mingit eravarandust pärandina oma poegade vahel. Teoreetiliselt tunnustati küll riigi ühtlust, tegelikult aga kujunes selles mitu, peaaegu iseseisvat osa, nagu A u s t r a a s i a (riigi kirdepoolseil aladel), N e u s t r i a (loodes), B u r g u n d i a (kagus) ja A k v i t a a n i a (edelas).

Germaanlaste invasiooni tagajärgi.

Romaniseerumine. See umbes paarsada aastat kestnud ajastu, mil toimusid germaani riikide rajamised Lääne-Rooma riigi pinnal, jättis väga sügavad jäljed Lääne-Euroopa ellu. Kõigepealt muutus barbarite sissetungi tõttu mõnevõrra vastavate maa-alade e t n i l i n e k o o s t u s. Germaanlased tõid oma eluenergialt lõtvunud romaniseerunud rahvastikku uut, värsket verd, suurendasid apaatiasse vaibunud ühiskonna teotsemistahet ja elustasid ta vitaalsust. Samal ajal alistusid arvuliselt väikesed germaanlaste jõugud kergesti kultuurilisema pärisrahvastiku mõjudele ja romaniseerusid varsti. Isegi langobardid, kes algul suhtusid rooma traditsioonidesse vaenuliselt, ei suutnud neile pikapeale vastu seista. Mõned germaani rahvad (näit. läänegoodid) osutasid silmapaistvaid võimeid rooma kultuuriga kohanemiseks. Teised (näit. heruulid, vandaalid ja idagoodid) kadusid varsti, jätmata endist järele suuremaid jälgi. Ainult neil aladel, kus rooma kultuuri mõju oli olnud nõrgem või kus barbarid olid arvuliselt suures ülekaalus, toimus nende romaniseerumine märksa tagasihoidlikumalt, näit. Reinist ida pool ja Britannias.

Majanduselu. Hoopis suuremad muutused esinesid invasioonide mõjul m a j a n d u s e l u s. Barbarite rüüsteretkede aegu hävis suurel arvul majanduslikke hüviseid, kultuurivaru ja inim-

elusid. Terved linnad pühiti ära ega suutnud hiljemgi toibuda. Anarhilistes oludes kadusid senised isiku ja omandi tagatised, lagunesid sillad ja jäid korratusse teed. Varises kokku senine Rooma liiklemise ja teadete edasiandmise süsteem. Kõik see avaldas laostavat mõju majanduselusse, eriti tööndusse ja kaubandusse. Majanduslikku tegevust tõkestas ka rahvaarvu erakordne langus suurte näljahädade, nakkushaiguste, sõdade ja teiste tegurite mõjul. Mitmel pool jäid laialdased maa-alad seetõttu hoopis tühjaks. Germaanlaste agraarkorraldused ja põlluharimisviisid, mis sageli astusid roomlaste omade kõrvale või nende asemele, süvendasid segadust majanduses. Samas suunas mõjus suurte põllundusühikute jagamine nende seniste omanike ja uustulnukate vahel. Kõige selle tagajärjel langes juba hilise keisririigi ajal madaldunud põllukultuuri tase invasioonide ajal veelgi.

Sotsiaalelu. Niisamasuguseid negatiivseid nähtusi leiame ka sotsiaalse elu aladel. Maade kaotamise tagajärjel vähenes germaani riikides seniste rooma suurmaaomanikkude (possessorite) arv ja ühiskondlik erikaal. Selle kihi kõrvale kerkis uus, teenistusaadel, kus germaani elemendid olid juhtival kohal. Hoogustades aristokraatliku suurmaaomandi kasvamist, soodustasid invasioonid samal ajal kesk- ja väikeomanikkude kihi vähenemist ja sõltuvusse langemist. Isegi senised germaani vabad talupojad sattusid uutes oludes endisest halvemasse seisundisse. Rikkamad ja võimsamad elemendid pidasid segastel aegadel edukamalt eluvõitlust ja haarasid kuningate toetusel suuremad ja paremad maad endi kätte; lihtvabad pidid leppima väiksemate ja halvemate maatükkidega. Raske sõjateenistus ja ametnikkude vägivald soodustasid omakorda lihtvabade vaesumist. Rahvasterändamise järel tekkis germaanlastel eraomand põllumaade suhtes, mida nüüd võidi ilma saraskonna nõusolekuta vabalt tükeldada ja müüa. Seetõttu võisid jõukamad ka ostu teel koondada endi kätte suuremal arvul maid, vaesemate põllutükid aga vähenesid nende võrdsel jagamisel poegade vahel veelgi. Nii hakkas vabade väikeomanikkude kiht uutes germaani riikides arvult vähenema ja tähtsuselt tagurpidi minema. Ka igasuguste sõltlaste, pärisorjade ja orjadegi arv suurenes anarhilistes oludes, kus lokkas tugevamate vägivald ja puudusid õiguslikku kaitset teostavad asutised. Ühtlasi kaotasid linnad oma senise tähtsuse ja ühiskondlik-poliitilise elu raskuspunkt kandus maale.

Poliitiline kord. Germaanlaste ja roomlaste poliitilises organisatsioonis toimusid niisamuti olulised murrangud. Senised Rooma provintsid muutusid eri kuningriikideks, kus võimu teostasid germaani kuningad germaani ja rooma segarahvastiku

üle. Neil kuningail oli seni olnud oma rahva kohta kaunis piiratud võim. Nüüd nad muutusid uutel aladel rooma rahvastiku suhtes keisrite absoluutse võimu pärijaiks. Romaniseerunud elemendid nägid germaani valitsejais keisri asehaldureid. Barbarite kuningad õhutasid omalt poolt agarasti sellist käsitust ja hankisid oma võimu legaliseerimiseks Ida-Rooma keisreilt mitmesuguseid tiitleid (Chlodovech näit. aunime „konsul"). Nii säilis rahvastiku teadvuses endiselt ühise Rooma keisririigi idee, mida germaani kuningad kasustasid oma võimu tõstmiseks ka germaani rahvastiku suhtes. Seni olid germaani kuningate võimu piiranud reeglipäraselt peetavad rahvakoosolekud. Nüüd jäid nad riigi territooriumi suurenemisel ära või muutsid oma senist iseloomu. Kuningavõimu tõusu soodustas ühtlasi asjaolu, et kuningate kätte langesid alistatud maades suured varandused seniste riigimaade ja mitmete teiste valduste näol. Rikastunud valitsejad arendasid oma järjest suureneva kaaskonna eriliseks teenistusaadliks, kes aitas tugevdada nende võimu rahvastiku teiste osade suhtes. Kuid see uus jõud muutus peagi ohtlikuks kuningaile endile. Barbarite riigid ei suutnud alal hoida senist Rooma bürokraatlikku aparaati, sõjaväelist korraldust ega maksusüsteemi, vaid lõid nende asemele rea uusi algelisemaid riiklikke organeid, mis enam vastasid lihtsustunud elutingimustele.

Õiguslik kord. Neis tingimustes ei suutnud täies ulatuses püsida ka kõrgeväärtuseline rooma õigus, mis oma individualistliku põhilaadiga oli andnud seaduste piires kõigile suure vabaduse oma isiku, tööjõu ja omandi suhtes. Rooma õigus jäi germaani riikides kehtima ainult kohaliku pärisrahva kohta, kuna germaani elemendid allusid oma vanadele õiguslikele tavadele. Et viimased olid eri rahvail erinevad, siis astus endise Lääne-Rooma riigi õigusliku ühtluse asemele rida väga mitmesuguseid primitiivse iseloomuga õigusnorme. Alates V saj. lõpust kirjutati germaani suguharu-õigused üles, täiendades neid vastavalt muutunud elunõudeile. Nii tekkisid nn. barbaari õiguused („Leges barbarorum"), millest vanim on saali frankide õigus („Lex Salica"). Need õigusraamatud käsitlevad kohtupidamiskorda ja karistusmäärasid mitmesuguste süütegude puhul, tavaliselt kahjude hüvitusena ja meherahana. Viimased olid germaanlase mõrvamise korral kaks korda suuremad kui rooma isiku mõrvamise korral, kuninga kaaskondlase mõrvamise eest omakorda suuremad kui lihtvaba mõrvamise eest. Trahvirahadest läks osa kahjusaanuile, osa kuningale.

Vaimne elu. Ka vaimse kultuuri alal leiame invasioonide ajastul tunduvat regressi. Germaanlased ei suutnud esialgu oma madala kultuurilise taseme tõttu omandada rikka ning mitme-

kesise antiikse kultuuri sisu, rääkimata juba selle edasiarendamisest. Ka kristlik kirik, kes vaimsel alal jätkas mitmeid antiikseid traditsioone, suhtus antiikse teaduse, filosoofia ja kirjanduse alal loodud väärtustesse nende paganliku iseloomu pärast suure kõhklemise ja ettevaatlikkusega, viljeldes neist ainult mõningaid hädatarvilikke elemente. Erandina leiame teatud elavamaid kultuurilisi harrastusi idagootide ariaanliku kuninga Theoderich Suure õukonnas. Neis tingimustes omandas Ida-Rooma riik antiiksete pärimuste säilitajana ülitähtsa koha.

BÜTSANTS KESKAJA ALGUPOOLEL.

Bütsantsi riiginduse põhijooni.

Maa-ala ja rahvastik. Rooma riigi jagunemisel (a. 395) tekkinud Ida-Rooma riik, mida ta pealinna Konstantinoopoli endise nime (Byzantion) järgi hakati hüüdma Bütsantsiks, ei varisenud germaanlaste survel kokku, vaid suutis, küll erakordsete pingutustega, tagasi lüüa barbarite (gootide, hunnide, bulgaaride, slaavlaste jt.) pealetungid. Ta hõlmas algul peale Euroopa kagupoolsete osade (Balkani poolsaare ja Daakia) mõned alad Aasias (Väike-Aasia, Süüria, Palestiina) ja Aafrikas (Egiptus). Ta r a h v a s t i k koosnes väga mitmesugustest etnilistest elementidest: ta Euroopa aladele immitses suurel arvul slaavlasi, bulgaare, kumaane ja teisi, kuna Aasia aladel esines armeenlasi ja süürlasi, Kirde-Aafrikas kopte jne. Kultuuriliselt kõrgemal tasemel seisvad kreeklased püsisid Bütsantsis siiski valitseval kohal, hoides osavasti seda kirjut rahvustesegu koos ja rakendades teda riigi väliskaitse teenistusse. Algul säilis riigikeelena ladina keel ja rahvastiku teadvuses elas edasi Rooma maailmariigi ühtluse idee. Kuid alates VI-st saj. tuli riigikeelena järjest enam tarvitusele kreeka keel, mis pääses lõplikult ainuvalitsevale kohale alles VIII-ks sajandiks.

Keisrivõimu iseloom. Suhted kirikuga. Bütsantsis säilisid tunduvalt suuremal määral kui Lääne-Euroopas Rooma impeeriumi riiklikud ja kultuurilised traditsioonid. Riigi eesotsas seisis endiselt k e i s e r, kes omas teoreetiliselt piiramatut võimu ja oli otsekui usundilise austuse esemeks. Ta ülitore pidulik riietus sarnles kõrgemate vaimulikkude omaga; ta peakattel asetses rist ja ta kuldpitseriga varustatud kirja võidi avada alles selle järel, kui seda oldi aukartlikult otsekui mingit pühadust suudelnud. Keisri õukonnas arenesid edasi juba Rooma riigis dominaadi ajal tarvitusele võetud ranged ning uhked kojatseremooniad ja väikeste peenusteni viimisteldud etikett. Eriti suurejoonelise teatraalsusega toimus välismaiste saatkondade vastuvõtt keisri poolt.

Tegelikult ei olnud Bütsantsi keisreil kaugeltki alati niisugust absoluutset võimutäiust, nagu kehtiv riigiteooria neile omistas. Rahvastik ei olnud täielikult kõrvaldatud poliitilise võimu teostamisest, vaid avaldas sündmuste käiku suurt, puhuti otsustavat mõju. Eriti tuli keisreil arvestada elavaid, liikuvaid ja kergesti süttivaid pealinna rahvahulki. Neile jagati niisamuti kui varem Roomas riigi poolt leiba ja korraldati lõbustusi. Kui kristlik kirik oli ära keelanud gladiaatorite võitlused, koondus rahvastiku peahuvi tsirkusele ehk hipodroomile, kus korraldati hobuste võidusõite. Tekkis neli tsirkusparteid — rohelised, sinised, valged ja punased, kes võtsid liikmemaksu, omasid suuri varandusi, pidasid oma teenistuses relvastatud väeosi ja käisid koos ühiseil söögiminguil, pidustustel ja koosolekuil. Need rahvaiks (*demos*) kutsutud organisatsioonid mitte ainult ei võistelnud oma vankrijuhtide kaudu areenil, vaid esindasid ka teatud poliitilisi ja usundilisi suundi. Et Bütsantsis ei kujunenud kindlat troonijärgluse korda, tekkisid trooni vabanemisel võitlused võimu pärast, mis sageli arenesid julmaks verevalamiseks. Enamik keisreid tagandati võimult kas parteide, õukonna või sõjaväe poolt algatatud riigipöörete kaudu. Rahutuste vältimiseks nimetasid keisrid endile juba oma eluajal järglasi. Seetõttu suutsidki mõned dünastiad pikema aja jooksul võimul püsida. Keisrid ümbritsesid ennast erilise, enamikus mitte-kreeklastest koosneva ihukaitseväega. Puhuti omandasid selle juhid poliitilist mõju ja võtsid osa keisrite tagandamisest ja ametisse seadmisest. Riigipöörete puhul ja nõrgemate valitsejate ajal etendas ka senat tähtsat poliitilist osa. Ta ei sarnelnud Rooma senatiga, vaid koosnes kõrgemaist riigiametnikest ja tähtsamaist õigusteadlastest, kes abistasid oma nõuannetega keisreid eriti uute seaduste andmisel.

Sageli olid poliitilised võitlused ühendatud kirglike usutüülidega ristiusu eri suundade vahel, sest riik ja kirik olid omavahel tihedasti seotud. Keisrid kindlustasid riigikirikule eesõigustatud seisundi ja jälitasid teiste usundiliste koondiste liikmeid. Samal ajal nad segasid end isegi kiriku siseasjusse, olid juhatajaiks kirikukoosolekuil, võtsid osa dogmade fikseerimisest ja käsitasid vaimulikke kui riigiametnikke. Sellist vahekorda riigi ja kiriku vahel kutsutakse bütsantinismiks ehk tsesaropapismiks.

Administratiivne kord. Bütsantsis säilis ja arenes edasi hilises Rooma keisririigis kujunenud administratiivne kord ja bürokraatlik valitsemisaparaat. Keskvalitsuse poolt nimetatav rohkearvuline ametnikkond hoidis rahvastikku ranges sõltuvuses riigivõimust. Valitsemisasjad olid jagatud eri keskasutiste (nn.

sekreetide) vahel, mis meenutavad nüüdisaegseid ministeeriume; neist olid tähtsaimad finantside ja riigikaitse sekreet. Pealinnas teostas keisri nimel korda väljapaistva võimuseisundiga linnapealik (eparh). Riigikaitse tõhusama organiseerimise huvides loobuti Bütsantsis Diocletianuse loodud süsteemist provintside valitsemisel, mille järgi neis sõjaline võim oli eraldatud kodanlikust. VI-l saj. tekkis vajadus vaenlaste poolt tõsisemalt ohustatud piirimail suurendada sõjaliste võimude volitusi. Nii loodi Itaalias Ravenna ja Põhja-Aafrikas Kartaago eksarhaat, mille asehaldurid (eksarhid) koondasid endi kätes kiirema sõjalise tegevuse hõlbustamiseks nii sõjalise kui ka kodanliku võimu. Selline süsteem levis VII-l ja VIII-l saj., mil tuli pidada raskeid võitlusi välisvaenlastega, eriti araablastega, ka teistes piiriäärseis provintsides; viimaseid hakati nüüd kutsuma teemadeks ja nende asehaldureid strateegideks.

Justinianus Suur.

Despootlik absolutism. Justinianuse võimuletulek. Algul valitsesid Bütsantsis kaunis keskpärased keisrid, kes sageli sõltusid oma palgasõdurite — germaanlaste ja isaurlaste — väeosadest ja pidasid vahelduva eduga võitlust järjest ägedamaks muutuvate usutülide vastu. Teatud tõusuaeg algas aga VI-l saj. Justinianuse dünastia ajastul (518—602). Selle dünastia tähtsaim esindaja Justinianus I Suur (527—565) oli üldse väljapaistvamaid Bütsantsi keisreid. Ta tõstis absolutistliku režiimi haripunktile ja koondas enda kätte nii ilmliku kui ka vaimuliku võimu täiuse. Justinianus oli pärit Makedooniast ja põlvnes illüüria või albaania pere-

Justinianus Suure mosaiikpilt Sant' Apollinare Nuovo kirikus Ravennas.

konnast; ta emakeeleks oli ladina keel. Ta abikaasa ning kaasvalitseja Theodora pärines madalaist oludest ja olevat elanud nooreas tormilist elu, osutas aga keisrinnana suurt tahtekindlust, võimuahnust ja poliitilist taipu, mõjustades oma meest kõigis tähtsamais valitsemisasjus. Ta oli keisrile suureks toeks eriti valitsuse esimesil aastail, mil troon sattus suurde hädaohtu tsirkusparteide mässu tõttu. See puhkes a. 532 roheliste-partei algatusel ja leidis toetust osaliselt ka keisri lemmikpartei, siniste hulgas, keda oli pahandanud ametnike keskel lokkav korruptsioon. See nn. Nika-mäss (mässuliste võitlushüüde „nika", s. t. „võida" järgi) haaras suurema osa pealinnast. Lõpuks saatis Justinianus meelekindluse säilitanud Theodora nõudel mässuliste vastu gootidest jt. palgasõdureist koosneva väe, kes tappis hipodroomil kümned tuhanded mässajad. Sellega oli Justinianuse despootlik absolutism kindlustatud.

Välispoliitika. Justinianus seadis oma eesmärgiks restaureerida Rooma universaalmonarhia kaotatud läänеprovintside tagasivallutamise teel. Ta pidas Bütsantsi peamisteks vastasteks ariaanlikke germaani kuningaid ja püüdis nende võimu alt vabastada katoliiklikku rooma rahvastikku. A. 533—534 vallutati võrdlemisi vähese vaevaga vandaalide riik, keda olid nõrgestanud teravad vastuolud valitseva kihi ja maa päriselanike vahel. Idagootide riigi hävitamine viidi a. 554 lõpule paarkümmend aastat kestnud raske heitluse järel. Ka läänegootidelt vallutati mõned mereäärsed alad Hispaanias. Nende vallutuste tagajärjel kasvas Bütsantsi territoorium kahekordseks ja Vahemeri muutus jälle Rooma järveks. Kuid hoolimata erakordseist jõupingutustest suutis Justinianus oma eesmärgi ainult osaliselt teostada. Kandes suuri ohvreid läänes, sai ta seevastu pühendada vähem tähelepanu riigi põhja- ja idapoolsele piirile. Võimsale Pärsia riigile, kes ühtlasi oli kaubanduslikuks vahendajaks Bütsantsi ja idapoolsete maade, eriti Hiina vahel, maksis Justinianus aasta-tribuuti, et ära hoida ta hävitavaid rüüsteretki Bütsantsi aladele. Slaavlased tungisid korduvalt Balkani poolsaarele ja siit isegi pealinna alla, laastates maad ja tappes elanikke. Alatasa ohustatud piiri kaitseks ehitati Justinianuse ajal suur arv piirikindlusi Doonaul, Eufratil, Põhja-Aafrikas ja mujal, kuid neist ei jätkunud siiski piiri sulgemiseks vaenuliste jõukude eest.

Sisepoliitika alal taotles Justinianus kõigi ühiskondliku elu avalduste täielikku alistamist oma autoriteedile. Ta hüüdsõnaks oli: üks võim, üks seadus ja üks kirik. Lähtudes sellest põhimõttest ta jälitas kirikupoliitika alal kõiki ametlikust riigikirikust erinevaid suundi. Eriti tugevasti oli tema ajal Bütsantsi idaprovintsides (Süürias ja Egiptuses) levinud monofüsiitide suund, mille

järgi Jeesuses Kristuses esineb ainult üks loomus ja nimelt jumalik. Seda suunda toetas isegi keisri enda abikaasa Theodora. Justinianus oli kogu oma valitsemisaja agarasti tegev monofüsiitide ja riigikiriku lepitamisega, kuid ei suutnud kõigist surveabinõudest ja lepituskatseist hoolimata saavutada oma riigis usundilist ühtlust. Võitluses paganuse jäänustega ta sulges a. 529 Ateena filosoofiakooli, mis oli olnud kreeka filosoofia viimseks kantsiks.

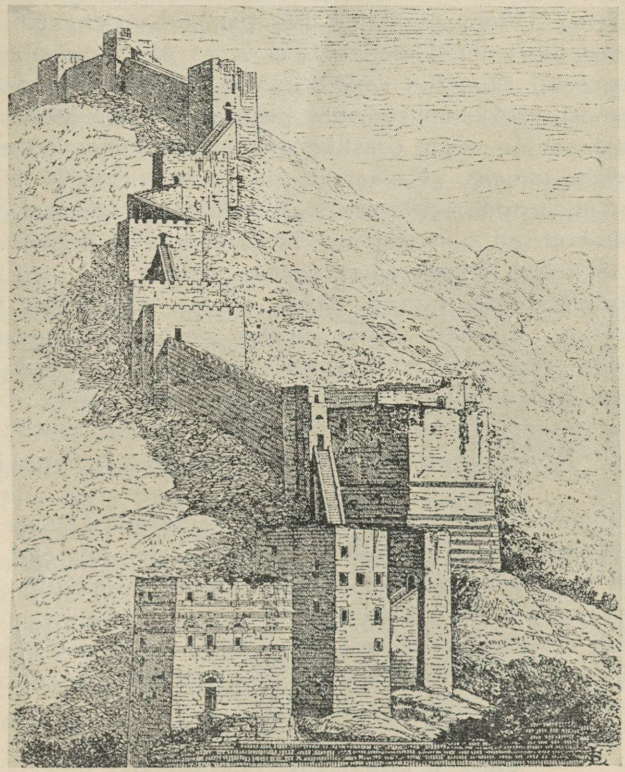

Bütsantsi kaitsemüür Antiookias.

Seadusandlik töö. Seevastu saavutas Justinianus tähtsaid tulemusi rooma õiguse kodifitseerimise alal. Selle järele tunti ammu vajadust. Rooma keisrite rohkearvulisi edikte hakati kodifitseerima juba Diocletianuse ajal. Hiljem andis keiser Theodosios II (V saj. esimesel poolel) välja kristlikkude keisrite ediktid alates Constantinus Suurest; see kogu moodustas nn. „Codex Theodosianus'e". Õpetatud juristi Tribonianuse juhatusel koguti Justinianuse käsul nüüd kokku kõik keisrite ediktid

alates keiser Hadrianusest kuni Justinianuse enda ajani ja anti nad süstemaatilisel kujul välja (a. 529 ja 534) „Codex Justinianeuse" nime all. Ühtlasi vaadati läbi kuulsamate rooma juristide teosed (umbes 2000 raamatut) ja valiti neist välja suur arv olulisemaid ning tähtsamaid katkendeid. Need autoriteetsete juristide seisukohad eri küsimuste suhtes anti välja sisu järgi süstematiseeritult 50 raamatus (a. 533); seda kogu nimetatakse „Digesta'ks" ehk „Pandectae'ks". Sissejuhatuseks rooma õiguse õppimisel oli määratud lühem praktiline käsiraamat „Institutiones". Need kolm teost olid ladinakeelsed, kuna Justinianuse ajal antud uued seadused (*novellae constitutiones*, lühendatult novellid) olid enamasti kreekakeelsed, ent varustatud ladinakeelse tõlkega. Hiljem anti sellele neljast osast koosnevale Justinianuse seadusandlikule tööle nimeks „Corpus iuris civilis". Hoolimata mõnedest metoodilistest ja redaktsioonilistest puudustest on „Corpusel" erakordselt suur tähtsus. Tema kaudu on järgnevaile põlvedele säilitatud rikkalik aines rooma õiguse alal. Justinianuse poolt kodifitseeritud õiguse alusel arenes edaspidine Bütsantsi seadusandlus. Bütsants säilitas pikema aja jooksul rooma õiguse traditsioone ja pärandas hiliskeskajal selle õiguse uurimise ja rakendamise ülesande teistele Euroopa maadele. Justinianuse „Corpuse" kaudu kättesaadavaks tehtud rooma õigus avaldas seetõttu hiljem väga olulist mõju Euroopa rahvaste õigusmõistete ja õigusliku korra arenemisse.

Justinianus Suurel on suured teened ka Bütsantsi kunsti ajaloos. Hoolimata kroonilistest raskustest rahanduse alal, mis olid tingitud peamiselt alatistest sõdadest, ta leidis siiski võimalust innukaks ehituslikuks tegevuseks. Selle tähtsaima mälestise moodustab Püha Sofia (Hagia Sophia) kirik; see ehitati Nika-mässu ajal hävinud Constantinus Suure basiilika asemele viie aasta jooksul ja pühitseti suure pidulikkusega a. 537.

Bütsants Justinianuse järglaste ajal.

Riigi võimuseisundi langus. Pilditüli. Justinianus Suure surma järel ei suutnud majanduslikult kurnatud riik säilitada saavutatud võimuseisundit. Suur osa tagasivõidetud Itaaliast langes langobardide kätte. Riiki vapustasid troonitülid ja usundilised vastuolud; seadusandlik reformitegevus jäi soiku. Avaaride ja pärslaste ägedate kallaletungide all ähvardas riiki täielik kokkuvarisemine, millest ta siiski pääses tänu Herakleiose dünastia (610—717) energiale. 630-ndail aastail kaotas Bütsants araablastele oma tähtsad idaprovintsid — Egiptuse ja Süüria; hiljem läksid kaotsi ka Küpros, Kreeta ja kogu Põhja-Aafrika. Ühtlasi pidi Büt-

sants leppima slaavi riikide tekkimisega Balkani poolsaarel. Kogu VIII sajandi kestsid araablaste ja Bütsantsi vahel ägedad võitlused Väike-Aasia ja Egeuse mere saarte pärast, mis Bütsants lõpuks siiski suutis säilitada. Süüria dünastia (717—820) rajaja Leon III (717—741) lõi nn. kreeka tule abil tagasi araablaste kallaletungi Konstantinoopolile. Kuid keelates a. 726 pühade piltide kummardamise ta ajendas väga terava sisekriisi, nn. pildituli, mis arenes üle saja aasta kestvaks võitluseks kiriku ja riigi vahel. Selle kestel suleti keisrite poolt rida kloostreid, sest et need olid pildikummardajate keskusteks ja nõrgestasid sõjateenistusealiste meeste mungaks võtmisega riigikaitset. Mungad leidsid toetust lihtrahva, eriti naiste poolt, kuna kõrgemad seisused pooldasid üldiselt keisrite püüdeid. Pilditüli lõppes alles a. 843. Piltide kummardamine teatud piires jäi lubatuks; ühtlasi säilis aga kiriku sõltuvus riigivõimust, kuigi piltide kaitsjad olid kirikule nõudnud suuremat vabadust ja iseseisvust.

Tõus IX-l ja X-l sajandil. VII ja VIII sajandi välis- ja sisevõitluste keerises langes tunduvalt Bütsantsi vaimne elu ning kogu ühiskond ja riik barbariseerusid. IX-l ja X-l saj. leiame vaimse kultuuri alal jälle uut elavust ja tõusu. Mõned Makedoonia dünastia (867—1057) keisrid, nagu Konstantin VII Porphyrogennetos (913—959), olid ise väljapaistvad teadusmehed ja teotsesid agarasti seadusandluse alal. X saj. 2. poolel vallutasid Nikephoros Phokas ja Johannes I Tzimiskes araablastelt rea maa-alasid (Kreeta, Küprose, Kiliikia jt.) tagasi, kuna Basileios II (976—1025), üks võimsamaid Bütsantsi valitsejaid, hävitas (a. 1018) Bulgaaria riigi, mis oli VII saj. lõpul rajatud türgi-tatari tõugu bulgaaride poolt ja tõusnud Simeon I (893—927) ajal a. 917 tsaaririigiks. Ühtlasi avas Kiievi riigi kristlustamine X saj. lõpul laiad venelastega asustatud Ida-Euroopa alad Bütsantsi kultuurile. Sellele tõusule Makedoonia dünastia ajal järgnes XI-l saj. jälle uus langusperiood.

Bütsantsi majanduselu ja ühiskondlikud suhted.

Rooma riigi pärandina säilinud kindel halduslik süsteem ja õiguslik kord võimaldasid Bütsantsi majanduselu normaalset arengut ja olid selle õitsengu olulisemaid eeldusi. Bütsantsis jõudsid kõrgele tasemele kõik majandusliku tegevuse eri harud.

Põllundus. Maaomand ja põllunduslikud rahvakihid. Põllundust soodustas keisrite poolt teostatud sisekolonisatsioon. Kümned tuhanded riigi piiridesse tunginud või sõjavangidena omandatud barbarid (eriti slaavlased) ja jälitatavate ususektide liikmed paigutati valitsusvõimude poolt tühjadele maadele

põlluharijaiks. Kristlustades ja helleniseerides paganaid suurendati sellega ühtlasi rahvaarvu ja saadi riigikaitseks sobivaid elanikke. Niisuguse süstemaatiliselt juhitud agraarpoliitika tagajärjeks oli põllukultuuri suur tõus, eriti Traakias, Makedoonias ja Tessaalias. Need maa-alad ühes Sitsiilia ja Kampaaniaga Itaalias olid VIII—XI sajandini Euroopa viljakandvamaid maid. Kõrsvilja kõrval harrastati Bütsantsis suures ulatuses ka aiavilja (apelsinide, sidrunite jne.) kui ka viinamarjade kasvatust.

Agraarsuhteis säilis Bütsantsis üldiselt individuaalse omandi põhimõte. Nagu Lääne-Euroopas, toimus siingi maaomandi koondumine suurmaaomanikkude — aristokraatia ja kiriku — kätte. Kiriklikel asutistel, eriti kloostreil, oli väga laialdasi maavaldusi, mis järjest suurenesid kinkimiste ja pärandamiste teel. Et kirikumaad olid vabad paljudest riiklikest kohustustest, võitlesid keisrid, peamiselt Süüria ja Makedoonia dünastia ajal, nende kasvamise vastu, aga kaunis väheste tagajärgedega. Samal ajal koondasid ka ilmlikud suurnikud *(dynatoi)* järjest rohkemal määral maid endi kätte. Bütsantsi maa-aristokraatia ei saavutanud küll nii suurt poliitilist võimu kui Lääne-Euroopa oma, oli aga siiski koha peal väga väljapaistvaks ühiskondlikuks jõuks. Tema kõrval esines eri kihina vaba talupoegkond, kes jagunes külakondadeks. Põllumaa moodustas tavaliselt eraomandi, kuna karjamaa ja mets olid kogu külakonna ühiskasustuses. Suurnikud püüdsid kõigi vahenditega teha vabu talupoegi endist sõltuvaks ja omandada ostu teel või vägivallaga nende maid. Nad andsid ikaldusaastail talupoegadele raskeil tingimustel laenu ja võtsid hiljem laenu mitte-tagasisaamise korral endile talupoegade maaomandi. Et vabad talupojad olid sõnakuulelikud maksumaksjad ja neist sai häid sõdureid, püüdsid keisrid Süüria ja Makedoonia dünastia ajal kaitsta talupoegade isiklikku vabadust ja maaomandit, näit. keelates suurnikke omandamast talumaid. Seetõttu säilis vabade talupoegade kiht Bütsantsis paremini ja kauemini kui Lääne-Euroopas, kuivas aga lõpuks siiski tugevasti kokku. Eri liigi põlluharijaid moodustasid Bütsantsis sõjalised kolonistid. Need olid riigile sunnismaised ratsasõdurid, kes elatusid neile riigi poolt pärilikuks kasustuseks antud maatükkidest ja tegid vabal ajal tavaliselt isiklikult põllutööd. Arvult suurima maaelanike kihi moodustasid siiski mitmesugused sõltlaste liigid, mis kujunesid endistest orjadest ja koloonidest, maata põllutöölistest ja vaesunud vabadest talupoegadest. Suur osa neist muutus XI-ks saj. sunnismaisteks pärisorjadeks.

Tööndus ja tööndusliku korporatsioonid. Kaubandus. Linnakodanlus. Kuna Lääne-Rooma riigi aladel linnade majanduslik

osatähtsus tunduvalt vähenes, säilitasid Bütsantsis linnad tööndus-kaubandusliku elu keskustena väljapaistva koha. Tööndus-ses seisid esikohal monopolide ja privileegidega varustatud käsitööliste korporatsioonid, mis oma organisatsioonilt sarnlevad Lääne-Euroopa tsunftidega. Nende liikmed elasid linnades eri tänavate kaupa, olid sageli vabad sõjateenistusest ja teistest riiklikest kohustustest, seisid aga muidu võimude range järelevalve all. Riik reglamenteeris korporatsioonide tegevust pisimate tehniliste üksikasjadeni ja määras kindlaks toodetud saaduste hinnad. Määruste rikkumise puhul tabasid käsitöölisi rängad karistused. Osa väiketööndusi oli siiski korporatiivselt organiseerumata ja omas suuremat tegevusvabadust. Bütsantsi tööndus tehniline tase oli üsna kõrge. Eriti nõutavad olid kõikjal ta luksustööndus tooted. Siidiliblika kookonite salajane sissetoomine Hiinast Justinianus Suure ajal võimaldas rajada aluse siidriide valmistamisele. Selle kõrval toodeti kalleid kullatud riideid, vaipu, kullasepatööndus esemeid, värvilisi klaase ja muid suurt tehnilist peenust nõudvaid asju. Niisamuti seisis kõrgel tasemel Bütsantsi relvatööndus.

Tänu oma arenenud põllukultuurile ja tööndusele säilitas Bütsants kaua juhtiva koha ka rahvusvahelise kaubanduse alal. Bütsantsi kui kaubandusliku vahendaja ülesandeid soodustas ta pealinna asend maa- ja mereteede ristlemiskohas, kahe tähtsa veetee, Eufrati ja Doonau vahel, Aasia ja Euroopa piiril. Ühtlasi hoolitses valitsus pidevalt liiklemisolude eest, ehitas teesid ja sildu, jälitas tee- ja meriröövleid. Ka kaubanduse alal ei kehtinud täieliku majandusliku vabaduse põhimõte: riik teostas ise vilja- ja siidikaubandust, võttis kaupadelt suurel määral fiskaalseid tolle ja andis sageli välja- ja sisseveomonopole välismaalastele (hilisemail ajul näit. Itaalia linnadele). Bütsantsi kaupmehed käisid ise harva kaugemal välismail, leppides tavaliselt vahendaja osaga kodumaal. Väliskaupmehed elasid Konstantinoopolis eri linnajagudes võimude valvsa silma all. Siia saabus kaugeilt idapoolseilt mailt — Hiinast, Indiast, Pärsiast — mitmesuguseid haruldasi kaupu: vürtse, kalliskive, lõhnaõlisid jne. Ida-Euroopa avarailt aladelt tõid kasaarid, viikingid jt. kohale nahku, vaha, vilja, kalu ja muud. Suured laadad Konstantinoopolis ja Tessaloonikas meelitasid kokku rohkel arvul kodu- ja välismaalasi. Bütsantsi keisrid ajasid süstemaatilist kaubanduspoliitikat, sõlmides vastavaid lepinguid paljude rahvastega kaubaturgude suhtes. Bütsantsis arenes ka kaubandus- ja mereõigus varemini kui mujal ja olid tarvitusel mitmesugused krediididokumendid. Ta sadamalinnades kihas alati elav ning vilgas tegevus. Tähtsaimaks sadamalinnaks oli Konstantinoopol

ise ligi ühe miljonini ulatuva elanikkonnaga, teine suur sadamalinn oli Tessaloonika, mille elanike arv ulatus ligemale poole miljonini. Peale selle leidus Bütsantsis veel rida teisi suuremaid ja vähemaid linnu. Liikuv, töökas ja intelligentne linnakodanlus moodustas siin tugeva ning iseteadva keskkihi.

Bütsantsi usuelu ja vaimne kultuur.

Usundilised huvid ja ususektid. Bütsantsi rahvastikus olid usundilised huvid erakordselt arenenud. Keerulised ja abstraktsed dogmaatilised küsimused, nagu kolmainsuse probleem, leidsid isegi lihtrahva hulgas innukat arutlemist ja käsitlemist. Usulised ja kiriklikud küsimused seondusid siin väga tihedasti poliitiliste ja kultuurilistega. Seejuures esines kõige kindlamail kristlastelgi palju paganlikkude uskumuste jäänuseid ja primitiivse ebausu avaldusi. Kõik see lõi soodsad eeldused rohkearvuliste sektide tekkimiseks, mida ei suutnud pidurdada kiriku ühtlust taotlevad keisrid, hoolimata oma suurest võimust kiriku- ja usuelu alal. Nii oli riigi ja kiriku saatus Bütsantsis teineteisega lähemalt seotud kui mujal.

Munklus. Tähtsat osa etendas Bütsantsi elus ka munklus, mis tekkis III-l saj. Egiptuses ja omandas varsti suure leviku. Juba varem olid mõned täiusliku kristliku vagaduse taotlejad harrastanud rõhutatult askeetlikke eluviise. Kui hiljem puhkesid usutülid ja kristlaste eluviisid ilmlikustusid, hakkasid tõsise vagaduse rõhutajad eralduma mägedesse või kõrbedesse, kus nad veetsid oma elupäevad paastudes ja palvetades. Selleks andis eeskuju Antonius Suur (surnud a. 356) Egiptuses. Ta pooldajad elasid üksteisest eraldi koobastes või hüttides, alludes ühele vanemale ja moodustades nn. laura („tänava"). Nad esindavad munkluse anahoreetlikku (eraklikku) suunda. Veidi hiljemini tekkisid niisamuti Egiptuses munkade kogukonnad, kus elati üheskoos teatud kindlate elureeglite alusel. Niisuguse koinobiitliku (ühiselulise) munkluse-kuju rajas Antoniuse kaasaeglane ning kaasmaalane Pachomius. Nii kujunesid kloostrid (lad. *claustrum* — suletud paik), munkade müüridega ümbritsetud ühiselumajad, kus elati ja töötati maailmast rangelt eraldatuna. Egiptusest levis munklus peagi Palestiinasse, Süüriasse, Väike-Aasiasse ja teistele Bütsantsi aladele, ulatudes varsti Euroopassegi. V saj. keskpaiku võttis kristlik kirik munkluse oma organite hulka, tegi aga kloostrite asutamise sõltuvaks kohaliku piiskopi nõusolekust.

Bütsantsi rahvastik pidas kloostrite asutamist eriliseks Jumalale meelepäraseks teoks, mispärast neid ehitasid nii rikkad kui vaesed

ja neisse siirdus isikuid igast seisusest ja igas vanuses. Mõnedes eriti pühaks peetud kohtades tekkisid terved kloostrite rühmad. Suurima kuulsuse omandasid Chalkidike poolsaare idaosa kõrgeile mäetippudele rajatud nn. A t h o s e k l o o s t r i d, mille arv ulatus XI saj. keskel 180-ni. Siin harrastati ka teadusi, koguti ja kirjutati ümber käsikirju ja rajati rikkalikud raamatukogud, mis omavad suurt tähtsust mitte ainult Bütsantsi, vaid ka mõne teise rahva (eriti vene) kultuuri arenguloos. Bütsantsi kloostreis domineeris siiski spekulatiivset (vaatlevat) elu harrastav suund, kuna esimesed Lääne-Euroopa kloostrid, mida kutsuti b e n e d i k t i i n l i k e k s nende asutaja B e n e d i c t u s e järgi (ta rajas a. 529 Itaalias kuulsa Monte-Cassino kloostri), harrastasid rohkem aktiivset teotsemist: nad arendasid aiakultuuri, tegelesid uudismaade ülesharimisega, teostasid hoolekannet ja heategevust, asutasid koole ja kirjutasid ümber käsikirju.

Aja jooksul omandasid kloostrid järjest suurema tähtsuse ühiskondlikus elus. Munkade mõju rahvasse oli eriti suur just Bütsantsis, kus klootrite rikkused ja maavaldused ohtrate kingituste tõttu üha kasvasid. Et kloostrid olid tavaliselt vabad riiklikest maksudest ja tõmbasid suure hulga töövõimelisi isikuid eemale produktiivsest tööst, sõjateenistusest ja perekonnaelust, siis astusid keisrid puhuti nendega võitlusse, ei suutnud aga nende arvu ega tähtsust eriliselt piirata.

Rahvaharidus. Bütsantsi kultuur arenes antiikse hellenistliku kultuuri alusel, omandas aga kristluse mõjul mitmed omapärased jooned. Mõned kirikuisad leidsid paganliku antiikse kultuuri olevat täielikus vastuolus ristiusuga, kuid enamik juhtivaid kristlikke tegelasi tunnustas antiikse filosoofia ja kirjanduse positiivset tähtsust ristiusu suhtes ja pidas vastavaid teadmisi eeskujulikult haritud kristlastele vajalikuks. Nii säilisid Bütsantsis kõrgema hariduse elementide hulgas endiselt retoorika ja filosoofia. Viimase õpetamise keskuseks oli algul Ateena filosoofiakool, mille Justinianus Suur sulges selle paganliku iseloomu tõttu. Aastast 425 võistles sellega Konstantinoopolis keiser Theodosios II poolt asutatud kristlik k õ r g e m k o o l (ülikool), kus õpetati grammatika ja õigusteaduse kõrval ka retoorikat ja filosoofiat. Kultuurielu languse tõttu VII-l ja VIII-l saj. jäi selle tegevus soiku. Ta asemele rajati IX saj. keskel keisri lossis uus kõrgem kool, kus õpetus oli tasuta. Siin õpetati seitset vaba teadust *(septem artes liberales)*, mis jagunesid kahte rühma: esimene neist, nn. *trivium*, koosnes grammatikast, retoorikast ja dialektikast, teine, nn. *quadrivium*, aritmeetikast, geomeet-

riast, astronoomiast ja muusikast. XI saj. keskel jagati kõrgem kool kaheks; ühes õpetati üldist haridust taotlejaile peamiselt filosoofiat, teises praktilist haridust, eriti ametnikukutset, taotlejaile esijoones õigusteadust. Õpetus oli neis koolides endiselt tasuta ja professorid said palka riigilt. Alamat ja keskharidust andvad koolid sarnlesid Bütsantsis Rooma keisririigi aegsete koolidega; ainult oli neis õpetus kirikliku iseloomuga ja õppeainete hulgas seisid tähtsal kohal tutvumine pühakirjaga ja muusika, s. t. kirikulaul. Keskkoolides õpetati ka grammatikat ja dialektikat ja loeti mõnevõrra antiikseid kirjanikke, peamiselt Homerost. Tütarlaste jaoks oli koole vähe; siiski saavutasid mõned jõukamaist kihtidest daamid koduõpetuse teel väga väljapaistva eruditsiooni.

Teadus. Iseseisev teaduslik loome ing jäi Bütsantsis, hoolimata väärtuslikust kreeka-rooma teaduslikust pärandist, vähe-algupäraseks. Bütsantsi haridus ja teadus tardusid teatud kindlaisse välisvormidesse, mida toetasid valitsusvõim ja seltskond ise. Teadusmeeste peamiseks eesmärgiks oli kokku koguda ja süstematiseerida endiste aegade kogemused, eriti antiikse teaduse ja kirjanduse sugemed. Antiiksete autorite tööde katkendeist koostati suuri entsüklopeedilise iseloomuga kogu teoseid. Teadusmehed ei jäänud teatud kitsale erialale, vaid taotlesid eruditsiooni väga mitmekesistel aladel. Seetõttu ei saavutanud nende uurimised erilist sügavust, jäid isikupäratuks ja puhtraamatuliseks. Eruditsioonirikaste kompilatsioonide koostajaina omandasid suure kuulsuse IX-l saj. patriarh Photios ja X-l saj. keiser Konstantin VII Porphyrogennetos.

Tähtsa osa Bütsantsi kirjanduslikust pärandist moodustavad teosed ajalooteaduse alal. Need jätkasid nii stiililt ja oma materjali dispositsioonilt kui ka ajalooliste nähtuste käsitlemises üldiselt Vana-Kreeka traditsioone. Ajaloolased kitsamas mõttes kujutasid harilikult teatud väiksemat ajavahemikku, peamiselt kaasaega, kirjutasid haritud publikule ja püüdsid anda oma teostele kunstipärast, terviklikku kuju. Neist seisavad esikohal Prokopios oma väärtuslikkude töödega Justinianus Suure ajastu kohta ja Anna Komnena, kes kujutas oma isa, keiser Alexios I (1081—1118) aega. Seevastu käsitlesid kroonikud tervet maailma-ajalugu, piirdusid sageli sündmuste kuiva loetlemisega eeskätt kiriklikkude huvide seisukohalt ja arvestasid vähenõudlikumat lugejaskonda. Kroonikaid koostasid tavaliselt mungad, kes tootsid innukalt ka hagiograafilist kirjandust, s. t. pühakute elulugusid; viimased sisaldavad sageli kultuurilooliselt väga väärtuslikke andmeid.

Bütsantsi õigusteaduses seisis esikohal seaduste kompileerimine ja tõlgitsemine. Justinianuse seadusandlusele järgnes VIII-l saj. keiser Leon III „Eklogé", mis käsitleb süstemaatilisel kujul peamiselt kodanliku õiguse norme, kohaldades vanemaid seadusi muutunud elutingimustele suurema humaansuse saavutamiseks. Makedoonia dünastiasse kuuluv keiser Leon VI (886—912) andis riigile uue seadustekogu „Basiliká"; see 60 raamatust koosnev teos kohaldas Justinianuse seadustekogu norme elule, jättes välja viimase koodeksi juba vananenud osad ja esitades kehtivuse säilitanud osad kreekakeelses tõlkes. Bütsantsis arenes ka hoopis uus õiguse liik, nimelt kirikuõigus, mis koosnes kirikukogude otsuseist *(kanones)* ja keisrite kirikuseadustest *(nómoi)*. Selle kanoonilise õiguse seadustekogusid hüüti nomokaanoneiks. Need avaldasid mõju peamiselt slaavi riikide seadusandlusse.

Kirjandus. Bütsantsi ilmlik kirjandus osutab vähe iseseisvust; mainitavad on üksnes mõned kangelasromaanid ja muinasjutud, mis levisid ka Lääne-Euroopas. Ta vaimuliku kirjanduse saavutistest on väljapaistvad kiriklikud hümnid ja laulud, mida viljeldi eriti Süürias. Nende autoreist olid tähtsaimad Romanos (VI saj. esimesel poolel) ja tuntud piltide-kummardamise eestvõitleja ning mitmekülgne vaimulik kirjanik Johannes Damaskusest (VIII saj. esimesel poolel).

Kujutav kunst. Hoopis suuremad on Bütsantsi teened kujutava kunsti alal. See kunst teenis eeskätt usundilisi eesmärke ja avaldus sakraalehitiste, esijoones kirikute ehitamises ja nende sisemuse kaunistamises. Hellenistlike ja idamaiste (pärsia, süüria,

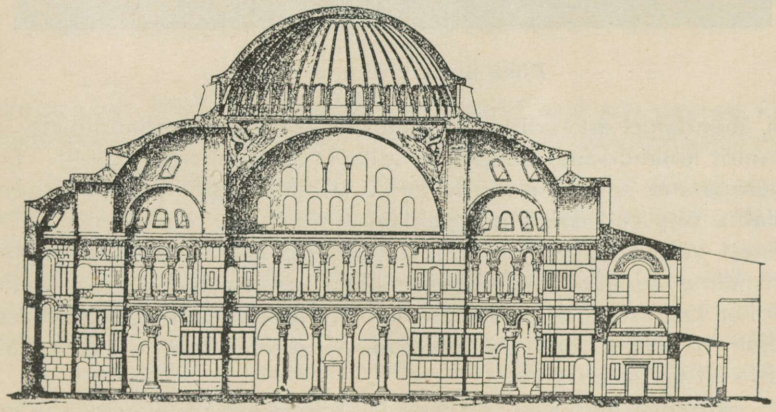

Püha Sofia kiriku pikiläbilõige.

egiptuse) elementide liitumisel kujunes arhitektuuris eriline b ü t s a n t s i s t i i l, mida iseloomustavad kirikute nelinurkne põhiplaan, suuremõõtelised, enamasti ülavalgustusega kuplid ja rikkalikud sisekaunistised seintel (mosaiik- ja freskomaal). Tõusnud kõrgele tasemele juba Justinianus Suure ajal, saavutas Bütsantsi a r h i t e k t u u r oma haripunkti Makedoonia dünastia ajal. Selle tähtsaim mälestis on P ü h a S o f i a k i r i k Konstantinoopolis, tore ehitis, mis oma arhitektuuriliselt ilmelt läheneb kuppelbasiilikale. Ta moodustab nelinurkse ehitise, mille keskosas leiduvad neli piita

Püha Sofia kiriku sisemus.

on ühendatud arkaadidega; viimastel asetseb hiigelmõõteline (31 meetrit läbimõõdus) kuppel ja selle kõrval kaks poolkuplit. Eriti suurepärane ja tore on selle kiriku sisemus: kuplite kaudu saavutatakse õhuliselt avara perspektiivi mõju, kupli jalal asetsevaist 40 aknast valgub ruumi ohtrasti valgust, põrand ja arvukad sambad on mitmevärvilisest marmorist, millega on kaetud ka osa seinu. Kirikut kaunistanud sädelevate värvivarjunditega mosaiikpildid on hiljem türklaste poolt üle lubjatud, nüüdisajal aga osaliselt jälle lubja alt vabastatud.

Bütsantsi m o s a i i k k u n s t i kõrgusest kõnelevad aga mitmed teised kirikud, eriti S a n V i t a l e (Püha Vitaliuse) kuppel-

kirik Ravennas, pärit niisamuti Justinianuse ajast. Selle apsiidi (altariruumi) külgseintel on säilinud kaks kuulsat mosaiikpilti, millest üks kujutab piiskoppide ja teiste aukandjatega ümbritsetud Justinianust, teine ta abikaasat Theodorat ühes õuedaamidega. Bütsantsi mosaiikpilte iseloomustab vali kinnipidamine teatud tüüpilistest vormidest ja inimkujude suhteline kõhnus. Bütsantsi kunsti teistest tooteist olid väljapaistvad kauniste tikandustega vaibad ja riided,

Püha Sofia kirik praegusel kujul, mošeena (minaretid ehitatud Türgi ajal).

elevandiluu-, kuld- ja hõbeasjad, emailtööd, eriti aga peenelt tööteldud värvilised miniatuurid, mis esinesid kaunististena raamatuil.

Bütsantsi kultuuri teened. Bütsantsi kultuur, mis säilitas suurel arvul antiikseid kultuuriväärtusi ja arendas teatud osa saadud pärandist omapäraselt edasi, mõjustas õige tugevasti kogu Euroopat ja teisigi naabermaid. Eriti viljastavaid tõukeid said oma kultuurilises arengus Bütsantsilt slaavi rahvad. Ent Bütsantsi tugevaid mõjustusi leiame keskajal ka Lääne-Euroopa rahvaste majanduse, kunsti, kirjanduse ja teaduse alal. Barbaarsete rahvaste kasvatajana ja mõjustajana on Bütsantsil jäädavad teened keskaja kultuuriloos.

ARAABLASED JA NENDE KULTUUR.

Kalifaadi poliitiline ajalugu.

Islam ja ta poliitiline missioon. Kristliku kultuuri keskuse Bütsantsi kõrvale tekkis varasel keskajal ootamatult uus, mitte-kristlik suurriik — k a l i f a a t, mille rajasid lühikese aja jooksul islamiusulised araablased oma vallutusretkede tagajärjel ja mis kujunes niisamuti tähtsaks kultuuriääsiks. Seni poliitiliselt ja kultuuriliselt muust maailmast eraldi seisnud seemi tõugu araablased täitusid VII saj. algupoolel M u h a m e d i poolt rajatud usundi — i s l a m i — mõjul erakordse vallutusinnuga ja arendasid terve sajandi jooksul jõulist ning edukat ekspansiooni. See rangele monoteismile toetuv lihtsajooneline usund, mis nõuab oma pooldajailt ainult A l l a h i kui ainujumala ja Muhamedi kui ta prohveti tunnustamist ja mõnede mitte eriti raskete väliste kommete (palvetamise, almuste andmise, paastumise ja palverännaku) vankumatult täpset täitmist, soodustas seni riiklikult ühendamata araablaste organiseerumist tihedaks ning kindlaks poliitilis-usundiliseks tervikuks. Õhutades „usklikke" püha sõja teel alistama kõiki „uskmatuid", s. t. mitte-islamiusulisi, juhtis Muhamed röövretki harrastavate araabia suguharude erakordse sõjalise energia ühele kindlale eesmärgile ja tõmbas islami kaudu neile sisendatud usundilise fanatismi teatud poliitiliste huvide teenistusse.

Kalifaadi rajamine. Poliitilise ja usulise võimu koondumine ühe isiku, k a l i i f i kui prohveti asendaja ning järglase kätte soodustas oluliselt Muhamedi poolt loodud teokraatliku monarhia löögijõudu. Nomadiseerivad araablaste suguharud, kes maanälja tõttu olid ammu püüdnud tungida Bütsantsi ja Pärsia piiridesse, aga ikka nende suurriikide poolt tagasi tõrjuti, murdsid nüüd maha neid takistavad piirid ja levisid saagi- ja maa-ahnete sõjajõukudena vanade kultuurmaade laiadel aladel. Bütsants ja Pärsia, kes olid nõrgestanud oma jõu vastastikuseis sõdades, ei suutnud enam nende sissetungi pidurdada. Pealegi kutsus keisrite poolt jälitatav monofüsiitlik Bütsantsi idaprovintside rahvastik ise araablasi kohale, sest need osutasid suuremat sallivust kristlike sektide suhtes. Pärsia aladel toimisid niisamasugusel viisil piiriäärsed, araabia päritoluga sõjalised kolonistid, kes ühinesid sissetungivate araabia jõukudega, saades nende nõuandjaiks ja teejuhtideks. Seni ainult kiireid ratsarünnakuid harrastanud araablased omandasid varsti oma vastaste kõrgema sõjakunsti — kindlustatud laagrite tegemise, kindlustiste müüride purustamise masinate abil jne., ehitasid endile suure sõjalaevastiku ja kujunesid Vahemerel kardetud jõuks.

Varsti pärast Muhamedi surma (a. 632) vallutas kaliif O m a r

Palestiina ja Süüria (a. 635—638) ja Bütsantsi peamise vilja-aida Egiptuse (a. 639—642), saades selle tagajärjel oma võimu alla tähtsad kaubateed. Samal ajal langes sisemiselt nõrgestunud Pärsia riik mõneaastase võitluse järel araablastele saagiks (a. 642). Algul jätsid araablased kohalikud ilmlikud ja kiriklikud võimud ametisse edasi. Uskmatuilt hakati võtma pearaha ja juhul, kui neil oli maid, ka maamaksu, kuna islamiusulisi maksustati ainult väikese vaestemaksuga. Riigi kätte langenud maaomand tunnustati kõigi islamiusuliste ühisomandiks ja anti rendile. Alistatud maadele asustati araabia sõjakoloniste, kes elasid kohalikust pärisrahvast eraldatuna eri kolooniais, said riigilt palka ja nende kasustusse antud maatükkidest tulu. Riigitulude ja -kulude arvestamiseks asutas Omar Pärsia eeskujul vastava keskasutise — diivani. Sõjakäikude esialgse eesmärgi — võimalikult suure saagi hankimise — asemele astus järelikult varsti omandatud maavalduse kavakindel ekspluateerimine võitjate poolt.

Sisetülid. 650-ndail aastail puhkenud sisetülide ajal jagunesid araablased mitmeks eri suunaks. Kuna osa neist, eriti Meka ja Süüria elanikud, tunnustasid islami pühakirja koraani kõrval ka selle hilisemat täiendit — sunnat, pidasid teised, näit. Mediina elanikud ja Pärsias asuvad araablased, ainult koraani ainsaks õigeks usu ja õiguse aluseks; esimesi neist hakati nimetama sunniitideks, teisi ši-iitideks. Kolmas suund (karidžiidid) eitasid üldse kaliifi ilmlikku võimu ja pooldasid rahvavalitsust.

Omaijaadid. Kalifaadi ekspansiooni haripunkt. Lõpuks a. 661 kaliifiks tõusnud Süüria asehaldur Muʿāvija rajas Omaijaadide dünastia ja viis pealinna rikkasse ning kultuurilisse Damaskusse, kus kujunes hiilgav, lõbusid harrastav õukond Bütsantsi ja Pärsia eeskujul. Omaijaadid asetasid Araabia riiginduse dünastilisele alusele, tegid kaliifiau pärilikuks ja seadsid usulise autoriteedi asemele poliitilise. Nüüd alistati maamaksule ka islamiusulised. Provintside valitsemise funktsioonid (sõjandus, haldus, maksundus) jagati eri ametkondade vahel. Rõhutades eeskätt oma võimu ilmlikku külge, segasid kaliifid end vähe usuasjadesse ja võimaldasid eri sektide arengut. Mõnikord nad võtsid tähtsaisse riigiameteisse kristlasigi. Kui endistele põhimõtteile truuks jäänud Mediina ja Meka elanikud säärase arengu vastu välja astusid, summutati (a. 683 ja 692) need mässuliikumised suure julmusega. Siitpeale kaotas Araabia igasuguse mõju kalifaadi poliitika suhtes. Omaijaadide ajal jätkus sisetülide perioodil vaibunud ekspansioon uue hooga, suundudes nüüd peamiselt läände. Hoolimata suurtest jõupingutustest ei suudetud alistada Konstantinoopolit, vallutati

aga seevastu Bütsantsilt rida saari Vahemeres (muude seas Küpros ja Rhodos) ja kogu Põhja-Aafrika rannik. Valīd I (705—715) ajal jõudis kalifaadi ekspansioon oma haripunktile. A. 711 vallutati Hispaanias läänegootide riik (peale Hispaania loodenuka — Astuuria); samal ajal langes ka Turkestan ja osa Loode-Indiat araablaste võimu alla. Nii kujunes hiiglaslik suurriik, mille piirid ulatusid Induse jõest Atlandi ookeanini. Lääne-Euroopas pani araablaste ekspansioonile piiri Frangi riigi valitseja Karl Martell oma võiduga a. 732.

Abassiidid. Kultuuriline õitseng. Viimaste Omaijaadide ajal vapustasid kalifaati jälle siserahutused, mida peale muu põhjustas islamiusuliste pärslaste vaen päris-araablaste vastu. Neis võitlustes pääses a. 750 võimule Abassiidide dünastia, kelle esindaja Al-Mansūr viis a. 763 oma residentsi Bagdadi Tigrise jõe keskjooksul. Uus pealinn, mis ümbritseti tugevate müüridega, kujunes varsti rikkaks ja toredaks maailmalinnaks ja võistles IX-l saj. isegi Konstantinoopoliga. Abassiidide dünastia esimesel sajandil saavutas araabia kultuur erakordse õitsengu. Harūn-ar-Rašīd'i (786—809) ja Al-Maʾmūn'i (813—833) ajal oli Bagdad maailma tähtsamaid kultuurikeskusi. Teiseks väljapaistvaks majandusliku ja vaimse kultuuri tsentrumiks oli Córdoba linn Lõuna-Hispaanias, kus ühe Omaijaadide kõrvalliini valitsuse all kujunes a. 756 iseseisev Córdoba emiraat (aastast 929 kalifaat). Teistest tähtsaist kultuurikeskustest on mainitavad Kairo Niiluse jõel ja Basra Tigrise ja Eufrati suudmealal.

Ekspansiooni vaibumine. Kalifaadi lõpp. Abassiidide riik sattus pärsia kultuuri tugeva mõju alla: kaliifide riigiametnikeks olid enamasti pärslased; kaliifi hakati pidama jumala maiseks esindajaks, osutades talle otse jumalikku au. Sellega kandus pearõhk jälle kaliifide usundilistele funktsioonidele. Kaliifid teotsesid innukalt dogmaatiliste küsimustega, fikseerisid vaieldavaid dogmasid ja jälitasid karmilt teisitimõtlejaid, eriti Pärsias levinud dualistlikke sekte, kuna riigi valitsemine jäi üha enam vesiiride ja türgi palgasõdureist ihukaitseväe ülemate hooleks. Kauemat aega eri maade pärisrahvaste keskel elanud araablased kaotasid pikapeale oma endise sõjalise energia ja rahvusliku omapära, muutudes rahulikeks kaupmeesteks ja põlluharijaiks. Araabiast ei tulnud aga enam juurde uusi sõjajõuke. Ainult islami usku siirdunud berberid osutasid endiselt rahutut sõjakust, mis avaldus meriröövis ja rüüsteretkede korraldamises Itaaliasse ja Lõuna-Prantsusmaale. Neis oludes viis eri provintsides kujunenud separatism kalifaadi lagunemisele. IX-l ja X-l saj. rajasid ta asehaldurkondade valitsejad rea iseseisvaid dünastiaid Egiptuses, Loode-

Aafrikas, Mesopotaamias ja mujal, kuna Bagdadi kaliifid ise sattusid täielikku sõltuvusse oma türgi palgasõdureist. Varjukujudeks muutunud kaliifide ilmlikule võimule tegid lõpu mongolid Bagdadi vallutamisega a. 1258.

Araablaste majanduselu.

Kaubandus. Araablaste poolt rajatud suurriik moodustas enneolematult laiaulatusliku majandusterviku, kus valitsesid korralikud rahandus- ja maksundusolud, arenenud õigusemõistmine kohtunikkude (kaadide) poolt, eri halduslikkude funktsioonide eraldamine üksteisest ja üks keel riigi- ja asjaajamiskeelena, kus teotses hästikorraldatud riiklik post ja kus eeskujulik teedesüsteem juhtis rändureid ja kaupu kõige kaugemaist provintsidest pealinna. Atlandi ookeanist kuni Himaalaja mägedeni võisid kaubad liikuda vabalt ilma mingi tollita. Kõik see soodustas kaubanduse erakordset arengut kalifaadis. Paljudel araablaste poolt vallutatud aladel oli juba enne islami ekspansiooni esinenud väga elav kaubanduslik tegevus, mis nüüd, eriti Abassiidide dünastia ajal, veelgi hoogustus. Araablaste kaubavahetus ulatus idas Hiinani ja Indiani, kus tähtsaks keskuseks oli Tseiloni saar, lõunas — Aafrika kaguosadeni (Sansibarini) ja läbi Sahara Sudaanini, põhjas — Volga jõe kaudu Põhja-Venemaani, Läänemere rannikuni ja isegi Skandinaaviani. Lääne-Euroopaga toimus nende kaubavahetus peamiselt Bütsantsi vahendusel. See oli eriti elav Omaijaadide ajal, kuna Abassiidide ajal, riigi keskuse nihkudes ida poole, tõusis tähtsamale kohale kauplemine Ida- ja Kirde-Euroopaga. Bolgari linnas Volga keskjooksul said araabia kaupmehed kokku viikingitega, kes omakorda ilmusid puhuti Bagdadigi. Oma arenenud krediiditehinguis tarvitasid araablased ka veksleid. Nende münte on leitud suurel arvul Venemaalt, Eestist, Soomest ja Rootsistki. Idamailt said araablased vürtse, eriti pipart, parfüüme, arstimeid ja vääriskive, Ida-Euroopast vaha, merivaiku, mitmesuguseid nahku ja suurel arvul ka orje. Osa sisseveetud kaupu müüsid araablased edasi välismaile, osa kasustasid ise või töötasid ümber. Lääne-Euroopas hinnati nende kaubaartikleist eriti vürtse, peent riidekaupa (damast, brokaat) ja mitmesuguseid ehte- ning luksusesemeid, mida tarvitasid vaimulikud ja ilmlikud suurnikud. Peale eespool mainitud kultuurikeskuste väärivad kaubalinnadena veel esiletõstmist Aleksandria Egiptuses, Alepo ja Antiookia Süürias ja Toledo Hispaanias.

Tööndus. Kaubanduse kõrval jõudis ka araablaste tööndus võrdlemisi kõrgele tasemele. Eriliselt suure kuulsuse saavu-

tasid nende riidetööndu se tooted — puuvillased, villased, linased ja siid- ning sametriided, mis olid sageli kaetud fantastiliste mustritega või loomade kujutistega. Hispaanias oli tähtsaks siiditööndu se keskuseks Córdoba, kus sel alal töötas puhuti üle 100 000 inimese. Eriti hinnatud olid araabia kallid ning peened vaibad, millega Idamail armastati katta seinu. Süüria klaasitööndus oli tuntud oma kauniste ning maitsekalt valmistatud esemetega, Damaskuse ja Toledo relvatööndus oma terasrelvadega, eriti mõõkadega, mis sageli omasid peenelt tööteldud elevandiluust või merivaigust pidemeid. Ka harrastasid araablased elevandiluust, vääriskividest ja muust tehtavate, haruldase ning veidra kujuga iluasjakeste tootmist. Hiinlastelt nad õppisid paberitootmise ja andsid selle edasi eurooplastele; varsti asendaski odavam paber teised, kallimad kirjutusmaterjalid — pärgamendi ja papüüruse. Et kalifaadis õukonna ja rikkamate kihtide eluviisid olid äärmiselt luksuslikud nii riietumise kui ka elamute kaunistamise alal, leidsid araablaste luksustööndu se tooted suurelt osalt kasustamist siseturu piirides, aga osa neist siirdus siiski välismaale, muude seas ka Lääne-Euroopa riikidesse. Nii sõltusid viimased pika aja jooksul majanduslikult araablastest kui kaubanduslikest vahendajaist ja peenemate ning kallimate tööndusesemete tootjaist.

Põllundus. Aja jooksul paiksaks muutunud araablased tegid suuri edusamme ka põllundu se alal, mille arengut soodustasid suurlinnad oma rohkearvulise ostjaskonnaga. Kuivadel, aga viljaka pinnasega aladel võeti nüüd jälle tarvitusele Babüloonias ja Egiptuses tarvitusel olnud, kuid hiljem unarusse jäänud niisutussüsteem kunstlike kanalitega ja veetagavarade kavakindla kasustamisega. Niiviisi jälle viljakaks tehtud maadel kasvatati peale tavaliste kõrsviljade ka riisi, datlipalme, leivapuid, igasuguseid viljapuid ja niisamuti mitmesuguseid tehnilisi taimi (suhkruroogu, puuvilla, indigoid, siidipuid) ja arstimtaimi. Ka aiakultuur, eriti ilutaimede (rooside, tulpide) viljelemine seisis kõrgel tasemel. Mitmeid mainitud taimedest õppisid eurooplased esmakordselt alles araablaste kaudu tundma.

Araablaste vaimne kultuur.

Suhted eelmiste kultuuridega. Oma ekspansiooni algul seisid araablased võrdlemisi madalal kultuuritasemel. Kuid kokku puutudes alistatud vanade kultuurmaade rahvastega nad osutasid suurt vastuvõtlikkust võõraste kultuuride suhtes, mille mõju alla nad nüüd tugevasti langesid. Oma suurriigi piires avanes neil võimalus vahetult tundma õppida hellenistlik-rooma, bütsantsi, pärsia, india ja juudi kultuuri. Omandades kõigi nende elemente, ei jäänud

araablased siiski ainult passiivseiks vastuvõtjaiks, vaid töötasid need elemendid loovalt ümber vastavalt oma usundilisele maailmavaatele, rahvuslikule iseloomule ja praktilise elu nõudeile. Oma riiginduse loomisel nad kasustasid Bütsantsi ja Pärsia riigikorra eeskujusid, oma teaduses kreeka teaduse saavutisi, filosoofias kreeka ja juudi aatlejate ideid, kunstis bütsantsi ja pärsia, kirjanduses india ja pärsia elemente. Nii toetus araablaste kultuur eelmistele suurtele kultuuridele ja arendas uutes kombinatsioonides edasi nende vaimset pärandit. Elava majandusliku tegevuse tõttu kuhjunud rikkused soodustasid omalt poolt nende kultuuri tõusu.

Rahvaharidus. Koraani lugemiseks hakati juba esimeste kaliifide ajal looma a l a m a i d k o o l e, mis levisid eriti Abassiidide ajastul. Koraani kõrval tegeldi neis koolides ka grammatikaga ja õpetati ilukirja. Keskkoole araablastel ei tekkinud; seevastu oli neil aga rida tähtsaid ü l i k o o l e, neist kuulsaimad Bagdadis, Córdobas ja Kairos. Ülikooli-õpetus toimus algul mošeedes ja siingi seisis esikohal koraaniga tutvumine; selle kõrval tegeldi ka sunnaga ja õigusteaduslike ainetega. Õpetajaks võis hakata igaüks, kes arvas endal olevat vajalikke teadmisi ja oskusi. Õ p e t a m i n e oli täiesti avalik ja kõigile kättesaadav. Väljaspool ülikoole harrastasid paljud isikud e r a õ p e t l a s t e n a mitmesuguseid teadusi, jõudes mõnel alal väärtuslikkude tulemusteni. Seesuguseid uurimisi toetasid eriti Abassiidide esimesed kaliifid ja Córdoba emiirid (resp. kaliifid). Vaba teaduslikku uurimistööd soodustasid avalikud r a a m a t u k o g u d, millest mõned sisaldasid õige rikkaid aardeid. Seetõttu kujunes ka araabia keel üldiselt levinud ilmliku teadusliku hariduse keeleks.

Teadus ja filosoofia. Araablaste poolt arendatud t e a d u s t e s t olid mõned tingitud islamiusuliste endi usundilistest ja rahvuslikest tarbeist. Näit. püüdis nende u s u t e a d u s selgitada islami põhialuseid, toetudes koraanile ja sunnale. K o r a a n sisaldab Muhamedi väite järgi Allahi enda sõnu, mis on ingel Kaabrieli kaudu prohvetile edasi antud, ja kõneleb esimeses isikus, Allahi nimel. Need Muhamedi suulised väljendused märgiti ta kuulajate poolt pika aja jooksul üles. Hiljem järjestati niiviisi kogunenud materjal 114 peatükiks, nn. s u u r a k s, arvestades peamiselt peatükkide pikkust, ilma et oleks silmas peetud mingit sisulist või ajalist järjekorda. Sellest tingitud katkendlikkus, vastuolud ja kordumised põhjustasid vajaduse koraani seletada ja tõlgitseda. Niisamuti oli vaja selgitada vahekorda koraani ja muu püha pärimuse (s u n n a) vahel. Et kalifaadis ei tekkinud vahetegemist kodanliku ja kirikuõiguse vahel, vaid kogu õigus toetus otseselt koraanile, siis sõltus araablaste õ i g u s t e a d u s nende usuteadusest, mis omandas

seetõttu suure praktilise tähenduse. Nende teaduste alal ei saavutatud siiski mingit ühtlust, vaid tekkis rida koolkondi, suundi ja isegi sekte. Neist tõlgitsesid mõned koraani allegooriliselt, teised ratsionalistlikult, kuna kolmandad kaldusid asketismi ja müstitsismi. Koraani paremaks käsitamiseks hakati selgitama ka ta keele grammatilist ehitust ja omapära. Sellest kasvas välja araabia filoloogia, millel on suured teened araabia keele arendamisel teaduse, filosoofia ja kirjanduse keeleks.

Mõnevõrra on islami kui usundiga seotud ka araablaste filosoofia. Ta taotleb esijoones usulise ilmutuse traditsioonide kooskõlastamist kreeka metafüüsika ja loogikaga, toetudes seejuures Aristotelesele, mõnevõrra ka Platonile. Süüria kristlikes kloostreis harrastati innukalt kreeka filosoofide töid ja tõlgiti nad enamasti ka araabia keelde. Hiljem jätkus see tõlketegevus Abassiidide õukonnas. Otsides oma usundile filosoofilist põhjendust hakkasid araablased Aristotelest kommenteerima ja edasi arendama. Bagdadi filosoofid jäid üldiselt islami alusele, kuna Hispaania omad arendasid tunduvalt vabamaid suundi. Aristotelese kommenteerijana omandas kuulsuse Buhhaarast pärit arst Avicenna (Ibn Sina), kes elas XI saj. algul. Omapärasema filosoofilise süsteemi lõi hispaania arst ning mitmekülgne õpetlane Averroës (Ibn Rušd), kes teotses XII-l saj. Córdobas ja Marokos. Lähtunud niisamuti Aristotelesest, ta esindas ratsionalistlikku panteismi, rõhutades inimese väärtuslikuma aardena teadmist, mille kaudu inimene saavat osa ühisest ning igavesest jumalikust mõistusest. Teda süüdistati uskmatuses ja sunniti siirduma maapakku. Aristotelese ja araabia filosoofide tööd tõlgiti, peamiselt Hispaania juutide poolt, ladina keelde; nad avaldasid suurt äratavat mõju Lääne-Euroopa kristlikesse mõtlejaisse, kes kreeka keele mitte-mõistmise tõttu ei saanud otseselt tutvuda kreeka filosoofiaga. Avicenna kommentaarid Aristotelese kohta olid Lääne-Euroopas hiljem väga levinud, kuna Averroëse õpetus leidis XIII-l ja XIV-l saj. Itaalias ja Prantsusmaal suurel arvul pooldajaid.

Tähtsaid tulemusi saavutasid araablased maateaduse ja ajalooteaduse alal. Innukate reisijatena nad puutusid kokku paljude rahvastega ja õppisid oma erakordse teadmishimu ja vaimse elavuse tõttu tundma nende olundit, uskumusi, pärimusi ja ajalugu. Mitmed nende teadusmehed on koostanud väärtuslikke entsüklopeedilisi töid, mis sisaldavad rikkalikke geograafilisi, etnograafilisi, folkloristlikke ja ajaloolisi andmeid. Eriti suurt eruditsiooni osutab Mas'ūdī (surnud X saj. keskpaiku Kairos) teos „Kullauhted", kus huvitavas vestluses esitatakse ta autori poolt kestvail ning ulatuslikel reisidel kogutud teateid Pärsia, India, Hiina, Aafrika ja Bütsantsi rahvaste oleviku ja mineviku kohta. Vähema

väärtusega on araablaste puhtajaloolise ilmega teosed, mis käsitlevad islami tõusuaegu või esitavad maailma-ajaloo sündmusi aastaraamatu kujul. Ainult Ibn Khaldūn (elas XIV-I saj.) pakub oma kompilatiivse teose alguses huvitava ajaloofilosoofilise ülevaate inimkonna senise üldise arenemiskäigu kohta.

Suure agarusega teotsesid araabia teadusmehed matemaatika ja astronoomia alal. Nad arendasid edasi india numbrisüsteemi, võttes tarvitusele nulli, ja tõrjusid oma süsteemiga, mis tunduvalt hõlbustas arvutamist, kõrvale ebasobivama rooma süsteemi. Nad täiendasid ja viisid edasi kreeklastelt laenatud algebra ja trigonomeetria elemente. Nad võtsid oma reisidel tarvitusele hiinlaste poolt leiutatud kompassi, mis nende kaudu sai tuttavaks Euroopaski. Eriti harrastasid araablased astronoomiat, jõudes sel alal tunduvalt edasi oma õpetajaist indialastest ja kreeklastest. Nad ei piirdunud ainult raamatuliste teadmistega, vaid hakkasid korraldama süstemaatilisi tähistaeva vaatlusi tähetornides, mis ehitati kaliifide toetusel peamiselt IX saj. esimesel poolel. Araabia astronoomid pidasid maakera ümmarguseks, oskasid arvutada planeetide ja komeetide liikumisi ja ennustada varjutusi. Astronoomia kõrval harrastati ka astroloogiat, mille väärtuse suhtes mõned õpetlased (näit. Avicenna) olid siiski eitaval seisukohal. Teine fantastiline ebateadus — alkeemia — oma filosoofiakivi ja elueliksiiri otsimistega oli niisamuti väga levinud. Kuid alkeemikute poolt rakendatavad katsed ja vaatlused viisid neid mitmelegi väärtuslikule avastusele keemiliste protsesside alal. Et koraan keelas inimkehade lahkamist, ei saanud araablased arendada anatoomiat ja jäid sel alal sõltuvaks kreeklastest. Seevastu nad viisid edasi teisi arstiteaduse harusid, näit. õpetust haigete ravimisest ja arstimeist. Eriti suuri tagajärgi nad saavutasid silmahaiguste alal.

Kirjandus. Araabia kirjanduses domineeris ülielav fantaasia ja imepäraste ainete harrastus . Kirjandusliikidest arenesid esijoones mitmesugused lüürilise luule liigid, mida viljelesid Damaskuse ja Bagdadi õuelaulikud (neist olid paljud pärslased) ja isegi mõned kaliifid. Suurima tuntuse ja leviku omandas aga ulatuslik juttudekogu „Tuhat üks ööd"; selles leiduvaist juttudest on paljud pärsia, juudi, egiptuse ja india algupära. Kaliif Harūn-ar-Rašīdist ja ta õukonnast esitab see teos tunduvalt ideaaliseeritud kujutise.

Kujutav kunst. Omapäraste saavutisteni jõudsid araablased kujutava kunsti alal. Et Muhamed oli kartusest tagasilangemise eest paganusse keelanud jumala ja inimeste kujutamise pil-

dis, ei saanud islamiusulised teotseda maalikunsti ega skulptuuri alal. Seetõttu nad koondasid oma tähelepanu peamiselt arhitektuurile ja dekoratiivsele ornamentikale. Oma jumalakodade (mošeede) ja profaanehitiste, peamiselt losside üldmulje suhtes nad taotlesid antiikkunsti monumentaalsuse ja lihtsuse asemel unistuslikku, heljuvat kergust ja nende sisemuses rõõmsat mänglevust. Oma ehitiste arhitektuurilised elemendid nad

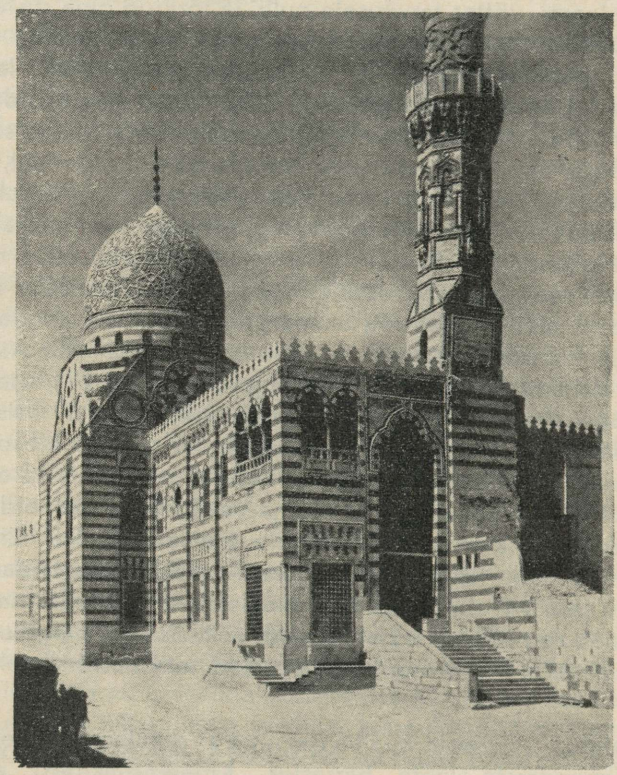

Sultan Qait Bei hauamošee Kairo lähedal.

laenasid bütsantsi ja pärsia kunstist. Mošeed sarnlevad sageli kristliku basiilikaga või on ristikujulised; ühtlasi esineb neil tihti kuppel. Nende sisemus on pärsia templite eeskujul varustatud peente, saledate sammastega, mis kannavad väga omapäraseid (näit. hobuseraua- või ristikulehe-kujulisi) kaari. Mošeedel on suur õu selle keskel asetseva purskkaevuga, kus usklikud võivad pesta käsi enne palvetamist. Selle lähedal asetseb üks või mitu pikka torni (minaretti), mille otsast erilised mošee-ametnikud — *muezzin*'id —

kutsuvad viis korda päevas usklikke palvele. Kujunduslikult küljelt võrdlemisi lihtne ja vähe originaalne araabia ehituskunst asetas pearõhu ehitiste sisemuse dekoratiivsele kaunistamisele. Siseruumide pinnad kaeti imepäraselt väänlevaist kõverjoontest koosnevate ornamentidega, nn. arabeskidega, mis moodustavad fantastiliselt üksteisest läbi põimuvaid geomeetrilisi figuure või stiliseeritud taimelehtede kujundeid. Hispaanias arenenud eriline mauri stiil kajastab ka rooma ja berberi kunsti mõjusid. Seda stiili mošeed on enamasti kupliteta, kuna minaretid on lihtsad.

Araabia arhitektuuri parimaid näiteid on Córdoba suur mošee, mida ehitati ja kaunistati alates VIII saj. lõpust paari sajandi

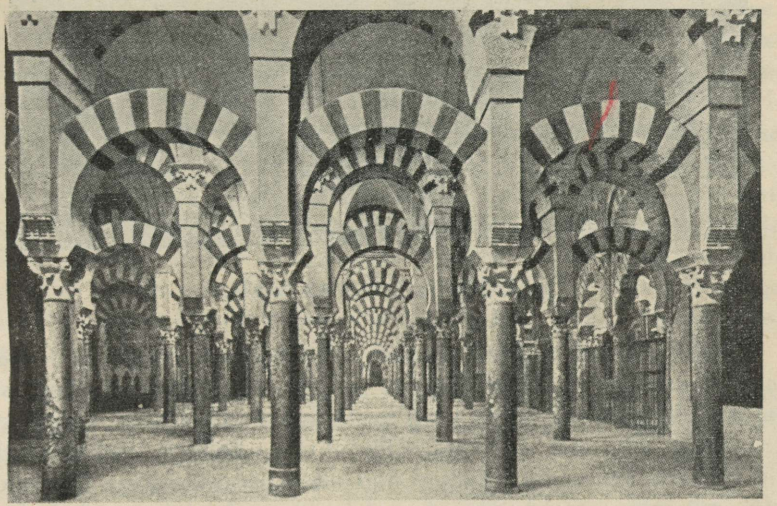

Córdoba suure mošee sisevaade.

jooksul. See väliselt süngevõitu ehitis sisaldab suure arvu (praegu ligi 900) elegantseid sambaid, millele toetuvad hobuseraua-kujulised kaared. Toredasti ilustatud laest olevat vanasti rippunud 250 lühtrit. Araabia profaanehitistest on tähtsaimad nende lossid — lihtsate välismüüridega ümbritsetud ehitised, mis koosnesid paljudest ruumidest; viimased olid eriliste sammaskäikude kaudu ühenduses siseõuedega, kus asetsesid tavaliselt purskkaevud. Lossidest on eriti kuulus Alhambra loss Granada lähedal, ehitatud XIV-l ja XV-l sajandil. Ta imeväärsed arabeskid, elegantsed sambad, mitmevärvilisest klaasist aknad ja kullatud ning ilustatud laed loovad erilise kerguse ja õhulisuse mulje. Lossi õuedest on kauneimad Mürtide õu nelinurkse tiigiga, mille ääres kasvavad mür-

did ja mille ümber on haruldaselt ilusate sammastega galeriid, ja Lõvide õu, mille keskel asetsevat purskkaevu kannab 12 marmorist lõvi.

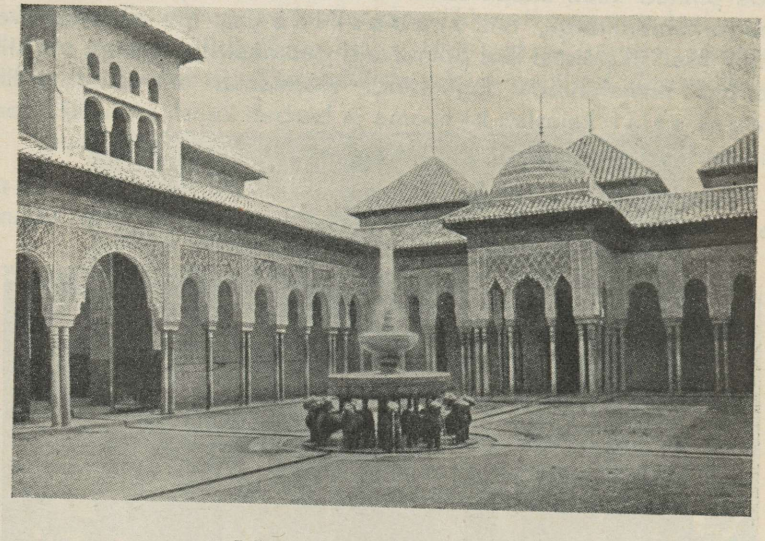

Lõvide õu Alhambra lossis.

Kalifaadi kultuurilised teened. Araablased lähendasid kalifaadi kaudu üksteisele eri rahvaid ja kasustasid vaimse kultuuri alal teiste kultuuride elemente ning teiste rahvaste liikmete (pärslaste, kreeklaste, süürlaste, juutide) aktiivset abi. Sellega nad soodustasid rahvaste koostööd. Ühtlasi nad olid Lääne-Euroopa õpetajaiks ajal, mil selle rahvad viibisid veel lausa madalal tasemel, ja hoogustasid oma mõjustustega tunduvalt nende rahvaste kultuurilist tõusu.

FRANGI RIIK.

Riigindus ja ühiskond Merovingide ajal.

Riigikord. Nagu nägime, jagunes Frangi riik Chlodovechi surma järel mitmeks osaks, mis teoorias siiski moodustasid ühise riigi. Mõnikord õnnestus ka, kuigi ainult lühemaks ajaks, restaureerida riigi ühtlust. Iga osa allus eri valitsejale ja omas eri riiklikku aparaati. Merovingide soost kuningate võim kujunes pärilikuks meesliinis ja kasvas endiste germaanni institutsioonide arvel. Rahvakoosolekute asemele astusid nüüd nn. m ä r t s i v ä l j a d, ent need olid oma iseloomult esijoones sõjaväe ülevaatused ega võimaldanud rahvale enam etendada juhtivat poliitilist osa. Kuningad

püüdsid seda absoluutset võimu, mis neil oli Rooma keisrite järglastena rooma rahvastiku suhtes, üle kanda ka frangi rahvastikule. Nad koondasid riigi valitsemise oma õukonda ja käsitasid riiki kui oma isiklikku eraomandit. Riigi suurenemisel tekkinud ulatuslikke ülesandeid lahendati kaunis lihtsate vahenditega. Kuninga isiklikud agendid teostasid ühtlasi mitmesuguseid halduslikke funktsioone. Kuninga tähtsaim abiline, nn. majordoomus (s. t. majaülem), kes oli algul kuninga majapidamise juhataja ja ta sõjalise kaaskonna ülem, koondas pikapeale enda kätte kõik valitsemise niidid ja kujunes kõikvõimsaks riigijuhiks. Tema kõrval täitsid poliitilisi ülesandeid ka mitmed teised õukondlased (palatiinid) — kuningliku kantselei ülem referendaar, tallide ülem marssal jne. Õukonda kuulusid samuti kuninga sõjalised kaaskondlased, antrustioonid, keda sidus kuningaga eriline ustavusvanne. Neist olid mitmed päris lihtsa päritoluga. Õukond ei asunud ühel kindlal kohal, vaid rändas kuninga ühest mõisast (villast) teise, pidades sel teel kontakti rahvastikuga. Kogu maa jaotati nüüd erilisteks haldusringkondadeks — krahvkondadeks *(pagus)*, mille ülemad — krahvid *(comes)* — nimetati ametisse kuninga poolt ja teostasid kohtadel fiskaalset, politseilist ja sõjalist võimu. Mitme krahvkonna sõjaliste jõudude juhina teotsesid riigi mõnes osas, eriti piirimail, hertsogid *(dux)*. Kuninga mõisade valitsemine oli tavaliselt eri ametnike (domestikute) käes.

Maksundus ja kohus. Rooma riigilt päritud keerulist maksundussüsteemi ei suutnud Frangi kuningad senisel kujul säilitada. Nad püüdsid küll laiendada rooma rahvastikult võetavat pearaha ja maamaksu frankidelegi, kuid ilma suuremate tulemusteta. Frangid pidasid otsemaksude maksmist endile alandavaks ja rooma rahvastik, nähes neid makse minevat esijoones kuninga isiklikuks rikastumiseks, püüdis neist niisamuti vabaneda. Nii hääbuski varsti endise Rooma riigi fiskaalne süsteem otsemaksude alal, kuna kaudsed maksud (tollid, silla- ja sadamamaksud jne.) säilisid paremini. Edasi sai kuningas sissetulekut trahvirahadest ja oma alamate vabatahtlikest kingitustest, peamiselt aga oma arvukaist mõisadest. Gallia vallutamisel langesid kuninga omandiks kõik endised riigidomeenid, teiste suguharude alistamisel paljud aadlike maad. Niisamuti kasvas kuningate suurmaaomand vaibevara ja karistamise puhul teostatavate konfiskatsioonide arvel. Kõiki neid tulusid pidasid kuningad oma täielikuks eravaranduseks ega kulutanud neist kuigi palju riiklikele ülesandeile. Näit. teostas riigikaitse ülesandeid rahvastik omal kulul. Sõjaväekohustus lasus igal vabal mehel, kes pidi end retke kestel ise ülal pidama. Niisamuti polnud

kohtumõistmine eriliste kuludega seotud. Krahvkonnis ja nende allühikuis (nn. sadakonnis) teostasid seda vana rahvaõiguse põhjal erilised kohtukoosolekud *(ding*, lad *mallus)*, kus osavõtjaina esinesid kõik vabad mehed, otsuse tegijaina aga ainult teatud arv „paremaid" (nn. *rachimburg*'id). Krahv, kelle amet polnud tasuline, sai endale 1/3 trahvirahadest, sest ta aitas kohtuotsuseid täide viia ja juhatas hiljem kohtukoosolekuid. Rahvakohtu kõrvale tekkis kuninga- ehk õuekohus, kes mõistis kohut tähtsamate isikute üle ja kellele allusid üldse suurimad süüteod; ta eesotsas seisis nn. pfaltskrahv. Ühtlasi moodustas õuekohus edastamisinstantsi rahvakohtu otsuste suhtes.

Aristokraatia areng. Nii tekkis Frangi riigis rooma ja germaani elementide liitumisel eriline dualistlik riigikord, mis moodustas ürgse rahvavalitsuse ja äsja kujunenud kuningavalitsuse kaunis mehaanilise segu. Rahva poliitilised õigused olid selles tunduvalt vähenenud, aga ka kuningavõim ei suutnud kujuneda absoluutseks. Alatistes omavahelistes tülides ja sõdades pidid Merovingidest kuningad otsima endile liitlasi ja toetajaid sotsiaalselt kaalukamate ühiskondlike rühmitiste hulgast, tehes neile selleks kingitusi peamiselt maatükkide näol. Nii siirdus suur osa kuningale kuuluvaist maadest kirikule, kellele ka teised ilmikud, nii rikkad kui ka vaesemad, annetasid oma hinge päästmiseks ohtralt maid. VIII saj. algul kuulus selle tagajärjel ligemale 1/3 endise Gallia maaomandist katoliku kirikule ja selle juhtivail tegelastel — piiskoppidel — oli suur sotsiaalne erikaal. Vaimuliku aristokraatia kõrval arenes samal ajal ka ilmlik aristokraatia. Rahvasterändamise ajastul kadunud endise sünniaadli asemele kujunes Frangi riigis peagi väga mõjukas teenistusaadel.

Teatud kindla toetajateringi loomiseks jagasid kuningad oma antrustioonidele ja õukonna- ning provintsiametnikele kestvate sisetülide aegu järjest enam maid ja privileege. Mõnikord anti need maad küll ainult nn. benefiitsideks (lad. *beneficium*), s. t. teatud ajutiseks, näit. eluaegseks, kasustamiseks, kuid nende saajad hakkasid varsti taotlema nende muutmist pärilikuks omandiks. Suurnikud moodustasid segaste aegade tõttu endilegi kaaskonna sõjateenistuseks võimelistest isikuist, kellele nad jagasid osa oma maatükke, sageli niisamuti benefiitsidena; niisuguste maatükkide pidajad *(vassi* ehk *pueri)* olid tavaliselt kohustatud sõdades oma isandaid abistama. Kaaskonnad tõstsid loomulikult aadlike osatähtsust ja iseteadvust. Kui Frangi kuningate võim alatiste kodusõdade ja kuninga maatagavarade vähenemise tõttu hakkas langema, saavutasid senised ametikandjad, eriti krahvid ja hertsogid,

koha peal erakordse seisundi. VII-l saj. said krahvideks peamiselt kohalikud aadlikud, kes taotlesid oma erihuve, rõhusid rahvast ja püüdsid teha isegi oma ametit pärilikuks. Kasustades keskvõimu nõrkust haarasid kõikvõimsad suurnikud endi kätte mitmed riiklikud õigused ja vabanesid mõnedest riiklikest kohustustest. Nõrgenenud kuningad loovutasid benefiitside pidajaile ja teistelegi suurmaaomanikele järjest enam mitmete riiklike ülesannete (kohtumõistmise, maksude kogumise jne.) teostamist. Niisugust riiklike õiguste loovutamist eraisikuile ühes viimaste vabastamisega mõningaist riiklikest kohustustest (näit. maksude maksmisest) kutsuti immuniteediks (lad. *immunitas*). Immuniteeti oli esinenud juba Rooma riigis, kus mõnesid isikuid ja kihte vabastati teatud munitsipaalseist kohustustest. Frangi riigis vabanesid immuniteedi arengu tõttu paljud maa-alad ühes oma rahvastikuga keskvalitsuse haldusorganite võimu alt. Keskvalitsuse ja rahvastiku vahele tekkis immunistide näol teatud vahevõim. Krahvid ja teised riigiametnikud võisid immunisti valdustesse ilmuda ainult erakordseil juhtumeil ja kuninga otsesel käsul. Eriti ulatuslikul kujul arenes immuniteet kirikumail.

Patronaat ja kommendatsioon. Samal ajal vaesusid Frangi riigis lihtvabad, keda rõhusid järjest raskenev sõjateenistus, kohtupidamiskohustus, rängad rahalised karistused kohustustest kõrvale hoidmise ja teiste süütegude puhul ja kes kannatasid ametnike ja kohalike suurnike alatise omavoli all. Et riigivõim ei suutnud teostada vajalikul määral isiku ja omandi kaitset, hakkasid nõrgemad ühiskonna elemendid otsima tuge ning kaitset sotsiaalselt võimsamailt, nimelt vaimulikelt ja ilmlikelt suurmaapidajailt. Paljud talupojad kinkisid oma maa kirikule, kes andis selle neile tagasi eluaegseks kasustamiseks nn. prekaariana (rooma õiguses *praecarium*). Paljud sotsiaalselt jõuetud andusid (kommendeerusid) suurnike võimu ja kaitse (nn. *mundium*'i) alla, muutusid neist sõltuvaiks „inimesteks" *(homines)* ja kindlustasid endile niiviisi oma isiklikust vabadusest loobumisega teatud julgeoleku. Mitmeil õnnestus pääseda ka mõne suurniku kaaskonda. Nii arenesid erahuvide riikliku kaitse nõrgenedes Frangi riigis, osalt Rooma keisririigi eeskujul, mitmesugused erakaitse (patronaadi) vormid.

Karolingide dünastia algus. Paavstid ja kirikuriik.

Karolingide tõus võimule. VIII-l saj. ähvardas Frangi riiki erakordne välishädaoht araablaste ekspansiooni tõttu. Selle hädaohu puhul õnnestus ajutiselt panna piir riigi killustumisele ja restaureee-

rida tugevam keskvõim. Tänu Austraasia germaani elementide sõjakale energiale päästeti sisemiselt lagunev riik kokkuvarisemisest ja viidi ta erakordsele, kuigi lühiajalisele õitsengule. See toimus Karolingide dünastia ajal VIII-l ja IX-l sajandil. Uus dünastia rajati Austraasia majordoomuste poolt. Üks neist, Pipin Keskmine, restaureeris VII saj. lõpul oma võitudega riigi teiste osade üle Frangi riigi ühtluse ja tegi majordoomuse-ameti oma perekonnas pärilikuks. Ta poeg Karl Martell (717—741), kes valitses mõne aja hoopis ilma kuningata, lõi a. 732 raske võitluse järel tagasi Hispaaniast Galliasse tunginud araablased, päästes sellega Lääne-Euroopa islami-hädaohust.

Sõjaline reform. Selle võitluse kestel teostas Karl Martell tähtsa sõjalise reformi, mil olid kaugeleulatuvad poliitilised ja sotsiaalsed tagajärjed. Sõjapidamiseks araablaste kerge ratsaväega ei olnud üldise väeteenistuskohustuse alusel komplekteeritav jalavägi kuidagi otstarbekohane. Ta astus kokku ainult sõjakäikude ajaks, oli ilma vajaliku tehnilise koolituseta, ebatasaselt varustatud ja raskepäraselt liikuv. Varem olid sõjaretked toimunud väikestel aladel ja sõdurid olid võinud kaunis hõlpsasti elatuda sõjasaagist. Nüüd tuli riigi piiride laienedes sõdureil siirduda kodust kaugele ja pikema aja jooksul liikuda siseriigi piires, kus röövimine oli keelatud. Seetõttu hoidusid vaesemad järjest suuremal arvul väeteenistusest kõrvale või täitsid oma sõjakohustust väga loiult. Nad kommendeerusid piiskopele ja ilmlikele suurnikele, kes saavutasid neile sõjateenistusest vabastust või aitasid selle raskusi kanda. Vajadus küllaldaselt tugeva kutselise koolitusega raske ratsaväe järele sundis Karl Martelli astuma järsu sammu. Ta otsustas asutada kutseliste ratsasõdurite kihi, kes suudaks rahuldada uusi sõjatehnilisi nõudeid.

Niisuguse palgasõdurite-väe ülalpidamiseks ei jätkunud aga riigil rahalisi ressursse, sest kaubanduse tagurpidimineku tõttu oli raha väga vähe käibel ja sedagi ei olnud kerge puuduliku fiskaalse süsteemi abil maksude näol rahvastikult hankida. Merovingide ajal oli küll esialgu säilinud võrdlemisi elav kaubanduslik tegevus, peamiselt Vahemere-äärseil aladel, kus Marseille moodustas tähtsa keskuse, pidades Bütsantsiga reeglipäraselt sidet ja saates sisseveetavaid idamaisi kaupu laiale tagamaale. Kuid VII sajandi lõpust alates hävitas araablaste ekspansioon Vahemeremaade senise majandusliku ühtluse. Vahemerel takistas araablaste, eriti berberite meriröövkorralikku mereliiklust ja rida Lõuna-Gallia linnu hävis nende laastavate rüüsteretkede tagajärjel. Nii muutus Vahemeri otsekui islami järveks, eraldades mõneks ajaks idapoolsed maad Lääne-Euroopast. Seetõttu läks Frangi riigi majanduselu VIII-l saj. tunduvalt tagurpidi. Rahamajanduse vaibudes ja natu-

raalmajanduse esikohale kerkides osutus riigil veel vähem kui seni võimalikuks katta oma tarbeid maksudest saadavate rahaliste ressurssidega.

Seetõttu hakkas Karl Martell ratsasõdureile andma tasuks nende teenistuse eest maatükke benefiitsidena. Et kuningate maatagavarad olid kinkimiste tagajärjel juba väikeseks jäänud, sekulariseeriti seks otstarbeks mitmes piiskopkonnas, eriti Neustrias, suurel arvul kloostrite ja kirikute maid. Kiriku protestide tõttu tunnustas Karl Martelli poeg Pippin Lühike (741—768) need maad teoreetiliselt kirikule kuuluvaks, tegelikult aga jäid nad endiselt sõjameeste kasustusse. Kirik kui nende maade ülemomanik sai siiski teatud osa nende tuludest (hiljem tavaliselt umbes $^1/_5$, nn. *nona et decima*) hinnusena endale, aga tal polnud õigust neid maid nende pidajailt tagasi võtta. Sääraseid riigilt saadud benefiitsidel asuvaid ratsasõdureid hakati nimetama vasallideks. Neist kujunes löögivõimas kutseline ratsaväg, kes tõrjus varsti senise rahvaväe kõrvale ja saavutas ühiskondlikult kaaluka seisukoha. Sõjalise koolitusega ja sõjaliste ideaalidega sõdurite-seisus eraldus muust rahvastikust ja sulas ühte teenistusaadli teiste elementidega.

Toetudes uuele sõjalisele jõule alistasid Karl Martell ja Pippin riigi ääremail kujunenud kohalikud võimud jälle keskvõimule, surusid maha kõik tsentrifugaalsed tendentsid ja restaureerisid Frangi riigi ühtluse, alates Weserist ja Doonaust kuni Atlandi ookeanini ja Vahemereni.

Paavstluse tõus. Pippin Lühike astus tihedasse liitu Rooma paavstidega ja teostas nende toetusel Frangi riigis dünastilise revolutsiooni. Paavstid olid saavutanud VIII-ks saj. suure moraalse ja usundilise autoriteedi. Juba II-l saj. oli ristikoguduse esiaegadel, nn. apostlikul ajastul, kehtinud demokraatlik kirikukorraldus järk-järgult asendunud aristokraatlikuga, sest vajadus kindlama ja rangema organisatsiooni järele kirikuelus oli tõstnud esikohale piiskopid. Kui kristlik kirik sai IV-l saj. riigikirikuks, suurenes piiskoppide võim veelgi; näit. kuulusid nüüd piiskopikohtu alla usuasjade kõrval ka mõned kodanliku iseloomuga nähtused, nagu abieluasjad. Varsti tõusid juhtivale kohale tähtsamate poliitiliste ja usundiliste keskuste (Rooma, Konstantinoopoli, Jeruusalema, Aleksandria, Antiookia) piiskopid, keda hakati hüüdma patriarhideks. Paavsti (lad. *papa*, s. t. isa) nimetust kandsid varemail ajul kõik piiskopid, hiljem aga, eriti alates VI-st saj. Rooma piiskop, kes saavutas suurima mõju usu ja kirikukorra küsimuste lahendamisel ja hakkas taotlema kõrgeimat kiriklikku võimu. Paavstluse tõusu soodustasid mitmed tegurid. Kuna ida pool kirik alistati Bütsantsi keisri võimule, ei suutnud läänes ger-

maani kuningad kiriku suhtes saavutada sellist võimuseisundit. Kuna Bütsantsis harrastati eluvõõrast abstraktset dogmaatikat ja raisati jõudu usutülides, taotlesid Rooma paavstid praktiliste, elulähedaste küsimuste lahendamist, rakendades oma organiseerivas tegevuses rooma õiguse põhimõtteid ja Rooma riigi administratiivse praktika traditsioone. Rooma keisrite järglastena nad saavutasid erakordse autoriteedi barbarite juures, kes tundsid suurt aukartust kõige vastu, mis oli seotud Roomaga. Ühtlasi leidsid paavstid Rooma kiriklikule esivõimule usulise õigustuse väites, nagu oleksid nad Peetruse kui Kristuse asetäitja *(vicarius)* järglased Rooma piiskopitoolil. Seetõttu nad ei tahtnud leppida ainult esikohaga kristlikus kirikus, vaid nõudlesid selles kõikvõimsate juhtide positsiooni. Nii asendus Õhtumaa kirikus aristokraatlik põhimõte monarhistlikuga. Paavstide poolt kindlakäeliselt juhitud katoliku kirik hoidis segastel germaanlaste invasiooni aegadel alal hariduse ja kultuuri pärimusi, teotses innukalt sotsiaalse hoolekande alal ja esines ühtlasi tähtsa poliitilise jõuna. Selle ajastu suuremaid paavste oli Gregorius I Suur (590—604), kes rõhutas edukalt paavsti esikohta kirikus, tihendas Lääne-Euroopa maade sõltuvust paavstivõimust ja kaitses energiliselt Kesk-Itaalia alasid langobardide vastu, otsides seejuures toetust Frangi riigilt.

Paavstid ja Frangi riik. Eriti tihedaks muutusid paavstide suhted Frangi riigiga VIII-l sajandil. Pilditüli ajastul teostasid paavstid, kel oli Itaalias laialisi maavaldusi, Bütsantsile kuuluvail Itaalia aladel tegelikult valitsemisvõimu. Nüüd kerkis neile uus hädaoht langobardide poolt, kelle riik saavutas kuningas Liutprand'i (712—744) ajal oma võimu haripunkti. Liutprand vallutas Ravenna, Romagna ja mõned teised Bütsantsi valdused, kuna ta järglased taotlesid Roomagi alistamist. Et Bütsantsilt polnud abi loota, pöördusid paavstid Frangi riigi poole, kellele nad olid lähenenud tänu Bonifatiuse tegevusele. See anglosaksi munk teotses (alates aastast 716 kuni märtrisurmani a. 754) agarasti misjonärina Saksamaal, eriti Friisi ja Tüüringi aladel, aastast 722 piiskopina, hiljem peapiiskopina. Ta asutas paavsti ülesandel rea piiskopkondi ja andis neile maile kindlama kirikliku organisatsiooni. Pippin Lühikese ajal ta pidas rea kirikukoosolekuid Frangi riigis ja viis siin läbi olulise kirikureformi hierarhilise korra kindlustamise ja vaimulikkude kõlbelise ning haridusliku taseme tõstmise suunas. Ilmlikustunud ja laostunud Frangi riigikirik täitus selle tagajärjel uue vaimuga ja sattus senisest suuremal määral paavsti mõju alla.

Dünastiline revolutsioon. Kirikuriik. Uusi lähedasi sidemeid paavstidega kasustas Pippin Lühike dünastilise revolutsiooni teostamiseks. Ta saavutas a. 751 paavst Zachariase nõus-

oleku kuningas Childerich III tagandamiseks ja tõusis riigikoosoleku otsusel ise kuningaks. Uut dünastiat hakati Pippini kuulsa poja järgi hüüdma Karolingideks. Pippini kroonimine ja võidmine paavst Stephanus II poolt Saint-Denis's a. 754 andis Karolingide võimule usundilise ausära ja rajas selle jumaliku õiguse alusele, mis seniseil germaani dünastiail oli puudunud. Tasuks toetuse eest seadusliku dünastia kõrvaldamisel lubas Pippin vallutada ja paavstile kinkida kõik need alad, mis langobardid olid Bütsantsilt ära võtnud. Ta teostas oma lubaduse kahe sõjakäiguga Itaaliasse a. 754 ja 756. Nii tekkis kirikuriik, mis hiljem ulatus läbi kogu Apenniini poolsaare Ravennast Roomani ja mis allus otseselt paavstile. Paavst, kelle võim ei pidanud olema maisest maailmast, vaid toetuma askeetlikele põhimõtteile, muutus nüüd ühtlasi ilmlikuks valitsejaks ja hakkas säärasena taotlema ka puhtpoliitilisi eesmärke. Alguses suutis kirikuriik püsida ainult Frangi valitsejate toetusel.

Karl Suure monarhia.

Karl Suure isik. Pippin Lühikese poja Karl Suure (768—814) ajal tõusis Frangi riik esivõimuks Lääne-Euroopas. Valitsenud algul koos oma venna Karlmann'iga, sai Karl tema surma järel a. 771 kogu Frangi riigi kuningaks. Karl Suurel oli raudne tervis, suur füüsiline jõud ja vastupidavus; ta harrastas küttimist, ujumist ja teisi kehalisi harjutusi. Samal ajal ta oli elavate ja mitmekülgsete vaimsete huvidega, rääkis ladina ja mõistis mõnevõrra kreeka keelt. Karl Suur ei taotelnud uduseid ega pinnatuid eesmärke, vaid piirdus oma tegevuses konkreetsete, eluliste ülesannetega. Vaimne tasakaal ja korraarmastus olid ta võimsas isiksuses ühendatud väsimatu teotsemisinnu ja paindumatu tahtega.

Frangi riigi ekspansioon. Karl Suur pidas kogu oma valitsemisaja lakkamatult sõdu, et kindlustada oma riigi julgeolekut, levitada ristiusku ja kultuuri barbarite keskel ja kaitsta kirikut ning paavsti. Viimase eesmärgiga ta purustas a. 773—774 Itaalias Langobardide riigi ja võttis endale langobardide kuninga tiitli. Ka kirikuriik sattus temast tugevasse sõltuvusse. Ainult Lõuna-Itaalias säilis endiselt Bütsantsi võim. Aastast 778 üritas Karl sõjakäike islamiusuliste vastu Hispaaniasse, mille ta lõpuks alistas kuni Ebro jõeni. VIII saj. lõpul ja IX algul ta hävitas Doonau keskjooksul avaaride riigi, mis oli olnud suuremaid sõjalisi võime Euroopas. Karl Martell ja Pippin Lühike ei olnud suutnud jagu saada saksidest, kes elasid Eideri jõest Weserini ja olid üldiselt säilitanud vanade germaanlaste ühiskondlik-poliitilise korra ja eluviisid. Nende alistamiseks ja kristlustamiseks teostas Karl

Suur rea sõjakäike aastail 772—805, tarvitades nende meeleheitliku vastupanu murdmisel puhuti suurt karmust. Osa sakse asustati riigi teistesse osadesse. Tõrksailt saksi suurnikelt võetud maad jäid osalt kuningale ja jagati osalt kiriku, frangi suurnike ja alistunud sakside vahel. Sakside alal seati sisse Frangi riigi halduslik ja kiriklik organisatsioon. Niisuguste vahenditega võideti sakside alad lõpuks kristlikule kultuurile. A. 788 liidendas Karl Suur ka Baieri hertsogkonna. Oma elu lõpupoolel ta sundis mõningaid slaavi hõime (tšehhe jt.) oma võimu tunnustama ja sõdis taanlastega, kelle vastu kindlustas Eideri jõe kaitseliini.

Keisririigi restaureerimine. Karl Suure edukate sõdade tagajärjel tunduvalt kasvanud Frangi riik hõlmas suurema osa Lääne-Euroopast, ulatudes Elbe jõest Ebro jõeni ja Põhjamere rannikult Lõuna-Itaaliani. Sellise suurriigi tekkimine avaldas kaasaeglastesse väga sügavat muljet. Jälle oli peaaegu kõigil endise Lääne-Rooma riigi piires asuvail rahvail üks valitseja ja üks usk. Et Karli riigi kuningriiklik vorm enam ei vastanud tegelikele olusuhteile ja Rooma keisririigi idee oli elavana säilinud rahvaste teadvuses, tundus selle idee teostamine nüüd loomuliku järeldusena tekkinud olukorrast. Seda üritust toetas eriti paavst, kes sel teel lootis täielikult vabaneda Bütsantsi poliitilise eestkostmise alt. Jõulupühadel a. 800 krooniski paavst Leo III Karl Suure Rooma riigi keisriks. Rooma keisririigi restaureerimine Õhtumail paavsti algataval osavõtul oli revolutsiooniline akt, mis seadis Bütsantsi kõrvale teise iseseisva keisririigi: pidi ju keskaegse maailmakäsituse järgi üks ja ühe keisri poolt juhitav keisririik moodustama viimse universaalse monarhia. Seetõttu esinesidki Bütsantsi keisrid algul terava protestiga, aga a. 812 õnnestus Karl Suurel loobumisega mõnedest linnadest Aadria mere rannikul (näit. Veneetsiast) saavutada Bütsantsilt tunnustus oma keisriaule.

Keisririigi restaureerimine muutis oluliselt Karl Suure võimu iseloomu. Seni oli Karl olnud eeskätt suur vallutaja ja sõjaline juht, kelle riik koosnes välise jõu abil üksteisega liidetud eri osadest. Keisrina ta tõusis aga Lääne-Euroopa kristlike rahvaste vaimulikuks ja ilmlikuks juhiks, kes oli kohustatud teenima Õhtumaa kristluse üldisi eesmärke ja hoolitsema oma rahvaste usundilise ühtluse ja kõlbelise taseme tõstmise eest. Rõhutades oma keisrivõimu sakraalset iseloomu, pidas Karl nüüd truudusetust enda suhtes otse pühaduse teotamiseks ja jälitas ebakõlbelisi eluviise otsekui riigivastast käitumist. Lääne-keisririigi taaselustamine eraldas Lääne-Euroopat nii poliitiliselt kui ka usundiliselt järjest enam Ida-Rooma riigi aladest. Karl Suure universaalmonarhia moodustas teatud ühise aluspinna Lääne-Euroopa rahvaste edaspidisele riikli-

kule ja ühiskondlikule arengule. Selle kaudu toimus üleminek antiikselt maailmariigilt uus-aja rahvusriikidele.

Riigi ressursid. Oma sisekorralduselt ja võimu ressurssidelt jäi aga Karl Suure keisririik tunduvalt maha Bütsantsist ja kalifaadist, sest ta poliitiline organisatsioon toetus primitiivseile majanduslikele ja kultuurilistele olusuhteile. Tööndus ja kaubandus olid siin nõrgalt arenenud, rahakäive väga piiratud ja linnalist asustust esines üksnes harvade oaasidena. Seetõttu kattis valitseja riiklikud väljaminekud oma isiklikest tuludest, mis olid nüüd veelgi tagasihoidlikumad kui Merovingide ajal. Ta peamise tuluallika moodustasid laialised maavalduse d, mille valitsemine oli korraldatud täpsete eeskirjadega; enamik maid oli talupoegade käes kasustada teatud kohustuste, peamiselt andamite vastu. Kuigi üleminek kolmeväljasüsteemile tõstis põllukultuuri intensiivsust, jäid riigi tulud ikkagi niivõrd piiratuks, et nendega ei suudetud ülal pidada ei alalist sõjaväge ega palgalist ametnikkonda.

Feodaalkorra elementide areng. Karolingide soost valitsejad ei taotelnud põhjalikumalt muuta olevaid riiklikke institutsioone, vaid toetusid olevaile ühiskondlikele jõududele, püüdes vaid neid suuremal määral rakendada üldriiklike ülesannete teenistusse. Näit. nad ei astunud võitlusse Merovingide ajal kujunenud eraviisiliste sõltuvussuhete vastu, vaid püüdsid patronaadi vormidele anda seaduspärasemat kuju. Riigi eeskujul olid ka ilmlikud ja vaimulikud suurnikud hakanud maatükke benefiitsidena välja andma, tehes nende pidajad oma vasallideks, kes olid kohustatud sõjateenistuseks oma isanda (senjööri) suhtes. Karl Suur tunnustas suurnike õigust vasalle pidada ja tegi senjööri vahekorra oma vasalliga avalik-õiguslikuks institutsiooniks. Senjöör oli kohustatud oma vasalli kaitsma iga ülekohtu vastu, vasall — osa võtma senjööri kohtuistungeist ja minema tema juhatusel sõjakäikudele. Vasall pidi oma senjöörile ustavaks jääma kuni surmani, välja arvatud juhtumid, mil senjöör oli ohustanud vasalli või ta perekonnaliikme elu resp. au. Ühtlasi muutusid senjöörid ja vasallid tähtsaiks sõjalise organisatsiooni lülideks. Senjöörid pidid isiklikult viima sõtta teatud arvu vasalle, vastutama nende ilmumise ja korraliku varustuse eest ja andma neile vajalikku sõjalist õppust. Nii asendus senine rahvavägi järjest enam kuninga ja teiste suurnike vasallidest koosneva ratsaväega. Küll pidid krahvid endiselt viima sõjakäikudele vabad mehed, kes ei olnud kellegi vasallid. Kuid sõjakäikude kauguse ja kestuse tõttu osutus see kohustus väiksemaile põllupidajaile äärmiselt koormavaks. Lõpuks oli Karl Suur sunnitud korraldama asja nii, et iga 3—5 adramaa pealt läks krahvi valikul sõtta

üks mees, kuna mahajääjad pidid hoolitsema tema varustuse ja toitlustuse eest.

Patronaadi-süsteemi soodustamisega püüdis Karl Suur tihedamini üksteisega liita rahvastiku elavaid jõude. Et kuninga ja suurnike vasallid andsid sageli osa oma maid edasi allvasallidele, siis kujunes eriline hierarhiline järjestus, mis haaras suure osa seltskonnast. Püüdes oma ametnikke kindlamini siduda oma isiku külge, laskis Karl Suur ka hertsogeid, krahve ja mõningaid õueametite pidajaid anda endale erilise ustavusvande. Need moodustasid nüüd valitseja vasallide kõrgeima liigi, kuna lihtsad ratsasõdurid, kes ei olnud riigiameteis, olid alamat liiki vasallid. Nii muutusid mitmesugused patronaadisuhted Karolingide riiginduse lahutamatuks osaks ja etendasid tähtsat osa ühiskonna organiseerimisel. Frangi ühiskond nihkus seetõttu üha enam läänimduse (feodalismi) alustele.

Monarhia liit kirikuga. Patronaadi kui feodaalse põhimõtte kõrval toetus Karl Suure riigindus ka katoliku kiriku poolt esindatud kristlikule põhimõttele. Karli monarhias moodustas kirik riikliku institutsiooni ja vaimulikud abistasid valitsejat ta ülesannete teostamisel. Et usk oli Karli arvates parimaks vahendiks inimeste kirgede ja paheliste kalduvuste ohjeldamisel, ta kasustas püsivalt kiriku vaimulikku mõju rahvasse, laiendades selleks muu hulgas vaimulikkude kohtute kompetentsi. Tähtsamaiks õukonna-ametnikeks olid Karolingide ajal pfaltskrahvi kõrval vaimulikud — peakaplan, valitseja pihi-isa ja ta nõuandja vaimulikes küsimustes, ja peakantsler, kelle ülesandeks oli kirjade ja ürikute koostamine vastavate kantseleijõudude abil. Ka kasustas Karl valitsemisel alatasa piiskoppide abi. Tegeldes agarasti vaimse kultuuri taseme tõstmisega (sellest pikemalt alamal), ta pidi jällegi tihedasti käsikäes käima vaimulikkude kui ainsa haritud kihiga. Samal ajal sõltus kirik Karli monarhias siiski väga tugevasti valitsejast. Keisri sakraalne võim kippus tumestama paavsti oma ja piiskopid ja abtid nimetati ametisse enamasti keisri poolt. Viimane segas end sageli kirikuasjusse, kutsus kokku ja juhatas sinodeid ja võttis osa isegi dogmade fikseerimisest. Kirikule maksetava kümnise, mis esines Frangi riigis juba alates VI-st saj., ta tegi (a. 779) kõigile sunduslikuks.

Seadusandlus. Ka seadusandluse alal kasustas Karl Suur kõrgemate vaimulike niisamuti kui ilmlikugi aristokraatia kaasabi. Riigis kehtiva õiguse ühtlustamisel ta saavutas vähe tulemusi, sest iga suguharu suhtes jäi kehtima selle vana tavaõigus, mida ainult mõnevõrra kohandati muutunud elutingimustega. Ainult ava-

liku õiguse alal, mille kohta tavaõiguse normid puudusid, võidi juba energilisemalt teotseda. Igal sügisel valitseja õukonnas peetavail tähtsamate riigiametnike ja suurnike nõupidamistel kuulati ära ametiisikute aruanded ja kaaluti uute seaduste ning määruste andmise küsimust. Vastavad eelnõud arutati läbi suurnike ja aukandjate koosolekuil, mis toimusid kevadeti seoses nn. maiväljadega. Viimased asendasid alates Pippin Lühikese ajast (aastast 755) Merovingide aja märtsivälju. Neist võtsid peale suurnike ja ametnike osa kõik sõjakäigule siirduvad vabad mehed ja vasallid. Karl Suur kasustas neid rahvakoosolekuid selleks, et isiklikult kokku puutuda rahvastikuga ja otsest informatsiooni saada kohalike olude kohta. Maiväljade puhul peeti sageli ka vaimulike sinodeid. Aristokraatia esindajate poolt läbi arutatud, valitseja poolt kinnitatud ja maiväljale kokku tulnud rahvahulkadele avalikult teatavaks tehtud, muutusid eelnõud seadusteks, nn. kapitulaarideks (sõnast *capitulum*, „peatükk", sest nad koosnesid harilikult mitmest peatükist). Kapitulaarid (neid on Karl Suure ajast säilinud üle 60) käsitlevad väga mitmesuguseid riigi-, kiriku- ja majanduselu küsimusi; osa neist täiendab ja parandab vana tavaõigust, enamik aga normib tavaõiguses mitte käsiteldud vahekordi. Kuigi rahva osa seadusandluses oli minimaalne ja ta nõusolekut uute seaduste suhtes lihtsalt oletati, kehtis teoorias siiski põhimõte, et uute seaduste andmine toimub kuninga tahtmisel ja rahva nõustumisel *(consensu populi)*.

Kohalik administratsioon jäi Karolingide ajal peajoontes endistele alustele. Krahvid nimetati tavaliselt eluks ajaks, kusjuures neid ei võetud kohalikkude suurnikkude hulgast. Et hertsogid olid muutunud keskvõimule hädaohtlikuks, kaotas Karl Suur (peale mõne erandi, näit. Itaalias) nende ameti. Välisvaenlaste poolt ohustatud piirimail, mida oli vaja kaitsta erilise valvsusega, lõi Karl Suur nn. margid — alad, mis allusid suurte volitustega varustatud markkrahvidele. Niisugused olid näit. Hispaania mark Püreneede ja Ebro jõe vahel, Idamark praeguse Austria kohal ja Taani mark Eideri jõe ääres. Krahvidel olid mõnel pool, eriti Gallias, abiks asekrahvid *(vicecomes)*. Kohalike võimude tegevuse kontrollimiseks saatis Karl Suur (reeglipäraselt alates aastast 802) provintsidesse erilisi kuningasaadikuid *(missi dominici)*, kes olid varustatud väga laialise võimuga. Nad võtsid rahvastikult vastu kaebusi ametnike omavolilise käitumise kohta, juhatasid kohtuistungeid ja täitsid mitmesuguseid erilisi ülesandeid. Harilikult teotsesid igas vastavas ringkonnas kaks niisugust saadikut, üks vaimulik, teine ilmik. Nad said oma tegevuseks üksikasjalisi instruktsioone valitsejalt ja andsid hiljem talle aru. Sel teel loodi tea-

tud side keskvalitsuse ja kohaliku rahvastiku vahel ja pidurdati ametnike kuritarvitusi.

Kohus. Kohtumõistmise alal teostas Karl Suur olulise uuenduse. Et kohustus kohtukoosolekuist osa võtta oli paljudele vaesemaile muutunud koormavaks, hakati aastas pidama ainult kolme korralist istungit, kus arutati tähtsamaid (näit. elusse ja surma puutuvaid) asju. Otsuste tegijaiks määrati kuningasaadikute või krahvide poolt tähtsamate kohalike isikute hulgast erilised hirsnikud, nn. skabiinid, kes täitsid oma kohuseid kogu eluaja ja andsid ametivande. Otsused kinnitati kõigi koosolekule ilmunud vabade meeste poolt. Korraliste istungite vaheaegadel mõistsid skabiinid vähemais asjus juba iseseisvalt kohut. Sellega muutus kohtukorraldus aristokraatlikumaks, ühtlasi aga elulisemaks. Kuritegude jälitamist ei jätnud Karl Suur enam kahjusaanute asjaks, vaid võttis tähtsamate süütegude suhtes algatuse riigivõimu kätte. Ka germaanlastel visalt säiliva veritasu kombe vastu pidas ta agarasti võitlust.

Keisririigi lagunemine. Normannide ja ungarlaste rüüsteretked.

Keisririigi sisemine nõrkus. Karl Suure ajal saavutas Frangi riik oma suurima võimuseisundi, aga tema surma järel algas varsti langus. Karlil oli õnnestunud riiklikult ühendada rida rahvaid. Ta ei suutnud aga kaotada erinevusi nende vahel ega välja juurida provintside separatistlikke tendentse, mida soodustasid puudulikud liiklemisvahendid ja riigi ulatuslikud dimensioonid. Niisamuti polnud Karl Suure monarhia teokraatliku värvinguga bürokraatlik-tsentralistlik süsteem kooskõlas ei kitsaste majanduslike oludega ega madala kultuurilise tasemega. Osutus võimatuks säilitada loodud suurriiki ilma alalise sõjaväeta ja korraliku rahanduseta. Karl Suure võimas isiksus oli suutnud ohjeldada aristokraatia eripüüdlusi ja panna kujunenud eravõimud teenima üldriiklikke ülesandeid. Tema surma järel aga tõstis suurnike poliitiline ja ühiskondlik partikularism otsekohe pead.

Riigi lagunemine. Karl Suure monarhia lagunemist kiirendasid ka kodusõjad ta järglaste ajal ja normannide ja ungarlaste rüüsteretked. Karli poeg Ludwig Vaga (814—840) pidi võitlema oma poegade nõudlustega, tagandati nende poolt isegi troonilt, sai aga oma võimu jälle tagasi. Ta surma järel sisevõitlused jätkusid, nii et osutus võimatuks säilitada riigi ühtlust. Verdun'i lepinguga jagati Karolingide monarhia a. 843 Ludwig Vaga poegade poolt kolmeks iseseisvaks riigiks. Lääne-Frangi riik endise Gallia aladel, Schelde, Maasi, Saône'i ja Rhône'i jõest läänes, siirdus Charles Paljaspeale ja sai aluseks Prantsusmaale.

Ida-Frangi riik ida pool Reini jõge ühes Mainz'i, Worms'i ja Speyeri aladega Reini vasemal kaldal jäi Ludwig Sakslasele ja moodustas hiljem Saksamaa. Reini vasema kalda alad, Saône'i ja Rhône'i org ja Itaalia läksid ühes keisriauga Lothar'ile. Viimane riik, mille loomisel ei arvestatud ei rahvuslikku põhimõtet ega geograafilisi tingimusi, jagunes varsti mitmeks eri riigiks: Provence'i ja Burgundia aladel tekkis Arelaadi kuningriik, sellest põhja pool Lotringi kuningriik (hiljem hertsogkond), mille omandamise pärast tekkisid kestvad võitlused Saksa- ja Prantsusmaa vahel, kuna Itaalia moodustas omaette riigi. Ludwig Sakslase poeg keiser Karl Paks ühendas a. 885 veel kord Karolingide monarhia üheks riigiks, kuid tema võimult tagandamisele (a. 887) järgnes selle lõplik lagunemine. Lõpuks tõusis Lääne-Frangi riigist eraldunud Hispaania mark X saj. algul Navarra kuningriigiks.

Normannide rüüsteretked. Frangi riigi lagunemist kasustasid eriti normannid laastavate rüüsteretkede üritamiseks. Skandinaavia mail oli osa rahvastiku lahkumine rahvasterändamise ajastul loonud kohalejäänuile lahedamad elutingimused. VIII-I saj. muutusid siin rahvaarvu kasvamise tõttu elatusvõimalused jälle kitsamaks. Teisest küljest sundis kuningavõimu tõus Taanis ja Norras rahutuid elemente, kes uutes poliitilistes oludes ei tahtnud koduneda, maalt lahkuma. Seiklus- ja saagihimust aetuna siirdusid retklejad, keda hakati hüüdma normannideks ehk viikingeiks, alates VIII saj. lõpust üksikute jõukudena kiiresti liikuvail laevadel kodukohast välismaale röövretkile ning kaubandusteekonnile, algul Inglis-, Šoti- ja Iirimaale, 840-ndaist aastaist aga peamiselt Prantsusmaale. Nad tungisid Reini, Seine'i, Loire'i ja Garonne'i kaudu sügavale sisemaale, tekitades oma äkilise ilmumisega kabuhirmu, mis halvas rahvastiku vastupanutahet. Et Frangi riigis puudus sõjalaevastik ja maaväe kokkutulek toimus aeglaselt, siis osutus raskeks normannide retki pidurdada. Lõpuks õpiti siiski jõgesid sulgema kindlustatud sildade kaudu ja hakati ehitama kindlustatud elamuid — linnuseid, mida rajasid eriti ilmlikud suurnikud kohtadel, kus looduslikud tingimused võimaldasid soodsaimat kaitset. Linnuseis otsis kogu kohapealne rahvastik vaenlase ilmumisel pelgupaika. Omakorda asutasid normannid jõgede suudmeil kindlustatud laagreid, kus nad võisid talvegi veeta. Võitluses nende vastu langes pearaskus kohalikele jõududele, kuna kuningavõim osutas selles suhtes suurt saamatust. Näit. pani Pariis a. 885—886 väga vahvasti vastu normannide piiramisväele. Lõpuks appi tulnud keiser Karl Paks aga ostis nende äramineku teatud rahasumma eest, andes neile pealegi loa Burgundia rüüstamiseks. Kui normannid X saj. algul asustasid rahvast kaunis tühjaks jäänud Seine'i suudmeala, ei suutnud kunin-

gas Charles Kohtlane neid enam siit välja tõrjuda. Ta andis a. 911 selle ala (siitpeale Normandia) lääniks nende juhile Rollo'le, kes ülendati hertsogiks. Sellega lakkasid normannide retked Prantsusmaale; edaspidi nad suundusid peamiselt Ida-Euroopasse. Normandia uued asukad muutusid aga kristlustumisel paiksaks ja romaniseerusid varsti, kusjuures Normandia hertsogkond saavutas Põhja-Prantsusmaal väljapaistva võimuseisundi.

Ungarlased. Normannide asemele tõusid X-l saj. rüüsteretkede üritajaina ungarlased, soome-ugri rahvas, kes siirdus oma algkodust Volga keskjooksu mail läbi Lõuna-Vene stepiala pikkamööda oma praegusele kodumaale, endise avaaride riigi asukohale. Árpád'i juhatusel ilmusid ungarlased a. 895 Lõuna-Venest Doonau madalikule. Nad olid väsimatud ratsanikud, kes liikusid erakordse kiirusega ja külvasid vaenlastele lähenedes need üle tiheda noolteparvega. Árpádi järglased (Zsolt ja Taksony) hakkasid teostama hävitavaid röövretki Kesk-Euroopa aladele, eriti Baierisse ja Tüüringisse, ja Põhja-Itaaliasse. Mõnikord külastasid nende ratsajõugud ka Prantsusmaa idaosi. Lõpuks sundis Saksa valitseja Otto I oma võiduga Lech'i lahingus a. 955 ungarlased oma retklemisest loobuma. Géza (972—997) valitsuse all nad hakkasid lähenema Lääne-Euroopa kristlikule kultuurile. Ta poeg Stephan (István) Püha (997—1038) oli juba nooreas ristitud. Ta sai a. 1001 paavstilt apostliku kuninga tiitli, rajas rea piiskopkondi, võitis viimased suguharu-hertsogid ja teostas administratiivse reformi, jagades oma maa komitaatideks Frangi krahvkondade eeskujul.

Kuningavõimu langus. Normannide, ungarlaste, vähemal määral ka araablaste ja slaavi rahvaste invasioonid põhjustasid Frangi riigi jagunemisel tekkinud maade erakordse vaesumise ja soodustasid neis kuningavõimu langust. Kaitsevõimeliste linnuste ehitamine suurendas suurnikkude iseseisvust kuningate suhtes. Teostades koha peal maakaitset nõrgenenud kuningate asemel, tõusis maa-aristokraatia järjest enam kohaliku rahvastiku juhiks ja ülemuseks, kes kindlustas neile kommendeerunud elementidele teatud julgeoleku. Nõrgad valitsejad ei suutnud nüüd enam takistada teatud ajaks ja teatud tingimustel antud riigiametite ja kasustusmaade muutumist suuremal või vähemal määral pärilikuks. Et kuningail polnud enam tegelikku võimu benefiitse tagasi nõuda, need siirdusid oma pidajate surma puhul nende poegadele. Ka krahvid ja hertsogid tegid oma ametid pärilikuks ja tõusid keskvalitsuse esindajaist provintside tõelisteks ülemaiks. Ühest Charles Paljaspea poolt (a. 877 Quierzy's) antud kapitulaarist nähtub, et ametite pärilikkus oli IX saj. teisel poolel juba üldiselt

levinud. Tolleaegseis segaseis oludes tundus see isegi teatud korra ja stabiilsuse tagatisena. Ühtlasi suurenes Karl Suure surma järel ka immuniteetide arv.

Lõpuks muutusid kuningad, kes olid jaganud oma pärijate vahel riiki kui oma eravarandust, jälle valitavaks. Valitavus-põhimõtte teostamine tegi kuningavõimu veelgi suuremal määral läänivürstidest sõltuvaks, aitas aga samal ajal pidurdada riikide tükeldamist jagamise teel. Lääne-Frangi riigis tõusis Karolingidele ohtlikuks võistlejaks IX sajandi keskpaiku normannide vastu võitlemisel väga suure populaarsuse omandanud hertsog Robert Vahvast põlvnev sugu. Kogu IX saj. lõpp ja X saj. olid täidetud võitlustega Karolingide ja Robertingide vahel, kes vaheldusid kuningatroonil. Lõpuks jäid viimased võitjaks. A. 987 ilmlikkude suurnikkude ja piiskoppide kandidaadina kuningaks valitud Hugues Capet Robertingide soost rajas Kapetingide dünastia, kes suutis endale sajandeiks kindlustada trooni ja restaureeris hiljem ühtlasi tugeva kuningavõimu.

EUROOPA ÜHISKOND JA RIIGID LÄÄNINDUSE ÕITSEAJAL.

Läänimaade kujunemine ja põhijooned.

Läänimaade mõiste. Karolingid ei suutnud Frangi riigis pidurdada aristokraatia mõju kasvamise tagajärjel riiklikus elus esile kerkinud tsentrifugaalseid tendentse. Karl Suure monarhia lagunemisel tekkinud riikides siirdus poliitiline ja sotsiaalne esivõim alatiste sõdade keerises tugevnenud sõjalisele rahvaklassile, kes hakkas nõrgenenud keskvalitsuse asemel teostama kohtadel kõrgeima riikliku võimu funktsioone ja tegi samal ajal laialised talupoegade-maaharijate kihid endast õiguslikult ja majanduslikult sõltuvaks. Nii kujunes Lääne-Euroopas eriline detsentralistlik kord — läänindus (feodalism), mida iseloomustavad: 1) poliitiliselt — kõrgeima riikliku võimu seondumine suurmaaomandiga, täieliku maaomandi asendumine tingliku, aga suurel määral siiski päriliku omandiga ja erilised isiklikud ustavusvahekorrad maavaldajate vahel ja 2) sotsiaalselt — kaugeleulatuv ühiskondlik võrdsusetus, mis avaldub talupoegkonna juriidilises ja majanduslikus sõltuvuses poliitilise võimuga varustatud suurmaapidajaist-põhimikuhärradest. Suurmaaomandite valdajate omavahelisi poliitilisi suhteid kutsutakse feodaalseks režiimiks (feodaalkorraks), maa-aristokraatia ja talle alluvate põlluharijate vahekordi senjöriaalseks režiimiks (senjöriaalkorraks). Antiikajal oli riikliku elu tuumikuks olnud linna-

kogukond, nüüd kujunes selleks enam-vähem suveräänne suurmaavaldus, nn. m õ i s r i i k. Antiikse ühikriigi asemele astus nüüd iseseisvate feodaalsete valdkondade liit ja rooma õiguses arenenud individuaalse omandi mõiste asendus t i n g l i k u o m a n d i mõistega. Läänindus mõjustas järelikult sügavasti kõiki elu alasid ja andis keskaja riigindusele, ühiskonnale ja kultuurile lausa omapärase ilme.

Naturaalmajandus. Lääninduse aluspinna moodustas Lääne-Euroopas IX-l saj. võidule pääsenud n a t u r a a l m a j a n d u s. Kui araablaste ekspansioon hakkas takistama Frangi riigi kaubanduslikku suhtlemist Bütsantsiga, normannid hävitasid põhjapoolsed kaubanduskeskused, näit. Duurstede (Reini jõel Utrechtist edelas), ja ungarlased tõkestasid kaubandussuhete pidamist idapoolsete aladega Doonau jõe kaudu, omandas Euroopas ühiskond mõneks ajaks puhtpõllundusliku ilme, sest välisturgude puudumise tõttu polnud võimalik saadusi kuigi suurel määral sisse ja välja vedada. Ses agraarühiskonnas moodustas maa peaaegu ainsa elatusvahendi, rikkuse allika ja võimubaasi. Nii omandasid maaomanikud resp. -valdajad erakordse sotsiaalse erikaalu.

Läänide kujunemine. Alatise v ä l i s h ä d a o h u survel pidi keskvalitsus omalt poolt soodustama riigikaitseks vajaliku kutselise r a t s a s õ d u r i t e - k i h i tekkimist, varustades seda elatuseks küllaldaste maatükkidega. Oma julgeoleku ja võimu kindlustamiseks hakkasid suurnikudki riigi eeskujul soetama endile v a s a l l e, kes moodustasid neile ustava sõjalise jõu. Jättes endi kätte nii palju maad, kui oli vajalik endi elatuse ja majandusliku iseseisvuse tagamiseks, jagasid suurnikud oma ülejäänud valdused sõjateenistuseks kõlblikele isikuile benefiitsideks. Need isikud kommendeerusid oma isandaile erilise ustavusvande kaudu. Nii tekkis kahest, alguses teineteisest eraldi esinenud nähtusest — b e n e f i i t s i s t ja k o m m e n d a t s i o o n i s t (viimase juured ulatuvad vanade germaanlaste kaaskonnani) — omapärane u s t a v u s v a h e k o r d senjööri ja tema vasalli vahel. Karolingide ajal hakati benefiitse andma peamiselt ainult neile, kes kommendeerusid andja vasalliks. Kui sel teel omandatud benefiitsid muutusid hiljem pärilikuks, kutsuti neid (alates XI-st saj.) f e o o d i d e k s (lad. *feudum*, prants. *fief*) ehk l ä ä n i d e k s (saksa *Lehen*). Järelikult on lään benefiits, mille vasall on saanud teatud tingimustel oma senjöörilt pärilikuks kasustamiseks. Omandiõigus lääni suhtes oli jagatud kaheks: otsene omandiõigus (lad. *dominium directum*) kuulus senjöörile, valdamis- ning pärilik kasustamisõigus (lad. *dominium utile*) vasallile. Seetõttu oli läänil kaks omanikku — üks ülemomanik, teine tegelik omanik. Täielikku omandit, eriti maatükki, mis oli täiesti sõltumatu,

kutsuti seevastu a l l o o d i k s. Isikuid, kes omasid maid lääniõiguse alusel, nimetatakse f e o d a a l i d e k s.

Põhimikuhärrus. Läänid kindlustasid oma valdajaile majanduslikult sõltumatu seisundi ja võimaldasid neil abistada oma senjööre sõja korral ja teistel juhtumeil. Vasallid ei tegelnud aga ise oma maade harimisega, vaid loovutasid need väiksemate tükkidena tegelikele põlluharijaile, nn. t a g a - a s u r e i l e (saksa *Hintersasse*). Et orjade-kiht IX-ks saj. kiriku mõjul ja orjatöö vähese tootlikkuse tagajärjel oli tugevasti kokku sulanud, siis kadus ka suurmaaomandite majandamine orjatööle toetuvate latifundiumide näol. Ühtlasi puudus naturaalmajanduse tõttu võimalus maid harida palgatööliste tööjõu abil. Niisuguseis tingimustes arenes nn. p õ h i m i k u h ä r r u s (saksa *Grundherrschaft*), s. t. niisugune suurmaaomandi majanduslik ja õiguslik organisatsioonivorm, mil põhimiku (s. o. majanduslikult kasustatava pinnase) omanik või valdaja ei majanda seda suuremas ulatuses ise, vaid jagab selle peaosa kestvaks kasustamiseks talupoegadele (taga-asureile), kes on temast mitmeti sõltuvad ja õiendavad temale mitmesuguseid koormusi, peamiselt andameid. Niiviisi kujunes ka talupoegade poolt majandatavate põllunduslikkude väikekäitiste suhtes k a k s o m a n i k k u — põhimikuhärra kui ülemomanik ja temast õiguslikult ja majanduslikult olenev talupoeg kui tegelik pidaja ning kasustaja. Varem nägime, kuidas juba Merovingide ja Karolingide ajal vabad väikemaapidajad sattusid vaesumise ja võlastumise tagajärjel sõltuvusse suurnikest või kommendeerusid segaseil ajul kaitset ja julgeolekut otsides vabatahtlikult nende patronaadi alla. Seetõttu vähenes vabatalupoegade kiht tunduvalt ja kadus mõnel pool täielikult, kuna vaba a l l o d i a a l n e v ä i k e m a a o m a n d siirdus rippuvusse suurmaapidajatest, kes nii seaduspäraste kui ka vägivaldsete vahenditega laiendasid lakkamatult oma võimu maarahvastiku suhtes. Suuremal arvul säilis vabatalupoegi mägiseil aladel — Alpides ja Püreneedes, peale selle aladel, kus maaomandi kontsentratsioon polnud eriti suur, — Friisimaal, Holsteinis, osalt ka Baieris, Švaabimaal, Tüüringis ja mõnedes Itaalia osades.

Läänduse esialgseid positiivseid jooni. Läänduse ajastul kujunenud maakasustussüsteemil olid algul teatud ilmsed p a r e m u s e d. Sel teel osutus võimalikuks minimaalselgi määral teostada hädavajalikku maakaitset väliste vaenlaste vastu, sest tinglik maavaldus aitas ülal pidada kutselist sõdurite-kihti. Ka jagunes maa selle süsteemi tõttu väga suure arvu isikute vahel, kes said võimaluse pidada ja harida maatükke: maad kuulusid küll väikesele vähemikule, aga neid kasustasid tegelikult väga paljud. Seepärast ei

saanud feodalismi ajastul tekkida ei latifundiumi-süsteemi ega ka agraarset pauperismi.

Feodaalse hierarhia tekkimine. Riikliku keskvõimu nõrgenemisel muutus sotsiaalselt võimas feodaalne aristokraatia järjest suuremal määral poliitiliseltki iseseisvaks. Selleks aitasid oluliselt kaasa immuniteedid, mida Karolingid oma sisevõitlustes olid sunnitud suurnike toetuse hankimiseks ohtrasti jagama. Vasallisuhted, benefiitsid, immuniteedid, — kõik need institutsioonid, mis varem olid esinenud üksteisest eraldi, liitusid IX-l ja X-l saj. üheks feodaalseks süsteemiks ja soodustasid maa-aristokraatia kujunemist riiklike ülimusõigustega varustatud, poliitiliselt kõikvõimsaks sõjaliseks klassiks. Peaaegu suveräänseis valdustes — mõisriikides — teostavad feodaalid nüüd kõiki riigivõimu funktsioone, — hoiavad endile tollid ja teised maksud, mis varem läksid keskvalitsusele, mõistavad kohut oma ala piirides asuva rahvastiku üle, löövad münte ja peavad oma sõjaliste jõukude abil isegi omavahelisi sõdu. Et feodaalsed suhted omandasid erakordse tähtsuse, olid selle süsteemiga sunnitud liituma ka need suurnikud, kes seni elasid teistest sõltumatult oma allodiaalmõisades. Nemadki pidid anarhilistes oludes otsima kaitset tugevamailt vasalliks kommendeerumise teel. Senjöörid, kes polnud ise kellegi vasallid, pidid tunnustama oma senjööriks kuninga, kuna viimase suhtes oletati, et ta on oma võimu saanud lääniks Jumalalt. Paljud vasallid läänistasid jälle osa oma senjöörilt saadud maid all-läänidena edasi väikeaadlikele (allvasallidele). Seesuguse arenguprotsessi tulemusena kujunes nõrgemate või vähem tähtsate feodaalide hierarhiline (astendikuline) sõltuvus tugevamaist resp. tähtsamaist, nn. feodaalne hierarhia. Prantsusmaal pääses laialiselt kehtima põhimõte „ei ole maad, mil ei oleks senjööri" *(nulle terre sans seigneur)*; selle põhimõtte järgi pidi iga maavaldus olema kellegi lään ja kandma feodaalseid kohustusi, kuuludes üldisse läänide astendikku.

Feodaalne monarhia. Feodaalse redeli ülemisel astmel asetses kuningas, kelle võim säilitas sakraalse iseloomu. Asjaolu, et kuningas kroonimisakti läbi oli saanud otsekui Jumala asemikuks maa peal, tõstis ta teistest feodaalidest, kes lääniõiguse järgi olid põhimõtteliselt temaga võrdsed iseseisvad valitsejad, ikkagi tunduvalt kõrgemale. Kuid tal ei olnud otsest kontakti ei teiste senjööride vasallidega ega mitte-aadliku rahvastikuga. Tõelist mõju ta saavutas ainult ühena kõrgemaist senjööridest tänu oma arvukate vasallide toetusele. Nende kaasabil ta võis järk-järgult tõsta oma poliitilist võimu feodaalses monarhias. Oma domeenide

suhtes olid kuningad niisamasugused feodaalsed senjöörid kui teisedki suurnikud.

Läänivürstkonnad. Kuningale järgnesid feodaalses astendikus kõrgeimad feodaalid — hertsogid, markkrahvid, krahvid ja piiskopid (kuivõrd viimased esinesid läänihärradena). Nägime, et Karolingide dünastia lõpupoolel senised riigiametnikud — krahvid, hertsogid ja asekrahvid — olid muutnud oma ametid ühes nende pidamise tasuks saadud benefiitsidega pärilikuks. Sellega muutusid ka krahvkonnad, hertsogkonnad jne. haldusringkonnist feodaalseiks valdkonniks. Mõnes provintsis panid oma võimu kehtima mõningad teised vägevamad suurnikud, kel oli õnnestunud teha sel alal asuvad aadlikud oma vasallideks. Niiviisi liitusid mitmed maa-alad tihedamaiks tervikuiks — läänivürstkonniks, mille eesotsas seisid maahärrad — krahvid, hertsogid ja teised kõrgfeodaalid. Kiriku feodaliseerumise ja ta maaomandi kasvamise tagajärjel muutusid ka piiskopid läänihärradeks, olid kuninga või mõne teise senjööri vasallid ja pidasid ise omakorda vasalle. Nende eluviisid ei erinenud sageli vähimalgi määral ilmlike suurnike omist. Kõik see oli loomulikult vastuolus vaimuliku seisuse ülesannetega ja kiriku poolt propageeritava askeetliku ideaaliga. Eriti palju oli vaimulikke läänialu Saksamaal, peamiselt Reini-äärseil mail, mida hakati seetõttu hüüdma preestrite tänavaks.

Keskmised ja alamad feodaalid. Kuna kõrgeimate feodaalide valdused hõlmasid laialisi maa-alu, koosnesid neile hierarhilisel redelil järgnevate keskmiste feodaalide — parunite, abtide, lordide — läänid tavaliselt mõnest linnusest ja paarikümnest külast. Vasallkonna alama liigi moodustasid lihtsad rüütlid ehk allvasallid (prants. *vavasseurs*), kel oli ainult üks väiksem lään ja kes ilmusid senjööri kutsel sõtta kas üksi või ainult mõne sulase või relvakandja saatel. Mõnikord oli sama feodaal korraga mitme senjööri (sageli isegi endast auastmelt madalamal seisva) vasall. Seetõttu tekkisid feodaalses ühiskonnas väga keerulised sõltuvussuhted.

Rüütliseisus. Feodaalne anarhia. Et lääniaadli liikmed tegelesid peamiselt ratsasõdureina, hakati neid hiljem kutsuma rüütleiks, s. t. ratsanikeks. Algul oli pääs rüütliseisusse võrdlemisi vaba, hiljem aga (alates XII-st saj.) kujunes rüütliseisus kinniseks sünniseisuseks ja saavutas rüütlilääniде pidamise ainuõiguse. Erilise rüütlikasvatuse teel, milles rõhutati kehalist jõudu, vahvust ja osavust ning arendati rüütlivoorustena iseteadvust, ustavust, heldust ja daamide teenimist, kujunes rüütliseisus elukäsituselt ja eluviisidelt homogeenseks ühiskondlikuks rühmiti-

seks, mis hõlmas nii alamaid kui ka kõrgemaid feodaale. Rüütlite rahutu teotsemistung ja hell iseteadvus tekitasid nende vahel sagedasi sõjalisi kokkupõrkeid. Sõda oli feodaalses ühiskonnas normaalseks nähtuseks ja nn. rüütlivaenused moodustasid seaduspärased oma õiguse otsimise vahendid. Vaenuse alustamine tehti vastasele teatavaks vaenuskirjaga. Oma alatiste erasõdadega, mis ohustasid eriti mitteaadlike kihtide elu ja omandit, muutusid feodaalid ühiskonna julgeoleku kindlustajaist kahjulikeks rahurikkujaiks. Nende sõdade läbi tekitatud feodaalne anarhia kujunes suurte viletsuste allikaks. Alates XI-st saj. püüdis katoliku kirik vaenusi pidurdada nn. jumalarahu *(pax Dei)* või jumala-vaherahu *(treuga Dei)* kaudu. Kiriklike karistuste ähvardusel keelati sõdida neljapäeva õhtust esmaspäeva hommikuni, põllul vilja hävitada, kirikuid ja kalmistuid rüüstata jne. Kuid kõigil selliseil püüdeil oli ainult vähesel määral tulemusi.

Senjööri ja vasalli suhted. Läänindust kui teatud poliitilist süsteemi iseloomustavad senjööride ja vasallide isiklikud ustavussuhted, mis toetuvad vastavate poolte individuaallepinguile. Läänivahekorra sõlmimisel tõotasid senjöör ja vasall teineteisele vankumatut ustavust. Vasallile ei langenud saadud lääni eest mingeid asikoormusi, vaid ta võttis endale ainult vabale rüütlile sobivad kohustused. Ta tõotas osa võtta nõupidamistest senjööri õukonnas ja aidata tal teostada valitsemist ja kohtumõistmist, ühe sõnaga, abistada senjööri oma nõuga (lad. *consilium*). Edasi ta pidi andma senjöörile oma sõjalise jõuga otsest abi (lad. *auxilium*), tuues vaenuste puhul peetavaile sõjakäikudele harilikult ka oma allvasallid kaasa. Alates XII-st saj. piirati kohustusliku ja tasuta sõjalise abi andmist teatud ajaga, enamasti 40 päevaga aastas. Ka pidi vasall toitlustama ja moonastama senjööri ja andma talle peavarju, kui see viibis läbisõidul vasalli maa-alal. Teatud erakordseil juhtumeil oli vasall kohustatud senjööri rahaliseltki toetama, nimelt ta väljaostmisel vangist, ta vanema poja rüütliks löömisel ja vanemale tütrele kaasavara andmisel; kui senjöör läks ristisõtta ja vasall ei tahtnud talle järgneda, tal tuli ennast sõttaminekust vabaks osta. Omalt poolt kohustus senjöör vasalli kaitsma iga võimaliku ülekohtu vastu ja otsustama tema tüliasju oma kohtus teiste vasallide kui võrdsete (lad. *pares*) osavõtul. Selle lepingu murdmise (feloonia) puhul kaotas vasall oma lääni kas ajutiseks või lõplikult; kui aga senjöör murdis läänitruudust, siis muutus vasall senjööri enda senjööri vasalliks, säilitades ühtlasi oma lääni. Viimase põhimõtte tõttu suurenes hiljem eriti kuninga kui kõrgeima senjööri vasallide arv.

Investituur. Läänistamise akt toimus tavaliselt pidulikul kujul.

Põlvitades oma tulevase senjööri ees andus vasall ta „inimeseks" (lad. *homo*, sellest kogu talituse nimi *homagium*). Kui senjöör ta püsti oli tõstnud ja teda suudelnud, vandus vasall talle ustavust. Selle järel annetas senjöör vasallile lääni mingi sümboolse eseme — mullatüki, oksa, sõrmuse, kepi, oda jne. — üleandmise teel; see toiming oli nn. investituur. Mõnikord koostati sel puhul ka mingi kirjalik akt.

Läänide pärilikkus. Läänivahekord lõppes põhimõtteliselt ühe lepinguosalise surmaga. Kuid juba X-l saj. pääses tegelikult kehtima läänide pärilikkuse põhimõte, mille järgi surma tõttu katkenud leping uuendati teatud tasu (lad. *relevium*) eest. Et see tasu ulatus lääni aastase tuluni, siis oli see kohustus küllaltki raske; hiljem vabanesid siiski vasalli otsesed pärijad selle maksmisest. Vasalli surma järel siirdus lään jagamatuna ta vanimale pojale. Kui vasallil oli mitu lääni, said nooremadki pojad oma osa. See vanema poja eesõigus oli uus põhimõte, mida ei tundnud ei rooma ega germaani pärandusõigus. Läänijärgluse õigus, s. t. õigus vabanenud lääni pärandina omandada, kuulus ainult vasalli meesjärglastele; tegelikult pärisid aga naisedki lääne mõne läänivõimelise meesisiku (näit. oma mehe) vahendusel. Alates XIII-st saj. esineb isegi läänide müümisi, kusjuures senjöör sai lääni ostjalt teatud summa (näit. $^1/_5$ lääni väärtusest).

Seisuslik ühiskond. Läänindus arenes kõige varemini ja kõige täielikumal kujul välja Prantsusmaal, kust ta levis suuremal või vähemal määral teistesse Euroopa riikidesse. Kõigis neis kujunes eriline seisuslik ühiskond, kus domineerisid lääniõiguse põhimõisted, mis kandusid maaomandilt ka ameteile, kümnistele, rendisele ja teistele institutsioonidele. See ühiskond jagunes kolmeks seisuseks, millest kaks — vaimulik seisus ja rüütliseisus — koosnesid suurelt osalt läänihärradest, teostasid poliitilist ja ühiskondlikku võimu kolmanda seisuse — talupoegkonna — üle ja olid seltskondlikult viimasest palju kõrgemini väärtustatud. Niisugune sotsiaalne võrdsusetus, mis avaldus valitsevate ja valitsetavate kihtide teravas üksteisest eraldumises, leidis tol ajal õigustamist kui loomulik ühiskondlik tööjaotus. Üks prantsuse piiskop (Adalbéron Laon'ist) väitis, et Jumal ise on määranud ühed inimesed palvetajaiks *(oratores)*, teised sõdijaiks *(bellatores)* ja kolmandad töötajaiks *(laboratores)* Läänduse algusaegadel ei olnud seisustel veel täiesti kinnist iseloomu, nii et mõnelgi talupojal osutus võimalikuks tõusta rüütliks, eriti aga vaimulikuks. Hiljem muutus üleminek madalamast seisusest kõrgemasse väga raskeks, peaaegu võimatuks. Selle tagajärjel kujunesid feodaalse ühiskonna seisused, esijoones rüütliseisus, kinnisteks sünniseisusteks.

Kahe kõrgema seisuse esindajad hakkasid suhtuma kõigisse füüsilise töö tegijaisse üleoleva põlgusega ja pidasid üldse majanduslikul alal teotsemist oma seisusliku auga sobimatuks.

Senjöriaalkord. Talupoegkonna liigendus.

Mõisamajandus. Keskaegsele agraarühiskonnale oli iseloomulik suurmaaomandi seondumine talupoegade väikemajanditega ja väikepõllukultuuriga. Selline põhimikuhärruslik süsteem kindlustas põlduharivaile rahvakihtidele kestva maakasustuse, tegi aga nad samal ajal sõltuvaks mõisriikide valdajaist. Mõis muutus talupoegade poolt majandatavate maatükkide majanduslikuks keskuseks ja moodustas ühes viimastega ühe majandusorganismi.

Keskaegsed mõisad ei koosnenud kompaktseist maa-aladest, vaid paljudest hajuli asetsevaist maadest, nii nagu need olid koondunud aja jooksul, eri aegadel ja tingimustel mingi põhimikuhärra (resp. ta eellaste) kätte. Paljudel feodaalidel oli suur arv üksteisest kaugel asetsevaid maavaldusi, mille valitsemist nad tavaliselt ei teostanud ise, vaid usaldasid selle eriliste ametnikkude (lad. *villicus* ehk *maior*; sellest saksa *Meier*) kätte. Teatud läänihärrale kuuluvate pea- ja kõrvalmõisade kavakindlat organisatsiooni kutsuti villikatsiooniks. Harilikult koosnes mõis kolmest osast. Mõisaelamu lähemas ümbruses asetsev osa (nn. *terra indominicata*) oli põhimikuhärra otseses kasustuses; sellesse kuuluvad põllud hariti kas mõisapere poolt või talupoegade teotööga. See osa oli üldiselt kaunis väike ($^1/_{10}$—$^1/_3$ haritud maapinnast), sest mõisnik eelistas talupoegadelt andameina saadavat kindlamat tulu. Mõnikord ei seadnud mõisnik üldse sisse oma majapidamist, vaid leppis andamitega. Teine, juba suurem osa põhimikust oli talupidajate kasustada, peamiselt põllumaana. Talud olid harilikult nii suured, et nad suutsid parajasti elatada üht perekonda. Kolmanda osa moodustasid karjamaad, metsad ja teised ühismaad, mida ühiselt võisid kasustada nii mõisnik kui ka talupojad. Sageli asetsesid mõisa põllud tõstandeina ühiseil külakonna väljadel ja allusid ühiselt talupoegade omadega välisunnile.

Põllukultuur. Keskaegne agraarkorraldus ei taotelnud kapitalistlikke eesmärke, sest turgude puudumisel osutus võimatuks majandite ülejääke müüa. Seetõttu toodeti nii palju, kui palju suudeti koha peal tarvitada, ei teostatud kokkuhoidu ega püütud majandamisest suurt kasumit saada. Sääraseis tingimustes tehti ka põllukultuuri tõstmiseks vähe. Alates Karl Suure ajast toimus siiski üleminek kolmeväljа-süsteemile, kõigepealt

kroonu ja kiriku, selle järel mõisade ja talupoegade mail. See süsteem, mille puhul põld jagunes kolmeks väljaks (talivili, suvivili ja kesa), võimaldas igale põllutükile üle kahe aasta puhkust ja kaotas sellega vajaduse kurnatud põldude asemele uusi maid viljuse alla võtta. Üldiselt tähistes kolmevälja-süsteem põllukultuuri tunduvat tõusu. Hoolimata kloostrite, mõnede põhimikuhärrade ja talunikkude-uudisasunikkude (kui viimased asusid mõisa maal, kutsuti neid *hospes*, „külaline") poolt teostatavast sisekolonisatsioonist oli harimata maid, eriti metsi ja soid, siiski kõikjal küllalt. Ka toimus maaharimine sageli üsna primitiivsete vahenditega, mistõttu põllutöö tootlikkus jäi väikeseks.

Kohtuhärrus. Riigivõimu funktsioonide teostajana omas põhimikuhärra kohtuhärrust, s. t. õigust kohut mõista oma tagaasurite üle. Kohtuvõimu suure tähtsuse tõttu feodaalses ühiskonnas oli see õigus olulisemaid tegureid senjöriaalkorra kujunemisel ja säilitamisel, sest ta aitas kindlustada läänihärra võimu ta valduste piires asuva rahvastiku kohta. Peaaegu kõigile feodaalidele kuulus nn. madalam kohtuhärrus, s. t. õigus teostada kohtumõistmist lääni rahvastiku sisesuhteisse puutuvais asjus ja vähemate süütegude suhtes. Mõisakohtu eesistujaks oli kas põhimikuhärra ise või tema asemik, näit. *villicus*, kuna hirsnikena esinesid talupoegade asjus mõned talunikud-tagaasurid. Kohtumõistmine toimus feodaalse tavaõiguse alusel, mis asendas endist rahva- ja kapitulaaride-õigust ja oli eri maa-aladel väga erinev. Algul oli see tavaõigus suuline, hiljem hakati mõisaõigust üles kirjutama; harilikult tehti seda kohtuistungeil, kus seletuseandjaina esinesid vanemad asjatundjad isikud, ka talupojad, oma mõisa alalt (niisuguseid ametlikus korras antud tunnistusi kehtiva tavaõiguse kohta kutsuti saksa rahvastikuga aladel *Weistum*'ideks). Kõrgemat kohtuhärrust, eriti kohtumõistmist raskemate süütegude puhul, mille eest oli ette nähtud surmanuhtlus või kehavigastav karistus (sellest nimetus „kaela ja käe õigus"), teostasid üldise maaõigusliku jurisdiktsiooni alusel mõned tähtsamad feodaalid, nn. kohtuhärrad (prants. *seigneurs justiciers*). Neile kuulus õigus tähtsamais asjus kohut mõista mingis suuremas piirkonnas, mis hõlmas rea põhimikuhärrusi. Õigusemõistmine feodaalide omavahelistes, läänivahekorrisse puutuvais küsimustes toimus senjööri õukonnas viimase eesistumisel ja asjaosalisega auastmelt võrdsete vasallide (lad. *pares*) osavõtul. Vastavalt rüütlikombeile harrastati siin tüliküsimuste lahendamist kohtuliku kahevõitlusega.

Pärushärrus. Servid. Senjöriaalkorra üks olulisi elemente oli veel läänihärrade poolt teostatav pärushärrus, mis avaldus taga-asurite majanduslikus ja õiguslikus sõltuvuses. Enamik läänin-

duse õitseajal feodaalide valdustes asuvat maarahvastikku oli p ä r i s o r j a d e ehk s e r v i d e seisundis. Servide-kiht kujunes endistest orjadest, poolvabadest ja koloonidest, osalt isegi lihtvabadest. Orjast erines serv sellega, et teda peeti inimisikuks, mitte ainult asjaks, et ta omas perekonda ja majandas enam-vähem iseseisvalt oma isandalt saadud maatükki, mis oli enamasti ta pärilikus kasustuses. Küll puudus servil õigus oma talu testamendi teel pärandada (ta oli selles mõttes „surnud käsi", lad. *manus mortua*, prants. *mainmorte*), aga tavaliselt jättis põhimikuhärra ta maatüki tema pärijale teatud maksu eest, milleks oli parim veis (saksa *Besthaupt*), mingi rahasumma või midagi muud. S u n n i s m a i s e n a oli serv oma maatüki külge kinnistatud, nii et teda võidi võõrandada ainult koos sellega. Kui serv oma asupaigast lahkus, võis põhimikuhärra teda jälitada ja tagasi tuua lasta. Ilma oma isanda nõusolekuta ei saanud serv abielu sõlmida isandale mitte alluva isikuga. Oma maatükkide eest kandsid servid mitmesuguseid kohustusi andamite ja teotöö näol. Nende kohustuste suuruse võisid härrased vabalt oma suva järgi määrata; tegelikult peeti selles suhtes enam-vähem kinni kord kujunenud tavadest. Mõisapõldude vähesuse tõttu ei olnud servide t e o o r j u s põllutööna eriti suur, kuid teiste ülesannete (vooriskäimise, ehitusteks materjali vedude, vangide valve jne.) täitmisel sageli siiski väga koormav. Suurema osa servi kohustustest moodustasid mitmesugused a n d a m i d, enamasti loonus, hilisemal ajal järjest sagedamini ka rahas (pearaha, nn. *taille; champart*, s. t. teatud osa, näit. $^1/_{10}$ või $^1/_5$, iga-aastasest lõikusest jne.). Ka maksud talu ülemineku puhul ühelt pidajalt teisele olid tavaliselt üsna rasked. Põhimikuhärra b a n a l i t e e d i õ i g u s t e põhjal pidid servid, loomulikult vastava tasu eest, jahvatama oma vilja mõisniku veskis, küpsetama leiba mõisa ahjus, tarvitama mõisa viinamarjapressi ja sugupulli. Niisamuti tuli neil tasuda mõisahärrale sillaraha, turumakse jne. Õiguslikult sõltusid servid oma härrastest ja omasid ainult piiratud õigusvõimet. Neil polnud härraste omavoli vastu mingeid muid tagatisi kui viimaste südametunnistus ja ainelised huvid.

Villaanid. Servidest paremas majanduslikus ja õiguslikus seisundis oli teine talupoegkonna kiht, keda Prantsusmaal (alates XIII-st saj.) kutsuti v i l l a a n i d e k s, Saksamaal v a b a - a d r i k u i k s (*Freihufner*) jne. See peamiselt endistest lihtvabadest tekkinud kiht sõltus ka feodaalidest põhimiku- ja kohtuhärruse alusel, oli aga isiklikult vaba ja kasustas oma maatükke lepingulise vahekorra najal. Villaanidel oli liikumisvabadus ja pärandamisõigus; nad tasusid põhimikuhärrale oma maatüki eest kindlaks määratud h i n n u s t (prants. *cens*; sellest nende maatükkide nimetus *censive*) ja mõnin-

gaid teisi, mitte eriti suuri andameid. Kohustuste õiendamise järel võisid villaanid ülejäänud tulusid vabalt kasustada.

Agraarkorralduse üldilme. Keskaegne agraarkorraldus osutab, võrreldes Rooma keisririigi aegsega, mõningaid paremusi. Servidel ja villaanidel oli teatud inimõigusi, perekond, kodukolle ja nad võisid oma maatükke kaunis iseseisvalt majandada. Saraskonna koosolekuil (niivõrd kui need eri mail olid säilinud) nad andsid isegi mõisnikule kohustuslikke korraldusi maade harimise ja kasustamise kohta, kuna kohtuistungeil nad võtsid osa õigusemõistmisest. Nende elatus oli teatud määral kindlustatud, nii et nad ei tundnud tööpuudust ega palkade kõikuvust. Ometi oli talupoegkonna elu läänindu se ajastul üldiselt üsna raske. Feodaalide omavoliline ja üleolev käitumine, feodaalse anarhia viletsused, sagedased kohutavad näljahädad ja nakkushaiguste epideemiad tegid maarahvastiku elutingimused niivõrd talumatuks, et mõnikord puhkesid loodusjõulised mässuliikumised. Neis hukkus palju elusid ja varandusi; kõik nad summutati aga lõpuks suure julmusega valitseva sõjalise rahvaklassi poolt.

Saksa rahvuse Püha Rooma riik ja paavstius.

Hertsogkonnad. Saksamaa kujunes eri riigiks Ida-Frangi riigi nime all Frangi riigi jagunemisel a. 843, mil keiser Ludwig Vaga poeg Ludwig Sakslane sai Verdun'i lepingu järgi endale maad Reini jõest idas. Nende maade enamik ei olnud varem kuulunud Rooma riiki; seetõttu nad olid jäänud romaniseerumata ja võideti kõrgemale kristlikule kultuurile alles nende liidendamisel Frangi riigiga, lõplikult sakside alistamisel Karl Suure poolt. Suurmaaomand kujunes siin hiljem, esijoones kiriku ja hertsogite ning krahvide valduste näol, ja lihtvabade kiht ühes saraskondliku agraarkorraldusega säilis paremini kui Reinist lääne pool asetsevail mail. Saksamaa rahvastik koosnes mitmest suguharust, kes erinesid üksteisest oma keelelt, iseloomult ja tavaõiguselt. Seetõttu tekkis rida peaaegu iseseisvaid suguharu-hertsogkondi — Frankimaa (umbes praeguse Baieri ja Baadeni põhjaosas), Baieri (endise Rooma provintsi Raetia alal), Švaabimaa (praeguse Württembergi, osalt ka Baadeni, Baieri, Šveitsi ja Elsassi alal), Saksimaa (Hannoveri, Vestfaali ja Tüüringi kohal) ja Lotring (Reini vasemal kaldal Scheldeni, Maasini ja Saône'ini ulatuvad maa-alad). Tähtis võimuseisund oli ka vaimulikel vürstkonnil, eriti Mainz'i, Kölni ja Trieri peapiiskopkonnal.

Keskvõimu suhted kirikuga. Kui Ludwig Lapse surmaga a. 911 lõppes Karolingide dünastia, siirdus kuninga valimise õigus mõjuka-

maile maavürstidele. Kuningad valiti tähtsamate hertsogisugude hulgast, tavaliselt pikema aja jooksul samast perekonnast. Näit. valitses a. 919—1024 Saksi dünastia, a. 1024—1125 Franki (Saali) dünastia. Kuningate võim jäi Saksamaal kaunis nõrgaks: sageli üritati nende vastu mässe, seades ametisse vastukuningaid. Võitluses ilmlikkude maahärrade partikularistlike püüete vastu toetusid kuningad peamiselt kõrgemaile vaimulikele — piiskoppidele ja suurte kloostrite abtidele, kes omakorda otsisid endile kuningailt tuge hertsogite võimutaotluste vastu. Vaimulike ametisse seadmisel etendasid kuningad määravat osa, läänistades neile vastavaid maavaldusi investituuri, s. t. kepi ja sõrmuse üleandmise, teel; alles pärast seda pühitseti piiskopid ametisse peapiiskopi poolt. Et piiskoppide ja abtide läänkonnad polnud pärilikud, võisid kuningad neid nende vabanemise korral oma suva järgi anda ustavaile ning sobivaile isikuile, keda võidi rakendada ka mitmesuguste riiklikkude ülesannete täitmisel. Nii tekkis kiriku ja kuningate vahel tihe liit, mis osutus kasulikuks mõlemale poolele. Riigi ühtluse idee pooldajaina olid vaimulikud vajalikuks vastukaaluks hertsogeile. Kiriku suured maavaldused läänistati enamasti vasallidele-ratsasõdureile, kes olid valitseja arvukamad sõjaväe-osad (X saj. lõpul koosnes näit. $^2/_3$ kogu kuninga käsutada olevast väest kiriku vasallidest). Kuningail polnud kindlat residentsi, vaid nad liikusid oma õukonnaga maal ümber, peatudes sagedaimini just piiskoppide ja abtide juures ja elatudes oma õukonnaga nende kulul. Sellega toetus Saksa kuningavõim eeskätt kiriku rikkusele ja jõule. Vastutasuks andsid kuningad kirikule ohtralt immuniteete, mis ulatusid isegi omade müntide löömise õiguseni, ja soodustasid igapidi kiriku maavalduste kasvamist. Eriti agarasti toimis selles suunas Otto I Suur (936—973).

Itaalia-sõjakäikude põhjused. Frangi riigi jagunemisel tekkinud riikidest oli Saksamaa X-l saj. tugevaim ja suurim. Prantsusmaa oli läänimuse ajastul märksa nõrgenenud, kuna Itaalia oli killustunud mitme omavahel võistleva kohaliku valitseja vahel. Saksa valitsejad, olles oma kodumaal tõkestatud feodaalsete jõudude poolt, suunasid oma aktiivsuse väljapoole, eeskätt Itaaliasse, mis oli tol ajal rikkaim ja harituim Lääne-Euroopa maa. Tänu oma sidemeile Bütsantsiga oli Itaalial veidi elavam väliskaubandus kui põhja pool asetsevail aladel. Bütsantsi kaupade sisseveo keskuseks tõusis siin Aadria mere laguunisaartel tekkinud Veneetsia, mis kuulus nimeliselt Bütsantsi keisrite ülemvõimu alla. Seetõttu oli Põhja-Itaalias rahakäive võrdlemisi elav. X-l saj. hakkasid Saksa valitsejad püüdlema Põhja-Itaalia, eriti selle kirdeosa alistamist, et

kindlustada Saksa alade vaba kaubanduslikku suhtlemist Veneetsiaga ja saada osa Itaalia rikkustest tollide ja teiste maksude näol. Otto I, kel oli õnnestunud piirata hertsogite võimu ja panna piir ungarlaste röövretkile, alistas osa Põhja-Itaaliast ja kõrvaldas senise valitseja Berengar'i, kes oli taotelnud siin suurema riigi loomist. Seejärel ta otsustas liidendada ka Kesk-Itaalia ühes Rooma linnaga. Keisrivõimu tiheda liidu tõttu kirikuga ta pidas vajalikuks teha ka oma piiskoppide ja abtide otsene ülemus paavst endast sõltuvaks ja anda ta tegevusele saksasõbralik suund.

Paavstluse seisund. Kirikuriigi loomise järel poliitiliselt iseseisvunud, hakkasid p a a v s t i d taotlema täielikku võimu kogu kiriku üle. Nad lähtusid põhimõttest, et kirik moodustab ühe kindla terviku, mis peab alluma paavsti monarhistlikule võimule. Ka ilmlikkude valitsejate suhtes püüdsid nad võimalikult kehtima panna oma võimu. Frangi monarhia kodusõdade ajastul tõusiski IX-l saj. paavstluse poliitiline tähtsus. Oma püüdluste õigustamiseks toetusid paavstid mitmesuguseile võltsitud ürikuile. Keiser Constantinus Suurele omistati määrus (nn. *Donatio Constantini*, „Constantinuse kink"), millega paavst Silvester I-le ja ta järglastele olevat antud võim Rooma linna ja kogu Itaalia üle. IX saj. keskpaiku koostatud ürikutekogu, nn. V a l e - I s i d o r u s e d e k r e t a a l i d, püüdis näidata, et kogu kristluse organisatsioon peab seisma paavstide kaitse ja juhtimise all ja et eriti kohalike sinodite otsused piiskoppide suhtes vajavad paavsti kinnitust. Paavsti universaalvõimu idee leidis järjekindla teostaja paavst N i c o l a u s I (858—867) isikus, kes pani oma võimu kehtima ilmlike valitsejate suhtes ja astus väga järsult välja Bütsantsi vastu, kus oli teostatud patriarhide vahetus ilma paavsti nõusolekuta. Varsti sattusid aga paavstid alandavasse sõltuvusse Rooma aadliparteidest, mille tulemuseks oli paavstide erakordne kõlbeline langus X-l sajandil.

Saksa-Rooma keisririigi rajamine. See hõlbustaski Otto I-l oma üritust edukalt teostada. Ta ilmus Põhja-Itaalia lõpliku alistamise järel a. 962 Rooma ja laskis enda siin paavst Johannes XII poolt keisriks kroonida. Varsti ta tagandas paavsti ebakõlbelise käitumise pärast ja kinnitas ametisse Rooma rahva ja vaimulike poolt valitud uue paavsti, kusjuures Rooma rahvas kohustus paavsti valimisel edaspidi arvestama keisri tahet. Nii restaureeriti Rooma keisririik (lad. *Sacrum Imperium Romanum*), mida hiljem hakati kutsuma S a k s a r a h v u s e P ü h a k s R o o m a r i i g i k s. See riik oli ulatuselt Karl Suure monarhiast väiksem, sest sellesse ei kuulunud Prantsusmaa. Ta jäi oma iseloomult esijoones Saksa riigiks, mille külge olid liidendatud Põhja- ja Kesk-Itaalia, kus ei lakanud aga iseseisvusetaotlused. Viimaste ohjeldamiseks ja paavstide sõltuvu-

ses hoidmiseks tuli Saksa keisreil siitpeale ette võtta sagedasi sõjakäike Itaaliasse. Keisrite kroonimine toimus Roomas paavsti poolt; valitsejat, kes veel ei olnud sel teel kroonitud, kutsuti Rooma kuningaks. Keisrite sagedad Itaalia-retked, mis nõudsid suuri sõjalisi pingutusi, nõrgestasid aga nende võimu Saksamaal ja soodustasid siin feodaalsete jõudude tugevnemist. Sidemete pidamist Itaaliaga hõlbustas Arelaadi ehk Burgundia kuningriigi ühendamine Saksamaaga keiser Konrad II ajal a. 1034: seni oli läbikäimine Itaaliaga toimunud ainult Brenneri mäekuru kaudu, nüüd hakati selle kõrval tarvitama ka Mont Cenis'd ja Šveitsi kurusid.

Keisrivõimu haripunkt. Karl Suure eeskujul segasid ka Saksa-Rooma keisrid end kirikuasjadesse ja püüdsid teha paavste endast sõltuvaks. Esialgu see mõnevõrra õnnestuski, eriti keiser Heinrich III (1039—1056) ajal, mil keisrivõim tõusis seninägematule kõrgusele. Püüdes puhastada kirikut ja reformida kõlbeliselt langenud paavstlust, tagandas Heinrich III kõlbmatuid paavste ja seadis ametisse üksteise järel neli saksa rahvusest paavsti. Selle tagajärjel hakkas Õhtumaal kujunema niisamasugune tsesaropapism, nagu see kehtis Bütsantsis. Keisri poolt seatud paavstid pidid alluma tema tahtele ja teotsema igati keisririigi huvidele vastavalt. Niisugune süsteem oleks võinud kindlustada keisri esivõimu kogu Lääne-Euroopas. Kuid Heinrich III varasele surmale järgnenud nõrga regendivalitsuse ajal toimus ootamatult ja äkki suur pööre paavstluse kasuks.

Kirikureform. Juba X-l saj. olid kirikuelus juurdunud pahed ajendanud munkluse ridades endi vastu opositsiooni, mille keskuseks oli benediktiini munkade poolt asutatud Cluny klooster (Prantsusmaal Saône'i jõe orus) ja ta tütarkloostrid. Cluny reformiliikumine taotles kiriku vabastamist ilmlike jõudude võimu alt, võitles kirikuelu tervendamise eest ja propageeris eri maade kirikute täielikku alistamist paavstile. Cluny „mustade munkade" (kutsutud niiviisi nende riietuse järgi) ideed mõjustasid XI saj. keskpaiku tugevasti Rooma kuuriat, kus nende innukaim eestvõitleja munk Hildebrand oli paavstide mõjukamaid nõuandjaid. Et vabastada paavstide valimist keisri ja Rooma aadli mõjustustest, asutati a. 1059 eriline kardinalide kolleegium ja anti paavsti valimine selle kätte. Siitpeale valiti paavstid peaaegu alati Itaaliast põlvnevate kardinalide hulgast, aga keisrid suutsid kuni XIII saj. teise pooleni siiski valimisi teatud määral mõjustada. Ühtlasi hakati järjekindlamalt nõudma vaimulikelt tsölibaati (abielutust), et takistada nende andumist erahuvidele ja panna neid teenima ainult kiriklikke ülesandeid. Eriti teravasti astuti välja simoonia (s. t. kiriklike

ametite ilmlikelt võimudelt ostu teel omandamise) vastu. Kõikjal üldiselt levinud simoonia oli kirikuelus esikohale tõstnud ainelised huvid, teinud vaimulikud kuningaist ja keisreist sõltuvaks ja soodustanud nende ilmlikustumist. Et leida vastukaalu keisrivõimule, astusid paavstid liitu normannidega, kes olid saavutanud võimu Sitsiilias ja Lõuna-Itaalias.

Gregorius VII. Investituuritüli. A. 1073 tõusis Hildebrand ise paavstiks Gregorius VII (1073—1085) nime all. Tema jõulises isiksuses oli kirglik ning fanaatiline idealism ühendatud paindumatu tahtega ja praktilise teoinimese võimetega. Püüdes rajada teokraatlikku maailmariiki paavsti kui kirikupea juhtimisel nõudis Gregorius VII ilmlikkude võimude, isegi keisri täielikku alistumist paavstivõimule ja omistas viimasele õiguse valitsejaid ametist tagandada ning alamaid valitsejale antud truudusvandest vabastada. Nüüd lakkas loomulikult senine liit paavsti ja keisri vahel. Kui Gregorius VII resoluutselt ära keelas vaimulikkude investituuri ilmikute poolt, astus ta vastu välja keiser Heinrich IV (1056—1106), kelle võimu aluseid säärane keeld ähvardas rängalt vapustada. Nii puhkes paavsti- ja keisrivõimu vahel nn. investituuritüli, mida peeti poole sajandi jooksul vahelduva eduga ja suure kirglikkusega, kusjuures mõlemad pooled apelleerisid korduvalt laiema avalikkuse poole, püüdes seda oma huvides mõjustada mitmesuguste teoreetiliste argumentidega.

Alles pärast tüli algatajate surma saavutati a. 1122 teatud kokkulepe Wormsi konkordaadi näol. Selle järgi seati piiskopid ja abtid ametisse vabalt kiriklikkude võimude poolt, aga keiser läänistas neile (Saksamaal enne ametisse pühitsemist, Itaalias alles selle järel) nende maavaldused ja regaalid valitsuskepi üleandmise teel. Järelikult säilitasid keisrid ainult Saksa aladel vetoõiguse neile vastuvõtmatute kandidaatide suhtes. Uus süsteem tegi vaimulikud ametikandjad tunduvalt iseseisvamaks keisreist, kes pidid siitpeale jagama kirikuga võimu piiskopkondade ja kloostrite üle. Investituurivõitluste kestel, mil paavstide õhutusel seati keisrite vastu korduvalt vastukuningaid, tõusis Saksamaal üldse maahärrade osatähtsus keisrivõimu arvel. Ühtlasi vapustas paavstide iseseisvumine keisrite esivõimu alt seniseid Saksa-Rooma keisririigi aluseid. Kuid nende asjaolude tulemused avaldusid kujukamalt alles järgneval perioodil, Hohenstaufenite dünastia ajal.

Inglismaa varasel keskajal.

Ühikriigi tekkimine. Briti saarte vanemad elanikud kuulusid kelti rahvaste rühma ja olid organiseerunud eriliste sugu-

konna-ühinguina — klannidena. I-l saj. p. Kr. muutus praegune Inglismaa Rooma provintsiks. Selle kaitseks Kaledoonias (Šotimaal) asuvate piktide vastu oli keiser Hadrianus ehitanud umbes Edinburgh'ist Glasgow'ni ulatuva valli. Rooma valitsusel oli Britannias peamiselt sõjaline iseloom. Maa romaniseerumine toimus ainult laagrikohtades ja nende juures tekkinud linnades, kus mõnevõrra levis ladina keel, kuna maal säilisid senised olud. Seetõttu oli kelti elementidel maa edaspidises arengus hoopis suurem tähtsus kui näit. palju tugevamini romaniseerunud Gallias. Selle järel, kui roomlased olid V saj. algul siit oma leegionid ära viinud, hakkasid alates selle sajandi keskpaigast siia tungima praeguses Šlesvig-Holsteinis ja Elbe ja Weseri suudmealadel asuvad germaani suguharud — anglid, saksid ja jüüdid. Umbes poolteise sajandi jooksul nad rajasid senises Britannias seitse anglosaksi riiki (Wessex, Sussex, Kent, Essex, East Anglia, Mercia, Northumberland), kuna keldid (britid) säilitasid oma iseseisvuse maa läänеosas (Cornwall'is, Wales'is). Alates VI saj. lõpust levis anglosaksi riikides ristiusk. Vaimulike agara kultuuritöö tagajärjel tõusis tunduvalt anglosakside kultuuriline tase. Piiskopid ja abtid olid ühtlasi valitsejate nõuandjaiks ja rahva poliitilisiks kasvatajaiks. Eriti suur mõju oli ses suhtes Canterbury peapiiskopil. Aastail 824—829 alistas Wessex'i kuningas Egbert teised anglosaksi riigid ja rajas sellega Anglosaksi ühikriigi.

Poliitiline kord. Rooma institutsioonide mõju nõrkuse tõttu säilisid anglosaksidel võrdlemisi hästi algsed germaani asutised ja korraldused. Külakonna *(township)* koosolekuil, millest osa võtsid kõik vabad mehed, valiti külavanemad *(reeve)*, määrati maksud, teostati politseilisi ülesandeid ja lahendati põlluharimisega seotud küsimusi. Rida külakondi moodustas sadakonna, mille koosolekuil teostati kohtumõistmist. Kõrgeimaks kohaliku omavalitsuse ühikuks olid krahvkonnad *(shire)*; nende eesotsas seisid kuninga ametnikud *(ealdorman'id*, alates X-st saj. šerifid). Krahvkonna koosolekuist võtsid osa sadakondade esindajad, kes ilmusid kohale relvastatult, ja kohalikud vaimulikud ja ametnikud. Neil koosolekuil teostati algul sõjalist ülevaatust ja esitati vastuvõtuks mitmesuguseid ettepanekuid, mida koosolijad kiitsid heaks mõõgalöökidega vastu kilpe. Hiljem muutusid krahvkonnad esijoones kohtupidamisringkonniks. Peale selle teotses kuninga juures üldine riiginõukogu *(witenagemot*, s. t. tarkade koosolek), käies koos vähemalt kord aastas, harilikult suurte pühade ajal. Sinna kuulusid kõrgemad vaimulikud ja õukondlased, tähtsamad ametnikud (näit. *ealdorman'id*) ja suurnikud. *Witenagemot* arutas kõiki tähtsamaid riigi- ja kirikuelu küsimusi, võttis osa sea-

duste andmisest, maksude määramisest ja kohtumõistmisest; ka valis ta kuninga, tavaliselt ühest ning samast valitsevast soost.

Ühiskonna feodaliseerumine. Pikapeale omandas anglosaksi ühiskond siiski aristokraatlikuma ilme. Lihtvabadest *(ceorls)* ja aadlikest *(eorls)* tõusid tunduvalt kõrgemale kuninga sõjalise kaaskonna liikmed ja õukondlased (*than* ehk *hlaford*, sellest l o r d), kes said kuningailt mitmesuguseid soodustusi, eriti suurte maavalduste näol. Seni saraskonnile kuulunud ja vana tavaõiguse alusel kasustatud maadest *(folcland*, s. t. rahvamaa) hakkasid valitsejad kinkimiskirjade ja teiste ürikutega eraldama maatükke kiriku või *than*'ide kasustusse (*bocland*, „raamatumaa", „ürikumaa"). Seetõttu tõusid ühisomandi kõrvale nüüd ka maa-eraomandi mitmesugused liigid. Ühtlasi said *than*'id teenistusaadlikena koha peal sageli riikliku keskvõimu esindajaks, omandades eriti tähtsa osa kohtumõistmise alal. Nende kohtuhärrusele ja politseivõimule allutatud rahvastik ei võinud kohalikes asutistes enam niivõrd vabalt teotseda kui varem. Sõjateenistuskohuste raskuse ja riigimaksude tõttu vaesunud lihtvabad talupojad k o m m e n d e e r u s i d suurel arvul *than*'idele, muutudes nende sõltlasteks. Nii hakkas ka anglosaksi ühiskond feodaliseeruma, mille üheks tulemuseks oli kuningavõimu nõrgenemine.

Välisinvasioonid. Anglosaksi riigi langus. Seetõttu suutsid anglosaksid osutada ainult vähest vastupanu uutele i n v a s i o o n i d e l e. IX-l saj. alistasid t a a n l a s e d Ida-Inglismaal laialised alad. Ei energiline kuningas A l f r e d S u u r (871—901) ega ta järglased suutnud neid siit välja tõrjuda. Sõdade ajal taanlastega seati X saj. lõpul sisse nn. t a a n i r a h a *(danegeld)*, s. t. üldine riiklik maamaks, mille abil osteti taanlastelt rahu; niisamuti pidid rannaäärsete krahvkondade maaomanikud sõjalaevade ehitamiseks tasuma erilist l a e v a m a k s u. A. 1013 vallutas Taani kuningas S v e n T v e s k ä g g kogu Anglosaksi riigi. Ta poeg K n u t S u u r (1017—1035), kes oli ühtlasi Taani ja Norra kuningaks, kindlustas maale rahu, tunnustas anglosaksi õigust ja soodustas rahva-asutiste tegevust. Varsti tõusis troonile jälle anglosaksi kuningasoo esindaja E d w a r d T u n n i s t l e j a, aga tema järglase H a r o l d'i ajal alistati Anglosaksi riik a. 1066 Normandia hertsogi W i l l i a m V a l l u t a j a (1066—1087) poolt.

Poliitilise feodalismi tekkimine normannide ajastul. Normanni vallutusega sattusid anglosaksid alistatud rahva seisundisse ja ametlikuks keeleks sai nüüd prantsuse keel; pikapeale aga sulasid võitjad ja võidetud üheks i n g l i s e r a h v a k s. Ka poliitiliselt ja ühiskondlikult avaldas vallutus suurt mõju Inglismaa edaspidisesse arengusse. Anglosaksi suurnikelt konfiskeeritud hiigel-maavaldus-

test jättis William osa (umbes 1000 mõisa) endale, kuna ülejäänud läänistas oma sõdureile ja tema poole siirdunud anglosaksi aadlikele. Kandes sellega poliitilise feodalismi mandrilt Inglismaale, ta hoolitses ühtlasi selle eest, et ükski feodaal ei saaks ühes kohas suuremaid kompaktseid maa-alu. Mõnele suurnikule ta andis mitusada mõisa lääniks, aga niiviisi, et need asetsesid hajusalt üle kogu maa. Seetõttu ei kujunenud Inglismaal suuri läänivürstkondi, mis oleksid võinud muutuda kuningavõimule hädaohtlikuks. Ühtlasi tunnustas William enda kogu maa ülemomanikuks ja laskis kõiki vabu isikuid, ka teiste feodaalide vasalle, anda endale ustavusvande. Ka säilitas ta krahvkonnis kuninga poolt nimetatavad šerifid, kes esindasid koha peal keskvõimu ja kaitsesid rahvast aadli omavoli vastu. Kahe rahvaosa vastuolude tasandajana omandas normanni kuningate võim erakordse ulatuse: normannid toetasid kuningat anglosakside kartusel, kuna viimased otsisid kuningalt tuge uute parunite vägivalla vastu. William jättis endiselt teotsema kohalikud omavalitsusasutised ja võttis peajoontes üle anglosaksi kodanliku õiguse. Kõigil neil põhjustel kujunes Inglismaal üsna tugev kuningavõim ja säilis ühikriiklik kord.

Muutusi ühiskondlikus korras. Vallutuse tagajärjel hoogustus siiski sotsiaalne feodalisatsioon. Rüütlimõis *(manor)* tõusis koha peal kogu elu valitsevaks keskuseks, kuna külakond muutus põhimikuhärrast sõltuvaks organiks. Enamik talupoegi laskus sunnismaisteks pärisorjadeks; erinevalt mandri keelepruugist nad kandsid täie adramaa omamise korral nimetust *villains*, väiksemate, ilma künniloomadeta maatükkide pidajaina aga —*cotarii*. Isikliku vabaduse säilitanud talupojad alistati enamasti mõisa valdaja kohtuhärrusele (need olid nn. *socman*'id). Üldiselt oli Inglise mõisamajandus organiseeritud samadel alustel kui mandrilgi. Läänivalduste kontrollimiseks laskis William eriliste komissaride kaudu a. 1085—1086 peaaegu üle terve maa koguda andmeid maavalduste iseloomu ja suuruse ja pidajate kohustuste kohta. Nii kujunes väärtuslik andmetekogu, nn. „Domesday Book" („viimse kohtupäeva raamat").

Viimased normanni kuningad. Ka järgnevad normannide soost kuningad püüdsid olla vahendajaks normanni ja anglosaksi rahvastiku vahel. William Vallutaja poeg Henry I (1100—1135) andis troonile tõusmisel õigustekirja *(charta)* kõigile seisustele. Selles kirjas, mis moodustab esimese kokkuleppe kuninga ja rahvastiku vahel, lubati austada vanu anglosaksi õigusi ja vabadusi ja käia ühtlasi täpselt läänioiguse normide järgi. Kui Henry I surmaga lõppes normanni kuningate meessugu otseliinis, puhkesid suured troonitülid, mis võimaldasid feodaalse anarhia arengut. 1054. a. troonile tõusnud Henry II Plantagenet'ite

soost tõstis aga jälle kuningavõimu kõrgele ja omandas laialised valdused väljaspool Inglismaa piire.

Prantsusmaa esimeste Kapetingide ajal.

Kuninglikud domeenid. Läänivürstkonnad. Läänimduse erakordse arengu tagajärjel oli Prantsusmaal Hugues Capet' ja tema järglaste ajal kuningavõim kaunis nõrk ja piirdus ainult nende otseste domeenidega. Viimased moodustasid XI saj. algul väikese maa-ala, mis võrdus umbes kahe nüüdisaegse departemanguga, omas aga head asendit keset maad Île-de-France'is ja mõningaid tähtsaid linnu (näit. Pariisi ja Orléans'i). Nähes otseses maavalduses oma poliitilise võimu reaalset alust, püüdsid Kapetingid kõigi vahenditega domeene suurendada ja ümmarguseks teha. Seetõttu hoidusid nad esialgu järjekindlalt ulatuslikumast välispoliitikast ega võtnud osa oma aja suurtest rahvusvahelistest sündmustest. Kuninga domeenid olid ümbritsetud feodaalsete valdkondadega, millest mõned hertsogkonnad (näit. Normandia, Burgundia, Champagne, Guyenne) ja krahvkonnad (näit. Flandria, Artois, Anjou, Toulouse) omasid tähtsat võimuseisundit. Prantsuse eri maaalad erinesid tunduvalt üksteisest oma keelelt, kombeilt ja õiguslikult korralt.

Kuningavõimu suhe rahvastikuga. Päriliku monarhia kujunemine. Kui Kapetingide poliitiline jõud oli algul nõrk, siis nende moraalne prestiiž oli ometi tunduvalt suurem iga maahärra omast. Vastukaaluks feodaalsele killustumusele esindas kuningavõim riigi monarhistliku ühtluse põhimõtet ja leidis toetust ning poolehoidu neis rahvastiku elementides, kes kannatasid feodaalse anarhia all. Eriti hoidis kirik alal endise keisririigi traditsioone ja aitas igapidi kaasa monarhistliku traditsiooni elustamisele. Kapetingide kuningad olid küll valitavad, kuid tavaliselt valiti, krooniti ja pühitseti troonipärija kaaskuningaks juba oma isa eluajal. Et kõigil kuningail olid sajandite kestel pojad, kes järgisid isale sel teel, muutus valimonarhia XIII saj. alguseks päriliku monarhiaks. Kiriku kaasabil omandasid kuningad usundilise prestiiži ja kõrge käsituse oma võimu jumalikust algupärast.

Linnade tekkimine. Teine jõud, millele Kapetingid hakkasid toetuma, oli alates XI-st saj. kujunev linnakodanlus. Pikkamööda elustus jälle Prantsuse kaubandus; esimesteks kaupmeesteks olid julged ning ettevõtlikud seiklejad, kes ei olnud leidnud endile õiget kohta seisuslikus ühiskonnas. Vaimulikkude ja mõnikord ka ilmlikkude linnuste juures tekkisid esimesed kaupmeeste koondused *(portus)*, kes kaitseks kallaletungide vastu piira-

sid oma maa-ala müüridega. Niiviisi tekkinud linnalistesse asulatesse koondus peagi ka käsitöölisi. See kiht oli eriti huvitatud rahust ja korrast, mille kaitsjana esinesid kuningad keset feodaalset anarhiat.

Kapetingide võimu tõus. Kuningail ei olnud algul kindlat residentsi, vaid nad elasid nomadiseerivat elu, rännates ühest valdusest teise ja tarvitades kohalikke saadusi. Oma valdusi nad valitsesid eriliste ametnikkude *(prévôt,* lad. *praepositus)* kaudu, kes kogusid makse, hoolitsesid sõjaliste jõudude eest ja teostasid kohtumõistmist. Kapetingide võimu tõus algas XII-l saj., tänu energilistele kuningaile. Louis VI Paks (1108—1137) alistas kestva võitluse järel vasallid oma domeenides ja laiendas oma võimu Loire'i jõest lõuna pool. Samas suunas teotses ta poeg Louis VII (1137—1180). Neile mõlemale olid toeks ja nõuandjaks eriti vaimulikud, nagu Saint-Denis' kloostri tark ja energiline abt Sugerius. Raskeks löögiks Louis VII-le oli aga asjaolu, et ta lahutatud abikaasa Eleonore Poitou'st abiellus Inglise kuninga Henry II-ga ja aitas oma pärusmaadega (Guyenne, Gascogne, Poitou) suurendada viimase võimsat seisundit Prantsuse aladel.

Slaavi riikide tekkimine.

Slaavi riigid Lääne-Euroopas. Lääninduse ajastul hakkas tekkima kindlakujulisem riigindus ka slaavi rahvail. Esimesil sajandeil p. Kr. asusid slaavi hõimud Karpaatide ja Visla ülemjooksu vahelisel alal. Siit nad hakkasid VI-l saj. laialduma igas suunas. Oderi ja Visla suudmealadele siirdunud läänеslaavlaste suguharud ei jõudnud iseseisvate riikide loomiseni ja hiljem germaniseerusid saksa kolonisatsiooni mõjul. Böömi alal tekkis IX-l saj. Suur-Määri riik, kus levis kreeka-katoliku usk Bütsantsist; see varises aga juba sama sajandi lõpul kokku ungarlaste pealetungi tagajärjel. X saj. algul rajasid tšehhid Přemysliidide vürstisoo valitsuse all iseseisva riigi, mis omandas ristiusu Roomast kuningas Václav Püha (928—935) ajal. See Böömi riik sattus (lõplikult a. 950) läänisõltuvusse Saksamaast ja toetas Saksa keisreid võitluses ungarlaste ja teiste vaenlastega. XI saj. esimesel poolel liidendati Määrimaa lõplikult Böömi külge. Keiser Heinrich IV andis Böömi valitsejale kuningatiitli; lõplikult kujunes Böömimaa kuningriigiks alles XII saj. lõpul. Tšehhidest veidi hiljemini rajasid ka poolakad X saj. keskpaiku oma riigi, mis niisamuti sai ristiusu Roomast ja sattus läänisõltuvusse Saksamaast. Boleslav Chrobry (992—1025) ajal vabanes Poola Saksa ülemvõimu alt ja kujunes üsna suureks riigiks, mis hõlmas ka Määrimaa, Slovakkia, Lausitz'i ja Pomorze. A. 1000 rajati Gnieznos peapiiskopkond, mis-

tõttu Poola vabanes Magdeburgi peapiiskopi alt. Enne oma surma võttis Boleslav endale a. 1025 kuningatiitli. Varsti kaotas Poola siiski Boleslavi poolt vallutatud alad. XII-l saj. jagunes Poola osastisvürstkonniks, mille vahelised sagedased sõjad põhjustasid riigi languse. Neil aegadel tõusis Poolas kiriku võim ja kasvas aadli (šlahta) poliitiline tähtsus. Serbia alale ilmusid slaavlased VII-l saj.; pärisserblased omandasid ristiusu Bütsantsist, kroaadid aga Roomast. Algul kuulusid serblased Bütsantsi ülemvõimu alla, ent XII saj. lõpul rajas Stefan Nemanja iseseisva riigi, mis tõusis a. 1217 kuningriigiks.

Vene riik Kiievi ajastul. Suurimaks ja tähtsaimaks kõigist slaavi riikidest kujunes Ida-Euroopa laiadel aladel tekkinud Vene riik. Dnepri jõe ja Väina ülemjooksu maadele siirdunud slaavi hõimud jagunesid algul paljudeks suguharudeks. Läänemerest Musta merre viiva suure kaubatee ääres tekkis neil rida linnalisi kaubanduskeskusi, nagu Novgorod, Kiiev ja teised. Neis kujunesid Rootsist kohale ilmunud viikingid IX-l saj. juhtivaks poliitiliseks jõuks. Nende poolt asutatud linnriigid ühendasid slaavi hõime oma võimu alla ja pidasid sõdu nii Bütsantsiga, kellega jätkati elavat kaubanduslikku läbikäimist, kui ka Lõuna-Vene steppide rändrahvastega. Pikapeale tungis Venesse ka ristiusk. Kiievi suurvürst Vladimir Püha (980—1015) laskis a. 988 enda ristida kreeka-katoliku kombe järgi. Siitpeale kasvas Venes tunduvalt Bütsantsi kultuuriline mõju. Kiievi riik saavutas suurima õitsengu Vladimiri poja Jaroslav Targa (1019—1054) valitsuse all. Tema järglaste ajal jagunes aga riik reaks osastisvürstkonniks, mis pidasid omavahel alatisi sisesõdu. Viimased ühes polovetside ja teiste rüüsteretkedega põhjustasid Kiievi riigi languse ja rahvastiku siirdumise kirdepoolseile rahulikumaile aladele, kus tekkisid uued poliitilised keskused (Vladimir, Rostov, Moskva, Tver, Rjazan jt.).

Lääne-Euroopa vaimne kultuur varasel keskajal.

Vaimse kultuuri langus. Koolid. Varase keskaja esimesil sajandeil kadusid endise Lääne-Rooma riigi alal ilmlikud koolid, mis tundusid liigselt läbi imbunud olevat paganliku vaimuga. Paljud, eriti mungad, pidasid algul tegelemist antiikse kirjanduse ja teadusega õigele kristlasele lubamatuks. Aja jooksul muututi selles siiski leplikumaks. Et iseseisvat kristlikku vaimset kultuuri veel polnud, langes hariduselu Õhtumaal tunduvalt ja isegi kirjaoskus muutus harulduseks, olles levinud esijoones ainult vaimulikkude keskel. Koolides, mis asusid kloostrite ja kirikute juures, õpiti peami-

selt ladina keelt. Ainult mõned andekamad jõudsid sellelt astmelt kõrgemale ja õppisid ka seitset vaba teadust umbes niisamasugusel kujul, nagu seda nägime Bütsantsis. Nendegi puhul oli õpetusel rangelt kiriklik iseloom ja ta oli kohaldatud usuelu nõudeile. Seetõttu ta ei avanud teadmishimulisele õpilasele avaramaid väljavaateid ega soodustanud iseseisvamat teaduslikku mõtlemist. Kõrgemad õppeasutised — ülikoolid — levisid Lääne-Euroopas alles alates XII saj. lõpust. Neiski oli tähtsaimaks õppealaks usuteadus, mida teised teadused, eriti filosoofia, pidid teenima.

Varasemaid keskaja teadlasi. Peale juba mainitud Boëthiuse ja Cassiodoruse väärivad nimetamist veel mõned keskaja algussajandite kirjamehed. VI saj. teisel poolel elanud Tours'i piiskop Gregorius kirjutas Frangi riigi ajaloo, milles ta käsitleb Chlodovechi ja selle järglaste tegevust. Sevilla piiskop Isidorus (elas VII saj. algupoolel) koostas antiikseilt kirjanikelt ammutatud andmete najal suure entsüklopeedilise teose, mille ühe osa moodustab laialise tuntuse omandanud maailmakroonika. Anglosaksi vaimulik Beda Venerabilis (672—735) käsitles oma arvukais töis teoloogiat, grammatikat, matemaatikat ja teisi teadusi. Eriti tuntud on ta maailmakroonika ja anglite kirikuajalugu.

Karolingide ja Ottode renessanss. Suuremat tõusu hariduselus leiame Karl Suure ajal, mil toimus nn. Karolingide renessanss. Karl Suure hoolitsusel avati suuremal arvul kloostrikoole ja õhutati vanemaid neisse oma lapsi saatma. Õukonnas teotses eri kool, kus õppis Karl Suur ise ühes oma lähedaste õukondlastega. Harrastades teadusi, ta koondas oma õukonda õpetatud isikuid mitmelt maalt ja korraldas vestlusi teaduslike küsimuste üle. Siin teotsesid Põhja-Inglismaalt pärinev anglosaks Alkuin, kes oli mitmekülgne kirjamees ja õpperaamatute autor, langobard Paulus Diaconus, kes kirjutas oma rahva ajaloo, Karl Suure biograafia koostaja Einhard ja teised.

Karolingide renessansile järgnes X saj. teisel poolel keiser Otto I ja ta järglaste Otto II ja III ajal nn. Ottode renessanss. Ka need valitsejad koondasid oma õukonda väljapaistvamaid õpetlasi. Otto II oli ühtlasi abielus haritud kreeka printsessi Theophanoga. Nii kandusid antiikse kultuuri mõjustused nüüd ka Saksa aladele. Tolle ajastu suurim erudiit Gerbert, pärastine paavst Silvester II (999—1003), rahvuselt prantslane, oli õppinud Córdobas, kus omandas laialised teadmised matemaatika, filosoofia ja loodusteaduste alal. Oma ajalooliste teostega peamiselt kaasaja ajaloo üle on tuntud Cremona piiskop Liutprand ja Korvey kloostri

munk Widukind. Gandersheimi naiskloostri nunn Hroswitha pühendas heksameetreis koostatud eepilise teose Otto I tegude kirjeldamisele ja avaldas pühakute elulugusid rütmilises proosas koostatud draamade näol.

Kuigi selle tagajärjel tõusis ladina keele korralikum mõistmine ja levis antiiksete autorite tundmine, jäi kogu Lääne-Euroopa kultuur ikkagi kaua retseptiivsele tasemele ega jõudnud mingisuguste teaduslikult väärtuslike saavutisteni. Hoogsam kultuuriline tõus algas siiski alates XII-st saj. kõigepealt Prantsusmaal ja Itaalias, kus ristisõdade ajal tekkinud lähemad kokkupuuted bütsantsi ja islami kultuuriga andsid viljastavaid tõukeid iseseisvama omakultuuri loomiseks.

KODUMAA AJALUGU.

ESIAJALUGU.

Vanem kiviaeg

(—3000 e. Kr.).

Looduslikud olud. Mineviku hämaruses oli aegu, mil meie kodumaa ja selle lähema ümbruse looduslikud olud olid sootuks erinevad praegustest. Vanemal kiviajal, VII ja V aastatuhande vahel e. Kr., puudusid kõigepealt Taani väinad ja Läänemeri oli mageveejärv. Vastavat astet Läänemere kujunemises kutsutakse *Ancylus*-ajaks. Suured alad Põhja- ja Lääne-Eestist seisid siis vee all; Peipsi pind oli hulga madalam ja väiksem kui nüüd, Võrtsjärves aga oli vee tase palju kõrgem praegusest ja haaras enda alla laiu maaalu põhja ja kirde suunas. Emajõgi voolas Peipsist Võrtsjärve, mis saatis oma vee Tänassilma ja Pärnu jõe kaudu Liivi lahte. Kliima oli *Ancylus*-ajal kuiv ja soe ja meie metsades kasvas tollal tavaliselt kaski ja mände. Peale praeguste meie kodumaal esinevate metsloomade elutses siis siin veel rohkesti nüüd väljasurnud või haruldaseks jäänud loomi nagu metssigu, kopraid, alghärgi, suuri põtru jt.

Ancylus-aja lõpu poole ligikaudselt V aastatuhande algul e. Kr. tekkisid maa vajumise tagajärjel Taani väinad, Läänemeri sai seega ühenduse maailmameredega ja ta vesi muutus soolaseks ning pind tõusis tunduvalt. Järgnevat staadiumi Läänemere kujunemises, mis kestis II aastatuhande keskpaigani e. Kr., kutsutakse *Litorina*-ajaks. Ligikaudu 4000 aastat e. Kr. saavutas *Litorina*-meri maksimaalse ulatuse, ujutades uuesti üle *Ancylus*-ajal mere alt vabanenud maa-alasid, siis aga tõrjus maa, mille tõus oli eriti tunduv meie kodumaa põhja- ja lääneosades, mere ikka enam ja enam tagasi. Koos maa kerkega eriti just Võrtsjärve põhjaosas tõusis ka Võrtsjärve pind, mistõttu Emajõgi muutis oma senise voolamissuuna vastupidiseks. Peipsi vesi aga hakkas ikka rohkemal määral valguma nn. Pihkva järve ja paisutas selle üle kallaste.

Litorina-ajastu kliima oli niiske. Männimetsad vähenesid tollal, kuna laialt levisid tammedest, pärnadest ja jalakatest koosnevad

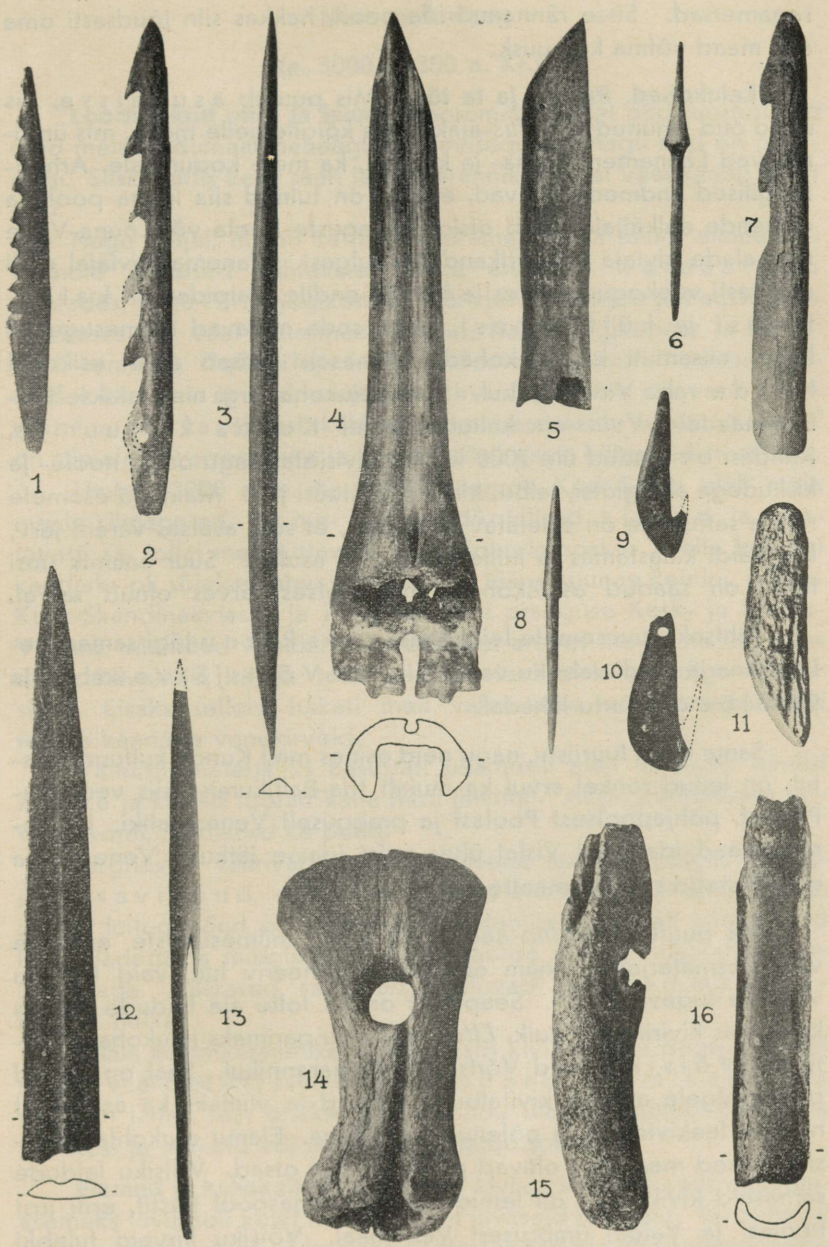

Kondist ja sarvest leide Eestist.

1, 2, 7, 13 — ahingid; 3, 6, 8 — nooleotsad; 4, 12 — odaotsad; 5 — tuuraots; 9, 10 — õngekonksud; 11, 16 — talvad; 14 — kirvepea; 15 — kirves.

segametsad. Sisse rännanud ida poolt, hakkas siin jõudsasti oma alla maad võtma ka kuusk.

Leiukohad. Rahvas ja ta töö. Mis puutub asukaisse, siis need olid ilmunud *Ancylus*-ajaks juba kõigile neile maile, mis ümbritsevad Läänemere lõuna- ja keskosi, ka meie kodumaale. Arheoloogilised andmed näitavad, et nad on tulnud siia lõuna poolt ja et nende eelkäijaid tuleb otsida praeguste Poola või Lõuna-Vene maa-alade kiviaja kultuurikandjate hulgast. Vanemal kiviajal elati enamasti veekogude ääres ja hangiti endile ülalpidamist kalastusest ja küttimisest, nagu seda näitavad mitmesugused leiud, niisamuti ka leiukohad. Viimaseist seisab meil esikohal Kunda raba Viru rannikul. Selle leiukoha järgi nimetatakse Ida-Baltimaade *Ancylus*-aja kultuuri sageli Kunda kultuuriks. Kundast on saadud üle 2000 luu- ja kiviriista, nagu oda-, noole- ja kiskudega ahingiotsi, talbu, kirveid, jäätuuri jne. Mainitud esemete rappa sattumine on seletatav asjaoluga, et seal asetses varem järv, kus käidi kalastamas ja mille ääres olid asulad. Suur enamik uusi leide on saadud asulakohast, mis asetses järves olnud saarel.

Tähtsaks luuesemete leiukohaks on ka Pärnu jõgi samanimelise linna ja Sindi vabriku vahel. Siis veel Võrtsjärve ümbrus ja Emajõe org Tartu lähedal.

Sama tüüpi luuriistu, nagu neid esines meil Kunda kultuuri ajastul, on leitud rohkel arvul ka mujalt Ida-Baltikumist, siis veel Ida-Preisist, põhjapoolsest Poolast ja praeguselt Venemaaltki. Läänemeremaad ida pool Vislat ühes neist idasse jätkuva Vene alaga moodustasid seega omaette luukultuurirühma.

Mis puutub *Litorina*-aega, siis pole mitmesuguste esemete valmistusmaterjalina enam endiselt domineeriv luu, vaid temaga võistleb tugevasti kivi. Seepärast on ka tolle aja leidude hulgas kasvamas kiviriistade hulk. *Litorina*-ajastu parimaks leiukohaks Eestis on Võisiku vald Võrtsjärve põhjarannikul. Seal on tulnud päevavalgele algelisi kivitalbu ja kirveid ja viimaks ka asulakoht nõgiste leekividega ja põlenud maakihiga. Elamu asukohta näitasid mõned maa sees olevad puust vaiade otsad. Võisiku leidude sarnaseid kivikirveid on leitud mujaltki väljaspool Eestit, eriti just Poolast ja Valdai ümbrusest Venemaal. Võisiku kirveid tulebki pidada Poola ja Valdai piirkonnas leiduvate kirveste jäljendeiks. Et niisamasuguseid kirveid on leitud ka Soomest, võib arvata, et nad sinna on ilmunud Eesti kaudu ühenduses kolonisatsiooniga üle lahe.

Noorem kiviaeg

(a. 3000—1300 e. Kr.).

Looduslikud olud ja leiud. Nooremal kiviajal olid looduslikud olud meie kodumaal peaaegu niisamasugused, nagu nad on praegugi. Siiski kattis Eesti saari ja looderannikut tollal veel kaunis laialt vesi.

Nagu mujal, nii on ka meil noorema kiviaja leiud, elamute ja kalmete jäänused nähtavale tulnud enamasti veteäärseis kohtades, nagu Pärnu jõgikonnas, Võrtsjärve, Emajõe ja Peipsi järve ümbruses, siis veel Saaremaal, Muhus, Kasari jõgikonnas ja Põhja-Eesti rannikul. Tollegi aja leiud sisaldavad peamiselt mitmesuguseid kiviesemeid, esijoones kirveid ja talbu, siis veel luuriistu, aga ka rohkesti kõdunenud puuesemeid. Vanemad kirved on silmata ja varreauguta ja nad kinnitati varre külge sidumise teel.

Umbes 2000 a. e. Kr. tulid praeguse Kesk-Saksa alalt meie maale silmaga nn. vene- ehk paadikujulised kirved ja arvatavasti sai tollal meil tuttavaks ka kivipuurimisoskus. Selle kultuuri kandjaks oli sõjakas rahvas, kes ulatus lääne suunas Reinini, põhjas Kesk-Skandinaaviasse ja ida pool kuni praeguse Kesk- ja Lõuna-Veneni. Mainitud venekirveste eeskujul arenes meil oma ilus kandiline kirvekuju, kaarja tera ja rõngataolise kõrgendiga ümber silma. Lisaks sellele hakati meil valmistama veel omapäraseid terava kannaga venekirveid.

Valmistusmaterjaliks kasustati peamiselt meil leitavaid teralisi kiviliike ja kirved töötati välja hästi lihvitult. Augu puurimiseks tarvitati konti, mõnikord ka puud.

Järgnevalt väärivad noorema kiviaja leidude hulgas tähelepanu savinõud, millest on säilinud enamikus küll ainult kilde. Eestist leitud nõud on peamiselt pajataolised, pinnalt kaunistatud lohuridadega ja mingisuguse kammitaolise riistaga vajutatud soonekestega. Säärased savinõud kuuluvad nn. kammkeraamika hulka.

Peale kammkeraamika esines Eestis kiviaja lõpu poole vähesel määral veel teist liiki savinõusid, nn. nöörkeraamikat. Nende põhi on lame, sein õhuke ja ainult nõu ülaosas esineb ilustistena lohukesi ja täkkeid või nööriga vajutatud sooni.

Elamud ja kehakatted. Noorema kiviaja inimene valis oma eluasemeks tavaliselt kuivi kruusaseid ja liivaseid maa-alu. Tänapäeval annavad sest tunnistust kruusaaukudest leitud elamujäänused, nõgised leekivid, mille ümbruses maa on tume sinna sattunud sütest, tahmast, aga ka toiduainete jäänuseist. Tolleaegseks harilikuks elamuks oli püstkoda, mille kere tehti koonusetaoliselt püstitatud

teivastest ja lattidest ja kaeti talveks mätaste või loomanahkadega, suvel aga kasetohu või kuusekoorega. Püstkoja keskel asetses kividest laotud leease, kus talvel keedeti ja küpsetati (suvel tehti seda väljas). Lee kõrval olid loomanahkadega kaetud magamisasemed. Elamud asetsesid üksteisele ligistikku laagritaoliselt koos. Kodade vahel oli õu, kus tehti igapäevaseid töid ja toimetusi.

Kehakatted valmistati nii vanemal kui ka nooremal kiviajal loomanahkadest. Need õmmeldi tavaliselt loomakõõlustega, võib arvata, et ka taimekiududest lõngaga, milleks kasustati kas niint või nõgesekiude. Nahkade kõrval olid nooremal kiviajal arvatavasti tuntud ka villast või taimekiududest kootud riided.

Rahvas. Nooremal kiviajal, umbes 2000 a. e. Kr., elasid põhjapoolses Ida-Euroopas ja samuti ka meie kodumaal soome-ugrilased. Seda kinnitavad mitmesugused keele-, niisamuti ka muinasteaduslikud andmed. Nimelt näitab arheoloogiline ainestik, et kiviajast kuni ajaloolise aja alguseni, millal siin asusid soome-ugrilased, sel alal ei asustus ega kultuuriareng pole katkenud, mis oleks pidanud toimuma, kui asukad oleksid vaheldunud. Soome-ugrilaste *algkodu* küsimuses pole siiski teadusmeeste hulgas veel täit üksmeelt. Tänapäeval paigutatakse soome-ugrilaste algkodu enamasti põhjapoolsesse Ida-Euroopasse, eriti Kesk-Venesse *Volga-Oka* maile. Umbes 4000 aastat e. Kr. nad elasid seal ja moodustasid siis ühist keelt kõneleva *uurali* rahva. Aja jooksul eraldusid ühisest perest üksikud hõimud, kõigepealt samojeedid. Pärast nende lahkumist algas nn. *soome-ugri aeg*, aga umbes 2000 a. e. Kr. lagunes seegi rahvas, sest temast eraldus ugri hõim, kes jagunes hiljem ungarlasteks, voguliteks ja ostjakiteks. Ugri hõimu lahkumisega algas *soome-permi aeg*, mis lõppes permi algrahva eraldumisega. Viimane jagunes omakorda votjaki ja sürja hõimuks. Selle järel saabus umbes 1000 a. e. Kr. *soome-volga aeg*. Umbes 500—200 a. e. Kr. lahkusid volga-soomlastest tšeremissid ja mordvalased. Iseseisva rahvana jäid ühte veel *alg-* ehk *läänemere-soomlased*, kes jagunesid eestlasteks, liivlasteks, vepslasteks, karjala-aunuslasteks, soomlasteks ja vadjalasteks.

Elatusviisid. Nooremalgi kiviajal seisis meie kodumaal väga tähtsal kohal *küttimine*, milleks rohkeid võimalusi pakkusid suured metsad, kus leidus rohkesti loomi. Peeti jahti karule, hundile, oravale, ilvesele, kärbile, koprale ja saarmale, siis veel põdrale, alg- ja piisonhärjale, metsseale, kitsele, jänesele jt. Lindudest olid tollal tuttavaimad luik, part, teder, mõtus, püü jne. Niisamuti korjati ka nende mune ja söödi. Püügiabinõudena kasustati kõiki

rahvapäraseid püügivahendeid, nagu hundi- või põdraauke, mitmesuguseid silmuspüüniseid, peamiselt aga oda, vibu ja kas teravaid või nürisid nooli. Küttimise kõrval harrastati suurel määral ka kalastust ja sõna *kala* eksisteerib meie keeles juba uurali ajast. *Luts*, *säinas*, *säga*, *särg* on aga soome-ugri-aegsed sõnad. Kalu püüti, nagu leidudest nähtub, õngedega, ahingitega jne. Tarvitati aga ka võrke, tõkkeid, mõrdu ja tõenäoliselt tunti koguni noota. Toitu valmistades keedeti liha tavaliselt savipottides või küpsetati tulel, mõnikord aga maa sisse kaevatud ning kividega vooderdatud aukudes. Et kalu säilitada, kuivatati neid ja väga võimalik, et suitsetatigi. Niisamuti on tõenäoline, et kalu tarvitati toiduks ka maa sees mäandatult, nagu teevad seda seniajani mõned Siberi rahvad. Liha- ja kalatoitu täiendati korjamise teel saadud taimede ja nende viljaga. Söödi pähkleid, marju, seeni, taimede lehti, juuri jne. Osa taimetoitu saadi ka algelisest põllundusest. Võib oletada, et põlluharimise alged jõudsid meie kodumaale ühes venekirve-kultuuriga ja hakkasid siin järk-järgult arenema. Ülesharitud maatükid olid esialgu väikesed, ajutise iseloomuga, keset metsi ja padrikuid. Mulda kohendati käsitsi puust konksu, nn. küünega. Säärase riista järgi ongi hakatud tarvitama sõna *kündma*. Viljaliikidest oli tollal tuntud oder, kasvatati aga ka nisu ja naereid.

Kõnesoleval ajal hakkasid arenema ka karjanduse alged. Koduloomadest tunti siis muidugi koera ja veel lammast, kes soome-ugri algkeeles kandis nime *utt*. Mõnest kiviaegsest hauast leitud veiseluudest nähtub, et ka seda looma on tollal peetud. Kariloomi peeti algul liha ja naha pärast, kuna lehmi lüpsma ja lammastelt villa pügama hakati mõnevõrra hilisemal ajal.

Kiviaegne käsitöö piirdus kiviriistade ja savipottide valmistamise, puust moldide, liudade ning kappade õõnestamise ja tohust või puukoorest paunade punumisega. Mainitud riistad ja esemed valmistati peamiselt perekonnaliikmete endi poolt omaks tarvituseks. Seetõttu ei tuntud suurt vajadust kaubavahetuse järele. Ometi on mõnesugused esemed või nende valmistusmaterjal rännanud käest kätte, mõnikord üsna kaugete maade taha. Nii on toodud meile Valdai piirkonnast, vähemal määral ka Põhja-Saksast ja Lõuna-Skandinaaviast, tulekivi või sellest valmistatud riistu. Eriti hinnatud kaubaartikliks oli merivaik, mida leiti rohkemal määral Ida-Preisi ja Klaipeda alal, vähesel osal ka Saaremaal. Sellest pruunjaskollakast ainest valmistatud ehteasjade esinemine meie leiukohtades näitab, et siinsed asukad on seda saanud mõnesuguse kaubitsemisega. On iseenesest mõistetav, et tollal tegeldi vahetuskaubandusega, mille alguseks, nagu seda on selgitatud, oli vastastikune kinkimine. Seepärast ongi meie sõnad *ostma* ja *müüma*, mis

arvatakse ulatuvat tagasi IV-sse ja III-sse aastatuhandesse e. Kr., algul tähendanud „võtma" ja „andma". Mõõtudest oli soome-ugrilastele tuntud *süld*, s. o. laialisirutatud käte vahe. Arvsõnadest pärinevad samast ajast *üks, kaks, kolm, neli, viis, sada* ja *peel* (s. o. pool) ja *lugu* (s. o. kümme).

Kiviaja elatusviisid ei võimaldanud inimestele paigalpüsimist. Jahipidamine ja kalastus tingisid alatise liikumise, mistõttu oldi sunnitud valmistama ja tarvitama veoriistu. Veoriistadest seisis nii suvel kui talvel esikohal ühe või kahe jalasega r e g i, mida vedasid inimesed endi järel; arvatavasti kasustati veoloomaks ka koera. Lihtsamaks veoriistaks olid lohistusaisad, millele asetati koorem ja lohistati siis enda järel edasi. Veesõidukeist oli tuntud ühest puust õõnestatud v e n e, niisamuti tarvitati ka parvi, mis seoti kokku mitmest puust. Talvel kasustasid soome-ugrilased juba ammu suuski.

Ühiskondlikud olud. Nooremal kiviajal elasid siinsed asukad nii ü k s i k-, aga sageli ka s u u r p e r e d e n a koos. Säärane ühtekuuluvus kergendas toidumuretsemist, niisamuti oli ühiselt kergem kaitsta endid hädaohtude puhul. Võrdluse põhjal praeguste loodusrahvastega võib arvata, et kiviajal oli teostatud t ö ö j a o t u s eri sugupoolte vahel. Mees kaitses perekonda välisohu puhul, käis küttimas, valmistas oma jahisaagist ise söögi ja muidugi sõi seda kõigepealt ise, ülejäägi said naine ja lapsed. Kalastamas käisid aga nii mehed kui naised. Peale selle oli naise tööks taimtoidu korjamine, algelise põllutöö tegemine ja koduloomade pidamine. Niisamuti ta pidi iga päev muretsema ja valmistama toitu endale ja lastele, sageli ka mehele, kui see jäi jahisaagita.

Usund. Soome-ugrilased pidasid kogu loodust hingestatuks ja arvasid, et puud, kivid ja kõik loodusnähtused elavad niisamuti nagu inimene ja omavad niisamasuguseid vajadusigi. Inimese hinge hüüti juba uurali ajast peale *vaimuks*. Seda kujuteldi füüsilisena ja arvati, et ta asub südames, peas või ka veres. Magamise, minestamise ja surma puhul mõeldi, et hing lahkub kehast. Usuti ka, et nagu füüsiline jõud, nii on hingejõudki mõnel inimesel hoopis tugevam kui teisel. Väga tugeva vaimuga inimest kutsuti *nõiaks*. Nõia hing võis kehast lahkuda, jättes seda minestanuna maha, ja astuda ühendusse teiste hingedega, alistada neid ja anda abi haiguse korral. Haigusi kujuteldi niisamuti elavate olenditena, kes aga püüavad kahju teha. Surnut kardeti, sest arvati, et ta on ohtlikkude jõudude valduses. Laiba lehka peeti surnust lähtuvaks jõuks ja kutsuti *tooneks*. Inimese elu ei arvatud aga surmaga lõppevat, vaid usuti, et kurjade jõudude poolt kehast välja peletatud jõud, mida nimetati *kolliks*, elab edasi ja võib ka siirduda teistesse olenditesse. Surnute

hingi — kolle — austati ja püüti teenida nende rahulolemist mitmesuguste ohvriandidega, toiduga, niisamuti ka esemetega, mida peeti neile vajalikuks. Kuni noorema kiviajani rändavalt elav rahvas laipu ei matnud, vaid viis need elukohast kaugemale ja jättis siis maha. Alles 2000 a. e. Kr. ühes venekirve-kultuuri levimisega sai kombeks ka surnute matmine. Uurali ajal kutsuti laipa *kalmuks*, hiljem kandus see nimi üle matmiskohale. Matmisel asetati laip hauda kas külili või selili, sest surma kujuteldi unena ja püüti maetavale anda magamisasend. Surnule pandi teises maailmas tarvitamiseks hauda kaasa mõnesuguseid esemeid: nooleotsi, talbu, mõni savinõu või venekirves. Kiviaja kalmistud asutati tavaliselt asukohtade lähedusse ja nad said ürginimesele pühaks paigaks.

Kiviaja üldjooni. Kiviaeg tähistab kahtlemata meie kultuuri arengu algastet, kuid teatud aladel ta näitab tähelepandavaid saavutisi. Nii oli l u u ja k i v i töötlemine viidud tollal sellise täiuseni, milleni järgnevad aastatuhanded enam ei jõudnud ja mida alles uuemal ajal suudeti ületada. Samal ajal tähistab kiviaeg ka a n a s t a v a majanduse õitsengut, millal kasustati suure teravmeelsusega kõike, mida suutis anda meie kodumaa loodus.

Küttimise ja kalastuse viisid ja vahendid arenesid tollal silmapaistva täiuseni, andes rahvale ülalpidamist siis ja aastatuhandeid hiljemgi. Mis puutub v a i m s e s s e alasse, siis on selleltki alalt rida elemente ulatunud meieni.

Pronksiaeg ja eelrooma raua-aeg.

Pronksiaeg (a. 1300—500 e. Kr.). Vase ja pronksi tarvitamine sai teatavasti alguse vanal Idamaal, kust ta levis Vahemere kaudu kõigepealt Lõuna-Euroopasse, sealt edasi põhja poole, kuni jõudis umbes teise aastatuhande keskel e. Kr. meie maale. Pronksiaja kultuuri keskusteks said peamiselt need maad, kus leidus rohkesti vaske ja inglistina või mõnesuguseid muid loodusvarasid, mille vastu võidi eelmainitud metalle osta. Ka said pronksiaja kultuuri kandjaiks need maad, mille kaudu käisid suured kaubateed ja mis said transiidi teel endile nimetatud metalle. Meie kodumaa tolleaegne kultuur oli metallivaene ja põhines edasi suuresti luul, kivil ja puul. Pronksiaja kivi- ja luuriistad on aga võrreldes kiviaegsetega hoopis lohakamalt välja töötatud. Pronksesemete l e i d e on meil umbes 20 ja nende hulka kuuluvad kirved, odaotsad, sirbid, rinnanõelad jne. Leidude vähesus näitab, et pronksesemed olid siin ainult jõukamaile kättesaadavad. Enamik neist metallesemeist on sisse toodud välismaalt — S k a n d i n a a v i a s t ja I d a - P r e i s i s t, mis olid meile lähemaiks pronksiaja kultuuri keskusteks. Ometi tunti ka meil metallivalamise oskust ja valmistati pronksriistu.

Tolle aja leidude asukohtadest esinevad mitmed endiste kivi- aja leiukohtade juures. Sellest võib järeldada, et pronksiaeg ei toonud asustusoludesse otsest muutust ja et siinsete soome-ugri asukate järglaste elatusviisideks olid endiselt kalastamine ja küttimine. Küll aga osutas tõusu põllundus, kuigi ta veel ei suutnud teisi elatusalasid tagaplaanile tõrjuda. Käsiteldavast ajast on nimelt meie keelevara rikastunud hulga põllundusega seotud sõnadega, nagu *nisu, vart, sirp, jahvatama, uhmer, suurmed, rokk* jne. Karjanduski edenes nüüd ja muu seas hakati ka lehma lüpsma ja võid valmistama. Arvatavasti põlvneb sellest ajast meil ka hobuse nimetus.

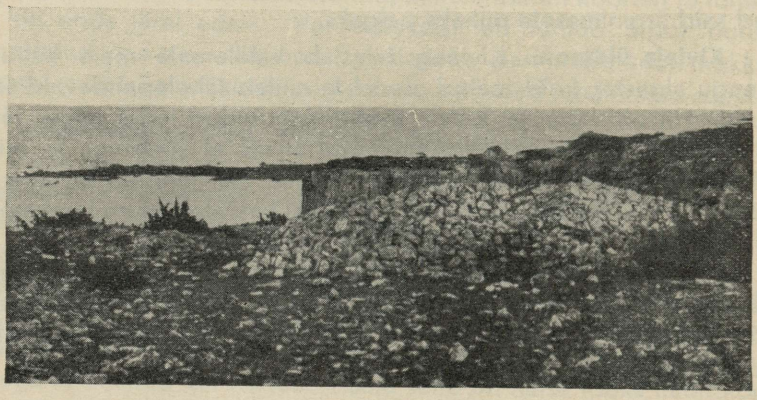

Pronksiaja kivikalme.

Mis puutub kehakatteisse, siis kanti nüüd juba üldiselt riiet. Sõnad *ketrama, kuduma, lõim* pärinevad sellest ajast ja näitavad, et kedervars oli tuntud ja niisamuti ka mõned algelised teljed. Olulise muutuse tõi pronksiaeg matmisviisi. Seniajani oli asetatud laibad maa-aluseisse haudadesse, kuid pronksiaja lõpul hakati kalmeid ehitama maapinnale. Laip pandi kiviplaatidest valmistatud kirstu, mis suunati pikuti põhjast lõunasse. Mõnikord pandi ka mitu kirstu kõrvuti. Kirstud kaeti üleni kivide ja mullaga, nii et nad täiesti peitusid lamedate kuhelikkude alla. Sääraseisse kivikirstkalmeisse maeti surnuid ka põletatult. Surnute põletamine esines juba varem Doonaumail ja Kesk-Euroopas. Saanud seal pronksiajal ainuvalitsevaks kombeks, ta levis mitmele poole ja ulatus meilegi. Arvatavasti taheti põletamisega hävitada surnusse asunud kahjulikke jõude või aidata hinge vabaneda kehast. Meie kodumaal kestis laiba põletamise komme kuni muinasaja lõpuni, kuigi selle kõrval püsis ka laiba matmine. Maapealsed kivikalmed jäid meil tarvitusele kuni ajaloolise aja alguseni, millal ristiusk nad välja tõrjus.

Eelrooma raua-aeg (a. 500 e. Kr. kuni Kr. s.). Nagu pronks, nii tuli ka raud tarvitusele kõigepealt Väike-Aasias, kust ta levis Lõuna-, siis Kesk- ja Põhja-Euroopasse ja Skandinaavia kaudu meiegi kodumaale. Esimene osa vanemast raua-ajast, nn. e e l r o o m a r a u a - a e g, oli siin uue metalli tarvitamise poolest üsna kehv. Raud seisis algul kõrges hinnas ja temast tehti peale tarberiistade ka ehteasju. Kultuuriolud jäid selle poole tuhande aasta jooksul niisamasuguseks, nagu nad olid olnud pronksiajalgi. Nii püsisid endistena mitmesuguste esemete valmistamisviisid, rahva töö ja tegevus, usulised tõekspidamised kui ka matmisviisid.

Pronksiaeg ja eelrooma raua-aeg üleminekuaegadena. Kahel viimati käsiteldud ajajärgul ei pääsenud meil domineerima ükski majandamisviis. Kiviaja lõpul jõudis anastav majandus oma piiridini. Meie maa elanike juurdekasv hakkas aga pidurduma, milleks mõjus kaasa ülalpidamise saamise kitsenemine, sest metsade ja vete saagirikkused kahanesid. Pronksi- ja eelrooma raua-aeg tähistavad seega kõigepealt teatud üleminekut anastavalt majanduselt v i l - j e l e v a l e ja niisamuti metalli tarvitamise suhtes üleminekujärku metallitult ajalt päris-metalliajale.

Rooma raua-aeg. Keskmine raua-aeg.

Rooma raua-aeg (a. 1—400 p. Kr.). **Kultuurilised suhted ja rahvas.** Uus metall raud tuli meil üldisele tarvitusele rooma raua-ajal, mis oli Eestis kui ka mujal Läänemeremail majandusliku ja kultuurilise tõusu ajaks.

Tõuke selleks andis oma õitsengu tipul seisev Rooma riik. Tema mõju kandus edasi germaani hõimude kaudu, kes asusid Läänemere lõunaranniku ja Rooma riigi põhjapiiri vahelisel maa-alal. Ida-Baltimaile oli eriti tähtis idagermaanlaste kaubanduslik ja kultuuriline keskus V i s l a jõe suudme piirkonnas, kust viis elav ühendustee lõunasse. Visla suudmega seisid Ida-Baltimaad ühelt poolt maanteelises ühenduses, teiselt poolt käis sealt juba I-st saj. p. Kr. alates meretee Põhja-Eesti, eriti Viru ranniku sadamakohtadesse.

Rooma raua-ajal olid nüüdse Eesti asukaiks siia juba põlisel ajal asunud soome-ugrilaste perest põlvnenud eestlaste otsesed esivanemad. Peale meie kodumaa kuulus soome sugu hõimudele ka Põhja-Läti kuni praeguse Võnnu linna ja Lubani järveni ja sealt edasi kagu poole, niisamuti elas soome sugu rahvast Põhja-Kuramaal, kus ahtakesel rannikuribal asub praegugi soome sugu elanikke liivlasi. On ilmne, et kauges minevikus on soome hõimud pidanud järk-järgult rohkesti maad loovutama b a l t i rahvaile, s. o.

leedulastele ja lätlastele. Ometi polnud praeguste eestlaste esivanemad ainukesed siinsed elanikud, vaid I-l saj. p. Kr. elas Põhja-Eesti rannikul ka vähesel määral g e r m a a n l a s i, esijoones kaupmehi. Nende kaasasukate olemasolu nähtub kõigepealt rohkeist germaanipäraseist laensõnadest eesti keeles, eriti just usundliku ja ühiskondliku kultuuri alal, mis võisid edasi kanduda ainult pikema kooselamise kaudu.

Rooma raua-ajal ei ulatu meie kodumaa veel ajalooliste allikate valgusse. Siiski aga leidub juba I-l saj. p. Kr. elanud rooma ajaloolase Tacituse teoses „Germania" rahvanimetus *Aestii (Aestui)*, mida on peetud eestlaste kohta käivaks. Selles teoses öeldakse, et mainitud rahvas elab Läänemere parempoolsel rannikul, et nende keel sarnleb briti keelega ja et nad austavad jumalaema, kandes selle teenistuse märgina metssea kuju, mis on kaitseks iga ohu vastu. Elatist hangivad nad teravilja kasvatamisest ja on ainukesi rahvaid, kes korjavad leetseljakuil ja rannal merivaiku. Mõnd aega arvati, et Tacitus on kirjutanud meie esivanemaist, kuid tänapäeval on selge, et ta mõtles omaaegseid Ida-Preisi asukaid, kes olid kuulsad merivaigu kogumisega. Hilisemais allikais, nimelt skandinaavia saagades, tarvitatakse „Eestit" juba meie kodumaa kohta.

Muinasleiud. Rooma raua-aja l e i d u d e poolest on Eesti väga rikas. Leiuesemeiks on peamiselt e h t e a s j a d, mis on saadud rõhuvas enamikus kalmeist. Suurem osa ehteist on valmistatud pronksist, vähemal määral ka hõbedast. Esijoones olgu neist nimetatud sõled, mida kasustati nii riiete kinnitamiseks kui ka ilustuseks. Kaelas kanti klaasist tavaliselt kullakarva või siniseid helmeid, mõnikord need olid ka pronksist ja üle tinutatud. Omapäraseks ehteks olid poolkuu-, risti- või rattakujulised ripatsid, mida kanti kaelas. Nagu leiud näitavad, kandsid nii mehed kui ka naised käsivarte ja jalasäärte ümber võrusid ja sõrmes sõrmuseid; vähemal määral kanti kaelavõrusid. Vastavalt tolle aja kombele on rauast tarbeasju nagu kirveid, odaotsi, nuge jne. ainult vähe kalmeisse pandud. Tarberiistadest on säilinud kõige enam nuge. Kirveist on iseloomulikud õõskirved, mis käisid kõvera varre otsa. Vähesel määral esineb kalmeleidude seas ka savinõusid, millega arvatavasti on surnuile toitu kaasa pandud.

Põllundus ja karjandus. Leiukohtade levik näitab, et kõnesoleval ajal on elanike a s u k o h a d Eestis nihkunud maa kesk- ja ida-osadesse, viljakamaile aladele. Pärnu jõgikond, Võrtsjärve ja Peipsi põhjarannik, Läänemaa ja saared on nüüd veel ainult hõredasti asustatud. Säärane seik kinnitab, et p õ l l u h a r i m i n e oli rooma raua-ajal tõusnud meie kodumaal elatise muretsemisel esimesele

kohale. Virumaa, Põhja-Harju, Järva, Viljandi ja Tartu-Võrumaa aastatuhandeid vanad metsad pidid taganema kirve ja tule eest, millega rajati põllupinda. Endiste põliste laante asemele tekkisid nurmed ja asulad. Paremate maade sattumisel põllu alla hakkasid kaduma siinsed toredad tammikud, niisamuti ka pärna-, jalaka- ja kuuse-segametsad. Metsade vähenemise ja halastamatu küttimise tõttu vähenesid ja surid osalt hoopis välja mõned metsloomadki, nagu tarvas, põder ja metssiga. Käsiteldaval ajajärgul elati meie maal juba paiksalt, nagu nähtub tolleaegseist suurist kivikalmistuist, kuhu surnuid on maetud sajandite kestel ühest ning samast ümbruskonnast. Samale viitab ka sõna *küla*, mis hiljemalt just tollal on tarvitusele võetud. Paikus eluviis eeldas loomulikult juba p õ l i s p õ l l u olemasolu, olgugi et selle kõrval püsis endiselt silmapaistval kohal ka aletegu. Sellest ajast esineb meil sõna *põld*, niisamuti ka *kesa*, mis näitab, et juba tollal jäeti osa ülesharitud maast ajutiselt puhkama. Nii mitmedki rooma raua-ajast pärinevad sõnad kajastavad tolleaegse põllumajanduse arengut. Näiteks *ader*, s. o. loomadega veetav vannasader, siis veel *sõnnik, sõnnikuhunnik, rõuk, agan, taigen, leib, humal* ja *murulauk*, edasi veel sõnad *hernes, rukis* ja *mõis*, mis esialgu tähendas aiaga ümbritsetud maa-ala. Paiksa eluviisi juurdumisega ehitati ka tugevamaid elamuid, nimelt said sel ajal meil alguse palkehitised. Niisamuti hakkas kujunema senisest kindlam ühiskondlik kord. Eluvõimaluste avardumine aitas kaasa ka rahvaarvu tõusule, mis oli seisnud kiviajast saadik ühel ning samal tasemel.

Et arenenud põllundusega ikka on olnud seoses k a r j a n d u s, mis niisamuti tegi rooma raua-ajal mitmeti edusamme, sellest annab jällegi tunnistust meie sõnavara rikastumine. Nii esinevad sellest ajast meil sõnad *kana, laut, hein, härg, oinas* ja *lammas*. Viimast looma tunti küll ammugi, aga arvatavasti hakati pidama mõnd uut, paremat tõugu, millele omandati germaani keelest uus nimigi.

Muud majandusolud. Võrreldes kiviajaga näitas k a u b a n d u s rooma raua-ajal tõusu. Sisseveos seisis esikohal metall, mida toodi nii toormaterjalina kui ka valmisesemeina. Leidusid jälgides selgub, et eriti vilkaks oli kaubanduslik suhtlemine kujunenud Läti ja Leeduga, missugused maad omakorda jälle pidasid ühendust Ida-Preisiga. Rohkesti toodi Eestisse metallesemeid ka meritsi Visla suudmelt. Tõenäoliselt on raudesemeid saadud ka Skandinaaviast, sest sealseks eksportkaubaks oli juba muinasajal raud.

Välja veeti meilt esijoones karusnahku. Osa neist oli omalt maalt saadud, muist nahku aga hangiti edasimüümiseks Soomest ja tänapäeva Loode-Venemaalt, kus oli palju põliseid metsi. Soo-

mega olid meil rooma raua-ajal väga tihedad sidemed; sealsete metallesemete tüübid näitavad, et nad on saadud Eestist või jälle Eesti kaudu.

Niisamuti on asunud meilt sinna ka elanikke, mida kinnitab Edela-Soome elanike ja eestlaste keeleline lähedus, niisamuti ka meil leiduvate kivikalmete ülekandumine Edela-Soome.

Rooma raua-aja kivitarandik-kalmistu.

Karusnahkade väljavedu näitab, et küttimine seisis tollal eestlaste esivanemate juures küllalt tähtsal kohal ega harrastatud seda ainult omades metsades, vaid siirduti koguni Venemaa laantesse saaki otsima.

Vete läheduses püüti endiselt kalu; huviga tegeldi ka juba põlisest ajast tuntud mesilastepidamisega. Käsitöö alal seisis esikohal sepis ja *sepp* oli siis meistri nimetuseks. Metalleidudest on enamik valmistatud kodumaa seppade poolt, kelle tööd võib julgesti kõrvutada teiste Läänemeremaade meistrite tööga.

Usund. Ühenduses esivanemate austamisega seisid eesti-soome hõimudel kalmed suures lugupidamises. Rooma raua-ajale olid iseloomulikud kivikalmed, mis asetsevad enamasti kõrgemail kohtadel ja paistavad silma umbes $^1/_2$ meetri paksuste kivivaredena.

Sisemiselt nad on üsna korrapäraselt ehitatud ja koosnevad ühest või mitmest üksteise kõrval asetsevast kivimüüriga piiratud täisnelinurksest osast, nn. tarandist. Neisse maeti surnuid kas põletatult või põletamata. Laibad asetati viimasel puhul pikuti põhja-lõuna suunas. Tarand täideti raudkivide ja mullaga. Nagu leidudest näeme, on rooma raua-aja kalmepanused sageli matmisel katki löödud või vigastatud. Nähtavasti taheti sellega esemeid surmata ja nende hinge vabastada, et see võiks koolnule järgneda hauatagusesse maailma.

Kõnesoleval ajal arenes meie esivanematel välja ka h a l d j a mõiste ja austamine. Kuna varem kujuteldi, et igal esemel on hing, hakati nüüd uskuma hingi vastavaist kehadest lahus, omaette vaimudena, kelle ülesandeks on oma senise keha kaitsmine. Tekkinud kaitsevaimu mõiste kujunemisele aitasid tugevasti kaasa germaanlased. Ka haldja nimetus on neilt pärit. Seoses põllunduse ja karjanduse esikohale tõusuga arenes eriti mitmesuguste põllu ja karja viljakust edendavate haldjate kultus.

Et usuti kogu loodust kubisevat kaitsevaimudest, kes võisid mõnel viisil inimese elu mõjustada, siis püüti nende heatahtlikkust võita ohvritega ja austamisega. Ohtlikkude jõudude eest kaitsti end mõnesuguste kaelas kantavate esemetega. Kaitsvat võimu arvati olevat ms. loomahammastes, poolkuu-, ratta- ja ristikujulistes ripatsites jne. Ratas ja rist on vanalt Idamaalt siia kandunud ja olid algselt päikese sümbolid.

Rooma raua-aja hinnang. Rooma raua-ajal jõudis lõpule üleminek v i l j e l e v a l e majandusele ja need neli sajandit moodustasid esimese põllundusliku järgu tõusuaja, kust hakkas otsejoones edasi arenema meie talupoja-ühiskond. Samal ajal kujunes Eesti kogu läänemere-soome ala m a j a n d u s l i k u k s ja k u l t u u r i l i s e k s k e s k u s e k s. Aineline jõukus oli siinsel rahval suurem kui teistel läänemere-soomlastel ja siit lähtusid germaani ja balti rahvastelt tulevad kultuurilised mõjud, sageli muidugi ümberkujundatult, lähemate hõimude juurde. Siinsed kaupmehed ja kütid panid aluse koguni Edela-Soome asustusele. Ka oli Eesti balti hõimudele järele jõudnud ja varem nähtavale tulnud vahe kultuurilises tasemes oli nende vahel tasandunud. Säärasele nähtavale kohale tõusid meie esivanemad kahtlemata oma edenemisvõime, ettevõtlikkuse ja soodsate välissuhete tõttu.

Keskmine raua-aeg (a. 400—800 p. Kr.). Keskmine raua-aeg langeb kokku peamiselt suure rahvasterändamisega, mis kaudselt andis end tunda meiegi maal. Lääne-Rooma riik varises kokku, germaanlased olid Visla äärest lõplikult lahkunud ja sinna olid asemele tulnud madalamal kultuurijärjel olevad slaavlased. Visla suudme

piirkond kaotas kõige selle tagajärjel oma endise kaubandusliku ja kultuurilise tähtsuse. Slaavlased tungisid oma algkodust Galiitsiast ka Volgamaile ning nüüdse Novgorodi piirkonda, sulatades endiga ühte seal asuvaid soome hõime. Sellises olukorras katkesid eestlastel sidemed oma idapoolsete hõimlastega nüüdses Venes.

Keskmisel raua-ajal jäid meil domineerivaks sidemed b a l t i naabritega, mis aga ei suutnud tuua värskendust kultuuriellu. Pealegi võib arvata, et suhted lõunapoolsete naabritega polnud mitte alati rahulikud. Balti hõimude nihkumisel põhja poole olid võitlused meie esivanematega vältimatud.

Suhted Skandinaaviaga avaldasid meisse vähest mõju, aga nende tihedus oli kasvamas. Tollesse aega kuulub ka Ynglinga--saaga, kus jutustatakse rootslaste kuninga Y n g v a r i tulekust ühes sõjaväega Eestimaale, ta rüüstamisest kohas, mida nimetati *at Steini*'ks, ja ta langusest eestlaste suure väe vastu võideldes. Yngvar suri umbes 600. aasta paiku p. Kr. Ta matmise kohta *at Steini*'t on otsitud Läänemaalt, kuid selles küsimuses pole tänini täit selgust saadud.

Väärtuslikkude välissidemete katkemisel jäi Eesti kultuuriline elu keskmisel raua-ajal isoleerituks, temas ilmneb koguni teatud tardumist. Sellest hoolimata on rahvaarv kasvanud ja Lääne- ning Saaremaa saab aegamööda jälle tihedama asustuse.

Noorem raua-aeg

(a. 800—1200 p. Kr.).

Noorema raua-aja majanduslik ja kultuuriline tõus ja selle põhjusi. Noorema raua-ajaga algas meie esivanemate majanduslikus ja kultuurilises elus uus tõus. Välise tõuke selleks andis järjest tihenev suhtlemine lääne ja ida vahel Läänemere kaudu. Skandinaavial, niisamuti ka Briti saartel ja Friisi rannikul kujunesid elavad sidemed kalifaadiga, antiikmaailma hariduse ja traditsioonide edasikandja Bütsantsiga, eriti selle pealinna Konstantinoopoliga. Sääraste suhete loojaiks olid esijoones kuulsad v i i k i n g i d, tuntud julgete sõdurite, aga ka ettevõtlike kaupmeestena. Tähtsaks meilé lähedaseks kaubanduslikuks keskuseks oli Ojamaa saar ja Kesk-Rootsis Mälari järve ääres asetsev Birka linn, selle hävitamise järel aga S i g t u n a. Praegusele Venemaale rajasid viikingid ehk, nagu neid kutsusid slaavi kroonikud, varjaagid rea kolooniaid, millest hiljem enamasti arenesid välja linnad. Sääraseiks asundeiks olid näit. Kiiev ja Vana-Smolensk Dnepril, nüüdse Novgorodi eelkäija Holmgård Ilmeni järve ääres, Aldeigjuborg Laadoga järve lõunarannikul, siis veel Irboska jt. Tolle aja suured kaubateed riivasid lähedalt meie kodumaad, sest üks neist läks läbi Soome lahe,

Neeva, Laadoga, Olhava ja Ilmeni kaudu Dneprile või Volgale ja teine viis Väina jõge pidi Dneprile, Musta mere äärde ja Bütsantsi. Rida ida poole minevaid teid läks ka meie ranniku sadamaist maad mööda Holmgårdi ja Aldeigjuborgi. Seetõttu oli loomulik, et ka siinne rahvas võttis kaubavahetusest aktiivselt osa. Endiselt elavaks jäi ka suhtlemine meie lõuna- ja põhjapoolsete naabritega — balti rahvaste ja soome hõimudega, aga eriti sidemed ida ja läänega andsid suurt tulu ja hoogustasid seega tugevasti ka kultuuri arengut.

Maa asustus ja piirid. Asustusalade kohta nooremal raua-ajal võime ülevaate saada jällegi leidude leviku järgi. Tunduvalt tihedamaks endisest on muutunud vanad asustusrühmad Virus, Järvas, Põhja-Harjus, praegusel Lõuna-Tartu- ja Võrumaal. Veel enam tihenenud on asustusringkonnad Saare- ja Läänemaal ja Vaigas. Õigupoolest on kogu Eesti ala noorema raua-aja lõpuks üsna ühtlaselt asustatud, erandi moodustavad ainult mõned kõrvalised maa-alad. Nii olid veel tühjad nüüdne Saarde kihelkond, Pärnu linnast lõuna pool asetsev liivane rannik, niisamuti ka rabane Pärnu jõe ümbrus, siis veel Hiiumaa, Vormsi ja mõned vähemad saared. Elanike vähesusega puutuvad silma ka Kolga-Jaani ja Iisaku kihelkond. Üldiselt oli r a h v a a r v praegusest alles palju vähem ja kõikus umbkaudu 150 000—180 000 vahel. Seejuures võttis eestlaste asumisala nooremal raua-ajal oma alla umbes needsamad maa-alad, mis kuuluvad ka tänapäeva Eestile. R a h v u s p i i r kulges Soome lahe äärest Narva jõge pidi Peipsi ja Pihkva järveni. Eestlaste naabreiks põhjas olid soomlased, idas vadjalased ja venelased. Kaguosas — Setumaal — olid eestlased ja slaavlased segunemas ja seepärast on seal rahvuspiiri raske määrata. Poliitiline piir aga läks arvatavasti Mäda ja Piusa jõge pidi ja pöördus ida pool Vastseliinat lõunasse. Vastseliina kihelkonna lõunaosast kuni Valgani ühtib tolleaegne piir praegusega. Edasi läks lõunapiir kuni Asti järveni, umbes Säde jõge pidi, siis aga kaotas ta suurte metsade tõttu oma täpsuse. Nii kuulus nooremal raua-ajal Põhja-Lätist Härgmäe ja Ruhja kihelkonna ala Eestile. Meie lõunapoolseks naabriks olid piiri ida- ja keskosas lätlased, kuna neist lääne pool, rannikualal olid liivlased.

Rahva töö. Põllundus ja karjandus. Alates juba rooma raua-ajast, oli põllundus jõudnud tõusta teiste elatusalade hulgas esirinda ja tegi järgnevail aegadel järjest suuremaid edusamme. Põllumaa jagunes siis p õ l i s p õ l l u k s ja a l e m a a k s. Põlispõllud olid jaotatud lappide kaupa perede vahel. Ale-, heina- ja metsamaad olid jaotamata ja kuulusid ühismaana ehk sarasena külakonnale, sageli ka mitmele külakonnale. Põlispõllu harimisel kasustati kahevälja-süsteemi, kus üks väli oli vilja all ja teine kesas. Iga talu pidi oma maalappe harima külakonna ühise külvikorra järgi. Ale-

maad kasustati vilja all 3—4 aastat ja siis jäeti ta 15—20 aastaks puhkama. Alemaa harimisest võttis kogu küla ühiselt osa. Põllutööriistade alal ei olnud nooremal raua-ajal märgata suuri muutusi, vaid need jäid üldjoontes samaseks, nagu nad olid olnud varemaltki. Maad künti harkadra ja seaninaga, äestati karuäkkega, ainult viljaniitmisel tarvitati endistest pikemaid vikateid.

Põllul kasvatati rukist, otra, nisu, kaera, ube, herneid, lina, kanepit, tatart ja naereid, kusjuures tatart ja naereid külvati eriti just alemaale. Rehepeksmine toimus puust tehtud kõverate vartadega ja terad jahvatati peeneks käsikivil, missugune töö oli tavaliselt naiste ja orjade teha. Talude suuruse mõõduühikuks oli tollal adramaa. Esialgu tähendas see põllumaa määra, mida võidi ühe adraga üles künda, hiljem hakati adramaa suurust arvutama külvihulga järgi vastavale maa-alale. Nimelt peeti XIII-l saj. ühe adramaa suuruseks niisugust kohta, mis vajas hariliku külvi juures 8 tündrit seemet. Üldiselt vastab adramaa suurus praegusele normaaltalule. Nagu nüüd, nii oli ka tollal talundi suurus erinev. Esines vähemaid, aga ka üsna suuri kohti, kus maad oli kaks ja isegi kuni viis adramaad.

Tugevat edu võis märgata nooremal raua-ajal ka karjanduses ja koduloomad olid selleaegse eestlase tähtsaimaks vallasvaraks ja rikkuseks. Kasvatati juba üsna rohkel arvul hobuseid ja veiseid, peeti ka lambaid, kitsi, kanu ja sigu. Karjamaad ja heinamaad olid kogu külakonnale ühiselt kasustada ja ühele adramaale määratud osa heinamaast kutsuti vikatimaaks.

Jahindus, kalandus, mesindus, käsitöö. Metsade vähenemise tõttu oli küttimise osatähtsus kõnesoleval ajajärgul küll vähenemas, püsis aga siiski endisena põlismetsade-äärseis külades.

Mere-, järvede- ja jõgede-lähedased elanikud harrastasid muidugi kalandust, kusjuures õigus merest ja suuremaist järvedest kalu püüda kuulus neile küladele, kelle päralt oli vastav rannikuosa. Erilist kalurite-kihti ei olnud, vaid kalastamine oli talupojale kõrvaltuluallikaks.

Mis puutub mesindusse, siis harrastati seda peale omaks tarvituseks mineva mee ka veel vaha pärast, mis oli hinnaliseks kaubaartikliks. Mesipuud asetsesid kas metsas või karjamaal ja nende enamiku moodustasid mesinike poolt puudesse õõnestatud tarud.

Nagu varem, nii peeti ka käsiteldaval ajal käsitöö alal väga suurt lugu sepisest. Sepad olid küll ka põlluharijad nagu teisedki talupojad, aga nad harrastasid seekõrval sepist. Tööriistadeks rauatöö juures tarvitati pihte, vasaraid ja alaseid, mis oma kujult sarnlevad nüüdisaegsetega. Oma töös olid tolleaegsed sepad osavad ja omasid head maitset. Loomulikult andis nende erioskus

tublisti sissetulekut ja nad tõusid küla jõukamaiks meesteks. Tööriistade, relvade ja ehteasjade valmistamiseks vajalik metall toodi harilikult küll välismaalt; rauda on sulatatud ka kodumaisest soomaagist.

Kaubandus. Nagu eespool märgitud, sõltus siinne majandusliku ja kultuurilise elu arenemine suuresti kaubanduse elavnemisest ida- ja läänepoolsete maade vahel, mis haaras ka Eestit. K a u p a d e hulgas, mis meile Lääne-Euroopast s i s s e t o o d i, seisid tähtsal kohal tööriistad, relvad ja ehted ja nende valmistamiseks vajalik materjal — raud, vask, pronks, kuld ja hõbe; sisse veeti ka veel soola ja vatmalit, s. o. kalevit. Hõbeehteid ja -münte oli tollal meie maal silmapaistvalt rohkesti tarvitusel. Eesti noorema raua-aja leidude hulgas on tänini teatavaks saanud üle 10 000 mündi. Nende seas esineb rohkesti Reini-äärsete linnade, siis araabia, bütsantsi, skandinaavia jt. münte.

Seejuures on tähelepandav, et läänest ja lõunast toodi meile sisse valmiskaupu, kuna tooraineid, kõigepealt karusnahku, saadi Soomest ja Venest. Eesti oma suurejoonelisem karusnahkade tootmine lõppes juba rooma raua-ajal. Väljaveokaubaks olid meil tollal vili, mesi, vaha ja karusnahad. Viimased läksid siit läbi peamiselt transiitkaubana. Üldse etendas läbiveokaubandus sel ajal meie maa kaubanduses tähtsat osa ja eestlased olid agaraiks kaubavahendajaiks. Meie kauplemiskeskusteks olid peamiselt s a d a m a k o h a d rannikul, neist eriti tuntud asetsesid Pärnu, Tallinna, Toolse ja Mahu kohal. Saaremaalt väärivad tähelepanu kõigepealt Kihelkonna, Kuressaare, Pöide, Tornimäe ja Maansaare sadamakoht. Sisemaal aga said kaubandamispunktideks turu- või l a a d a k o h a d. Neist olid tähtsamaid praeguse Rakvere eelkäija Tõrma küla, Tartu, Otepää ja Viljandi. Sadama-, niisamuti ka turukoht kuulus selle küla elanikele, kelle sarases ta asetses. Loomulikult valvati säärast tuluallikat hoolega ega lubatud igaüht tulla sinna äri ajama, olgu siis ainult vastava maksu eest. Alates XI-st saj. muutusid eestlased aktiivseks ka m e r e k a u b a n d u s e s. Eriti agaralt teotsesid sel alal saarlased, võttes ette kaubareise Läänemerel lääne ja lõuna suunas, niisamuti ka selle idaranniku sadamaisse.

Tolleaegne kaubandus oli ikka veel vahetuskaubandus. Maksuvahendeina tarvitati nii eespool mainitud münte kui ka väärismetalli ja ehteid, aga seda kõike võeti vastu ja anti edasi kaaluga. Hõbedakaale on meil leitud üle kümne ja need on pärit Araabiast. Kaaluühikuks oli mark, mis oli üle võetud skandinaavlastelt ja mille raskus vastab umbes 214 grammile. Maksuühikuna kasustati ka orava- ja kärbinahku, mille vastu teisi esemeid ümber arvati kindlaks kujunenud hinna järgi.

Liiklemine. M a a n t e e d olid nooremal raua-ajal alles puudulikud ja sarnlesid õigupoolest meie praeguste külavahe- ja metsateedega, kulgedes mööda seljakuid, jõekaldaid jne. Vesistele ja soistele kohtadele asetati läbipääsemise hõlbustamiseks hagusid, aga ka puupakke. Vähemaile jõgedele ja ojadele ehitati ülekäimiseks purdeid, aga madalamais kohtades käidi lihtsalt läbi jõe. Suuremaist jõgedest sõideti üle parvega.

Olgugi et tolleaegsed teed olid looduslikud, nad moodustasid siiski kindla võrgu üle kogu meie maa ja see langeb ilmsesti kokku meie praeguse peateede võrguga. Peale maateede kasustati siis ka v e e t e i d, milleks pakkusid avaraid võimalusi kodumaa jõed, järved ja meri. Veovahendeina liiklemisel olid tarvitusel vankrid, reed, suusad, soodes käies soorajad ja vetel liiklemiseks õõnestatud vened. Kasustati ka paate, mille küljelauad õmmeldi kokku sitkete puujuurtega. Randlastel muidugi oli meresõitude jaoks suuremaidki laevu.

Ehitised. Noorema raua-aja tavaline eesti e l a m u koosnes kahest osast: üht neist, koldega elutuba, tarvitati ka saunana ja rehetoana, teine aga vastas praegusaja rehealusele, kus pekseti vilja ja hoiti vajaduse korral loomi. Jõukamail talupoegadel oli elumaja rehest lahus ja kumbki moodustas omaette iseseisva ehitise; kõrvalhooneist oli tarvitusel veel saun, ait ja laut. Hooned ehitati tollal tahumata palkidest ja katus tehti kisklaudadest, mõnikord ka õlgedest. Toasisustuse kohta võib arvata, et seal leidus magamisasemeid--lavasid, istmeid, laudu, puust õõnestatud vakku vara hoidmiseks, söögiriistu jne. Teatud hulgast taludest moodustusid k ü l a d, mis jagunesid kolme tüüpi. Nimelt olid Saaremaal ja Loode-Eesti tasasel maal levinud s u m b k ü l a d, kus talud koondusid enam-vähem tihedasse sagarikku. Eesti mandri põhjapoolseis ja keskmistes osades esinesid r i d a k ü l a d, kus talud asetsesid ridastikku ühel pool teed. Selliste külade kujunemist soodustasid siinsed piklikud seljandikud. Siis leidus veel laiali asetsevate taludega h a j a k ü l a s i d. Lõuna-Eestis aga oli sealse künkliku maastiku tõttu palju üksiktalusid. Muistse Eesti külad on tähelepanu äratanud oma kauniduse poolest, mida on tõstnud just avarad ning kenad hooned.

Riided ja ehted. Nagu nägime, oskas eesti naine juba kauges minevikus villast ja taimekiududest lõnga kedrata, kangast kududa ja riideid valmistada. Nooremal raua-ajal oli nii mehe kui ka naise alusriideks varrukatega s ä r k, tehtud enamasti labasest villasest, mõnikord ka linasest riidest. Naise tavaliseks üleriideks oli siis varrukateta u m b k u u b. Ümber keha kanti villast kirjatud v ö ö d. Ka armastasid naised kanda villaseid p õ l l i, mis sageli olid kaunistatud pealeõmmeldud või sissekootud vaskspiraalidega. Nagu

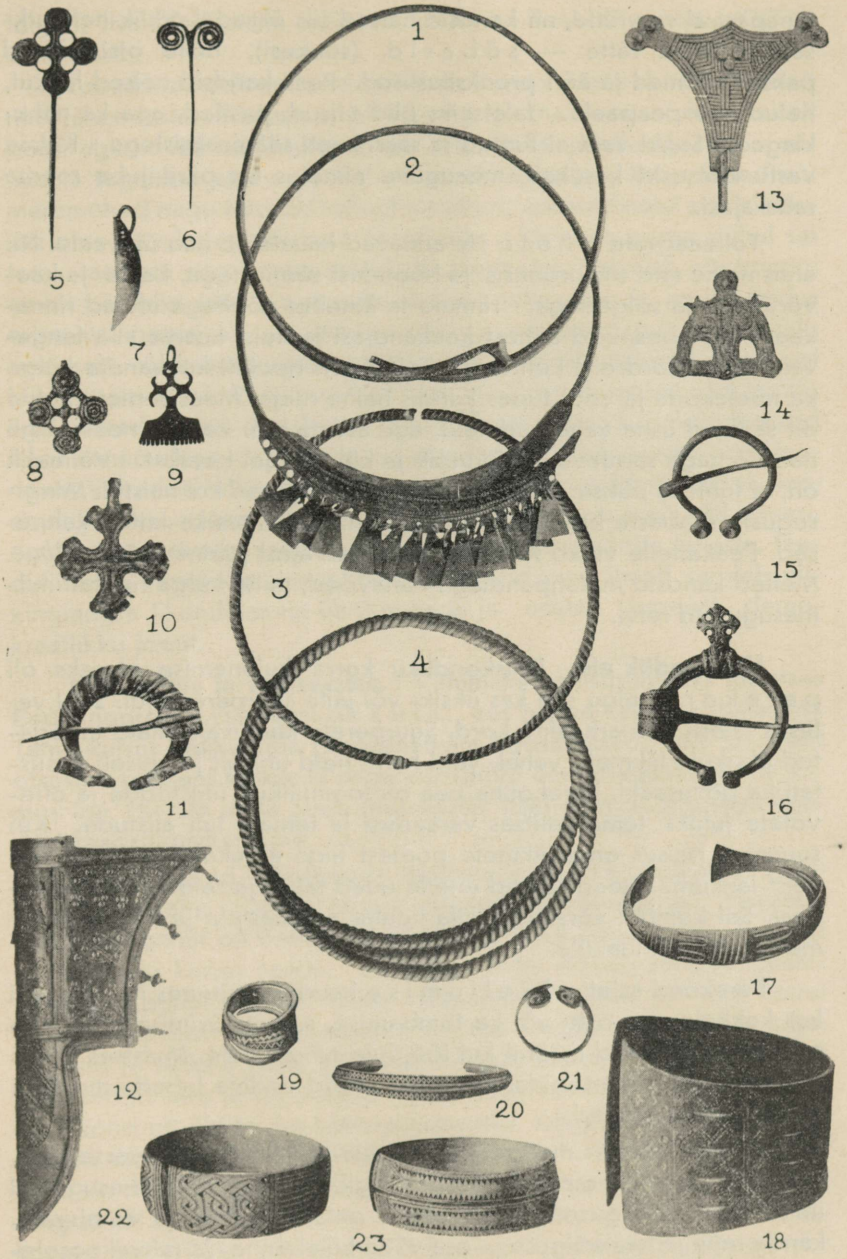

Ehteid nooremal raua-ajal.

1, 2, 3, 4 — kaelavõrud; 5, 6 — riidenõelad; 7, 8, 9, 10 — ripatsid; 11, 15, 16 — hoburaud-sõled; 12 — noatupe pealistis; 13 — riidenõela pea; 14 — keekandja; 17, 18, 20, 22, 23 — käevõrud; 19, 21 — sõrmused.

tänapäeval suurrätte, nii kandsid naised siis õlgadel piklik-nelinurkseid villaseid rätte — s õ b a s i d (sõukesi), mille otsi ehtisid paksud narmad ja ääri pronksilustised. Peas kandsid naised linikut, neiud aga peapaelu. Jalatseiks olid viisud, pastlad, aga ka nahkkingad. Sukki veel ei tuntud ja sääri kaeti sääremähistega. Külma vastu kaitsesid kasukad, missugune nimetus on pärit juba rooma raua-ajast.

Tolleaegsete e h e t e üle annavad haualeiud hea ülevaate. Nii ehtis naine end siis pronksist ja hõbedast sõrmustega, kaela- ja käevõrudega ja sõlgedega; rinnale ta kinnitas nõeltega uhked rinnakeed, mis koosnesid kahest keekandjast ja neist kaares alla langevaist mitmekordseist kettidest. Teinekord riputati keekandja külge ka nõelakoda ja vööl tupes kandis naine nuga. Meeste riiete kohta on säilinud üsna vähe andmeid, aga arvatavasti kandis mees särgil naise omaga sarnlevat umbkuube ja külmal ajal kasukat. Võimalik on, et tunti ka pükse. Jalatsid olid niisamasugused kui naistel. Mingisuguste saabaste kandmist kinnitavad muu hulgas ka leitud kannused. Peakatteile viitab Kristuse sündimise ajast pärinev sõna *kübar*. Mehed kandsid metallpandlaga nahkvööd, mille külge riputati mitmesuguseid relvi.

Ühiskondlik elu. Ühiskondliku korra kujunemise aluseks oli p e r e k o n d, olgu see kas üksik- või jälle suurpere kujul. Seal valitses täiesti patriarhaalne kord. Suurperele kuuluvaid maid ei jagatud üksikute liikmete vahel, vaid hariti neid ühiselt ja ühiselt kasustati ka põllusaaki. Perekonna pea oli loomulikult ühistööde ja ettevõtete juhiks, tema valitses varandusi ja temale tuli alistuda. Kui suurpere paisus oma liikmete poolest liiga arvukaks, siis pidi osa neist lahkuma. Need rajasid endile uued talud ja said osa ühismaadest. Sel kombel võrsunud küla kuulus sugulastele ja kannabki nimetust sugukonnaküla.

Perekond rajati a b i e l l u m i s e kaudu, kusjuures naine saadi kas kokkuleppe, ostu või ka tõmbamise, s. o. röövimise teel. Naisele vaadati teatud määral kui tööjõule ning varale. Muistses Eestis esines ka mitmenaisepidamist, mida võisid endale lubada muidugi ainult jõukad mehed.

Rahvas jagunes meil nooremal raua-ajal kahte erinevasse kihti, v a b a d e k s ja o r j a d e k s. Kõigil vabadel olid ühesugused ühiskondlikud õigused, nad võisid omada vallas- ja kinnisvara, kanda relvi ja hääleõigusega osa võtta külakonna- ja rahvakoosolekuist. Õiguste poolest kõigiti piiratud olid aga orjad. Neid kasustati põllutöölistena, karjastena, kaluritena ja sageli pandi nad saunikutena elama küla ääremaile. Orjadeks olid endiste orjade järel-

tulijad, lisa saadi neile ostu või vahetuse teel, niisamuti ka sõjavangidest.

Vabade hulgast erinesid väärikuselt v a n e m a d. Ühelt poolt nad tähendasid külakonna, kihelkonna ja maakonna juhte, teiselt poolt aga ka teatud ühiskondlikku kihti. Erilisi privileege neil ei olnud ja tegelikus elus nad olid niisamuti talupojad, kaupmehed või meremehed nagu teisedki vabad elanikud, erinesid neist aga isikliku või oma sugukonna jõukuse ja mõjuga. Vanema surma puhul sai tema asemele sugukonna mõjukaim mees, kas valimise või koguni ameti pärimise teel. Ka muude vabade talupoegade juures leidus erinevusi, peamiselt just jõukuse poolest, mis omakorda olenes talu suurusest või kauplemisest, käsitööst või mõnest muust tulutoovast kõrvaltegevusest. Jõukad vabad mehed ja nende pered olid tavaliselt iseteadvamad, sõja korral paremini relvastatud ja moodustasid koos vanematega nagu kogu rahva selgroo, mille murdumine järgnevas Vabadusvõitluses mõjustas otsustavalt kogu Eesti saatust. Sotsiaalne diferentseerumine nooremal raua-ajal oli meil küll tõsiasi, aga ta ei teostunud sellises ulatuses kui meie naabrite lätlaste, leedulaste ja venelaste juures. Eesti ühiskond oma ilmelt sarnleb viikingiaegse Skandinaavia ühiskonnaga ja osutab tugevat demokraatlikku joont.

Maa jaotus ja valitsemine. Vähimaks valitsusühikuks muistses Eestis nooremal raua-ajal oli k ü l a, kus juhina esines külavanem. Tema kutsus kokku küla perevanemate koosolekuid, kus tavaliselt otsustati selliseid küsimusi nagu pärispõllu ümberjagamine, mis toimus iga 15—20 aasta järel, ühismaade laiendamine, alemaalt saadud saagi jagamine jne.

Külad liitusid kõrgemaks ühikuks k i h e l k o n n a k s, missugune nimetus ulatub tagasi vanemasse raua-aega. Peaaegu igal kihelkonnal oli linnus, teinekord oli neid koguni kaks, ja neid tuli hoolega korras hoida, et rahvas võiks sinna vaenlase maaletungimise puhul varjule minna. Kihelkonna rahval tuli sõja korral ühiselt koormusi kanda, näiteks valvata teesid, moonastada sõjavägesid ja maksta tarbe korral vaenlasele maksu. Viimane jaotati tavaliselt külade ja siis perede vahel, vastavalt adramaade arvule. Kihelkond oli ühtlasi ka kohtupiirkonnaks. Kõigi siin mainitud ülesannete lahendamist juhtis kihelkonna vanem. Kohati oli koguni kaks vanemat, nagu näiteks XIII saj. algul Viru Lemmul, kus ühel ning samal ajal olid vanema ametis Kyriavanus ja Tabelinus. Kihelkonnist kui riikliku elu esimesist kujundeist arenesid välja m a a k o n n a d. Need kujunesid asustuskäigu, looduslike tingimuste, hõimuvahede, eri keelemurrete ja kultuuritraditsioonide alusel. Esijoones väärivad tähelepanu kaheksa suuremat maakonda:

Ugandi, Sakala, Järvamaa, Virumaa, Läänemaa, Rävälä, Harjumaa ja Saaremaa. Vähemaiks, nii öelda kõrvalaladeks olid Vaiga, Mõhu, Nurmekund ja Alempois. Muistsed maakonnad olid elanikkude arvult küllalt suured, niisamuti olid laiaulatuslikud ka nende ülesanded. Viimaste hulka kuulusid sõjaväe kogumine, rahu sõlmimine vaenlasega, kihelkondade vahekorra korraldamine ja neile kohustuste määramine ja muud seesugused küsimused. Näib, et maakondade asju on mõnel pool lahendanud kihelkonna vanematekogu. Kas aga oli muistseil eestlastel seejuures alaline maavanem või tõusis raskeil aegadel maakonna juhiks mõni mõjukam kihelkonnavanem, ei ole teada. Olgugi et üldriiklik organisatsioon meie esivanemail nooremal raua-ajal puudus, oli tollal siiski mõnel määral välja arenenud tegelik maakondade liit. On teateid XIII-st saj. selle kohta, et Harjumaal Raikülas käisid eesti hõimud iga aasta nõu pidamas. Sääraseid koosolekuid, kus võisid käsitlemist leida kõiki riivavad üldküsimused, võib nimetada otsuseid tegevaks organiks.

Maakaitse. Nooremal raua-ajal kandsid sõjad enamasti lühiajalist ilmet ja võeti ette kas saagilootuses või kättemaksuks vaenlasele mõne röövretke eest. Maasõjakäike korraldati tavaliselt ikka talvel, millal oli rohkem aega; niisamuti võimaldas külm ja lumetee hõlpsamalt liikuda üle vete, soode ja läbi metsade. Kerge oli ka lumesse jäänud jälgede järgi üles otsida vastaseid nende peidukohtadest. Kui jõuti vaenlase maale, siis hargnes vägi laiali. Küladest tabatud mehed tapeti, naised ja lapsed võeti vangi, saadud varandus aga toodi maleva kokkulepitud kogunemiskohta, mida nimetati majaks. Vähemate sõjaretkede puhul hoiduti linnuseist eemale, niisamuti loobuti ka suurist välilahinguist. Juhul, kui vaenlane sai ootamatult abivägesid, peeti paremaks kiiresti taganeda, jättes mõnikord maha saagigi, et pääseda kodumaale ja valmistuda vastu võtma vaenlase kättemaksurünnakut.

Mereretki korraldati kevadeti pärast mere vabanemist jääst. Eesti malev võis käsiteldaval ajajärgul vajaduse korral ulatuda 10 000—15 000 meheni ja oli vastaste juures heas kuulsuses. Juhtimisoskus vastas ajanõuetele ja distsipliin oli hea. Arvatavasti moodustasid üldises malevas iga maakonna mehed omaette võitlusühiku, mis jagunes allrühmadeks, kas kihelkondade või jälle relvaliikide järgi. Ratsaväge peeti lahingus väga tarvilikuks väeosaks ja XIII saj. algul ta moodustas paiguti $^1/_3$—$^1/_2$ kogu maleva koosseisust.

Tolleaegseist relvadest, millest annavad hea ülevaate leiud, väärib vaatlemist esijoones mõõk. See oli umbes meetripikkune, sirge, verisoontega ja tavaliselt kaheteraline ja teda kanti vöö küljes nahast või puust tupes. Sageli oli mõõga kaitseraud ja nupp

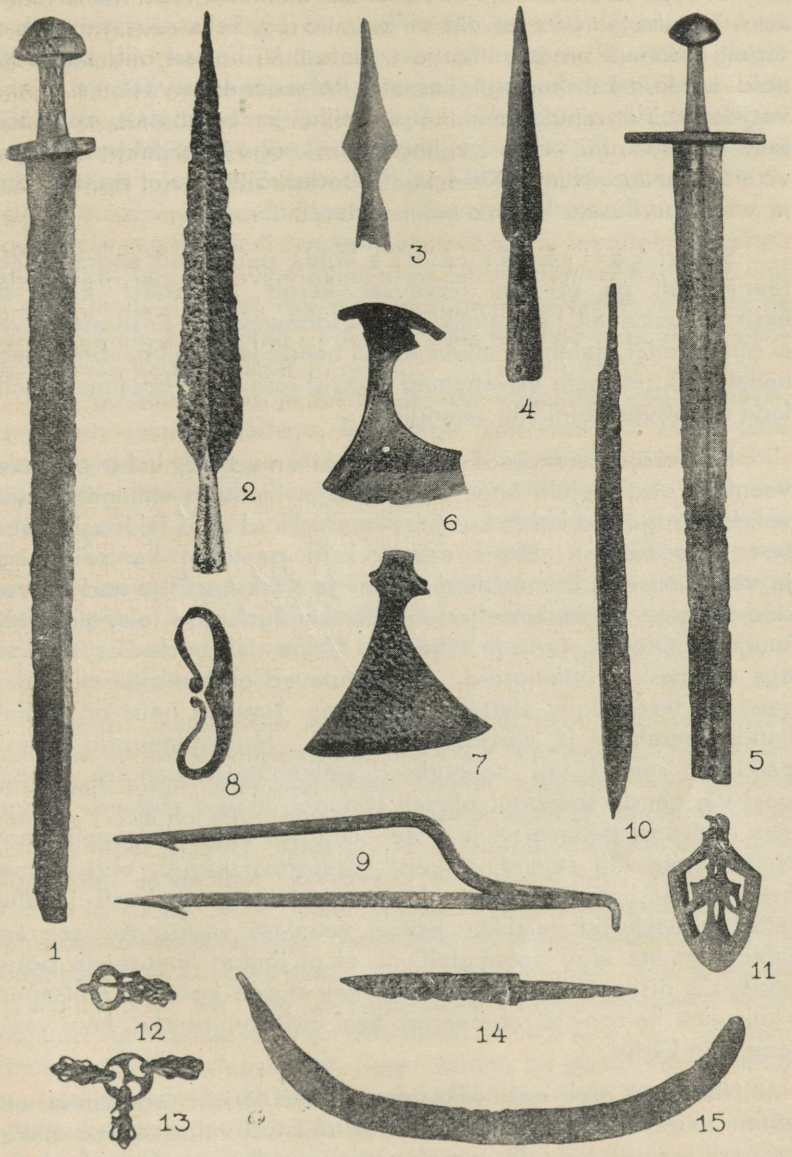

Relvi ja tarberiistu nooremal raua-ajal.

1, 5 — mõõgad; 2, 3, 4 — odaotsad; 6, 7 — kirved; 8 — tulusraud; 9 — raudahing; 10 — mõõknuga; 11 — mõõgatupe ots; 12 — vööpannal; 13 — rihmajagaja; 14 — nuga; 15 — vikat.

kaunistatud hõbeornamentidega. Mõõga kalliduse järgi võis otsustada kandja varanduslikku seisu, ühtlasi oli mõõk vaba mehe tunnuseks. Teiseks tähtsaks relvaks oli k ä s i o d a. Selle rauast otsmik oli sageli niisamuti ornamentidega ilustatud. Viskodad olid kerged ja neid kanti mitut korraga kaasas. Relvadena tarvitati ka sõjakirvest-taprit, lööginuia ehk kärpi, mille jämedamasse otsa löödi raudteravikke, siis veel vibu, lingu, mõõknuga ja hädakorral koguni vikateid, ahingeid jne. XIII-I saj. Vabadusvõitluse ajal õpiti tundma ja võeti tarvitusele ka ammud ja paterellid.

Sõduri k a i t s e v a r u s t u s e kohta puuduvad andmed, aga tõenäoliselt oli sel alal tarvitusel kerge laudadest kilp, siis üksikuil jõukamail ka metallkiiver ja soomussärk. Eestlaste relvad ei olnud tollal igatahes halvemad kui nende lähemail naabreil; seda näitab seik, et meie esivanemad suutsid raskustest hoolimata säilitada iseseisvust kuni XIII sajandini.

Kaitsesõjas etendasid suurt osa l i n n u s e d, kuhu põgeneti vaenlase eest varjule ühes varandusega. Linnuste ehitamisel püüti valida niisuguseid kohti, kus juba looduslikud olud takistasid vaenlase ligipääsemist. Eestis esineb kaht peatüüpi kantse: mägi- ja vall-linnuseid. Esimesi leidub Ida- ja Kesk-Eestis ja nad on saadud sealsete mäekinkude ja seljakute kindlustamise teel. Neist olid suurimad Otepää, Tartu ja Viljandi. Lääne- ja Loode-Eestis esineb aga enamasti vall-linnuseid, mis kujutavad endast määratu töö ja vaevaga tasandikule ehitatud ringvalle. Tuntuim neist on Valjala linnus Saaremaal ja Varbola Harjumaal. Muinaslinnuseid piirasid palkidest seinad või nelinurksed palkehitised-tarandid. Nende peal või nende seespool olevail rõdudel liikusid sõdurid. Linnuseis asetsesid palkmajad ja keset linnuse õue oli sageli kaev. Nagu meile XIII sajandi raskeist võitlustest selgub, olid mitmed eesti muinaslinnused tolle aja kohta küllalt tugevasti kindlustatud ja pakkusid vajalikku kaitset vaenlase vastu. Kui see aga juhtus ilmuma liiga ootamatult, nii et ei jõutud linnuseisse põgeneda, siis otsiti varju seks ehitatud maa-aluseis koopais, metsapadrikuis, aga ka soo- ja rabasaartel. Seal oldi seni peidus, kuni vaenlane jälle kadus.

Nooremal raua-ajal hakkasid eestlased järjest sagedamini ette võtma m e r e r e t k i, mille kohta on säilinud vanus ajaloo-allikais rohkesti teateid. Liikudes merel, nagu teisedki mereäärsed rahvad, kümnete ja sadade laevadega, riisusid eestlased võõraid kaubalaevu ja rannikuid, olles hirmuks Läänemerel. Säärast osa nad hakkasid etendama alles XI-I saj., kuna varem ei kuuldud neist midagi tähelepandavat. Eestlaste laevastikust pole küll midagi säilinud,

aga võib oletada, et see oli niisamasugune kui viikingeil, kellega meie esivanematel oli tollal sagedaid kokkupuutumisi.

Viikingilaevad, nagu näitavad leiud, polnud väga suured ja meenutavad pigemini suuri paate. Nad olid umbes 20—30 m pikad, 5—6 m laiad ja ehitatud tugevaist tammeplankudest. Esitääv oli mõnikord varustatud dekoratiivse linnu- või loomapeaga. Edasi liiguti nende laevadega aerude või nelinurksete raapurjede abil. Purjed olid villased ja sageli mitmeist erivärvilistest laidudest kokku õmmeldud. Kompassi puudumisel sõideti peamiselt rannikute vetes ja ulgumerele minnes püüti orienteeruda päikese ja taevatähtede järgi. Ometi olid juba siis välja kujunenud kindlad laevateed. Nii oli väga tähtis osa teel, mis viis Saaremaalt Ojamaale, niisamuti ka teel Põhja-Eesti rannikult Edela-Soome saarestiku ja sealt edasi Ahvenamaa kaudu Rootsi.

Mis puutub meresõja taktikasse, siis kõigepealt loobiti vaenlase laevu eemalt odadega, lingudega, kividega jne. Selle järel katsuti neid konksudega omade laevade kõrvale tõmmata, et käsitsivõitluses meeskonda hävitada. Kui rünnati vaenlast lahes või sadamas, siis püüti sel sulgeda esijoones väljapääs, uputades teele ette kivikaste ja vanu paate. Mõnikord juhiti ka põlevaid parvi vaenlase laevastiku poole, et viimast põlema süüdata. Katsus aga vastane peale tungida, siis püüti teda ümberpiiramisega haarata. Maabudes tõmmati teinekord ka laevad kaldale, et nende varjult siis võitlust pidada.

Usund. Nagu juba varem nimetatud, seisis muinaseestlaste usund peamiselt esivanemate hingede teenimises. Surma läbi kehast lahkunud hinge usuti edasi elavat kalmes, teise sõnaga manalas. Hingi kujuteldi maiste olenditena ja arvati, et nad vajavad manalas sööki ja jooki, teevad tööd ja löövad lahinguid, võivad ka „kodu käia" ja elavaile kas õnne tuua või kurja teha. Oli loomulik, et püüti lahkunud hinge heatahtlikkust võita ja seda esijoones juba matusekommete täitmisega. Nooremal raua-ajal maeti surnuid nii põletamata kui ka põletatult, kas kivikalmeisse, maa-aluseisse koopaisse või Ida- ja Kagu-Eestis ka üsna laialdaselt liivast kuhjatud ümmarikesse või piklikesse käänaisse. Viimane komme võeti üle slaavlastelt. Nagu varem, nii pandi ka nooremal raua-ajal surnule kaasa ehteid, relvi, tööriistu, toitu ja jooki. Matmise puhul aga peeti peiesid, esialgu kalmel ja pärast kodu. Seks puhuks tapeti loom ja valmistati õlut. Osa söögist-joogist jäeti kalmele. Iga aasta mihklipäevast novembrini, peamiselt just novembri algul, peeti hingedeaega, mil hingi oodati manalast koju. Siis kattis peremees laua ja palus hingi, sageli neid koguni nimepidi nimetades, astuda tuppa, istuda lauda ja kinnitada end

toiduga. Käsiteldaval ajal püsis edasi ka usk haldjaisse, kes asusid kõikjal, eriti aga hiites, pühades kivides ja pühis vetes. Enamasti igal külal oli oma hiis, s. o. eraldatud metsasalu või üksikud suured puud, millesse ei tohitud puutuda. Hiied koosnesid enamasti lehtpuudest, näiteks tammedest, pärnadest, jalakaist jt. Pühadest vetest on tuntuimad Siniallik Viljandimaal, Pühajõgi Virumaal ja Pühajärv Lõuna-Tartumaal. Väga suurt lugu peeti ka ohvrikividest, millest üks asetseb praegu Tartus Toomemäel. Sääraste kivide pinnal leiduval kausitaolisel lohul arvati olevat maagiline mõju ja see oli sündsaks panipaigaks ohvriandidele.

Esivanemate ja haldajate kõrval austasid meie esivanemad ka loodusjõude. Neist pälvis suurimat tähelepanu vanamehena kujuteldud pikne, kõu, kes saatis oma mitmevärvilisest vibust — vikerkaarest — maa peale purustavaid nooli, aga andis ka kosutavat vihma.

Skandinaavia mõjustustel arenes sealse piksejumala Thori eeskujul meie esivanemail jumalus Taara-Tarapita, keda on peetud eriti saarlaste jumalaks. Taarast tehti ka puukujusid, mis asetati pühadesse hiitesse. Nagu Thori, nii peeti ka Taara auks neljapäeva pühaks ja neljapäeva õhtu pühitsemise komme on meil paiguti veel kuni tänapäevani säilinud. Et võita jumalate poolehoidu ja õnnistust, olgu sõjakäiguks või mõneks muuks ettevõtteks, palvetati nende poole ja ohverdati neile vilja või loomi ja mõnigi kord inimesi. Ei unustatud ka esivanemaid ega haldjaidki, vaid ohverdati neile küll toas, laudas, põllul jne., andes neile osa põllu-, karja- ja metsasaagist. Vähemaid ohverdamisi toimetas perekonnapea, suuremaid palvetamisi hiites aga juhtisid targad, kes olid nagu vahemeesteks inimeste ja nägematu maailma vahel. Et saada teada jumaluse tahtmist, langetasid targad end uimastusse, mispuhul usuti, et hing lahkub kehast, astub ühendusse nägematu maailmaga ja toob sealt vajalikke teateid. Jumalate käest küsiti nõu ka arbumise ehk liisuheitmise teel. Säärasel puhul oli otsustajaks ohvrilooma langemine, kas õnne tähendavale paremale või õnnetust ennustavale pahemale küljele. Suuremad palvetamised kandsid sageli pidulikku ilmet ja pole võimatu, et neid saatsid laul ja muusika sarvepuhumise või kandlemängimise kujul.

Skandinaavia riigid. Soome. Eestlaste suhted naabritega nooremal raua-ajal. Varase keskaja enamiku elasid Skandinaavia rahvad poliitiliselt killustununa. Seal oli tekkinud hulk väikesi riigikesi, mille eesotsas seisid päriliku võimuga kuningad. Riiklikust killustumusest sai kõige enne üle Taani, kus X saj. algul rajas ühise riigi kuningas Gorm Vana. Järgmisel sajandil kuningas Knut

Suure ajal seisis Taani Põhjamaade riikide hulgas tugevuseit esikohal ja tema võimu alla kuulus Norra, niisamuti ka osa Inglismaast. Pärast Knut Suure surma algas ajutine Taani nõrgenemine ja ta kaotas sellal Norra ja Inglise alad. XII saj. teisel poolel algas Taani uus tõusuaeg, kusjuures ta püüdis oma võimu kindlustada kõigepealt Läänemere lõunarannikul; niisamuti katsuti oma mõju laiendada ka Baltikumis. Nagu hiljem näeme, leidis viimati mainitud orientatsioon XIII-l saj. energilise jätkaja kuningas Valdemar II-s.

Norra kuningriik rajati IX-l saj. Harald Haarfagr'i poolt. Hiljem sattus Norra Taani valitsuse alla, kust vabanes alles XI-l sajandil.

Märksa aeglasemalt kui eespool mainitud riikides arenes poliitilise ühinemise protsess Rootsis. Olgugi et seal Upsala kuningail oli teiste keskel suurem ja pealegi järjest tõusev tähtsus, võis ühikriigi tekkimine teostuda alles hiliskeskajal. Skandinaavia ristiusustamine toimus võrdlemisi aeglaselt. Juba IX-l saj. oli seal jumalasõna kuulutanud Ansgar, aga võidule pääses ristiusk Taanis ja Norras alles XI-l saj. ja raske võitluse järel XII saj. algul ka Rootsis. Sealt suunas katoliku kirik ristiusustamise Soome. Esimese ristiretke üritas sinna a. 1154 Rootsi kuningas Erik Püha ühes piiskop Henrikuga. See retk andis siiski vähe tulemusi. Soome tegelik ristiusustamine toimus alles XIII-l saj. piiskop Tooma juhatusel. Järk-järgult hakkas ka Rootsi võim Soomes kasvama, kuni viimane XIV saj. esimesel veerandil sattus kauaks ajaks Rootsi valitsuse alla. Kui tähele panna Skandinaavia vanemat ajalugu, siis paistab siin iseloomustava joonena silma sisemine võitlus võimu pärast, siis kolme riigi omavahelised sõjad ja ristiusu võitlus paganusega. Sügavasti aga on lõiganud Euroopa ajalukku viikingite retked, mida põhjustasid kehvad elatusvõimalused, rändamistung, sõjakas vaim, aga ka kangekaelsete meeste vabadusearmastus, kes ei tahtnud alistuda paisuvale kuningavõimule.

Meie kodumaa välissuhteist nooremal raua-ajal väärivad tähelepanu esmajoones vahekorrad Skandinaaviaga ja kujunema hakkava Vene riiklusega. Mainitud aja iseloomustavamaks nähtuseks olid viikingiretked, mis riivasid kahtlemata juba üsna varakult ka Ida-Baltikumi. Skandinaavlaste retkedest meie kodumaale kõnelevad mitmed saagad ja peale nende veel rida ruunikive kuni XI saj. viimase veerandi alguseni. Saagadest on eriti tuntud Olav Trygvepoja lugu, milles jutustatakse Norra kuninganna Estridi ja tema poja, pärastise Norra kuninga Olavi vangipõlvest Eestis X saj. teisel poolel. Mainitud allikaist pärinevad andmed näitavad, et noorema raua-

aja keskel skandinaavlaste huvi Ida-Baltikumi vastu oli järjest tõusmas, millele oli tõukeks omakorda veel siinsete maade tähtsuse tõus lääne- ja idapoolsete maade vahelises kaubanduses. Ida-Baltikumi, selle hulgas ka Eesti soodus asend kaubanduslikus liiklemises ahvatles skandinaavlasi püüdele seda maad jõuga vallutada. Ometi ei andnud vastavad katsed tulemusi.

XI-l saj. hakkasid meie esivanemad teatavasti koguni ise tegema kauba- ja sõjaretki Läänemere läänepoolseile rannikualadele. Need retked kestsid kuni XIII saj. alguseni ja mainitud ajavahemikku on hakatud kutsuma e e s t l a s t e viikingiajaks. Skandinaavia riigid olid sunnitud nende idast tulevate rünnakute tagasitõrjumiseks oma rannakaitset ümber korraldama ja tegema muidki pingutusi. Näiteks pidi Taani kuningas Valdemar I a. 1170 saatma eestlaste ja kurelaste vastu kogu oma laevastiku, mis võitles paar päeva, enne kui suutis vaenlase tagasi tõrjuda. Käsiteldavasse aega kuulub ka Rootsi tähtsa kaubandusliku keskuse S i g t u n a hävitamine a. 1187 eestlaste ja kurelaste poolt. Linn hävitati niivõrd põhjalikult, et ta lõplikult kaotas oma endise tähtsuse. Tema asemele esikohale hakkas siis tõusma Stokholm. Nagu kättemaksuks Sigtuna hävitamise eest teostasid rootslased kuue aasta pärast röövretke eestlaste aladele Viru randa.

Vaenulised retked idast sundisid Skandinaavia riike mõtlema eneste kaitseks nende ohjeldamisele. Tollest ajast peale, kui seal sai kindla aluse rooma-katoliku kirik, olid sellegi pilgud suunatud itta, et võita ristiusule Läänemere idaranniku paganlikke rahvaid. Nii ühtisid seal kiriku ja riigi püüded. Varasema katse kiriklikku ekspansiooni Ida-Baltikumis toetada tegi XI-l saj. Norra kuningas O l a v P ü h a. Siis sõdis samal sajandil eestlaste, semgallide ja kurelaste vastu Taani kuningas, püüdes ühtlasi siin levitada ristiusku. Umbes samal ajal läkitas ka Põhja-Euroopa võimsaim kirikuvürst Hamburg-Breemeni peapiiskop Ida-Baltikumi misjonäri Hiltuin'i, aga nähtavaid tagajärgi ei saavutatud. XII saj. keskel pandi teatavasti Rootsi kuninga E r i k P ü h a ja Upsala piiskopi Henriku poolt alus Soome ristiusustamisele. Säärane seik äratas kadedust Rootsi vanas võistlejas Taanis ja veel enamal määral Lundi peapiiskopis Eskil'is. Viimase pilgud suundusid nüüd Eesti poole ja ta saatis siia 1169. a. lõpul või järgmise aasta algul prantslasest munga F u l c o, kelle abiliseks sai munk N i c o l a u s, eestlane Stavangeri kloostrist. Fulco töö aga ei kandnud soovitud vilja. Olid ju eestlased tollal kõige tugevam ja iseteadvam rahvus Ida-Baltikumis ja nad kaitsesid suure visadusega oma usku ja tõekspidamisi. Nurjumistest hoolimata püsis aga taanlaste huvi siinse maa vastu. Veel a. 1197 üritas kuningas K n u t VI sõjakäigu Eestimaale, kuid ka sellel polnud

mainimisväärseid tulemusi. Taani riigivõimu ja Lundi peapiiskopi püüded meie kodumaa suhtes muutusid edukamaks alles XIII-l saj., mil eestlased olid murdumas vaenlaste ülekaalu all.

Eestlaste osatähtsuse tõusu Läänemerel XI—XIII saj. soodustas Skandinaavia riikide sisemine nõrgenemine, aga ka väljapaistva hädaohu puudumine ida poolt. Meie esivanemate idapoolseiks naabreiks olid siis Novgorod ja Pihkva. Viimane esines Novgorodist sõltuva vürstiriigina, mispärast nende sõjaline koostöö oli üsna tavaline nähtus. Idanaabrite retkist meie kodumaale oli tähelepandavaim teatavasti see, mis üritati suurvürst Jaroslav Targa poolt a. 1030. Vallutanud praeguse Tartu kohal asetsenud eesti muinaslinnuse, ehitas Jaroslav selle ümber ja nimetas ta oma ristiusu-nime Juri järgi Jurjeviks. Ka hiljem tungisid venelased korduvalt siia, ei saavutanud aga siiski püsivat edu. Venelaste poliitilisi taotlusi Eestis toetas muidugi ka sealne noor kirik, kes esimesena tutvustas eestlasi ristiusuga. Mõned sõnad, nagu *papp, rist, pagan* ja *raamat,* pärinevad tollest ajast. Niisamuti korduvalt nagu venelased Eestisse, tegid eestlased ka vasturünnakuid oma idanaabri maale, tehes talle kahju kord enamal, kord vähemal määral.

Noorema raua-aja hinnang. Pilku tagasi heites kodumaa esiajaloole võime konstateerida, et siin suurimaks tõusu- ja kultuuri tiheduse ajaks oli noorem raua-aeg. Rahva jõukus oli silmapaistev ja järjest kasvamas. Selle kandjaiks olid viljelev majandus, maa hea kaubandusgeograafiline asend ja vaba, ettevõtlik ning loomevõimeline elanikkond. Tollal kujunesid välja praeguste liiklemisteede peasuunad, mitmete linnade alused ja võttis maad edukas ühiskondlik diferentseerumine, ühtlasi arenesid kindlad eeldused riikliku organisatsiooni tekkimiseks. Lisaks kõigele jõudsid tollal välja kujuneda mitmed tõekspidamised usundi alal, mis on tänini visalt säilinud rahva hinges.

Eestlaste muistsele iseseisvusele kujunesid aga tõsiseks hädaohuks XIII-l saj. sakslased, kelle tungi itta toetas võimas rooma-katoliku kirik.

EESTI MUISTNE VABADUSVÕITLUS.

Vabadusvõitluse põhjusi ja algus.

Sakslaste tung itta. XII-l saj. hakkas eriti tugevasti ilmnema sakslaste tung itta ja selles tungist kantuna arenes silmapaistvalt nende kaubanduslik kui ka sõjaline tähtsus Läänemerel. Saksa talupojale oli maa kitsaks jäänud, sest elanike arv kasvas kiiremini kui põllukultuuri tase. Nii hakkas ta peatoiduse saamiseks otsima uusi, vähem asustatud maid. Selliseid leidus Elbe jõest ida pool.

kus asusid lääneslaavlased, tuntud üldisemalt vendide nime all. Esijoones sinna suunduski jõuline saksa ekspansioon, mille juhtideks oli rida Põhja-Saksa vürste ja mis tõi sageli kaasa veriseid võitlusi. Vürstide vallutusi aitas kindlustada kõigepealt saksa talupoeg, asudes sinna püsivalt elama, kuna paigale jäänud slaavi rahvastik suruti kitsastesse elutingimustesse. Talupojaga üheaegselt liikus edasi kaupmees, mille tulemusena rajati vallutatud maadele mitmed uued saksa linnad. Muidugi ei jätnud ka kirik kasustamata soodsat olukorda oma võimualade laiendamiseks ja kirikliku ekspansiooni kohalikuks toetajaks sai Hamburg-Breemeni peapiiskopkond.

XII saj. esimesel poolel jõudsid sakslased välja Läänemereni ja otse pöördelise tähtsuse andis nende ekspansioonile L ü ü b e k i asutamine a. 1143. Kui linn langes mõne aasta pärast tule ohvriks, rajati ta uuesti Saksi hertsogi Heinrich Lõvi poolt. Selle võimsa vürsti juhtimisel püsis Lüübek esikohal idapoolsete saksa, nn. vendi linnade hulgas ja sai ühtlasi lähtekohaks sakslaste kaubandusliku ja poliitilise mõjuvõimu kasvamisele Läänemerel ja sellest ida pool. Esijoones hakkasid tollal tihenema kaubanduslikud sidemed Lüübeki ja Ojamaa vahel; niisamuti kogunes järjest rohkem ettevõtlikke saksa kaupmehi vanasse kaubanduslikku keskusse Visby'sse, koondades endi kätte peaaegu kogu kaubanduse Läänemerel. Ojamaalt edasi arenes sakslaste edasitung Vene turgudele, kus seni oli mõjuv osa olnud skandinaavlastel. XII saj. teisel poolel hakkasid sakslased järjest tihedamini ilmuma Ida-Baltikumi, kus nad sobitasid tururahu Väina jõe suudme ümbruses asuvate liivlastega, astudes nendega elavasse kaubavahetusse. Ühtlasi alustas siis kirik siin Breemeni peapiiskopi juhtimisel elavat misjonitööd, mis otsustavalt mõjustas kohalike rahvaste saatust.

Meinhard ja Berthold. Koos kaupmeestega saabus umbes 1180. a. esimese saksa misjonärina Väina jõe suudmesse elatanud munk M e i n h a r d. Loa saanud Polotski vürstilt, kellele kohalikud elanikud maksu maksid, ta hakkas siin jumalasõna kuulutama. A. 1184 ta ehitas Ü k s k ü l l a puukiriku ja aasta hiljem, pärast üht leedulaste poolt korraldatud rüüsteretke, valmis tema ettevõttel sinnasamasse kivist kants. Kahe aasta pärast ehitati veel teine kivilinnus H o l m i saarele. Neis lubati varjupaika vaenlase vastu ka ümberkaudseile liivlastele, kui nad lasevad endid ristida. Kantside ehitamise ajal nõustusidki liivlased sellega, kui aga linnused valmis said, ei tahetud usuvahetusest enam teadagi.

Meinhardi tööd tunnustades pühitses Breemeni peapiiskop ta a. 1186 Üksküla piiskopiks ja ta sai ka abilisi. Neist oli silmapaistvaim munk T h e o d o r i c h, kes teotses tagajärjekalt liivlaste hul-

gas Toreidas, kus ta ristis arvatavasti ka kuulsa liivi vanema Kaupo. Üldiselt aga arenes ristiusustamine tollal kaunis loiult ja kui Meinhard suri a. 1196, jäi ristiusu kirik Liivimaal üsna lootusetusse seisundisse.

Meinhardi järglaseks nimetati Breemeni peapiiskopi poolt kloostriabt Berthold Hannoverist. Uues asukohas võeti ta kohalike päriselanike poolt küll sõbralikult vastu, kuid varsti ta sattus nendega niivõrd tülli, et põgenes Saksamaale endale abi otsima ja sealt edasi Rooma. Paavst tõotas siis kõigile pattude andeksandmist, kes lähevad võitlema paganaist liivlaste vastu. Nii pöördus Berthold koos relvastatud ristisõitjatega tagasi Holmi kindluse juurde. Liivlased võtsid teda vastu ilmse vaenuga ega avanud talle sissepääsu linnusesse. Et läbirääkimised ei viinud rahuldavate tulemusteni, pidid olukorda lahendama relvad. Juulis 1198. a. peetud lahingus langes küll piiskop Berthold, kuid võitsid ristisõitjad, ja liivlased pidid selle järel laskma endid ristida ja nõustuma kirikule makse maksma. Vaevalt aga olid ristisõitjad lahkunud, kui liivlased pesid endilt ristimise Väina jões ja otsustasid tappa kõik preestrid, keda nad veel leiavad järgneval kevadel oma maalt. Hirmunud preestrid põgenesid Saksamaale ja ristiusuline saksa koloonia Väina jõel varises kokku.

Piiskop Albert. Aasta pärast Bertholdi surma pühitseti uueks piiskopiks Breemeni peapiiskopi sugulane toomhärra Albert. See oli veel noor, aga teovõimas, osav ja auahne poliitik, kes 30 aastat juhtis saksa ekspansiooni Ida-Baltikumis, olles seejuures enam diplomaat ja sõdur kui misjonär. Reaalpoliitikuna ta mõistis õieti hinnata nii oma liitlasi kui ka vastaseid ja oskas ahvatella mitmeid jõudusid kaastööle Ida-Baltikumi vallutamiseks. Niisamuti ta kasustas osavasti vastasleeri erihuve ja lahkhelisid oma eesmärkide saavutamiseks. Kõigepealt püüdis Albert luua endale kindla seljataguse Lääne-Euroopas. Selleks ta hankis endale Saksa-Rooma kuninga Philipp'i, Taani valitseja Knut VI-nda, pärastise kuninga hertsog Valdemari ja Lundi peapiiskopi Absaloni toetuse ja sai paavst Innocentius III-lt bulla ristisõitjate kogumiseks Saksis ja Vestfaalis. Osava propagandaga kogus Albert arvuka hulga ristisõitjaid ja a. 1200 ta purjetas Lüübekist 23 laevaga Väina jõe suudmesse. Liivlased võtsid saabujad vaenuliselt vastu, kuid märkasid peagi, et neil on tegemist tugeva ning hoolimatu vastasega. Ristisõitjad asusid rüüstama siinseid asulaid ja süütasid põlema vilja põldudel, mille järel liivlased nõustusid rahu tegema. Uus piiskop ei kohkunud tagasi ka külaliste vastuvõtu-õiguse rikkumisest. Ta kutsus liivi vanemad, teiste hulgas ka Kaupo enda juurde pidusöögile. Seal ta laskis nad

ootamatult vangistada ja vabastas alles siis, kui sai endale Väina ümbruse ja Toreida tähtsamaist liivlaste perekondadest pantvangideks 30 noormeest, kes saadeti Saksamaale.

Järgnevalt osutas piiskop vajalikku tähelepanu kujuneva saksa koloonia kandjaile kaupmeestele ja rajas a. 1201 Väina jõe harule R i i a linna, mille elanikele ta andis hiljem Visby saksa linnaõiguse. Kui uus linn oli kindlustatud ja sinna olid juba elama asunud esimesed saksa kodanikud, määras Albert Riia oma residentsiks ja Pühale Maarjale pühendatud toomkiriku asukohaks.

Ristiusu levitamise ja vallutuspoliitika järjekindlamaks läbiviimiseks, niisamuti ka rajatud koloonia kaitseks vajas Albert püsivamat sõjalist jõudu, kui seda oli ristisõitjate pere, kes tavaliselt saabus kevadel ja suures enamikus juba järgmisel sügisel tagasi läks.

Paiksa sõjajõu soetamiseks hakkas piiskop istutama Liivimaal, mille ta oli pühendanud Pühale Maarjale, l ä ä n i n d u s e algeid. Et aga maid läänistamiseks oli esialgu vähe, siis kasvas vasallide arv üsna visalt ega suutnud olla küllalt tugevaks kaitseks sõja korral.

Hoopis olulisema tähtsusega toeks sai piiskopile ta kavatsuste kohaselt ellu kutsutud M õ õ g a v e n d a d e O r d u *(Fratres Militiae Christi)*, mille paavst Innocentius III kinnitas a. 1204.

Sisemiselt korralt sarnles uus organisatsioon Templiorduga. Tema liikmed tõotasid olla sõnakuulelikud, kasinad ja vaesed ja jagunesid eri liikidesse. Osa neist, nn. rüütelvennad, pidid pärinema rüütliseisusest ja pühendama kogu oma elu võitlusele uskmatutega. Vormiriidena kandsid nad valget mantlit punase risti ja mõõgamärgiga. Rüütelvennad moodustasidki ordu peamise sõjalise jõu. Teise klassi moodustasid preestervennad, kelle ülesandeks oli vaimulikkude talituste pidamine, ja kolmandasse liiki kuulusid teenijad vennad, nagu relvakandjad ja mitmesugused ametimehed. Kogu organisatsiooni juhtijaks oli ordumeister, kes valiti rüütelvendade hulgast ja asus alaliselt Riias. Mõõgavendade Ordu kujunes imekiiresti tugevaks sõjaliseks jõuks ja hakkas taotlema järjest suuremat võimu, mistõttu tal tekkisid tõsised vastuolud piiskop Albertiga.

Üheaegselt sõjaliste jõudude organiseerimisega jätkati ka l i i v l a s t e r i s t i u s u s t a m i s t.

Selle töö edukuse väliseks tunnuseks oli esimese kloostri asutamine Väina jõe suudme paremale kaldale Dünamündesse, kuhu abtiks sai Meinhardi kaastööline ning Alberti nõunik Theodorich. Järgmisel aastal ehitati esimene maakirik Kubeselesse. Hiljem valmis veel kirik Papendorp'is Ümera ääres lätlastele kuuluval maa-alal. Seal tegi misjonitööd preester L ä t i H e n r i k. Viimane on saa-

nud kuulsaks eriti seetõttu, et ta kirjutas kroonika, mis on tähtsaimaks allikaks Liivimaa ristiusustamise ja eestlaste muistse Vabadusvõitluse kohta. Läti Henriku tõuline päritolu on tänini kindlaks tegemata.

Liivlaste ja lätlaste alistamine. Ristiusulise saksa asundi mõju piirkond kasvas piiskop Alberti juhtimisel esialgu üsna jõudsasti. Liivlastega tuli pidada küll rida võitlusi ja nende viimane kants langes sakslaste kätte a. 1206. Alistatud rahvas leppis peagi uue olundiga, sest määratud maksud polnud eriti koormavad, pealegi oli neid varem niikuinii maksetud Polotski vürstile. Sakslastest loodeti aga saada mõjukat kaitsjat seniste kallaletungijate vastu, niisamuti arvestati ka majanduslikku kasu Riia kaubandusliku tegevuse laienemisest. 1208. aastaks alistati ja ristiusustati nähtavasti ilma vastupanuta ka idalätlased (letgallased). Tõsisemaid võitlusi Väina jõe joone vallutamisel tuli sakslastel pidada venelastega, aga needki lõppesid esimeste kasuks. Nii alistati a. 1208 venelastele kuuluv Kukenoisi linnus ja vürstiriik ja aasta hiljem Gertsike vürstkond, kusjuures sealne valitseja sai piiskopi vasalliks.

Piiskop Alberti oluliseks püüdeks oma võimu kindlustamisel oli tihedate sidemete loomine S a k s a - R o o m a r i i g i g a. Juba 1207. aastal ta andis Liivimaa kuningas Philipp'ile, kellelt ta sai selle tagasi lääniks. Ühtlasi sai Albert seega ka Saksa riigivürstiks. Samal aastal ta korraldas ka vahekorra o r d u g a, kes sitkelt nõudis osasaamist vallutatud aladest. Ordu saigi kolmandiku alistatud maadest, peamiselt Koivast lõunapoolsed alad, ja rajas sinna oma linnused Võnnu ja Sigulda. Piiskopile jäid aga Toreida, Metsepole, Ydumea ja kogu Väina jõe äärne maa.

Eestlaste Vabadusvõitlus Toreida rahuni. Vaenu algus. Kokkulepe, mis saavutati piiskopi ja ordu vahel, polnud viimasele kuigi soodus ja ta püüdis luua endale avaramat võimuala põhja pool. Säärase kavatsuse teostamisel leidis ordu endale vajalikku toetust lätlaste poolt, kes krooniku sõnade järgi „olid rõhutud ja põlatud ja palju ülekohut kannatanud eestlaste poolt". Albert aga pidas sõja algamist eestlaste vastu varaseks ja ettevaatliku poliitikuna ta püüdis esijoones juba vallutatud maid kindlustada ja edasi tungida Väina jõe joonel. Ordu ja lätlaste vaheline liit teostus hiljemalt 1208. aastaks ja siis algas ordu algatusel ja lätlaste toetusel veriste võitluste ajastu meie esivanematega, mille käik tõi kaasa olulise pöörde kogu Baltikumi ajaloos. Mainitud aastal läkitasid lätlaste vanemad Russin, Varidote ja Talibald ja Võnnu ordurüütlite juht Berthold saadikud ugalaste juurde ja nõudsid neilt tasu lätlastele tehtud ülekohtu eest. Läbirääkimised ses suhtes esiteks Ugandis ja hiljem Lätimaal ei andnud tulemusi. Läti vanemail õnnestus eest-

lastevastasesse liitu tõmmata ka riiglasi, kes olid huvitatud selle kaubatee oma mõju alla saamisest, mis läks mööda Koivat ja läbi Ugandi Pihkvasse. A. 1208 tungiski lätlastest, ordurüütleist, riiglastest ja liivlastest koosnev liiduvägi Otepää linnuseni. See põletati maha ja pöörduti siis suure saagiga koju. Kättemaksuks selle eest tungisid siis ugalased koos sakalastega Trikatuasse, asudes piirama Beverini linnust. Kuulda saades, et ordumeister Venno on Võnnust lätlastele appi ruttamas, katkestasid eestlased linnuse piiramise ja asusid koduteele. Ordurüütlid ajasid neid küll taga, ei jõudnud aga neile järele, sest järsku tulnud külmast läks maa konarlikuks ja rüütlite hobused hakkasid lonkama. Küll aga tungisid sakslaste toetusest julgustatud lätlased Russini ja Varidotega ootamatult Sakalasse, tapsid seal palju rahulikult oma igapäevase töö juures olevaid elanikke ja ruttasid siis suure saagiga tagasi.

Võnnu piiramine ja Ümera lahing. A. 1210 paisus sõjategevus Maarjamaal juba laiaulatuslikumaks. Kõigepealt tungisid Novgorodi vürst Mstislav ja tema vend Pihkva vürst Vladimir suure sõjaväega Ugandisse. Nad piirasid kaheksa päeva Otepää linnust, nõustusid siis eestlaste rahuettepanekuga, lasksid endile maksta 400 marka hõbedat, ristisid mõned kohalikud elanikud ja lahkusid seejärel maalt. Veidi hiljem korraldas Berthold sakslaste, lätlaste ja liivlaste osavõtul rüüsteretke Ugandisse. Otepää langes vaenlaste kätte ja süüdati põlema, mehed tapeti, naised võeti vangi ja palju vara langes rüüstajaile saagiks. Et kätte tasuda säärase laastamise eest, tungisid eestlased suure sõjaväega ordu alale ja asusid piirama Võnnu linnust. Võitlus kestis seal kolm päeva; eestlased ehitasid ülesjuuritud puudest piiramistorni, kust lasksid nooli piiratuile, ka püüdsid nad linnust põlema süüdata. Edu oli juba märgatav, kuid siis saadi teada, et linnusele on abi tulemas, mistõttu piirajad loobusidki võitluse jätkamisest ja pöördusid kodu poole. Sakslased, lätlased ja liivlased ruttasid neile järele. Ümera jõe lähedal metsas aga jäid eestlased tagaajajaid ootama ja kui viimased kohale jõudsid, tungisid neile ootamatult kallale. Sakslased koondusid küll lipu ümber tugevaks kolonniks, aga ometi nad ei suutnud eestlaste rünnakule vastu panna. Liivlaste ja arvatavasti ka lätlaste jalavägi päästis end põgenemisega. Sakslased kogusid veel oma väeriismed ja katsusid võideldes Koiva jõe juurde välja jõuda. Eestlased kihutasid põgenevale vaenlasele järele ja neil õnnestus vangistada ligi 100 meest, kellest nad osa maha lõid, osa aga Ümera juurde tagasi viisid. Seal olevat nad Läti Henriku sõnade järgi mõned vangid elusalt ära põletanud, teistele aga mõõkadega ristid seljale raiunud, neid vaevanud ja saatnud siis „taevasse märtrite hulka". Sama krooniku teatel on eestlased siis suure rõõmuga

Ümera lahing a. 1210.

koju pöördunud ja saatnud sõna „kõigisse Eesti maakondadesse vandega end ühendades ja tõotades, et tahavad olla üks süda ja üks hing kristlaste vastu".

Viljandi piiramine. Koiva lahing. 1210. aasta sügisel sõlmisid sakslased P o l o t s k i vürstiga esimese „igavese rahu". Kindlustanud nii seljataguse, nad võisid eestlaste suhtes näidata suuremat agressiivsust. Veel sama aasta lõpul nad tungisid koos lätlaste ja liivlastega S o o n t a g a s s e, kust nad ootamatu ilmumise tõttu said suure saagi, „härgi ja lehmi neli tuhat, arvamata hobuseid ja muid loomi". Sellele vastasid eestlased rüüsteretkega M e t s e p o l e s s e. 1211. a. kevadtalvel korraldasid sakslased oma seniste abilistega rünnaku Sakala peakeskuse V i l j a n d i vastu, ühtlasi nad laastasid põhjalikult selle ümbruskonda. Linnuse vallutamiseks täitsid lätlased ja liivlased seda piiravad kraavid puudega põhjast ääreni ja ajasid siis kaitsetorni sealt üles, kust taheti piiratuile noolte ja viskodadega kahju teha. Eestlased püüdsid puuhunnikuid põlema süüdata ja paiskasid kantsist ratastel tuld alla, mida aga lätlased ja liivlased jää ja lumega kustutasid. Sakslased seadsid siis üles paterelli ja pildusid sellega kantsi kive, tekitades nendega piiratuile kahju. Küll püüdsid vaenlased puuhunniku otsast üle pihttara jõuda ja linnust põlema süüdata, kuid eestlased kiskusid põlevad plangud lahti ja paiskasid need vaenlastele kaela ja parandasid linnusele tehtud vigastused järgmiseks päevaks jälle ära. Kuuendal piiramispäeval pidi linnus siiski alistuma, sest peaaegu kogu meeskond oli haavatud ja veepuudus oli väga terav. Rahutingimuste kohaselt ei loovutanud eestlased kantsi vaenlasele, andsid aga pantvange ja lubasid preestreid tulla linnusesse, kus need piserdasid pühitsetud veega maju, mehi ja naisi. Eelnenud suure verevalamise tõttu lükati ristimine edasi.

Karistuseks vaenlasele korraldasid eestlased siis mitmed retked L ä t i m a a l e. Üks väesalk käis Asti järve ümbruses, teine väeosa Sakala vanemate Lembitu ja Meeme juhatusel läks üle Ümera jõe Läti Henriku elupaika ja laastas seal kogu kihelkonna. Siis ründasid Läänemaa eestlased Metsepole ja Letegore liivlasi kolme väega ega andnud neile rahu „ei päeval ega ööl". Saarlased aga purjetasid oma laevadega Koiva jõge pidi Toreidasse ja tegid hävitustööd Kubesele kihelkonnas. Kuid veel ulatuslikuma kallaletungi võtsid saarlased samal 1211. aastal ette sakslaste mõjuka liitlase Kaupo vastu. Umbes 1000-meheline ratsanikest ja jalameestest koosnev maavägi tungis Toreidasse K a u p o l i n n u s e juurde, üheaegselt nendega saabus sinna mööda Koivat ka saarlaste laevastik. Linnus piirati ümber ja otsustati hävitada, kui liivlased ei nõustu minema Riiat vallutama. Vahepeal aga oli Alberti korral-

Saarlaste laevastik Koival.

dusel tulnud Riiga rohkesti ristisõitjaid, kes koos piiskopi meeste, orduvendade ja liivlastega saabusid piiratuile appi ja ründasid eestlasi selja tagant. Viimased astusid mehiselt hädaohule vastu, viskasid käest odad ja hakkasid lähedast vaenlase rinnet raiuma mõõkadega. Oli juba märgata eestlaste edu, kuid siis jõudis rüütlite ratsavägi jalaväele appi. Eestlaste seisund muutus raskeks, sest tuli mõõkadega võidelda soomusrüüga kaetud ratsanike vastu. Pealegi tungisid ka liivlased linnusest välja ja nii jäid eestlased kahe rinde vahele. Nad püüdsid endid päästa põgenemisega ja katsusid öösi Koiva jõge pidi merele pääseda. Sakslased olid aga jõe allpool sulustanud ja saarlaste laevastik jäi ummikusse. Siis lahkusid mehed laevadelt, et põgeneda metsade kaudu kodu poole. Suur osa neist hukkus teel nälja kätte ja vaenlasele langes saagiks 2000 hobust ja 300 suuremat laeva. Koiva lahingu ajal olid ka sakalased rüüsteretki ette võtnud Trikatuasse, kuid saanud teada kaasmaalaste saatusest, pöördusid sealt tagasi.

Toreida rahu. Kaotused Koiva ääres halvasid mõnel määral saarlaste ja ranniku-eestlaste sõjalist aktiivsust. Sakalased ja ugalased aga muutusid ettevaatlikumaks. Nende võitlusenergiat vähendas ka katk ja näljahäda, mis oli puhkenud peamiselt Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis.

Olukorda kasustasid vaenlased uute röövretkede korraldamiseks. Üks röövjõuk tungis läbi Sakala, üle Pala (Navesti) jõe ja läbi Nurmekunna kuni Järvani. Hiljem läks tuhandeisse ulatuv vaenlase vägi läbi Ugandi, üle Emajõe Vaigasse ja Järvasse, kus nende peatuskohaks oli rikas Kareda küla. Sealt pöörduti läbi Mõhu ja Nurmekunna üle Võrtsjärve jää tagasi koju. Igal pool, kust vaenlase vägi läbi läks, põletati külad, tapeti mehed, kuna naised, lapsed ja varandus võeti sõjasaagina kaasa.

Õnnetust aitasid suurendada veel Novgorodi ja Pihkva vürst, kes 15 000 mehega tungisid sakslaste kannul Vaigasse, Järvasse ja Harjusse, kus nad hakkasid piirama V a r b o l a linnust. Saanud sealt maksuna 700 marka hõbedat, nad lõpetasid piiramise ja pöördusid tagasi koju. Venelaste võõrsil viibimise ajal ründas L e m b i t u Pihkvat ja rüüstas selle arvatavasti koos leedulastega.

Vastastikused sõjaretked kurnasid nii eestlasi kui ka nende lõunapoolseid vaenlasi. Sellises olukorras sõlmisid eestlased 1212. a. algul rahu, esialgu lätlaste ja liivlastega. Viimaste vahendusel algasid eestlased rahuläbirääkimisi ka sakslastega. Pärast pikemaid vaidlusi sõlmitigi samal aastal T o r e i d a s eestlaste ja sakslaste vahel rahu kolmeks aastaks. Selle järgi pidid sakalased lubama teha oma piirides misjonitööd kuni Pala jõeni, kuid eestlaste vastupanu see veel ei suutnud murda.

Vabadusvõitlus a. 1215—1219.

Piiskopi ja ordu vahekord. Teatavasti oli piiskopi ja ordu vastuolu soodustanud vaenu algamist eestlastega. See antagonism püsis järjekindlal mõlemapoolsel võimupüüdel ja andis kogu järgnevale ajale omapärase ilme. A. 1210 ruttasid nii Albert kui ka ordumeister Folkvin Rooma, et leida paavstilt oma püüetele toetust. Innocentius III oli huvitatud oma positsiooni kindlustamisest Maarjamaal, niisamuti ta tahtis siin võistlevaid jõude tasakaalus hoida. Ta kinnitas 1207. a. toimunud maade jagamise piiskopi ja ordu vahel, jättis aga viimasele edaspidiste vallutuste suhtes vabad käed. Ordumeistrile tuli vaadata kui piiskopi vasallile ja ta pidi tema juhtida oleva organisatsiooni kaudu kaitsma maad ja kirikut paganate vastu. Albert ei saanud küll ihaldatud peapiiskopi-tiitlit, ometi andis paavst Breemeni mõju tõkestamiseks talle õiguse ametisse nimetada piiskoppe eestlaste alal. Seda õigust kasutades nimetas Albert 1211. a. Eestimaa piiskopiks Dünamünde kloostri abti Theodorichi, kelle edasiseks asukohaks oli ette nähtud Lihula. Theodorichi kaudu lootis Albert oma mõju laiendada eestlaste aladel vastukaaluks ordule. Innocentius III aga määras oma legaadiks võimsa kirikuvürsti Lundi peapiiskopi Andreas Sunonise, kes sai ülesande asutada eri piiskopkond Sakalasse ja Ugandisse. Kiriklikult pidi see ala jääma Lundi diötseesi kuuluvaks. Ka Theodorich, kelle piiskopiks nimetamine oli leidnud paavsti poolt kinnitamist, hakkas lähenema taanlastele, lootes nende kaudu kergemini saada tegelikuks Eestimaa piiskopiks. Eestlastega sõlmitud vaherahu ajal aga muutus Alberti võim kõigest hoolimata tugevamaks. Kõigepealt õnnestus tal soodsail tingimustel korraldada vahekord Polotski vürsti Vladimiriga, siis likvideeriti tema mõjuval vahendamisel liivlaste ja lätlaste vastuhakkamine ja viimaks alistusid Albertile vabatahtlikult Tolova lätlased, kes seni olid olnud Pihkva maksualused ja ordu liitlased. Mõnesugused lahkhelid sakslaste vahel ei tõkestanud siiski nende sõjalist indu eestlaste vastu ja seda aitasid veelgi suurendada igal kevadel Liivimaale tulevad ristisõitjad.

Uute võitluste algus. Kolme maleva rünnak. Juba enne vaherahu möödumist alustasid sakslased sõjalist tegevust ja tungisid oma pärismaalastest kaaslastega läbi Sakala ja Soontaga Ridalasse. Sealseile elanikele tuli rünnak täiesti ootamata ja nad ei suutnud varjule põgeneda ega ka vastuhakkamiseks endid korraldada. Takistamatult tungis vaenlane küladesse, tappes, rüüstates ja põletades kolm päeva. Eriti põlastab Läti Henrik liivlaste ja lätlaste julmust, sest need ei säästnud vana ega noort. Kui vaenlased

lõpuks röövitud saagiga tagasi pöördusid, siis, nagu kroonik mainib, „nuttis Eesti oma lapsi ega suutnud end lohutada . . . eriti selle määratu hulga tapetute pärast, keda oli arvamatult palju".

Niipea kui vaherahu möödus, tungis vaenlane Sakalasse ja alustas seal Lembitu kantsi L e h o l a piiramist. Linnus pani visalt vastu ja alistus lõpuks, kui ta vallipealne oli põlema süüdatud. Piiratud pidid laskma endid siis ristida. Ka Lembitu ristiti ja viidi siis Riiga pantvangiks. Hiljem aga lasti ta vabaks.

Sakslaste sõjaretkile vastasid eestlased 1215. aastal laiaulatuslikult organiseeritud v a s t u p e a l e t u n g i g a. Selles olid maa- ja merejõudude ülesanded hästi kooskõlastatud ja ta lõpp-eesmärgiks oli vaenuliste jõudude tabamine otse südamesse ja nende hävitamine.

Koostatud kava kohaselt purjetasid saarlased Väina jõe suhu ja asusid selle sulustamisele, et seega ära lõigata vaenlasel abisaamise võimalused mere kaudu ja siis kohe rünnata Riiat. Õnnetuseks aga jõudsid kahel suurel kogil kohale ristisõitjad ja nii ähvardas saarlasi ümberpiiramise oht merelt tulnud vaenlase ja mööda jõge alla laskunud riiglaste poolt. Et sellest pääseda, loobusid saarlased võitlusest ja põgenesid merel laiali. Sõjakäigu peaeesmärk — Riia hävitamine — äpardus. Ridalased ja läänlased tungisid küll Metsepolesse ja sakalased ühes ugalastega lätlaste alale, kuid eriti nimetamisväärset nad seal korda ei saatnud. Küll tabasid eestlased oma verivaenlase Talibaldi ja piinasid selle tulega surnuks. Pärast seda muutus U g a n d i seisund õige raskeks. Lätlased koos sakslastega korraldasid sinna ühel ning samal suvel üheksa rüüsteretke. Ugalased pidasid oma olukorda nii lootusetuks, et saatsid saadikud Riiga rahu paluma. Mõjustatuna sellest palusid ka sakalased r a h u. See sõlmiti ja tingimuste kohaselt pidi Lõuna-Eesti kuni P a l a jõeni ja E m a j õ e n i kuuluma rooma-katoliku kiriku mõjupiirkonda. Mainitud alal hakkasid ristimisi toimetama Soomest pärit preester Peeter Kaikkivalta ja ordupreester Otto. Kartes kohaliku rahva vaenulisust nad pöördusid siit aga üsna peatselt tagasi.

Võitlus Uues sadamas. Rünnakud Lääne- ja Põhja-Eestis. Sõlmitud rahu Lõuna-Eestiga võimaldas sakslastel paremini teotseda saarlaste ja mandri läänerannikku asukate vastu. Oli ju ilmselt selge, et seni kui pole ohjeldatud saarlased, pole ka kindlad Väina-äärsete asundite sidemed Saksamaaga mere kaudu. Heaks tõendiks sellest oli vahejuhtum Riiast tagasi Saksamaale minevate ristisõitjatega, kes tormi poolt aeti üheksal kogil Saaremaa randa „Uude sadamasse". Saarlased püüdsid kogidele väljapääsu täiesti sulgeda ja saatsid siis nende poole soodsa lõunatuulega kolm tuleparve.

Tagajärg oli juba silmaga nähtav, kuid siis pöördus tuul äkki itta ja ajas tuleparved merele. Järgnevais võitlustes saarlastega said ristisõitjad suurt kahju; ometi õnnestus neil viimaks merele pääseda, kasustades selleks üht madalat läbikäiku, millest laevad köitega läbi veeti.

Sakslastele oli nüüd ilmne, et Saaremaa vallutamine mere kaudu on võimatu, ja nad otsustasid sinna tungida talvel mandri poolt. A. 1216 nad korraldasid retke Soontagasse, piirasid samanimelist linnust ja tungisid hiljem üle jäätunud mere Saaremaale, hakates seal röövima ja laastama. Käre külm ja hirm saarlaste maleva ees sundisid aga sakslased saarelt üsna varsti lahkuma. Sama aasta suvel oli sakslaste, nende tavaliste liitlaste ja kevadel appi tulnud ristisõitjate ürituseks sõjaretk läbi Sakala Harjusse, kus jõuti kuni Loone külani, laastates ja rüüstates nagu harilikult. Järgmise aasta kevadtalvel nad võtsid ette rünnaku Järvasse, mispuhul ka ugalased olid sunnitud võitlema oma kaasmaalaste vastu. Suure-Kareda küla ümbruses laastati kuus päeva ja osa ratsanikest tungis koguni Virusse. Viimaks, kui järvalased nõustusid ristiusku vastu võtma ja arvatavasti ka hinnust maksma, lahkusid vaenlased maalt.

Kõik saavutatud edu Eesti alal läks aga kaotsi 1217. a., kui teostus liit läänepoolsete maakondade ja venelaste vahel. Ühiselt tungiti siis suure väega, millest võtsid osa ka saarlased, Otepää alla ja vallutati see. Linnuse kaitsjad sakslased, lätlased ja liivlased võisid sealt sõlmitud rahu alusel vabalt lahkuda. Sedasama võimaldati ka ugalastele, kes kui alistatud olid pidanud linnuse kaitsmisel abiks olema. Otepää rahu järgi pidid sakslased nii Ugandist kui ka Sakalast taanduma. Samal ajal liikus venelaste keskel mõte koos eestlastega lõplikult hävitada saksa koloonia. Seisukorra tõsidust taibates purjetas Albert veel samal aastal kiiresti välismaale abi otsima. Ohtlikkust suurendas seegi, et Breemeni piiskop kadedusest Alberti kasvava võimu pärast otsustas oma võimu tunda anda ja sulges ristisõitjaile läbipääsu Liivimaale Lüübeki sadama kaudu.

Madisepäeva lahing ja selle tagajärgi. Suvel a. 1217 tegid nii eestlased kui ka venelased vajalikke ettevalmistusi ühise rünnaku korraldamiseks. Eesti poolel teotses sel alal kogu hingega Lembitu. Juba septembris kogunes peaaegu kõigi maakondade meestest koosnev malev Sakalasse, kus jäädi vaenlasi ootama. Sakslased otsustasid eestlasi lüüa varemini, kui need saavad venelastega liituda, ja kogusid Sakala lõunapiiri lähedusse suure sõjaväe. Juhtidena paistsid seal silma ordumeister Folkvin, liivlaste vanem Kaupo ja äsja saabunud Taani kuninga vasall Orlamünde krahv

Albert. Vaenlane liikus lahingukorras, sakslased keskel, liivlased paremal ja lätlased vasemal tiival, suure ettevaatusega S a k a l a s s e.

20. sept. ta jõudis Viljandi alla, kus puhati ööd. 21. sept., s. o. m a d i s e p ä e v a l, kohati Viljandist põhja pool Lembitu väge, kes tungis lahingukorras metsast välja ja ründas vaenlast. Liivlased löödi kohe põgenema, kuid sakslased murdsid keskrindest läbi, mõjustades seega otsustavalt eestlaste paremat tiiba, kus edukalt võitlesid sakalased oma vaprate vanemate juhtimisel. Nähtavasti kartes nüüd sakslaste poolt selja tagant haaramise ohtu nad hakkasid taganema. Seal aga pääses lätlane Veko Lembitule selja taha ja pistis ta odaga läbi. Eesti maleva pea oli langenud; temaga koos hukkus lahingus teisigi Sakala vanemaid, nende hulgas Vootele ja Manivalde. Võitlus küll jätkus, kuid siis löödi kogu eestlaste malev põgenema. Taganejaist said paljud surma ja mitmed hukkusid veel hiljem metsades eksides. Vaenlase poolel sai teiste hulgas surmavalt haavata vanem Kaupo. Pärast lahingut tungis vaenlane põhja poole, jõudes rüüstates ja laastates kuni P a l a jõeni, kus asuti viimaks Lembitu külla laagrisse. Siia tulid siis Sakala vanemad Lembitu venna Unepevega eesotsas ja palusid rahu. See sõlmitigi, kusjuures eestlased pidid lubama endid ristida, andma pantvange ja nähtavasti maksma ka makse. Madisepäeva lahing andis vaenlasele uut julgust, mistõttu ta tegi edusamme Järvas ja Läänemaal. Eestlastesse mõjus küll masendavalt nende energilise juhi Lembitu langemine ja sõjajõudude lüüasaamine välilahingus, kuid veel olid saarlased vabad, põhja pool püsisid harjulased, rävälased ja virulased endiselt sõltumatuna. Ugalas ja Sakalas oli rahva meeleolu käärimas ja koostöö venelastega jätkus. Veel 1218. a. tungis Novgorodi vürst Svjatoslav suure väega Põhja-Lätimaale ja pani seal toime laiaulatusliku rüüstamise. Venelaste lahkumise järel sama aasta sügisel oli ilmselt märgata, et nad koos eestlastega midagi sepitsevad Väina-äärse koloonia vastu.

Võitlused taanlaste ja sakslastega. Taanlaste kindlustumine Põhja-Eestis. Mõjuka toetaja leidmiseks oma senisele tegevusele Liivimaal pöördus Albert T a a n i poole. Jaanipäeval a. 1218 ta sai kokku Valdemar II-ga Schleswigi riigipäeval ja palus kuningat saata oma laevastik üle Läänemere, et painutada eestlasi ja sundida nad loobuma võitlemast koos venelastega Liivimaa kiriku vastu. Kuningale oli säärane ettepanek väga vastuvõetav, sest see langes kokku ta ammuse kavatsusega laiendada oma võimu Läänemere idarannikul. Arvatavasti andis Riia piiskop tasuks saadava abi eest õige kaugeleulatuvaid lubadusigi. Et kindlustada oma üritusele eestlaste vastu Rooma kuuria nõusolekut, pöördus Valdemar II vastava palvega paavsti poole. Kergesti lubas Honorius III liita

Taani riigi ja kirikuga kõik need maad, mis kuningas võidab. 1219. a. suvel saabuski Valdemar II suure laevastikuga, milles olnud 1500 sõjalaeva, Eestisse L i n d a n i s a linnuse alla. Maabunud Taani sõjaväele ei avaldanud eestlased esialgu mingit vastupanu, vaid kohtlesid seda näilikult sõbralikult. Kuningas andis rävälaste ja harjulaste vanemaile kingitusi ja vaimulikud ristisid neid. Samal ajal asusid taanlased mahajäetud Lindanisa kantsi ümberehitamisele.

Kolme päeva pärast selgus aga eestlaste kavalus, kui nad õhtul ootamatult ründasid taanlaste laagrit mitmest küljest, ajades selle täiesti segadusse. Ründajate katse kuningat tappa ebaõnnestus, küll aga langes tema asemel piiskop Theodorich. Taanlased toibusid siiski ja asusid üsna varsti vastupealetungile, mispuhul Lindanisa lahing lõppes eestlastele õnnetult. Pärast lahingut ehitas vaenlane lõplikult valmis oma peatugipunkti — Taani linna — Tallinna ja veel sama aasta suvel sõitis Valdemar tagasi kodumaale. Kuninga asehaldurina jäi siia valitsema Lundi peapiiskop Andreas Sunonis.

Järgnevalt pöördus taanlaste tähelepanu oma võimualade laiendamisele esijoones muidugi Rävälas. Et aga neil oli siin vähe sõjajõude, arenes mainitud maakonna alistamine ja ristiusustamine üsna visalt, võttes aega ligi aasta, nagu teatab seda Läti Henrik.

Taanlaste ja sakslaste võitlus võimu pärast Põhja-Eestis. Veel vabade Eesti mandrialade seisund muutus järjest raskemaks, sest neid rünnati nii põhja kui ka lõuna poolt. Samal suvel, kui saabusid taanlased Lindanisa alla, jõudis ka Albert suurte ristisõitjate hulkadega Riiga. Esialgu pöördus ta peatähelepanu küll semgallide vastu. Ordurüütlite ja lätlaste ühine vägi aga tungis J ä r v a s s e. Hiljem teostas ühine sakslaste vägi koos oma seniste liitlastega rüüsteretke V i r u m a a l e. Sellest olid sunnitud osa võtma ka ugalased, sakalased ja järvalased, viimased pidid olema teejuhtideks. Laastamine kestis viis päeva ja nagu Läti Henrik väidab, leidsid rüüstajad „kogu rahva tervel Virumaal oma külades ja lõid tema maha suuremaist kuni väiksemateni, andmata armu kellelegi, keda aga meessoost eest leidsid, ja vangistasid naisi ja lapsi ning ajasid hobuseid ja veiseid hulgani kokku ja said palju saaki".

Pärast seda rünnakut tungisid s a a r l a s e d 1220. a. veebruaris Järvasse, et karistada sealset rahvast säärase koostöö pärast vaenlasega. Samal ajal jõudis Järvasse ka uus piiskopi ja ordu poolt organiseeritud vägi, kes lõi saarlasi raskesti ja liikus siis ühes lätlaste, liivlaste ja ka eesti abivägedega edasi H a r j u s s e. Maad laastati suure põhjalikkusega ja tapeti inimesi, lämmatades maaalustesse koobastesse varjule põgenenud asukaid suitsuga. Siis

pöörduti tagasi „Jumalat tänades, et ta harjulaste uhked südamed oli alandanud kristlikule alandusele", ütleb kroonik.

Viimased sakslaste retked Põhja-Eestisse kasvatasid taanlastes ilmselt kadedust. Kui sakslased saatkonna kaudu teatasid oma edust kuninga asehaldurile, tuletas see ordumeistrile meelde, et rüüsteretked on toimunud maa-aladel, mis Schleswigi kokkuleppe alusel kuuluvad Valdemar II-le. Folkvin polnud säärasest kokkuleppest teadlik. Kuid nii taanlased kui ka sakslased teadsid, et ühe või teise maa poliitiline kuuluvus käib selle järgi, kelle poolt sealne rahvas on ristitud, mistõttu algaski nüüd võidujooks paganate hingede järele. Et seni oli rahvast tegelikult ristitud ainult Sakalas ja Ugalas, mujal ainult vanemaid, siis oli vaimulikel tööd küllalt. Ristimisi võeti ette üksikult, suurema kiiruse saavutamiseks tehti seda vahel ka massiliselt, kus sadu inimesi korraga üle piserdati pühitsetud veega. Mõnikord jäeti säärane toiming ka varem ristitud võhikute hooleks. Juhtus sedagi, et taanlased seal veel kord üle ristisid, kus sakslased selle talituse olid juba teinud, või vastupidi. Säärase kiiruse juures oli 1220. a. talveks ristiusustamine peaaegu kogu Mandri-Eestis, välja arvatud Soontaga, läbi viidud.

Rootslased Läänemaal. Taanlaste võimu kindlustumine Ida-Baltikumis kutsus niisamasuguse püüde esile ka Rootsis. A. 1220 ilmus Läänemaa randa ühes sõjaväega ja mitmete kõrgete aukandjatega Rootsi kuningas J o h a n. Lihula linnus vallutati ja alustati päriselanike ristimist. Kuningas pidas seisukorda kindlustatuks ja lahkus, jättes Lihulasse ainult väikese sõjaväe. Ühel augustikuu hommikul aga ilmusid saarlased kantsi alla, piirasid selle ümber ja süütasid põlema. Vallutanud linnuse, nad tapsid maha peaaegu kõik seal leiduvad rootslased. Kui hiljem taanlased Lihulale appi jõudsid, olid saarlased juba läinud. Taanile aga avanes hea võimalus oma mõju Ridala alal laiendada.

Kokkulepe taanlaste ja sakslaste vahel. Pinevus sakslaste ja taanlaste vahel võttis teatavasti 1220. a. suvel suure ulatuse. Seda püüdis lahendada Valdemar II, kui ta mainitud aastal uuesti Eestisse tuli. Ta kutsus Alberti, niisamuti ka ordu esindaja Tallinna läbirääkimistele. K u n i n g a ja o r d u vahel saavutatigi kokkulepe, mille järgi viimane pidi saama Sakala ja Ugandi, kuna Taani osaks oleks jäänud ülejäänud Eestimaa. Albert aga üldse ei ilmunud Tallinna, vaid sõitis Saksamaale ja Rooma abi otsima Valdemari vastu. Abi seekord ei leidunud ja taanlased olid juba eelmisel aastal sulgenud Lüübeki sadama Liivimaale siirduvaile ristisõitjaile. Nii ei jäänud ka Riia piiskopile muud üle kui minna Taani kuninga juurde kokkulepet otsima. Seal ta pidi peale Eestimaa lubama Taanile ka L i i v i m a a, mille üle hiljem Riias tunti suurt pahameelt. Täpsem

kokkulepe Alberti, Folkvini ja Valdemari vahel saavutati alles 1222. a., kusjuures mõjus suuresti kaasa Tallinna piiramine saarlaste poolt, mis tegi taanlased järeleandlikumaks. Et saarlasi alistada, ilmus kuningas a. 1222 sõjaväega üle mere S a a r e m a a l e. Sinna tulid ka ordumeister ja piiskop Albert. Omavahelistel läbirääkimistel jagati mõjupiirkonnad nii, et Valdemar loobus Liivimaast, Sakala ja Ugandi jäid ordu ilmliku, aga Riia piiskopi kirikliku valitsuse alla. Et Eesti manner oli alistatud ja arusaamatused vallutajate vahel mõneks ajaks kõrvaldatud, siis olid eeldused valmimas Muinas-Eesti viimse vaba maakonna, Saaremaa vabaduse hävitamiseks.

Vabadusvõitluse lõppjärk.

Katse maad uuesti vabastada. Niipea kui Valdemar II Saaremaalt lahkus, asusid saarlased sealset taani linnust piirama. Nad tegid seda suure südidusega ja kasustasid seejuures paterelle, mille ehitamist nad olid õppinud Varbolas ühe taanlastelt võetud paterelli järgi. Pärast viiepäevast piiramist vallutasid saarlased linnuse ja lammutasid selle põhjani. Siis saatsid nad saadikud mandrile ja kutsusid sealseid eestlasi üles vabastama endid võõraste võimu alt. A. 1223 lõigi mässutuli kohati suuremas, kohati vähemas ulatuses üle kogu Eesti leegitsema. Kõigepealt vallutasid saarlased, harjulased ja läänlased taanlastelt Varbola linnuse ja tapsid selle kaitsjad. Siis kogusid järvalased ja virulased, keda kroonik nimetab „pehmemaiks teistest eestlastest" oma maal preestrid kokku ja saatsid need puutumatult Tallinna. Eriti hoogsalt toimisid aga v i l j a n d l a s e d. Ühel jaanuarikuu pühapäeval mainitud aastal nad tapsid kättejuhtuvad sakslased Viljandi linnuses ja vangistasid need, kes olid parajasti jumalateenistusel. Siis tungis osa sakalasi J ä r v a s s e, et kaasa tõmmata vabadusvõitluseks sealseid eestlasi. Taani foogt Hebbe vangistati ja toodi Viljandisse, kus tal rebiti elusalt süda välja, mis küpsetati ja söödi, et saada seeläbi tugevaks kristlaste vastu.

Oma võidust teatasid sakalased ka kohe T a r t u, saates selle tõendiks sinna vaenlaste verest määrdunud mõõku. Üleskutse vastuhakkamiseks saadeti ka Otepääle. Ugalased ei lasknud endilt tegu kaua oodata, vaid tapsid ja vangistasid sakslasi, jagades omavahel nende varandust. Kiiresti püüdis kogu rahvas taastada oma endist olukorda. „Ja nad võtsid tagasi oma naised, kellest olid lahkunud ristiusu ajal," kirjutab Läti Henrik, „ja oma surnute kehad, mis olid kalmistuisse maetud, kaevasid nad haudadest välja ja põletasid need endise paganliku kombe järgi, ja endid, oma maju ja linnuseid veega pestes ja luudadega puhastades püüdsid nad täiesti hävitada ristimis-sakramenti oma radadest." Et aga maad

paremini kaitsta, hakati korda seadma linnuseid ja valmistama relvi, muu hulgas ka paterelle, mille tegemiseks andsid juhatust saarlased. Niisamuti kutsuti vene abimeeskonnad mitmesse linnusesse, näit. Tartu ja Viljandisse. Riiga aga teatasid sakalased, et nad enam iialgi ristiusku vastu ei võta, „seni kui veel on maal olemas üheaastane või küünrapikkune poisike".

Viljandi langemine. Eestlaste sõjakus elustus järjest ja nad tungisid P õ h j a - L ä t t i ning rüüstasid seal. Siis asusid sakslased, kes olid ristisõitjate näol uut tuge saanud, vastupealetungile. Ü m e r a jõe juures nad ründasid ootamatult koduteel olevaid eestlasi ja lõid neid raskesti. Selle järel nad tungisid suure väega Sakalasse ja asusid V i l j a n d i vallutamisele. Linnus pani seekord kaks nädalat piiramisele vastu, kuni vee- ja toidupuudus ja puhkenud taud sundis teda alistuma 1223. a. augustis. Oodatud vene abivägi jäi ka seekord hiljaks. Linnuse alistumisel lubasid sakslased säästa piiratute elu ja vara, kuid eestlaste lahkumisel kantsist võtsid ära kõik seal leiduva vara ja poosid üles linnust kaitsvad venelased. Pärast Viljandi langemist alistus kogu Sakala. Siis alles ilmus Ugandisse 20 000-meheline venelaste vägi S u z d a l i suurvürsti venna J a r o s l a v i juhtimisel ja näitas varjamatult püüdu alistada see maakond oma võimule. Venelastega liitusid saarlased ja viimaste nõuandel mindi T a l l i n n a piirama. Lisajõududeks saabus veel järvalasi, virulasi ja varbolasi. Neli nädalat piirati linnust, siis aga pöördusid venelased koju tagasi. Eestlastele abiks Tartut kaitsma oodatava sakslaste rünnaku vastu, aga ka koha peal Vene võimu teostama tuli Novgorodist vürst V j a t š k o ja 200 sõdurit.

Tartu vallutamine. Pärast suure osa venelaste lahkumist olid kristlaste retked suunatud Järva-, Viru- ja Harjumaale ja need alad suudetigi enam-vähem alistada. Vallutuste juures olid sakslased hoopis aktiivsemad kui taanlased. Viimaste sõjalised jõud polnud siin ju suured ja nende vähest energiat põhjustas Valdemar II vangistamine ühe ta vasalli poolt.

1224. a. kevadel jõudis Albert uue ristisõitjate hulgaga Riiga ja siis asusid sakslased otsustavale sõjakäigule T a r t u vastu. Linnuse piiramine algas sama aasta augustis. Seda jälgima saabus ka piiskop Albert. Ägedalt pildus vaenlane üle valli tuld ja kive piiratuile, piiramistornist heideti nooli ja viskodasid linnusesse, siis püüti õõnestada vallialust ja põlema süüdata valli puust pealmist osa. Piiratute vastupanu oli esialgu sitke ja visalt kaitsesid ugalased, venelased ja ka muudest maakondadest appi rutanud eestlased Tartut. Üldisel tormijooksul õnnestus aga sakslastel tungida linnusesse. Sealolijad tapeti kõik, nagu väidab kroonik, eluga pääses ainult

üks venelane, kes saadeti Novgorodi ja Suzdali teatama vürstidele, mis siin oli sündinud. Kuulda saanud Tartu saatusest, pöörduski appi ruttav suurem Vene sõjavägi tagasi. Tartu langemisega oli saarlaste algatatud eestlaste vabastumiskatse lõplikult murtud. Sakslased võisid nüüd asuda püsiva korra loomisele. Maa-alaliselt võttis Albert seitse kihelkonda Läänemaalt enda valdusse, Ugandi jäi Alberti poolt nimetatud piiskop Hermanni ilmliku ja kirikliku võimu alla, ordu aga kindlustas end Sakalas, Nurmekunnas, Mõhus ja põhjapoolses Vaigas ning rajas Viljandisse tugeva linnuse. Hermanni esialgseks residentsiks sai Otepää, aga toomkiriku asukohaks määrati Tartu. Põhjapoolseist aladest jäid Rävälä ja Harju taanlaste kätte, Järva, Viru, niisamuti ka Läänemaa aga põhjustasid veel palju tülisid sakslaste ja taanlaste vahel.

Paavsti legaat Liivi- ja Eestimaal. Piiskopi ja ordu ning sakslaste ja taanlaste vaheliste tülide lahendamiseks saatis paavst Honorius III Alberti kutsel siia oma legaadi. Sellena saabus 1225. a. suve algul Riiga Modena piiskop W i l h e l m, kes püüdis siinse olukorraga ja seejuures ka pärisrahva eluga üsna põhjalikult tutvuda. Selle eesmärgiga ta tuli ühes oma saatjaskonnaga, kelle hulgas oli ka piiskop Albert, Ugandisse ja sealt edasi Viljandisse. Teel jutlustas ta kohalikele elanikele ja manitses neid ristiusust kinni hoidma ja sakslastega sõbralikult koos elama. Võimukandjaile aga tuletas ta meelde, et need ei määraks vastristituile liigseid koormusi ega peletaks neid seega tagasi paganausku. Et just sel ajal puhkes sakslaste ja taanlaste vahel tüli võimu pärast Lääne-, Viru- ja Järvamaal, siis moodustas Wilhelm neist tülialustest maa-aladest omapärase puhverriigi. Selle ta võttis otsekohe paavsti kaitse alla ja määras sinna asehalduriks oma kaplani Johannese. 1226. a. teostati ka lõplikult Läänemaa ristimine ja samal aastal lahkus paavsti legaat Riiast, et sõita Itaaliasse. Ta lahkumisel algas tüli sakslaste ja taanlaste vahel maa-alade laiendamise pärast jälle uue hooga.

Saaremaa vallutamine. Liivimaalt lahkuv legaat kohtas merel saarlasi, kes parajasti purjetasid suure saagiga Skandinaaviasse tehtud röövretkelt kodu poole. Jõudnud Ojamaale, hakkas Wilhelm seal ägedalt jutlustama ristisõja vajalikkusest saarlaste vastu. Saksa koloonia ammuaegne soov alistada sõjakaid saarlasi kerkis nüüd uuesti esile. 1227. a. jaanuaris kogunes umbes 20 000-meheline sõjavägi, kus oli ristisõitjaid, orduvendi, läänimehi, kaupmehi, lätlasi, liivlasi ja ka mandri-eestlasi, Pärnu jõe äärde. Kohale jõudsid ka Albert, Folkvin ja paavstlik asehaldur Johannes, kes oli ühtlasi kogu sõjaväe üldjuht. Üheksapäevase teekonna järel jõuti M u h u linnuse alla, mille piiramisega kohe algust tehti. Linnus pani äge-

dasti vastu ja alles kuuendal piiramispäeval õnnestus kristlastel tormijooksul üle jäätunud vallide linna tungida. Kaitsjad tapeti ja linnus põletati maha.

Siis läks ristivägi Saaremaale, et rünnata sealset suurimat ning tugevaimat linnust V a l j a l a t. Valjalased, kel oli silme ees muhulaste saatus, alistusid ilma võitluseta, lasksid endid ristida ja andsid ka pantvange. Selle järel alistus kogu Saaremaa ja sakslaste sõjavägi pöördus juubeldades mandrile tagasi.

Muistse Vabadusvõitluse hinnang. Saaremaa langemisega jõudis lõpule eestlaste muistne Vabadusvõitlus. See oli kestnud ligi kakskümmend aastat ja äärmiselt raskesti pingutanud rahva vastupanujõudu. Väärib tähelepanu tõsiasi, et võitlus arenes tollal kogusummas seitsme rahvusega, nimelt sakslaste, lätlaste, liivlaste, leedulaste, taanlaste, rootslaste ja venelastega. Aktiivsemad teistest olid muidugi sakslased, kes algusest peale teotsesid kindla maavallutamise sihiga. Sakslaste sõjaväe tuuma moodustasid hästi relvastatud sõjaspetsialistid — rüütlid.

Kuni XIII sajandini olid eestlased suutnud peremehena püsida Läänemere kaldal ja edukalt kaitsta oma iseseisvust. Sakslaste poolt alustatud vallutussõda lõi aga sootuks raskemad võitlustingimused. Nüüd läks vaja senisest tugevamat maakaitset, uusi vahendeid ja võtteid linnuste kaitsmisel ja piiramisel, paremat relvastust ja arvukamaid vägesid. Selles suunas tehtigi Vabadusvõitluse kestel märgatavaid edusamme, kuid eestlaste rahvaväe sõjakunst jäi siiski puudulikuks Lääne-Euroopa parimate kutsesõdurite omaga võrreldes. See asjaolu mõjustas oluliselt Vabadusvõitluse õnnetu lõpu tulekut. Halvavalt mõjus maa kaitsmisel ka tugev poliitiline ja halduslik detsentralisatsioon, mille tõttu ühistahte kujundamine ja teostamine oli raskendatud.

Kui eestlased siiski nii kaua suutsid ülekaalukale vaenlasele vastu panna, siis see näitab nende kohkumatut võitlusmoraali, vaprust, visadust ja suurt vabadusearmastust.

JÄRELSÕNA.

Käesolev õpperaamat on määratud uue kolmeklassilise gümnaasiumi humanitaarharu I-le klassile. Et gümnaasiumi ajalookursus toetub keskkooli (progümnaasiumi ja reaalkooli) omale, siis osutub vajalikuks kujundada selle ainestik niiviisi, et gümnaasiumis võimalikult hoidutaks õpilastele juba tuntud ajaloolise materjali lihtsast kordamisest veidi laiendatud ja süvendatud kujul. Tuleb hoolitseda selle eest, et gümnaasiumi kursus pakuks olulisel määral uut nii sisult kui ka käsitluslaadilt, arvestades õpilaste suuremat vanust, kõrgemat arenemistaset ja laialisemaid huve. Kui keskkoolis pearõhk langeb teatud konkreetsete üksiksündmuste ja -nähtuste jälgimisele ja suurte ajalooliste isikute vaatlemisele, siis gümnaasiumi ajalookursuse ülesandeks olgu selgitada sotsiaalse ja kultuurilise elu arenemiskäiku selle geneetilise seaduspärasuse seisukohalt ja eriti tundma õppida ühiskondliku korra peamisi arengumomente ning vorme maailma-ajaloo tähtsamail ajastuil. Seesugune käsitluslaad eeldab sotsioloogilise vaatlemisviisi ja teatud sotsioloogiliste põhimõistete rakendamist õpetustöös ning peab võimaluse piires kasustama moodsa ajaloolise sotsioloogia tulemusi. Ajalooõpetajate IV kongressi (peetud dets. 1935 Tallinnas) vastavas resolutsioonis rõhutatakse õigusega, 1) et sotsiaal-ajalugu ajalookursuse tuumikuna vajab meie koolikursuses suuremat rakendamist, ja 2) et gümnaasiumi ajalookursus vajab sotsioloogiliselt süvendatud sotsiaal-ajalugu, mis võimaldaks õpilastel paremini mõista eri ajastuid, viia neid mineviku mõistmise kaudu oleviku tunnetamisele ja juhtida neid teadlikule kaasatöötamisele oma aja ühiskonnas.

Neid põhinõudeid on käesoleva õpperaamatu koostamisel püütud tõsiselt arvestada. Selles on pearõhk asetatud ühiskondliku elu vormide geneetilisele vaatlemisele ja eri ajastute vaimse kultuuri peamomentide selgitamisele, kusjuures keskkoolis õpitud sündmuste-ajalugu eeldatakse üldiselt tuttavaks või täiendatakse seda ainult mõne üksiku lisajoonega.

Sissejuhatuses esitatakse, küll ruumi puuduse tõttu üsna lühidalt, ülevaade ajaloo teooria tähtsamaist küsimustest ja mõningad kultuurfilosoofilised mõisted. Esiajaloo käsitlemisel on peatutud

rohkem, kui see õpperaamatuis seni viisiks on olnud, ka ühiskonna tekkimisega ja esialgse arenguga seotud probleemidel, näidates ühtlasi, kui sügav murrang toimus siiski nii ühiskonna kui ka kultuuri arengus üleminekuga ajaloolisele ajale. Vana Idamaa ajaloo terviklikuma käsitlemise huvides on rõhutatud vastavaid geopoliitilisi tingimusi, mille raamistikus jälgitakse esimeste suurriikide ja -kultuuride arengut, silmas pidades eriti ühiskondlikku ja riiklikku korda. Et keskkooli vana Idamaa ajaloo kursus sisaldab hoopis vähe poliitilist sündmustikku, siis tuli viimasel veidi peatuda, niivõrra kui vastavad sündmused moodustavad pöördepunkte vana Idamaa ajaloolises arengus.

Võrdlemisi pikalt ja põhjalikult on käsiteldud Kreeka ajalugu, mis peab humanitaargümnaasiumi I-s klassis moodustama põhjapaneva ning sissejuhatava aine teiste humanitaarainete õppimisele: on ju vanast Kreekast pärit nüüdisaegse kirjanduse, kunsti ja teaduse põhivormid ja kogu asjaomane nomenklatuur. Et vastavad kultuurivormid tekkisid ja arenesid teatud majanduslikkude ja sotsiaalsete olude pinnal, on ka viimastele pühendatud vajalikul määral ruumi. Võimalikult selge ülevaate saamiseks Kreeka ja Rooma sotsiaalse ja kultuurilise arengu kohta on kummagi rahva ajaloo käsitlus jaotatud suuremaisse ajajärkudesse ja igaüht neist käsiteldud ühtlase kava kohaselt, kusjuures näidatakse, missugused muutused ja mispärast toimusid vastaval ajal rahva majanduslikus, sotsiaalses, poliitilises ja vaimses elus. Rooma ajalugu on vaadeldud veidi lühemalt, sest humanitaargümnaasiumis omandatakse ka ladina keele tundides mitmesuguseid teadmisi Rooma riigi poliitilise elu ja vaimse kultuuri kohta.

Varase keskaja käsitluses leiab tõsist tähelepanu esijoones Lääne-Euroopale iseloomuliku poliitilise ja sotsiaalse korra — läänindu se — kujunemise protsess. Et läänindus tekkis Rooma institutsioonide segunemisest germaani rahvaste omadega, siis vaadeldakse viimaseid kaunis põhjalikult. Edasi jälgitakse üksikasjaliselt feodaalkorra ja senjöriaalkorra eri elementide kujunemist Merovingide ja Karolingide ajal ja antakse siis lähem iseloomustus läänindu se-aegsest ühiskonnast ja riigindusest. Et Bütsantsi eluvormide mõju Euroopa rahvaste arenemisse on leidnud viimasel ajal järjest suuremat rõhutamist, on vajalikul määral jälgitud ka Bütsantsi majandust, ühiskonda, riigindust ja vaimset kultuuri. Sama kehtib ka keskaja teise kultuuriääsi, kalifaadi kohta. Keskaja käsitlus on viidud kuni ristisõdadeni, millega seoses algas Lääne-Euroopas uus, hoogsa kultuurilise tõusuga iseloomustuv ajajärk.

Eesti ajalugu muistsel iseseisvusajal ja Vabadusvõitluse ajastul on käsiteldud süstemaatiliselt, süvendades ja täiendades keskkoolis

omandatud teadmisi. Seetõttu esineb siin progümnaasiumi kursuse kordamist suuremal määral kui käesoleva õpperaamatu teistes osades. Käsitlus toimub eri ajajärkude viisi, et võimaldada kindla ajalise raamistiku tekkimist õpilaste teadvuses.

Õpperaamatu sisu värskendamise huvides on kõigi ajajärkude puhul silmas peetud ajaloouurimise uusimaid seisukohti, seejuures aga siiski püütud hoiduda liigsest modernitsemisest. Et käesolev teos on esimeseks katseks meie uue humanitaargümnaasiumi ajalookursust sisustada, siis on selle koostamisel tulnud võidelda raskustega, mida kõiki vahest ei ole suudetudki vajalikul määral ületada. Teose iseloomu ja kava selgitamiseks on autorid pidanud mitmeid omavahelisi nõupidamisi; ühtlasi on nad tutvunud üksteise käsikirjadega ja teinud nende kohta vastastikku parandus- ja täiendusettepanekuid. Oma võrdlemisi suure ulatuse tõttu tohiks käesolev õpperaamat pakkuda maksimumi humanitaargümnaasiumi I klassi ajaloo-kursuse ainestikust. Juhul, kui ajast puudu peaks tulema, võivad õpetajad oma näengu järgi selles ette võtta teatud kärpimisi, näit. kaunis ohtralt pakutava võõrkeelse terminoloogia suhtes.

Esiaja ja vana Idamaa käsitlus on koostatud J. Madissoni poolt, Kreeka ja Rooma ajaloo autoriks on G. Ney, kuna P. Tarvel on kirjutanud varase keskaja ajaloo ja J. Konks eesti ajalugu käsitlevad osad. Viimaste sisu on kontrollinud prof. H. Moora ja prof. H. Kruus. Õpperaamatu kasustamisel ilmnevaist puudustest palutakse selle autoreid lahkesti informeerida. (Aadr.: Eesti Kirjanduse Selts, Tartus.)

Autorid.

Tartus, detsembris 1937.

Sisukord.

Lk.

SISSEJUHATUS 5
Ajalugu ja ajalooteadus. Ajaloo allikad. Ajaloo uurimisviis. Ajaloo liigitus.

KULTUURI JA ÜHISKONNA ALGED 7
Kultuur ja ta levik. Ajalugu ja esiajalugu. Esiajaloolise aja saavutisi materiaalse kultuuri alal. Majandusvormid. Ühiskond. Perekond. Suguharu. Ühiskond väärtustuse ja võimu põhimõtteil. Usund. Kunst. Kultuuripiirkondi Kaug- ja Lähis-Idas ja Euroopas.

VANA IDAMAA 19
Geopoliitilised tingimused.

EGIPTUS 22
Riigi ja kultuuri vanus. Majandus. Usund. Kunst. Kiri ja teadus. Riigikord. Ühiskondlik kord. Ajalugu.

MESOPOTAAMIA 33
Kultuuri ja riigi tekkimine. Babüloonia tõus. Assüüria suurriik.

Mesopotaamia kultuur 37
Majandus. Usund. Kunst. Kiri ja teadus.

FOINIIKIA 42
Süüria, Palestiina, Foiniikia. Foiniiklaste maa ja riiklik kord. Foiniiklaste kultuur. Foiniiklaste tähtsus.

PÄRSIA 44
Iraan. Maa ja rahvas. Pärsia suurriigi kujunemine. Pärsia riigikord. Pärsia kultuur.

VANA IDAMAA KULTUURIDE OMAPÄRA JA TÄHTSUS 47

KREEKA 49

MAA JA RAHVAS 49

Kreekamaa geopoliitilised iseärasused 49
Balkani poolsaare lõunaosa. Egeuse mere saarestik. Meretagused maad.

Kreeka rahvas 53

KREEKA MUINASAEG 54

Muinasaja avastamine 54

Kreeka vanimad elanikud ja nende kultuur 58

Ahhailaste kultuur lugulaulude ja muinasleidude põhjal 59
Majanduselu. Ühiskondlik kord. Riigikord. Usund. Kunst.

KREEKA KESKAEG 63

Suguharude rändamine ja selle tagajärjed 63

Hellenite kolonisatsioon ja nende tähtsaimad asumaad 64
Muinasaegsed väljarändamised. Doorlaste põhjustatud kolonisatsioon. Doorlaste kolonisatsioon.

Hellenite linnriigid ja nende liidud 66

Majanduselu areng 68
Tööndus. Kaubandus. Merendus. Rahandus. Põllundus.

Sotsiaalsed vahekorrad 70
Seisuste tekkimine. Seisustevaheline võitlus.
Riigikorraldus hellenite riikides 73
Aristokraatlik vabariik. Türannivalitsus. Demokraatia algus.
Hellenite vaimne kultuur 77
Usundi areng ja usulised kultused. Kreeka kirjanduse alged. Filosoofia alged. Kujutava kunsti alged.
KREEKA UUS-AEG 88
Välispoliitilised sündmused V-l ja IV-l sajandil ja nende osatähtsus 88
Kreeka-Pärsia sõjad. Kreeka riikide vahelised suhted.
Majanduslik õitseng pärast Kreeka-Pärsia sõdu 91
Sotsiaalsed vahekorrad 94
Klassivahed ja orjad.
Riiklik kord 95
Demokraatia võit. Demokraatia kriis.
Kreeka vaimse kultuuri hiilgeaeg 99
Vaimse kultuuri õitsengu põhjusi ja selle iseloomujooni. Usuline kultus ja usufilosoofia. Kreeka kirjanduse klassiline ajastu. Atika draama. Ajalookirjandus. Kreeka filosoofia V-l ja IV-l saj. Kõnekunsti (retoorika) areng. Kujutava kunsti õitseng.
HELLENISMIAEG 118
Aleksander Suur 118
Aleksander Suure maailmariigi tekkimine. Aleksander Suure riigi lagunemine. Aleksander Suure tähtsus ajaloos.
Hellenistlikkude riikide majandus 122
Kaubandus ja tööndus. Põllumajandus. Riigi-majapidamine.
Sotsiaalsed olud 124
Hellenistlikkude riikide korraldus 125
Hellenismi vaimne kultuur 126
Hellenistlikud usundid. Hellenistlik kirjandus. Hellenistlik teadus ja filosoofia. Kujutav kunst.
ROOMA 134
MAA JA RAHVAS 134
Itaalia geopoliitilised iseärasused 134
Itaalia vanimad elanikud ja nende kultuur 135
Rooma algus 136
Laatsium ja Rooma linna tekkimine. Riiklik kord. Rooma tõus. Kuningate ajajärk.
ROOMA VABARIIK 138
Rooma riigi laialdumine 138
Itaalia vallutamine. Maade vallutamine väljaspool Itaaliat.
Rooma majanduslik areng 142
Väikepõllupidamine. Suurmaapidamise algus ja selle tulemused. Tööndus. Kaubandus. Riigimajandus.
Sotsiaalsed vahekorrad 144
Seisuste võitlus. Sotsiaal-majanduslikud uuendused.
Rooma riigikorraldus 147
Keskvalitsus. Kohalik valitsus. Itaalia ja provintsid.
Rooma vaimne kultuur 151
Algupärane usund ja selle helleniseerumine. Rooma kirjanduse alged. Rooma teaduse algus. Kujutava kunsti põhivormid.
KODUSÕDADE AJAJÄRK 155
Esimene kodusõda. Marius ja Sulla 155
Teine kodusõda. Pompeius ja Caesar 156
Kolmas kodusõda. Antonius ja Octavianus 158
Sotsiaalsed ja poliitilised olud kodusõdade ajal 158
ROOMA VARANE KEISRIRIIK (PRINTSIPAAT) 159
Octavianus Augustuse võim ja valitsus 159
Augustuse järglasi. Võimujärgluse küsimus 162

Printsipaadi välispoliitika 163
Majanduselu areng 165
Arengu eeldused. Muutusi põllunduses ja maapõuevarade kasustamises. Kaubandus.
Sotsiaalsed olud 166
Vana ja uus aristokraatia. Muud kodanikud. Universaalne kodanikkond.
Provintsid ja nende romaniseerimine 167
Vaimne kultuur 169
Usund. Keisrite kultus. Sünkretism. Ristiusu algus. Kirjanduse kuldne ja hõbedane ajastu. Rooma teadus. Kujutav kunst. Ehitised ja kujud.
ROOMA HILISEM KEISRIRIIK (DOMINAAT) 177
Kolmanda sajandi kriis 177
Diocletianuse ja Constantinuse uuendused 178
Uus riigikord. Sotsiaalsed ja majanduslikud uuendused. Uuendused vaimses elus.
Rooma riigi langus 180
Antiikkultuuri lõpp 181
VARANE KESKAEG 183
Keskaja mõiste 183
GERMAANLASED JA NENDE RIIGID 184
Germaanlaste majanduslikud olud 184
Germaanlased ja nende elu-olu. Põllundus. Karjakasvatus. Elamud. Kaubandus.
Germaanlaste ühiskondlik ja poliitiline kord 186
Rahvastiku ühiskondlik koostus. Perekond ja sugukond. Suguharu.
Germaanlaste riikide tekkimine 188
Germaani hõimude poliitiline kontsentreerumine. Germaanlased ja Rooma riik. Läänegootide riik. Vandaalide riik. Burgundide riik. Anglosakside riigid. Idagootide riik. Langobardide riik. Frangi riik.
Germaanlaste invasiooni tagajärgi 192
Romaniseerumine. Majanduselu. Sotsiaalelu. Poliitiline kord. Õiguslik kord. Vaimne elu.
BÜTSANTS KESKAJA ALGUPOOLEL 195
Bütsantsi riiginduse põhijooni 195
Maa-ala ja rahvastik. Keisrivõimu iseloom. Suhted kirikuga. Administratiivne kord.
Justinianus Suur 197
Despootlik absolutism. Justinianuse võimuletulek. Välispoliitika. Sisepoliitika. Seadusandlik töö.
Bütsants Justinianuse järglaste ajal 200
Riigi võimuseisundi langus. Pilditüli. Tõus IX-I ja X-I sajandil.
Bütsantsi majanduselu ja ühiskondlikud suhted 201
Põllundus. Maaomand ja põllunduslikud rahvakihid. Tööndus ja tööndusliku korporatsioonid. Kaubandus. Linnakodanlus.
Bütsantsi usuelu ja vaimne kultuur 204
Usundilised huvid ja ususektid. Munklus. Rahvaharidus. Teadus. Kirjandus. Kujutav kunst. Bütsantsi kultuuri teened.
ARAABLASED JA NENDE KULTUUR 210
Kalifaadi poliitiline ajalugu 210
Islam ja ta poliitiline missioon. Kalifaadi rajamine. Sisetülid. Omaijaadid. Kalifaadi ekspansiooni haripunkt. Abassiidid. Kultuuriline õitseng. Ekspansiooni vaibumine. Kalifaadi lõpp.
Araablaste majanduselu 213
Kaubandus. Tööndus. Põllundus.

Araablaste vaimne kultuur 214
Suhted eelmiste kultuuridega. Rahvaharidus. Teadus ja filosoofia. Kirjandus. Kujutav kunst. Kalifaadi kultuurilised teened.

FRANGI RIIK 220
Riigindus ja ühiskond Merovingide ajal 220
Riigikord. Maksundus ja kohus. Aristokraatia areng. Patronaat ja kommendatsioon.
Karolingide dünastia algus. Paavstid ja kirikuriik 223
Karolingide tõus võimule. Sõjaline reform. Paavstluse tõus. Paavstid ja Frangi riik. Dünastiline revolutsioon. Kirikuriik.
Karl Suure monarhia 227
Karl Suure isik. Frangi riigi ekspansioon. Keisririigi restaureerimine. Riigi ressursid. Feodaalkorra elementide areng. Monarhia liit kirikuga. Seadusandlus. Kohalik administratsioon. Kohus.
Keisririigi lagunemine. Normannide ja ungarlaste rüüsteretked . . 232
Keisririigi sisemine nõrkus. Riigi lagunemine. Normannide rüüsteretked. Ungarlased. Kuningavõimu langus.

EUROOPA ÜHISKOND JA RIIGID LÄÄNINDUSE ÕITSEAJAL . . . 235
Lääninduse kujunemine ja põhijooned 235
Lääninduse mõiste. Naturaalmajandus. Läänide kujunemine. Põhimikuhärrus. Lääninduse esialgseid positiivseid jooni. Feodaalse hierarhia tekkimine. Feodaalne monarhia. Läänivürstkonnad. Keskmised ja alamad feodaalid. Rüütliseisus. Feodaalne anarhia. Senjööri ja vasalli suhted. Investituur. Läänide pärilikkus. Seisuslik ühiskond.
Senjöriaalkord. Talupoegkonna liigendus 242
Mõisamajandus. Põllukultuur. Kohtuhärrus. Pärushärrus. Servid. Villaanid. Agraarkorralduse üldilme.
Saksa rahvuse Püha Rooma riik ja paavstlus 245
Hertsogkonnad. Keskvõimu suhted kirikuga. Itaalia-sõjakäikude põhjused. Paavstluse seisund. Saksa-Rooma keisririigi rajamine. Keisrivõimu haripunkt. Kirikureform. Gregorius VII. Investituuritüli.
Inglismaa varasel keskajal 249
Ühikriigi tekkimine. Poliitiline kord. Ühiskonna feodaliseerumine. Välisinvasioonid. Anglosaksi riigi langus. Poliitilise feodalismi tekkimine normannide ajastul. Muutusi ühiskondlikus korras. Viimased normanni kuningad.
Prantsusmaa esimeste Kapetingide ajal 253
Kuninglikud domeenid. Läänivürstkonnad. Kuningavõimu suhe rahvastikuga. Päriliku monarhia kujunemine. Linnade tekkimine. Kapetingide võimu tõus.
Slaavi riikide tekkimine 254
Slaavi riigid Lääne-Euroopas. Vene riik Kiievi ajastul.
Lääne-Euroopa vaimne kultuur varasel keskajal 255
Vaimse kultuuri langus. Koolid. Varasemaid keskaja teadlasi. Karolingide ja Ottode renessanss.

KODUMAA AJALUGU 258
ESIAJALUGU 258
Vanem kiviaeg 258
Looduslikud olud. Leiukohad. Rahvas ja ta töö.
Noorem kiviaeg 261
Looduslikud olud ja leiud. Elamud ja kehakatted. Rahvas. Elatusviisid. Ühiskondlikud olud. Usund. Kiviaja üldjooni.
Pronksiaeg ja eelrooma raua-aeg 265
Pronksiaeg. Eelrooma raua-aeg. Pronksiaeg ja eelrooma raua-aeg üleminekuaegadena.

Rooma raua-aeg. Keskmine raua-aeg 267
Rooma raua-aeg. Kultuurilised suhted ja rahvas. Muinasleiud. Põllundus ja karjandus. Muud majandusolud. Usund. Rooma raua-aja hinnang. Keskmine raua-aeg.
Noorem raua-aeg 272
Noorema raua-aja majanduslik ja kultuuriline tõus ja selle põhjusi. Maa asustus ja piirid. Rahva töö. Põllundus ja karjandus. Jahindus, kalandus, mesindus, käsitöö. Kaubandus. Liiklemine. Ehitised. Riided ja ehted. Ühiskondlik elu. Maa jaotus ja valitsemine. Maakaitse. Usund. Skandinaavia riigid. Soome. Eestlaste suhted naabritega nooremal raua-ajal. Noorema raua-aja hinnang.
EESTI MUISTNE VABADUSVÕITLUS 287
Vabadusvõitluse põhjusi ja algus 287
Sakslaste tung itta. Meinhard ja Berthold. Piiskop Albert. Liivlaste ja lätlaste alistamine. Eestlaste Vabadusvõitlus Toreida rahuni. Vaenu algus. Võnnu piiramine ja Ümera lahing. Viljandi piiramine. Koiva lahing. Toreida rahu.
Vabadusvõitlus a. 1215—1219 297
Piiskopi ja ordu vahekord. Uute võitluste algus. Kolme maleva rünnak. Võitlus Uues sadamas. Rünnakud Lääne- ja Põhja-Eestis. Madisepäeva lahing ja selle tagajärgi. Võitlused taanlaste ja sakslastega. Taanlaste kindlustumine Põhja-Eestis. Taanlaste ja sakslaste võitlus võimu pärast Põhja-Eestis. Rootslased Läänemaal. Kokkulepe taanlaste ja sakslaste vahel.
Vabadusvõitluse lõppjärk 303
Katse maad uuesti vabastada. Viljandi langemine. Tartu vallutamine. Paavsti legaat Liivi- ja Eestimaal. Saaremaa vallutamine. Muistse Vabadusvõitluse hinnang.
JÄRELSÕNA 307

Märgatud eksitavaid trükivigu:

lk. 71, 10. r. alt — trükitud: *(driakria)*, peab olema: *(diakria)*
lk. 95, 18. r. ül., lk. 104, 20. r. ül. — trükitud: Artaxerxese, peab olema: Artaxerxes II
lk. 150, 11. r. alt — trükitud: *municipla*'te peab olema: *municipia*'te
lk. 168, 19. r. alt — trükitud: leegionäärid, peab olema: legionäärid